

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Diplomová práce

2009

Zuzana Lehoučková

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Zuzana Lehoučková

Sémantická analýza vybraných českých slovesných předpon

Semantic Analysis of Selected Czech Verbal Prefixes

Praha 2009

vedoucí práce:

doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí práce paní docentce
Ireně Vaňkové za její velmi trpělivý a vstřícný přístup a také paní magistře
Evě Lehečkové za ochotu, se kterou mi poskytovala tolik potřebné konzultace.
Zvláštní dík patří paní profesorce Lauře Jandě za její laskavý komentář.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 15. 12. 2009

Zuzana Lehoučková

Anotace

Kognitivní lingvistika se od ostatních jazykovědných směrů liší tím, že pojímá jazykové vztahy a procesy jako projev vztahů a procesů konceptuálních, že klade důraz na kognitivní základ jazykové struktury. Tato práce je pokusem popsat a vysvětlit sémantiku českých slovesných předpon (zvláště předpony *vy-*) s přihlédnutím ke kognitivním jevům, jako je kategorizace, prototyp, profilování, vtělesnění, strukturace konceptuálního obsahu, konceptuální integrace nebo metaforická projekce. Snaží se ukázat, že takto je možné identifikovat sémantické vztahy, které bývají běžně opomíjené, a interpretovat tak rozmanitá užití předpony jako přirozená rozšíření jednoho významového centra. Teoretickým východiskem je především kognitivní gramatika Ronalda Langackera.

Klíčová slova:

kognitivní lingvistika, prefixace, konceptuální integrace, kategorizace, konceptualizace, polysémie, Ronald Langacker

Abstract

Cognitive linguistics differs from other linguistic approaches in its assumption that linguistic relations and processes reflect conceptual relations and processes. Cognitive linguists are interested especially in the conceptual background of language structure. This paper is an attempt to describe and explain semantic characteristics of Czech verbal prefixes (of prefix *vy-* in particular) taking cognitive principles into account, such as categorization, prototype, profiling, embodiment, construal, conceptual integration, metaphor. This approach should be able to identify previously unnoticed semantic relations and show diverse realizations of the prefix as extensions from a single core meaning. Langacker's cognitive grammar is used as the most important theoretical basis.

Key words:

cognitive linguistics, prefixation, conceptual integration, categorization, conceptualization, polysemy, Ronald Langacker

Obsah

1. Úvod	10
2. Kognitivní lingvistika	11
2.1. Pojem „Kognitivní lingvistika“	11
2.2. Historické souvislosti	12
2.3. Základní předpoklady	13
2.3.1. Experiencialismus – zkušenostní realismus	15
2.3.2. Tělesné zakotvení mysli	16
2.3.3. Jazykový systém jako obraz konceptuální strukturace	17
2.3.4. Závazek obecnosti (the Generalization Commitment)	18
2.3.5. Závazek kognitivnosti (the Cognitive Commitment)	18
2.3.6. Jazykové univerzálie a variantnost (univerzálie a specifika)	19
2.3.7. Vztah jazykového systému a řečové praxe („usage-based approach“)	19
2.4. Některé základní teorie v kognitivní lingvistice	21
2.4.1. Kognitivní sémantika	21
2.4.2. Kognitivní přístupy ke gramatice	23
2.5. Popis jazykového významu v kognitivní lingvistice	31
2.5.1. Základní teze kgl. přístupu k jazykovému významu	31
2.5.2. Význam v systému: vztah konceptuálního a jazykového systému	32
2.5.3. Význam v textu – „meaning construction“	48
2.5.4. Významová variantnost sémantických jednotek v kontextu	52
3. Syntagmatický aspekt významu předpony	56
3.1. Základní strategie	56
3.2. Schematický význam předpony	60
3.3. Schematický význam slovesného základu	63
3.4. Sémantický vztah mezi předponou a slovesem	65
3.4.1. Sémantická shoda mezi předponou (předponovým formantem) a slovesem	66
3.4.2. Sémantický konflikt mezi předponou (předponovým formantem) a slovesem	68
3.5. Integrace schematického významu předponového slovesa se schematickými rysy dalších složek kontextu	71
3.5.1. Jmenné složky kontextu	71
3.5.2. Adverbiální složky kontextu	72
3.6. Vymezení významu předpony na základě syntagmatického vztahu se slovesem	73
4. Paradigmatický aspekt významu předpony (zvl. polysémie)	78
4.1. Základní strategie	78
4.2. Popis polysémie v KGL	81
4.3. Nástroje popisu a materiál	85
4.3.1. Nástroje popisu	85
4.3.2. Materiál	87
4.4. Centrální význam předpony („pohyb ven“) – základní diferenciacie – událostní schémata	88
4.4.1. Prototyp centrální kategorie vy-sloves: pohyb obsahu ven z nádoby	90
4.4.2. Periferie centrální kategorie vy-sloves	91
4.5. Centrální vy-slovesné subkategorie	94
4.6. Jednotlivá vy-slovesa – prototyp centrálního významu („pohyb obsahu ven z nádoby“)	100
4.6.1. (A1a) prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – <i>vyjít (z domu), vytáhnout (z krabice)</i> apod.	100
4.6.2. (A1b) prostor: PŘEDMĚT V 1D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – <i>vykolejit, vyústit</i>	106
4.6.3. (A2a) prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – <i>vytéci, vyčerpat</i> apod.	108
4.6.4. (A2b) prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – <i>vyškákat, vypadat, vybrat</i> apod.	117
4.6.5. (A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky – <i>vystříhat, vytrhat, vykácet</i> apod.	120
4.6.6. (A3a) prostor: PŘEDMĚT V TEKUTÉ LÁTCE, síla: překonání překážky – <i>vyplout, vyplavit</i> apod.	121
4.6.7. (A3b) prostor: PŘEDMĚT V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky – <i>vykopat (poklad)</i>	123

4.7. Jednotlivá vy-slovesa – periferie centrálního významu – ČÁST-CELEK, ZRAK, SÍLA, ROZSAH, SOUDRŽNOST apod.	123
4.7.1. (B1) prostor: ČÁST PŘEDMĚTU V PŘEDMĚTU, síla: překonání překážky: <i>vykrojit (jádřínek z jablka)</i>	124
4.7.2. (B2) prostor: ČÁST (TEKUTÉ) LÁTKY V (TEKUTÉ) LÁTCE, síla: překonání překážky: <i>vytavit (železo z rudy)</i>	127
4.7.3. (B3) prostor: ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ, síla: překonání překážky: <i>vylosovat</i>	130
4.7.4. (B4) prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky: <i>vylámat (kámen)</i>	131
4.7.5. (C1) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se: <i>vysvítnout, vystavit</i>	132
4.7.6. (C2) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÉ MNOŽSTVÍ, objevit se: <i>vyrojit se, vylepít plakáty</i>	134
4.7.7. (C3) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se: <i>vykvetět, vykultit oči</i>	134
4.7.8. (C4) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se: <i>vyniknout, vyhledat</i>	135
4.7.9. (D) síla: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení: <i>vytrhnout (se), vypojit (se), vyháknout, vyviklat</i>	136
4.7.10. (E1) ROZSAH –prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): <i>vyrůst</i>	139
4.7.11. (E2) ROZSAH – prostor: reflexivní 3D-NÁDOBA, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): <i>vytáhnout (boty), vyčpat (zvíře)</i>	140
4.7.12. (E3) prostor: reflexivní 2D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení plochy): <i>vypnout (záclonu na rám)</i>	141
4.7.13. (F) SOUDRŽNOST – prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: překonání hranice: <i>vybouchnout</i> ..	142
4.8. Způsoby rozšiřování sémantického systému předpony vy-.....	143
4.8.1. Extenze a metaforická projekce	143
4.8.2. Reanalýza	147
4.8.3. Metaforická projekce	149
4.9. Jednotlivá vy-slovesa – extendované subkategorie a jejich metaforické projekce	152
4.9.1. Extenze varianty (A1a) – „prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (<i>vyjít (z domu), vytáhnout (z krabice)</i> apod.).....	152
4.9.2. Extenze varianty (A2a) – „prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (<i>vyčerpat, vytéci</i>)	157
4.9.3. Extenze varianty (A2b) – „prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (<i>vyskákat, vyházet</i>)	160
4.9.4. Extenze varianty (A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky (<i>vykácel</i>).....	164
4.9.5. Extenze varianty (B2) – „prostor: ČÁST TEKUTÉ LÁTKY V TEKUTÉ LÁTCE, síla: překonání překážky“ (<i>vytavit stříbro</i>).....	165
4.9.6. Extenze varianty (B4) – „prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky“ (<i>vykopat, vydolovat</i>)	168
4.9.7. Extenze varianty (C1) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se, učinit viditelným (<i>vysvítnout</i>)	172
4.9.8. Extenze varianty (C3) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se (<i>vykvetět</i>)	173
4.9.9. Extenze varianty (C4) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se (<i>vyniknout, vyhledat</i>)	174
4.9.10. Extenze varianty (D) – síla: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/V PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení, uvolnit: <i>vytrhnout, vyvrátit</i>	175
4.9.11. Extenze varianty (E1) prostor: REFLEXIVNÍ 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí překážky	176
4.9.12. Extenze varianty (E2) – prostor: REFLEXIVNÍ 3D-NÁDOBA, síla: posunutí překážky (<i>vytáhnout, vyčpat</i>)	179
4.10. Nezařazená slovesa.....	189
4.11. Shrnutí popisu sémantického významu předpony vy-.....	190
4.11.1. Centrální a extendované významy předpony jako jednotky	190
4.11.2. Finální schéma obecných významů předpony	196
4.11.3. Centrální, extendovaná a projektovaná vy-schémata	197
5. Závěr	199
6. Použitá literatura.....	200

Seznam zkratek

SSČ	<i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i> . Praha: Academia 2006.
SVS	Svozilová, N. a kol.: <i>Slovník slovesných, adjektivních a substantivních vazeb a spojení</i> . Praha: Academia 2005.
NSČ	Martincová, O. a kol.: <i>Nová slova v češtině – slovník neologismů 2</i> . Praha: Academia 2004 (NSČ).
ESČ	<i>Encyklopedický slovník češtiny</i> . Praha: NLN, 2002.
KGL	kognitivní lingvistika
kgl.	kognitivnělingvistický
ČNK	Český národní korpus SYN2000
TR	trajektor
LM	landmark, orientační bod
IS	„image schema“, konceptuální schéma
S	subjekt
O	objekt
ADV loc	adverbiale lokální
ADV temp	adverbiale temporální
kauz	kauzátor, původce děje

1. Úvod

Prvním impulsem, který vzbudil můj zájem o otázky pojetí prostoru v našem obrazu světa, a tak i zájem o otázky významu předpon, byla úvaha o vyjádření *vyjít na mýtinu*.

Cílový prostor je v tomto případě objektivně spíše uzavřený než otevřený, a proto by se dalo očekávat, že bude pro tuto situaci zvolena předpona **v(e)-jít**. Uvědomila jsem si, že je potřeba v tomto případě počítat s **pojetím** daného prostoru (konceptualizací, kategorizací) – tedy je-li **vnímán** jako prostor uzavřený nebo otevřený. Vzhledem k tomu, že les není typický zástupce ani pro jeden z obou případů, musí se mluvčí rozhodovat podle toho, jako má s uzavřenými a otevřenými prostory zkušenost. V tomto případě jistě hraje roli aspekt zrakový – při příchodu na mýtinu se cestovateli rozšíří zorné pole a vnějšímu pozorovateli se stane najednou více viditelným. To jsou rysy, které odpovídají naší zkušenosti s nádobami.

Na základě této úvahy jsem nabyla přesvědčení, že pro význam předpon a předložek může být rozhodující právě způsob našeho pojetí základních prostorových vztahů, který je založen na našem **prožívání fyzického prostoru**. Že je třeba tyto okolnosti zohlednit důsledněji, než je v našem tradičním popisu slovo-tvorného systému zvykem. To byl také důvod, proč jsem se rozhodla nechat se inspirovat poznatky kognitivní lingvistiky – ta se od ostatních směrů vymezuje právě tím, že v jazykovém významu hledá spíše specificky lidskou zkušenost než objektivní rysy předmětů a jevů. Doufala jsem, že se mi podaří na tomto základě popsat významový systém předpony – konkrétně slovesné **předpony vy-** – tak, aby odpovídal intuici rodilých mluvčích, že tato předpona je významově sourodá, resp. na jejím významu „není nic složitého“, a to i přesto, že začneme-li se zabývat konkrétními užitími této předpony, jeví se tento soubor jako naprosto nekonzistentní (srov. *vyplnit, vyprázdnit*). Cílem této práce je tedy pokusit se **vysvětlit jednotlivá užití předpony vy- jako významově motivovaná**, představit význam této předpony jako víceméně přirozený systém, jehož vnitřní vztahy se odvozují od naší zkušenosti s pohybem předmětů a látek ve fyzickém prostoru.

V úvodní části chci uvést základní teze a předpoklady kognitivnělingvistického (dále kgl.) přístupu k jazyku (2.kap). Na základě tohoto teoretického úvodu se následně pokusím popsat sémantiku české slovesné předpony *vy-* (4.kap.). Relativně rozsáhlý teoretický úvod je nutný, vzhledem k tomu, že KGL (její americká odnož) není u nás příliš známá, a to zvláště její gramatické teorie. Následná aplikace proto ovšem nemůže být zcela materiálově vyčerpávající, tzn. omezuje se na základní korpus předponových sloves, jak jsou prezentována ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále SSČ). Tento omezený materiál však je podle mého názoru možno považovat za reprezentativní vzorek, alespoň co do zastoupení jednotlivých slovesných typů, a pokud se podaří vytvořit systém integrující víceméně všechna užití v rámci tohoto materiálu, je pravděpodobné, že by do něho bylo možno zařadit i další slovesa, např. vyskytující se pouze ojediněle a doložená pouze v ČNK. Již v této obecné části budu upozorňovat na některé souvislosti s významem předpon. Syntagmatickému aspektu významu předpon se budu věnovat ve 3. kapitole a vlastní polysémii v kapitole 4.

Tato práce není aplikací některé z kgl. teorií, spíše je pokusem použít kompatibilní poznatky více různých autorů, především Ronalda Langackera, Leonarda Talmyho, Vyvyana Evanse a Andrey Tylerové. Je vedena chutí využít prostoru, který poskytuje teoretické zázemí kognitivní lingvistiky, k vlastnímu pokusu o porozumění konkrétnímu jazykovému jevu. Samozřejmě nejedná se o definitivní popis, spíše základní rozvržení, hypotézu, která by musela být případně doplněna, podložena, případně modifikována širším synchronním i diachronním materiálovým výzkumem. Přesto si myslím, že úvahy tohoto typu mají svůj smysl, protože mohou otvírat nové pohledy na zkoumaný jazykový jev.

2. Kognitivní lingvistika

2.1. Pojem „Kognitivní lingvistika“

Vznik pojmu „kognitivní lingvistika“¹ se pojí s tzv. kognitivní revolucí, ke které došlo koncem 50. let. V té době vznikl jako opozice vůči behaviorismu nový obor s multidisciplinárními základy nazývaný „kognitivní věda“. Jedním z jeho matečných oborů byla i lingvistika. Ve svých počátcích se ovšem kognitivní věda nechala unést nadšením 60. let pro nové technologie, svůj zájem přesunula z „významu“ na „informaci“ a lidské myšlení začala modelovat pomocí algoritmů podobných počítačovému programu. V oblasti jazykovědy je s tímto myšlenkovým proudem spojen americký lingvista Noam Chomsky. Právě z tohoto důvodu jsou někdy práce v tzv. generativistické tradici označovány jako příspěvky ke kognitivní lingvistice.

Koncem 70. a počátkem 80. let ovšem začaly vznikat první články bouřící se proti chomskyánské tradici (Lakoff, Langacker, Talmy); někdy se hovoří o tzv. druhé kognitivní revoluci, jejíž součástí je i vznik nové kognitivní lingvistiky. Přelomovým rokem byl rok 1987, kdy vyšly nezávisle na sobě *Základy kognitivní gramatiky* Ronalda Langackera a *Ženy, oheň a nebezpečné věci* George Lakoffa reprezentující nový pohled na jazyk. V centru pozornosti stojí analýza konceptuálního, zkušenostního základu jazyka. Jazykový systém je zkoumán ne jako autonomní, ale jako odraz obecné konceptuální struktury². Taylor navrhuje, aby se kognitivní lingvistika založená na tomto experiencialistickém pohledu na jazyk označovala jako Kognitivní lingvistika s počátečním „K“, zatímco „kognitivní lingvistika“ (s malým „k“) by pak zahrnovala i např. chomskyánské přístupy k jazyku.

Ve své práci budu pojem „kognitivní lingvistika“ používat v tomto druhém slova smyslu (jako jeden z oborů kognitivní vědy druhé generace). Navíc vycházím takřka výhradně z americké větve kognitivismu, a budu tedy pro jednoduchost nadále termín „kognitivní lingvistika“ (dále KGL) používat ve smyslu takto ještě více zúženém, i když jsem si vědoma toho, že zohlednění příspěvků např. polské kulturní lingvistiky by jistě tuto problematiku v mnohém obohatilo. Ani v tomto smyslu ovšem není KGL jednotnou teorií jazyka. Zahrnuje např. kognitivní gramatiku, konstrukční gramatiku, naturální lingvistiku, teorii sémantických primitiv, teorii pojmové integrace, teorii pojmových metafor, teorii mentálních prostorů apod. KGL je spíše souborem vzájemně kompatibilních přístupů, které sdílejí základní předpoklady a východiska: „Kognitivní lingvistika zahrnuje mnoho různých přístupů, metod a zájmů, které jsou ovšem sjednoceny celou řadou společných předpokladů. Jedním z nich je přesvědčení, že jazyk je nedílnou součástí lidského kognitivního systému a že jakýkoliv podnětný rozbor jazykových jevů musí být budován na tom, co víme o lidských kognitivních schopnostech.“³

¹ Srov. LUKEŠ 2006, s. 587–589.

² „Cognitive Linguistics as represented in this Handbook is an approach to the analysis of natural language that originated in the late seventies and early eighties in the work of George Lakoff, Ron Langacker, and Len Talmy, and that focuses on language as an instrument for organizing, processing, and conveying information. Given this perspective, the analysis of the conceptual and experiential basis of linguistic categories is of primary importance within Cognitive Linguistics: the formal structures of language are studied not as if they were autonomous, but as reflections of general conceptual organization, categorization principles, processing mechanisms, and experiential and environmental influences.“ GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 3.

³ Taylor, John R. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press 2002, s. 3, cit. dle LUKEŠ 2006, s. 597.

2.2. Historické souvislosti

Kognitivní lingvistika se zabývá zkoumáním vztahů mezi jazykem, myslí a socio-fyzickou zkušeností. Patří k moderním směrům uvažování o jazyce, ovšem od vzniku prvních textů, které k ní lze zařadit, již uplynulo více než dvacet let, takže dnes je v podstatě zavedeným oborem. První průkopnické práce George Lakoffa, Ronalda Langackera, Leonarda Talmyho a Charlese Fillmora, které vznikly v důsledku nespokojenosti s dominantními formálními přístupy, se objevily v 70. letech. Počátek kognitivní lingvistiky je spojen také se vznikem moderní kognitivní vědy v 60. a 70. letech, zvláště s výzkumy týkajícími se lidské kategorizace (zvl. Eleonory Roschové), a se starší tradicí, např. gestaltovou psychologií. V 70. a na začátku 80. let se kognitivní lingvistice věnovalo pouze několik málo vědců, a to převážně na západním pobřeží USA. Kolem jádra zmíněných „otců“ si lze představit dva kruhy kognitivních lingvistů, kteří navazovali na jejich podněty. První vlna, která nastoupila v druhé polovině 80. let, je tvořena blízkými spolupracovníky a první generací studentů. Patří k ní např. Gilles Fauconnier, Eve Sweetserová, Mark Johnson, Mark Turner, Ray Gibbs, Bill Croft, Adele Goldbergová, Dave Tuggy, Laura Janda, Suzanne Kemmerová, Sally Riceová, Ricardo Maldonado, Karen van Hoek. Přibližně v téže době se nezávisle začínaly rozvíjet alternativní přístupy k jazyku s velmi podobnými cíli ve východní Evropě (Polsko a Rusko). Během 80. let se kognitivní přístup k jazyku začal uplatňovat také v západní Evropě (Belgie, Holandsko, Německo) a do začátku 90. let již byla skupina vědců, kteří se řadili mezi kognitivní lingvisty, poměrně početná (např. René Dirven, Brygida Rudzka-Ostyn, John Taylor, Chris Sinha, Arie Verhagen, Barbara Lewandowska-Tomaszczykova, Peter Harder, Günter Radden, Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens). V 90. letech se pak odehrála druhá vlna, která směřovala hlavně do Asie a jižní Evropy.

V roce 1989 byla na konferenci v Duisburgu (organizátorem byl René Dirven) založena *Mezinárodní asociace kognitivní lingvistiky* (International Cognitive Linguistic Association, ICLA) a o rok později časopis *Cognitive Linguistics* (Dirk Geeraerts). Další konference se konaly v Santa Cruz (1991), Leuven (1993), Albuquerque (1995), Amsterdamu (1997), Stockholmu (1999), Santa Barbaře (2001), Logroño (2003), Soulu (2005) a Krakově (2007). V průběhu času se konference ICLA rozrostly na významné události s počtem účastníků až 500. Vzrůstající zájem o KGL je bezpochyby výsledkem otevřenosti a pružnosti tohoto teoretického rámce, ale je možné, že důvodem je soulad KGL s obecnějšími vývojovými tendencemi.

Od 90. let⁴ se i v americké větvi KGL začíná brát zřetel na sociální aspekty jazyka (vnitřní diferenciaci jazyků – dialekty, sociolingvistické faktory, vnitrojazyková konkurence kulturních modelů apod.), zároveň se v souladu s proklamovaným kgl. důrazem na užívání jazyka zpřesňují empirické metody výzkumu (který byl dříve založen spíše na introspekci a intuici), ať už jde o práci s jazykovým korpusem nebo experimentální metody, očekává se také prohlubování souvislostí s širší kognitivní vědou, např. neurovědami. Budoucí vývoj KGL bude nutně muset vést k sjednocení, vyšší provázanosti jednotlivých teorií v kgl. rámci.

⁴ Srov. GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 17, EVANS – BERGEN – ZINKEN, s. 37.

2.3. Základní předpoklady

„Kognitivní lingvistika je studium jazyka v jeho kognitivní funkci (...). Kognitivní lingvistika je kognitivní ve stejném smyslu jako kognitivní psychologie: tvrzením, že naše interakce se světem je zprostředkována informačními strukturami v mysli. Je však specifitější než kognitivní psychologie tím, že se zaměřuje na přirozený jazyk jako prostředek uspořádávání informací, zacházení s nimi a jejich sdělování. Jazyk je pak vnímán jako rezervoár znalostí o světě, strukturovaný soubor smysluplných kategorií, které nám pomáhají se vypořádat s novými zkušenostmi a ukládat informace o starých zkušenostech.“⁵

Kognitivní lingvistiku lze charakterizovat nejlépe jako intelektuální hnutí⁶. Nejedná se o přesně formulovanou jednotnou teorii, ale spíše o různorodé vzájemně se doplňující nebo se překrývající teorie, které však vycházejí z týchž základních předpokladů a principů. Tyto předpoklady se týkají především vztahů mezi třemi systémy: **realita – mysl – jazyk**.

Poměr lidského konceptuálního systému a reality

- **Experiencialismus – zkušenostní realismus:** reálný svět existuje, ale nedostává se do našeho vědomí přímo – je filtrován, modifikován smysly a zkušeností, interakcí se světem – v mysli není svět, ale lidský obraz světa.
- **„Vtěsnění“ lidského konceptuálního systému:** konceptuální systém roste z prvotní reflexe přímých vjemů (prvními reflektovanými vjemy jsou vjemy smyslové, hlavně zrakové, a vjemy vlastních tělesných procesů).

Poměr konceptuálního systému a systému jazykového

- **Základní funkcí jazyka je význam** (primárnost sémantiky v rámci analýzy jazyka) – význam je silou, která vytváří jazykový systém, jak lexikon, tak gramatika jsou inherentně symbolické, znakové (nesoucí význam).
- **Jazykový význam je odrazem konceptuální struktury**⁷ – příklady principů konceptuální struktury reflektovaných v jazyce jsou prototypové jevy, metafora, metonymie, vtěsnění, perspektivizace a mentální prostory⁸.

Z dvou prvních předpokladů vyplývá:

- **Jazykový systém reflektuje konceptuální systém.**

Z toho opět vyplývá:

- **Jazykový systém je tělesně zakotven** (protože konceptuální systém je tělesně zakotven), a to jak lexikon, tak gramatika.
- **Jazyková univerzália a variantnost jazyků reflektují konceptuální univerzália a specifika.**

⁵ Srov. GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 4-5.

⁶ „Cognitive Linguistics is not a single theory of language, but rather a cluster of broadly compatible approaches.“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 3).

⁷ „In cognitive linguistics language is considered to be a means of organising, processing, and conveying informational structures in the mind that reflect our interaction with the world. (...) Both lexical categories and grammatical constructs are considered to be meaningful units, i.e. repositories of conceptual information and world knowledge.“ (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 57).

⁸ „Prototypicality, metaphor, metonymy, embodiment, perspectivization, mental spaces, and the like each constitute a specific principle of conceptual organization as reflected in the language.“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 9).

- **Jazyková kognice je součástí obecné kognice**

- „**Usage-based approach**“ – jazyková znalost (mentální gramatika) vzniká na základě jazykové praxe prostřednictvím obecných kognitivních procesů, např. abstrakce a schematizace (instanční model jazyka⁹).

Jazykové jevy je tedy možno vysvětlit pouze za podmínky, že vezmeme v úvahu konceptuální struktury. Konceptuální struktury jsou ale entity nedostupné přímému zkoumání a jedním z jevů, na základě něhož je možné si o nich udělat představu, je právě jazyk. Toto je klíčový moment kognitivního přístupu: pokud vysvětlujeme jazykové jevy pomocí konceptuálních jevů a existenci konceptuálních struktur dokládáme příklady z jazyka, hrozí nám důkaz kruhem. Existují dva způsoby, jak se tomuto nebezpečí vyhnout. První z nich je formulován v Lakoffově závazku obecnosti (the Generalization Commitment), druhý v závazku kognitivnosti (the Cognitive Commitment) (srov. níže).

Na základě tohoto schematického přehledu jednotlivých kgl. tezí si lze vztah mezi realitou, myslí a jazykem představit asi takto:

Existují určité **kognitivní mechanismy**, které se dají vysledovat jak z jazyka, tak z dalších oblastí, ve kterých se uplatňuje lidská kognice (sociální chování, výtvarný projev, neverbální komunikace apod. – srov. závazek kognitivnosti), např. **kategorizace, profilování, metaforická projekce, metonymie** apod. Mezi jazykem a těmito kognitivními mechanismy existují přinejmenším tyto dva procesuální vztahy:

a) Kognitivní mechanismy konkrétního člověka **vytvářejí** na základě jeho **zkušenosti s vnímanou realitou** jeho vlastní **konceptuální systém**, tj. systém pojmů, představ o světě, **lidský obraz, model světa** (obsahující kategorizační vztahy a věcné souvislosti). Ten je následně používán při porozumění novým zkušenostem, při rozhodování a jednání. Tento obraz světa (jakožto víceméně sdílený) tvoří **základ sémantického systému** daného jazyka. Na tento aspekt klade důraz KGL.

Vytváření **pojmu věci** lze modelovat jako „**křížení domén**“¹⁰, průnik souvislostí a situací, ve kterých se s danou věcí setkáváme: vizuální, sluchový, hmatový, případně čichový nebo chuťový vjem, interaktivní, často např. silová zkušenost, zkušenost se zapojením této věci do dějů a kauzálních souvislostí, zapojení dané věci do vyšších prostorových celků nebo naopak její schopnost obsahovat části. Je pravděpodobné, že jednou z domén definujících pojem věci je vztah k slovu: „jak se tomu říká“ – stejně jako vzniká asociační spoj mezi vizuálním a sluchovým vjemem psa, vzniká obdobný asociační spoj (tzn. prožitá souvislost) mezi vjemem psa a slovem *pes*, kterého je v té situaci užito.

b) Kognitivní mechanismy konkrétního člověka **vytvářejí** na základě jeho **zkušenosti s vnímanou řečí** jeho vlastní **jazykový systém**, tj. systém pojmů jazykových jednotek¹¹, **lidský obraz, model jazyka**, tj. mentální gramatiku (obsahující kategorizační vztahy – kategorie jazykových jednotek, např. slovní druhy – a věcné vztahy vzniklé zkušeností souvřskytu jazykových jednotek, např. stylové vrstvy a rejstříky)¹². Ten je následně používán při porozumění novým textům a při rozhodování o podobě vlastních projevů. Přitom při modelování jazyka jakožto složitého abstraktního jevu se uplatňuje zkušenost s modelováním fyzického světa: např. slovo je chápáno jako předmět. Na tento aspekt vztahu jazyka a obecné kognice – vytváření mentální gramatiky – klade důraz generativní gramatika, ač zastává odlišná stanoviska k mnohým otázkám¹³.

⁹ Srov. LUKEŠ 2006, s. 605.

¹⁰ Srov. LANGACKER 2002, s. 4, též TURNER 2005.

¹¹ Slovy „pojem jazykové jednotky“ zde rozumím jazykovou jednotku jako psychologickou entitu, kterou si člověk vytváří na základě zkušeností s řečí, kdy se s ní opakovaně setkává a přisuzuje jí určité vlastnosti, včetně jejího souvřskytu s ostatními jazykovými jednotkami, včetně jejího gramatického a sémantického chování apod.

¹² „... language acquisition is understood from this usage-based perspective not as the activation of an innately pre-specified system of linguistic knowledge (...), but instead as the extraction of linguistic units or constructions from patterns in the usage events experienced by the child. This process relies upon general cognitive abilities, and the set of units or constructions eventually build up the inventory that represents the speaker's language system or knowledge of language.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 111).

¹³ „Cognitive Linguistics is interested in our knowledge of the world and studies the question how natural language contributes to it. The generative linguist, conversely, is interested in our knowledge of the language and asks the question how such knowledge can be acquired given a cognitive theory of learning. As cognitive enterprises, Cognitive Linguistics and Generative Grammar are

Vzhledem k tomu, že jazyková kognice je jen součástí kognice obecné, mělo by vytváření **pojmu jazykové jednotky**, např. slova (ale také např. fonému), vypadat podobně jako vytváření pojmu věci. Pojem slova se tedy vytváří také prostřednictvím křížení domén. Těmito doménami jsou různé kontexty, v nichž se dané slovo vyskytuje, ale také různé situace, v nichž se používá, a jakou roli v těchto situacích hraje. Tímto způsobem získává pojem slova syntaktické a pragmatické rysy. Základní doménou slova (prožitou souvislostí) je ovšem jeho vztah k pojmu (sémantická vazba).

2.3.1. Experientialismus – zkušenostní realismus

Experientialismus¹⁴ je název nového přístupu k mysli a kognici v jejím vztahu k světu. Stojí v opozici jak vůči objektivismu, tak solipsismu. Jeho „otcem“ a také autorem tohoto označení je George Lakoff, který jej vytvořil na základě nových poznatků kognitivní psychologie týkajících se lidské kategorizace. Experientialismus a kategorizace jsou dvě základní témata jeho přelomové knihy *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Zkušenostní realismus tvoří filozofické zázemí kognitivního přístupu k jazyku.

Styčné body experientialismu s objektivismem:

- existuje skutečný svět
- skutečnost klade omezení pojmům
- pravda přesahuje vnitřní soudržnost výroků
- kategorizace je hlavním způsobem zpracování zkušenosti

Stanoviska experientialismu, jimiž se vymezuje vůči objektivismu:

- myšlení je umožněno tělem – rozum má tělesnou podstatu
- lidský rozum vyrůstá z povahy lidského organismu a všeho, co přispívá k jeho individuální i kolektivní zkušenosti – pro studium rozumu je základním problémem povaha myslícího organismu a to, jak funguje ve svém prostředí
- pro lidské myšlení jsou zcela zásadní imaginativní procesy – jsou spíše centrální než periferní – imaginace je vedle projekce tělesné zkušenosti druhým základním principem lidské kategorizace
- nový pohled na kategorizaci: teorie prototypů a базových kategorií
- myšlení není atomistické, ale má vlastnosti celistvého tvaru, gestaltu – pojmy mají celkovou strukturu, která přesahuje prosté sestavování pojmových „stavebních bloků“
- symboly (slova a mentální reprezentace) získávají svůj význam prostřednictvím svého vztahu ke konceptuálnímu systému – nereferují k objektivní realitě, ale k jejímu obrazu v mysli člověka („konstruovaná“ realita)

George Lakoff zdůrazňuje zásadní společenský dopad experientialismu ve srovnání s objektivismem:

„To, jak rozumíme myšlení, má pro nás velký význam ve všech těchto i mnoha dalších aspektech. Je to důležité pro to, co na sobě i druhých oceňujeme – pro vzdělání, výzkum, to, jak uspořádáváme různé instituce, a především to, co lze považovat za lidský způsob života a jednání.“¹⁵

„Jestliže plně pochopíme úlohu, jakou hrají imaginativní části rozumu, budeme schopni je plně ocenit, důkladněji je prozkoumat a lépe používat ve vzdělávání.“¹⁶

similarly interested in those mental structures that are constitutive of knowledge. For the Cognitive approach, natural language itself consists of such structures, and the relevant kind of knowledge is knowledge of the world. For the generative grammarian, however, the knowledge under consideration is knowledge of the language, and the relevant mental structures are constituted by the genetic endowment of human beings that enables them to learn the language. Whereas Generative Grammar is interested in knowledge of the language, Cognitive Linguistics is so to speak interested in knowledge through the language.“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 5-6).

¹⁴ Srov. LAKOFF 2006, s. 11-15.

¹⁵ LAKOFF 2006, s. 14-15.

¹⁶ LAKOFF 2006, s. 15.

2.3.2. Tělesné zakotvení mysli

S experiencialistickým filozofickým základem KGL souvisí teze o vtělesnění. Konceptuální systém vzniká na základě interakce mezi myslí a realitou, na základě zkušenosti (není založen na určitých vrozených pojmech). Přitom experiencialismus klade důraz na omezenost, selektivnost, specifčnost, tj. neobjektivitu lidské zkušenosti, a to i v její relativně neobjektivnější rovině, kterou jsou smyslové vjemy: percepční zkušenost je limitovaná lidskými tělesnými dispozicemi. Stejně tak jsou lidsky specifické i naše kognitivní mechanismy, které percepce zpracovávají a organizují. Na tomto základě vzniká specifický lidský „obraz světa“ („construal of reality“), který je dále diferencován faktory kulturními. Jádrem nebo elementární rovinou zkušenosti, z níž se následně vytváří konceptuální systém, je zkušenost fyzická.

Jednou ze základních tezí KGL je tvrzení, že **abstraktní pojmy jsou systematicky strukturovány prostřednictvím fyzických konceptuálních domén**, tzn. že se konceptuální systém buduje z fyzických základů¹⁷. Tyto fyzické domény vznikají na základě naší fyzické zkušenosti s vlastním tělem a s vlastnostmi a chováním předmětů (pohyb, vertikálnost, vzdálenost). V této podobě teze o „vtělesnění“ vznikla – v té době neoddělitelně spojená s Lakoffovou-Johnsonovou teorií konceptuální metafory. Postupně se však uplatnění pojmu „embodiment“ začalo rozšiřovat. Na jedné straně se díky rozvoji spolupráce lingvistiky s neurovědou podrobněji zkoumaly neurologické základy percepce a kognice, tj. specifický lidský percepční a kognitivní aparát, který určuje povahu konceptuálního systému z jeho základu. Na druhé straně se součástí pojmu „embodiment“ staly také kulturní složky lidských „brýlí“, tj. specifického „filtru“, skrze který člověk vnímá realitu a rozumí jí. Obecně lze říci, že právě tyto „brýle“ – jak se odrážejí v jazyce – jsou centrálním zájmem KGL, v tom je KGL specifická ve srovnání s dalšími přístupy k jazyku. Dnes lze identifikovat přibližně dvanáct různých významů, v nichž se pojmu „embodiment“ používá. Už v tom, co bylo řečeno, lze najít dva z nich, a to „směr metaforické projekce“ a „protikarteziánský přístup k myslí a jazyku“ (mysl je závislá na těle)¹⁸. V širokém smyslu jde o celkové fyziologické, kognitivní a sociální nastavení člověka jako druhu, které zakládá jazykovou kategorizaci a konceptualizaci¹⁹. Jazykový systém tedy podle KGL není možné studovat bez ohledu na tyto faktory, včetně tělesnosti samé.

Experiencialismus klade tedy důraz na specifický lidskou zkušenost. Ta vzniká zpracováním vjemů přijímaných v rámci lidského percepčního pole (vrozené percepční dispozice) lidskými kognitivními mechanismy (vrozené kognitivní dispozice). Z toho přirozeně vyplývá důležitost fyzických vjemů, které jsou zásadní pro zpracovávání abstraktnějších oblastí zkušenosti. Vedle vjemů fyzických, smyslových je ale třeba se zastavit ještě u role **emocí** a prožitků, tj. vjemů nefyzických. Americká KGL pracuje s představou konceptuálního systému na rozdíl od polské kgl. tradice, jejímž centrálním pojmem je obraz světa. První z obou přístupů klade důraz na porozumění, interpretaci, uchopení vnímané reality, tzn. **racionální** aspekty naší interakce se světem kolem nás (racionální složka zkušenosti), zatímco druhý navíc zohledňuje emoce, prožitky a hodnoty, jakožto zásadní součásti lidského obrazu světa (emocionální složka zkušenosti) – s tím souvisí také důraz na kulturní specifika obrazu světa v polské KGL. Tím lze vysvětlit i skutečnost, že v amerických koncepcích se jako základní domény, ze kterých roste „mysl“, uvádějí domény **fyzické** – jako pravděpodobně první, které jsou **reflektovány**, ale nebere se tolik v úvahu básová doména **emoci**²⁰, která je racionálně reflektována až mnohem později, a proto často pomocí konceptuální metafory (prostřednictvím projekce např. prostorových vztahů: *jsme si blízcí*, fyzických sil: *přitahuje mne* apod.). Přitom už první emocionální prožitky (probíhající v embryonálním stádiu), tj. emoční rozměr lidské zkušenosti (zájem, potřeba, touha, nezájem, odpor, strach), zásadně ovlivňují povahu mentální

¹⁷ „One of the major findings to have emerged from studies into the human conceptual system is that abstract concepts are systematically structured in terms of conceptual domains deriving from our experience of the behaviour of physical objects, involving properties like motion, vertical elevation and physical proximity.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 15).

¹⁸ „... cognitive linguistics (...) takes its inspiration from traditions in psychology and philosophy that emphasise the importance of human experience, the centrality of the human body, and human-specific cognitive structure and organisation, all of which affect the nature of our experience. According to this empiricist view, the human mind – and therefore language – cannot be investigated in isolation from human embodiment.“ „... we have a species-specific view of the world due to the unique nature of our physical bodies. In other words, our construal of reality is likely to be mediated in large measure by the nature of our bodies.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 44-45). „... conceptual structure is embodied, in the sense that the nature of our embodiment determines and delimits the range and nature of concepts that can be represented.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 176).

¹⁹ „In its broadest definition, the embodiment hypothesis is the claim that human physical, cognitive, and social embodiment ground our conceptual and linguistic systems.“ „In Cognitive Linguistics, we examine how our “glasses” – that is, our physical, cognitive, and social embodiment—ground our linguistic conceptualizations.“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 27).

²⁰ Srov. LANGACKER 2002, s. 4.

reprezentace světa v mysli člověka. Mají vliv i na pozornost (profilování – vidíme spíše to, co nás zajímá a je pro nás důležité) a kategorizaci (emoce vedle frekvence posilují „kognitivní význačnost“ dané představy, mohou ovlivňovat výběr prototypu), tzn. ovlivňují i zdánlivě zcela racionální stránku kognice. Tvoří základní „pnutí“, vektory, základní hodnotový rámec lidského obrazu světa – a jsou do velké míry rovněž obecně lidské, ba dokonce přesahují hranici lidského druhu (některé – tělesné pocity, strach, sexualitu – sdílíme do určité míry s dalšími živočišnými druhy).

2.3.3. Jazykový systém jako obraz konceptuální struktury

Specifikem KGL je, že chápe strukturu jazykového systému jako přímý odraz uspořádání lidského konceptuálního systému²¹. U mnoha kognitivních lingvistů se setkáváme s požadavkem zapojit studium kognice do studia jazyka. Např. Langacker zdůrazňuje, že jazyk není samostatný a není možné jej v plnosti popsat a vysvětlit, aniž by byly vzaty v úvahu kognitivní procesy²². Často je ovšem těžiště zájmu posunuto směrem ke konceptuálnímu systému a jazyk je de facto vnímán jako „okno“ poskytující vhled do uspořádání konceptuálního systému – vlastním zájmem jsou tedy spíše vzorce myšlení než jazyk sám²³ – studovat jazyk tedy znamená studovat principy konceptualizace.

Podle KGL je možné dokázat souvislost organizace konceptuálního a jazykového systému na základě jazykových dat²⁴. Jak lze zjišťovat vlastnosti konceptuálního systému prostřednictvím jazyka a naopak interpretovat jazykové jevy na základě konceptuálního systému? Východiskem je **intuice** mluvčích týkající se gramatické a sémantické správnosti, možnosti různých interpretací jednoho vyjádření apod. Na jejím základě se vytváří **model** jazykového systému. Následuje posuzování psychologické reálnosti, adekvátnosti modelu prostřednictvím „**converging evidence**“²⁵: k určitému konceptuálnímu vzorci vedou poznatky z více oblastí jazyka a navíc poznatky z dalších kognitivních věd.

George Lakoff v roce 1990 formuloval základní principy kognitivní lingvistiky a shrnul je do dvou primárních závazků: **závazek obecnosti** (the Generalization Commitment) a **závazek kognitivnosti** (the Cognitive Commitment)²⁶. První z nich zavazuje KGL k tomu, aby charakterizovala „obecné principy, které ovládají všechny aspekty přirozených jazyků“. Druhý závazek reprezentuje snahu KGL sloučit naše poznání jazyka s tím, „co je obecně známo o myšlení a mozku...“²⁷.

Tyto dva závazky přirozeně vyrůstají z uvedených základních předpokladů KGL a lze je chápat také jako formulaci základních zdrojů důkazů o souvislostech konceptuálního a jazykového systému. Vzhledem k tomu, že konceptuální systém, jehož je podle KGL jazyk odrazem, se projevuje v různých oblastech jazyka, kognitivní interpretace určitého jazykového jevu by pak měla být tím silnější, čím větší je množství dalších jazykových jevů, které lze tímto způsobem interpretovat (závazek obecnosti). Druhý závazek hledá oporu pro kognitivní interpretaci určitého jazykového jevu v oblastech mimo jazyk, tzn. v kognitivních vědách, jejichž poznatky vycházejí z dalších kognitivně relevantních oblastí lidského života (další komunikační systémy, jako je neverbální komunikace, výtvarné projevy, dále sociální interakce, uvažování, chování apod.).

²¹ „For cognitive linguists, the emphasis is upon relating the systematicity exhibited by language directly to the way the mind is patterned and structured, and in particular to conceptual structure and organisation. It follows that there is a close relationship between cognitive linguistics and aspects of cognitive psychology.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 16-17, též s. 37). „... for cognitive linguists, language reflects patterns of thought; therefore, to study language is to study patterns of **conceptualisation**.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 20).

²² Srov. LANGACKER 2002, s. 1.

²³ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 5.

²⁴ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 14.

²⁵ „This means that a model must not only explain linguistic knowledge, but must also be consistent with what cognitive scientists know about other areas of cognition, reflecting the view that linguistic structure and organisation are a relatively imprecise but nevertheless indicative reflection of cognitive structure and organisation.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 17).

²⁶ Lukeš volí ve svém přehledu překlad „závazek zobecnění“ a „kognitivní závazek“ (srov. LUKEŠ 2006, s. 602).

²⁷ Lakoff, G.: The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image schemas? In: *Cognitive Linguistics* 1: 39-74 (cit. dle LUKEŠ 2006, s. 602).

2.3.4. Závazek obecnosti (the Generalization Commitment)

Cílem popisu jazykového systému v rámci KGL je charakterizace obecných kognitivních mechanismů, jak se projevují v různých oblastech jazykové struktury. Na rozdíl od dalších jazykovědných směrů je rozdělení jazykového systému na oddělené **jazykové roviny**, jimž odpovídají oddělené lingvistické disciplíny (fonologie, morfologie, sémantika, syntax, pragmatika apod.), v tomto myšlenkovém rámci považováno za umělé, tzn. nevyplývající z povahy jevů samých²⁸. Takováto segmentace je vnímána jako použitelná coby praktický nástroj popisu, ale není jí připisována psychologická reálnost, tzn. v myslí nejsou podle kognitivních lingvistů přítomny speciální oblasti odpovídající takto definovaným jazykovým rovinám. Naopak ambicí kognitivní lingvistiky je popsat, jakým způsobem vznikají na základě téhož konceptuálního systému různé aspekty jazykové kompetence. Kognitivní lingvistika se proto zaměřuje na společné rysy jazykových jevů různých rovin a snaží se aplikovat metody úspěšné v jedné rovině na roviny další (např. teorie prototypu, která vznikla v oblasti lexikální sémantiky, byla později použita i v oblasti morfologie a fonologie).

Jako příklady jevů, které jsou pozorovatelné na různých rovinách jazykového systému, lze uvést jazykovou kategorizaci, polysémii a metaforu.

Jazykové **kategorie**, které lze identifikovat jak ve fonologickém, tak v morfologickém nebo syntaktickém systému, vykazují společné rysy: centrálnost, neostrost hranic a tzv. rodinné podobnosti²⁹. **Polysémie**³⁰ je v rámci KGL pojímána jako jeden ze základních rysů lidského jazyka, který jako takový není omezen na lexikální subsystém, ale je pozorovatelný také u morfologických jednotek a syntaktických konstrukcí. Vzájemně související významy polysémií symbolické jednotky jsou přitom v rámci KGL pojímány jako komplexní kategorie. Také **metafora** je pojímána jako jeden ze základních principů, charakterizujících lidský jazyk. V rámci KGL je definována jako systematický vztah mezi dvěma konceptuálními doménami, při němž je jedna doména strukturována prostřednictvím druhé. Metaforická projekce je často základem vzniku nového významu dané (polysémií) znakové jednotky.

2.3.5. Závazek kognitivnosti (the Cognitive Commitment)

Závazek kognitivnosti říká, že popis jazykového systému má být v souladu s dosavadními poznatky o mysli a mozku, ke kterým dospěly další kognitivní vědy, jako psychologie, umělá inteligence, kognitivní neurovědy a filozofie³¹. Právě tento závazek činí z tohoto přístupu k jazyku lingvistiku kognitivní, tzn. jazykovědný směr, který je ze své podstaty interdisciplinární. Z tohoto závazku vyplývá, že součástí vědeckého modelu jazyka nemohou být struktury a procesy, které jsou v rozporu s obecnými zjištěními o kognici, tzn. všechny jednotky a struktury, se kterými se pracuje, mají být psychologicky reálné.

KGL odmítá tvrzení, že existuje specifický jazykový „modul“, tzn. že jazyková struktura je zásadně odlišná od dalších aspektů kognice³².

V jazykovém materiálu lze vysledovat projevy obecných kognitivních principů, které byly popsány v rámci kognitivní psychologie a dalších kognitivních věd. Tyto případy tvoří základy pro kgl. tvrzení, že jazyk reflektuje obecnou kognici.

Jedním z případů souvislosti mezi jazykovým a kognitivním principem je korespondence mezi tzv. „**profilováním**“ (ground – figure) v jazyce a obecnými poznatky kognitivní psychologie týkajícími se vnímání a **pozornosti**. Profilování je (podobně jako perspektiva) jedním z případů vztahu mezi percepcí, pamětí a imaginací: všechny vizuální vjemy obsahují určitý „modus“ pozornosti (a perspektivy), to se nutně promítá do mentální reprezentace vnímaných jevů v naší paměti, a následně hraje roli také při konstruování komplexní mentální reprezentace např. při četbě textu. Typickým příkladem profilování v jazyce, pozorovatelného v různých oblastech jazykové struktury, je to, co se v našem jazykovědném

²⁸ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 28.

²⁹ Srov. tamtéž, s. 29.

³⁰ Srov. tamtéž, s. 36.

³¹ Srov. tamtéž, s. 40-41.

³² Srov. tamtéž, s. 41.

kontextu označuje jako „hierarchizace propozice“: referenční situace může být popsána pomocí několika různých syntaktických konstrukcí, z nichž každá profiluje jiné její aspekty.

Dalším příkladem je **kategorizace** v jazyce: podle KGL lze v jazyce identifikovat tytéž principy, které byly zjištěny při psychologických výzkumech lidské kategorizace.

V této souvislosti lze uvést také **metaforu**; s touto se tradičně pracuje jako s čistě jazykovým jevem, ale výzkumy KGL ukázaly, že jazyková metafora pouze reflektuje procesy, které se odehrávají na konceptuální úrovni – tatáž konvenční konceptuální metafora je základem pro celý soubor výrazových prostředků, je způsobem, jak abstraktním jevům rozumíme, jak je kognitivně pojmáme³³ (nejpracovanějším příkladem je metaforická konceptualizace hněvu v angličtině: srov. Lakoffovu analýzu pojmu *anger*).

2.3.6. Jazykové univerzálie a variantnost (univerzálie a specifika)

Lidský konceptuální systém se vytváří na základě kontaktu člověka s realitou, a to pomocí kognitivních mechanismů (schopnost abstrakce, kategorizace, srovnávání apod.); tyto mechanismy jsou vrozené, a proto víceméně univerzální (i když je třeba počítat s jistou variantností); navíc vnější realita vykazuje některé univerzální rysy (gravitace, vertikálnost, vnímání základních forem hmoty, základních hmotných sil), univerzální jsou také některé tělesné a emocionální prožitky – vjemy; další část zkušenosti se liší (podnebí, specifické rysy krajiny, kultura vzniklá v interakci s touto krajinou); tak vznikají jednotlivé konceptuální systémy, které vykazují jak shodné, tak rozdílné rysy, a které se jako takové promítají do jazyků. Takto se v rámci KGL vysvětluje vznik jazykových univerzálií a specifí – jako reflexe univerzálií a specifí konceptuálních. KGL se tedy zaměřuje spíše na výzkum univerzálnosti a variantnosti kognitivních dispozic, které umožňují a omezují tvorbu našeho konceptuálního systému (následně reflektovaného jazykem), a neklade takový důraz na stanovení univerzálních principů čistě jazykových³⁴.

2.3.7. Vztah jazykového systému a řečové praxe („usage-based approach“)

Kognitivní lingvisté odmítají existenci hranice mezi kompetencí a performancí. Tvrdí, že znalost jazyka vzniká na základě pravidelně se opakujících vzorců v jazykové praxi a že jazyková znalost je znalost užívání jazyka, tzn. že užití jazyka je součástí naší jazykové kompetence, jazykového systému, mentální gramatiky. Jazyková struktura tedy podle nich nemůže být zkoumána bez ohledu na užívání jazyka. V tomto ohledu je KGL funkcionalistická. Jedním z prvních, kdo formuloval a aplikoval tento princip, byl Ronald W. Langacker. Ten se ve své „kognitivní gramatice“ věnuje mimo jiné vztahu mezi systémovou a procesuální stránkou jazyka³⁵. Dalšími případy aplikace této teze je Croftova teorie jazykové změny ve vývoji jazyka a Tomasellův výzkum jazykové akvizice u dětí.

Význam slov je značně proměnlivý. Slova si sice přinášejí svůj konvenční význam, ale kontext jejich aktuální význam často zřetelně ovlivňuje. Konvenční význam se označuje jako **kódovaný význam**, kontextový význam jako **pragmatický**. Kódovaný význam představuje idealizaci založenou na prototypickém významu vzešlého z kontextualizovaných užití slova. Ve skutečnosti má slovo význam vždy pragmatický a kódovaný význam je pouze stanovení prototypického užití. Skutečným významem je tedy význam pragmatický, kódovaný význam je pouze abstrakce.

Mentální gramatika, resp. jazykový systém se odvozuje z jazykové praxe. Z tohoto pohledu jazyková akvizice není vnímána jako aktivace vrozené jazykové struktury, ale jako extrakce jazykových jednotek a konstrukcí z opakujících se řečových vzorců, které dítě vnímá. Tento proces je založen na obecných kognitivních mechanismech. Jazyková změna je v rámci tohoto přístupu vnímána ne jako systémově inherentní, ale spíše jako otázka interakčního a sociálního tlaku.

Důležitou roli ve vztahu mezi jazykovým systémem a užitím jazyka hraje **frekvence**. Frekvence užití konkrétních jazykových jednotek ovlivňuje jazykový systém podle KGL v tom smyslu, že vysoce frekventované jazykové jednotky jsou v jazykovém systému více „zakořeněné“ („entrenched“), tj. psychologicky stabilizované. Tyto jednotky mají tendenci ovlivňovat povahu užívání méně stabilizovaných jednotek a konstrukcí. Tak jazykový systém zpětně ovlivňuje užívání jazyka.

³³ Srov. LAKOFF – JOHNSON 2002, s. 15-18.

³⁴ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 54-7.

³⁵ Srov. tamtéž s. 108-121.

Podle Langackera se jazykové (i gramatické) jednotky odvozují z řeči prostřednictvím abstrakce a schematizace. V tomto smyslu jsou tyto jednotky ve srovnání s jejich realizacemi v řeči vždy schematické. Jako takové naopak motivují užití jazyka, protože poskytují oporu pro vnímání konkrétní užívané konstrukce jako systémové. Každé užití jazykové jednotky je specifickou realizací odpovídajícího schématu v mysli mluvčích. Vztah mezi schématem (jazykovou jednotkou nebo strukturou) a jeho realizací (řečovou jednotkou nebo strukturou) je vztahem **kategorizačním**, z čehož – vzhledem ke kgl. pojetí kategorizace – vyplývá, že gramatičnost je otázkou stupně.

Toto pojetí umožňuje do modelu jazyka zahrnout i nekonvenční užití jazykových jednotek a konstrukcí, a to prostřednictvím tzv. částečné systémovosti, „partial sanction“, tzn. situace, kdy si schéma (jazyková jednotka jako součást jazykového systému) a jeho realizace (řečová jednotka) neodpovídají úplně přesně. Např. první užití výrazu *mysl* ve významu „část vybavení počítače“ částečně porušovalo konvenci, tj. bylo jen částečně „zaštitěno“ existujícím schématem, existující jazykovou jednotkou. Takovéto zpočátku pouze částečně systémové užití jazykové jednotky může mít za následek vznik nové jazykové jednotky (součásti systému), pokud je častěji užíváno jazykovým společenstvím a vlivem frekvence se „zakoření“.

Vlivem frekvence dochází k zakořenění schematických jednotek různého stupně schematičnosti. Pro rodilého mluvčího může být ustálenou (zakořeněnou) jazykovou jednotkou (konstrukcí) jak *on the floor* nebo *in the garage*, tak jejich schéma [P [NP]], jehož význam je „umístění vzhledem k fyzické entitě“. Obě konstrukce jsou jeho realizacemi. Langackerův model je **nereduktivní** v tom smyslu, že skutečnost, že schéma [P [NP]] je součástí jazykového systému, nevylučuje možnost, aby byly součástí jazykového systému také obě jeho uvedené realizace. Jinými slovy, predikovatelnost realizace ze schématu nevyřazuje tuto realizaci ze systému.

Pokud jde o frekvenci, hovoří se o „type frequency“ a „token frequency“; první z nich pak odpovídá zakořenění schématu a druhá zakořenění realizace. Poměr frekvence schématu a jeho realizace (potažmo stupně jejich zakořenění) může být různý. Např. mnohé plurálové formy jsou vysoce zakořeněné z důvodů své vysoké frekvence a jsou jako takové součástí jazykového systému (*girls*), zatímco jiné nikoliv – u těch má schéma vyšší frekvenci a stupeň zakořenění než daná realizace. Empirický důkaz o korelaci frekvence a stupně zakořenění podali Bybee a Slobin (1982): ukázali, že vysoce frekventované nepravidelné tvary jsou odolné vůči regularizaci. Toto je princip, který zdůvodňuje, proč vysoce frekventované tvary např. substantiv zůstávají neměnné, i když se změní deklinační systém a daná kategorie z jazyka zcela vymizí. Typickým příkladem jsou rezidua českého duálu u názvů párových orgánů – vysoce frekventované nepravidelné tvary odolávají dlouhodobě zpravidelnění, zatímco málo frekventované se přizpůsobují postupně převládajícímu modelu.

2.4. Některé základní teorie v kognitivní lingvistice

KGL obecně klade důraz na významovou stránku jazykového systému (tzn. vztah ke konceptuálnímu systému), za inherentně sémantický je považován i gramatický systém. Teorie, které vznikly v rámci KGL, lze tedy rozdělit podle toho, na které aspekty jazykového významu se zaměřují, jaké místo v nich jazykovému významu náleží. V tomto svém stručném přehledu věnuji výraznější pozornost Langackerově kognitivní gramatice, a to z toho důvodu, že pro mne představuje základní inspirační zdroj, a to v mnoha různých směrech.

2.4.1. Kognitivní sémantika

Kognitivní sémantika³⁶ zkoumá **vztah mezi zkušeností, konceptuálním systémem a sémantickou strukturou** obsaženou v jazyce. Jazyk je využíván jako prostředek poznávání kognitivních jevů. Důležitými pojmy jsou např. kategorizace, prototyp, konceptualizace, metafora, konceptuální schéma, encyklopedičnost významu apod.

2.4.1.1. Teorie představových schémat

Svou teorii představových (konceptuálních) schémat³⁷ představil Mark Johnson ve své knize *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason* (1987). Ukázal, jakým způsobem např. schéma „nádooba“, které vzniká na základě naší zkušenosti s vlastní tělem, strukturuje naši zkušenost v mnoha oblastech. Nejdůležitější schémata jsou „nádooba“, „část-celek“, „vazba/spojení“, „síla“, „cesta“, „centrum-periferie“, „vertikalita“, „vpředu-vzadu“. Na přesném seznamu představových schémat se stále pracuje.

Představová schémata jsou abstraktní pojmy, které vznikají na základě vzorců opakující se zkušenosti s fyzickým světem. Vztahují se přímo k smyslové zkušenosti, jsou **prekonceptuální povahy**, tj. jsou to sice pojmy, ale takové, které tvoří samotný základ celého konceptuálního systému, protože jsou to vůbec první pojmy, které se vytvářejí v lidské mysli. Přesto si jich nejsme vědomi, protože své fyzické bytí považujeme za samozřejmost. V mysli jsou představová schémata reprezentována jako holistické struktury, tzn. jako pojmy tvořené na základě množství různých interakčních a smyslových vjemů, které jsou ve vzájemných vztazích.

Jedno z nejdůležitějších tvrzení kognitivní lingvistiky vůbec je, že abstraktní myšlení je strukturováno pomocí metafor, tj. pomocí konvenčních **projekčních vazeb** mezi konkrétními a abstraktními doménami. Představová schémata tvoří zdroj pro metaforickou projekci, tj. pomocí metafor se projektují do abstraktních domén.

Vzhledem k tomu, že zdrojem vzniku představových schémat je smyslová a interakční zkušenost s fyzickým světem a ta je souvislá, plynulá, vytvářejí se mezi jednotlivými představovými schématy **tzn. transformační vztahy**. Často citovaným příkladem je vztah mezi schématem „množství“ a „látka“: stádo krav je z bližšího pohledu jeví jako množství a čím více se vzdalujeme, tím spíše se nám jeví jako souvislá látka. Transformace tohoto typu jsou základem některých gramatických jevů³⁸ (srov. níže u Talmyho).

Pro popis sémantiky předpony *vy-* budeme potřebovat hlavně konceptuální schémata „uvnitř-venku“, „cesta“ a „síla“.

Schéma „síla“ se vyskytuje v několika různých variantách. Všechny ale vykazují určité společné rysy: vznikají prostřednictvím interakce (ne např. vizuálního vjemu), obsahují silový vektor, tj. směrovost, typicky obsahují trajektorii pohybu, jejich součástí je zdroj síly a cíl síly, obsahují stupeň intenzity a kauzální řetězec (dítě hodí míč – květina spadne – hlína se rozsype apod.). Existuje sedm variant představového schématu síla: „the compulsion schema“ (tlak na překážku), „the blockage schema“

³⁶ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 156-172.

³⁷ Srov. LUKEŠ 2006, s. 265-274, Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 178-188, GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 37.

³⁸ „In essence, the grammatical transformation from count to mass, which Talmy (2000) calls debounding, and the transformation from mass to count, which he calls excerpting, is held to be motivated by an image-schematic transformation that underpins our ability to grammatically encode entities in terms of count or mass. As we will see, this distinction is also important in Lakoff's theory of word meaning ...“(EVANS – GREEN 2006, s. 187).

(neprostupná překážka), „the conterforce schema“ (protisíla), „the removal of restraint schema“ (odstranění překážky), „the enablement schema“ (potenciální síla), „the attraction schema“ (přitažení silou).

Představová schémata tvoří základ specifitějších pojmů, významů jazykových jednotek. Např. schéma „nádoba“ („uvnitř-venku“) je základem významu předložek *v*, *do*, *z* apod., schéma „síla“ motivuje význam modálních sloves jako *smět* (odstranění překážky), *muset* (tlak, nátlak), *moci* (potenciální síla) apod. Jinými slovy, nejreprezentativnější projekcí představových schémat v jazyce jsou **gramatické a lexikálně-gramatické jednotky** (srov. Talmyho teorii strukturace konceptuálního obsahu) jako předložky, předpony, ale také gramatické kategorie jako počitatelnost, perfektivnost apod. Vztah mezi schematickými významy gramatických jednotek a představovými schématy ovšem není vždy tak přímý jako je tomu u zmíněných předložek.

Představově schematická struktura je ale navíc identifikovatelná i ve významech **lexikálních jednotek**. Např. spojení slov **vypláchnout jablko* není koherentní z toho důvodu, že „jablko“ není schematicky kategorizovatelné jako „nádoba“, což blokuje jeho možnost realizovat roli objektu slovesa *vypláchnout* (rozhodující je zde kompatibilita se schematickým významem předpony). Na druhé straně slovní spojení *vypláchnout dýni* nebo *vypláchnout meloun* mohou být za určitých okolností koherentní, a to z toho důvodu, že si umíme představit situaci, kdy tyto plody hrají roli nádob – jsou tedy jako nádoba kategorizovatelné.

Lexikální významy jsou založeny na pojmech, které jsou mnohem specifitější, bohatší, než jsou schematické pojmy jednotek gramatických. Proto existuje mnohem více možností, jak tyto pojmy konceptuálně-schematicky kategorizovat. Např. lidské tělo může být kategorizováno pomocí schématu „nádoba“ („uvnitř-venku“), „část-celek“, „předmět“, „centrum-periferie“ apod. Záleží jen na kontextu, jestli bude aktuálně aktivována ta nebo ona konceptuálně-schematická kategorizace. Tato variabilita – široká, ale ne neomezená – je pak relevantní právě z hlediska kompatibility s gramatickými (a lexikálně-gramatickými) jazykovými jednotkami (srov. výše **vypláchnout jablko*). Vztah mezi slovesným základem a předponou, který je zásadní pro tuto práci, je právě takovýmto typem vztahu.

2.4.1.2. Teorie domén

Langackerova teorie domén je jednou z nejpodrobněji rozpracovaných teorií významu, které vznikly v rámci KGL a které bývají souhrnně označovány jako encyklopedická sémantika. Tvoří sémantický základ jeho modelu jazykového systému. Základním předpokladem je **závislost významu jakékoliv jazykové jednotky na konceptuálních strukturách** a na konceptuálním systému jako takovém. Konceptuální struktury implikované jazykovými jednotkami označuje Langacker jako tzv. **kognitivní domény**. Struktura významové jednotky je pak dvoučlenná, obsahuje **bázi**, to je ve své podstatě kognitivní doména nebo její relevantní záběr, a **profil**, což je ta část domény, kterou daný výraz skutečně označuje. Kognitivní doména představuje věcnou souvislost, v níž se s referentem daného výrazu mluvčí setkává, ovšem tak, jak je tato souvislost součástí jeho zkušenosti, jak je uchována v jeho konceptuálním systému. Každá významová jednotka implikuje množství různých kognitivních domén, tzv. „domain matrix“. Tyto domény jsou hierarchizované. Při aktuálním užití daného slova v kontextu může být aktivizována buď zcela centrální konvenční doména nebo doména periferní. Podle toho vznikají mírně odlišné kontextové významy. Tato významová variabilita může být relevantní – v případě slovesa – pro vytváření významového vztahu mezi předponou a slovesem.

2.4.1.3. Teorie konceptuální metafory

Stěžejními osobnostmi této koncepce jsou George Lakoff a Mark Johnson. Metaforu považují za jeden z prostředků strukturujících konceptuální systém. Základním textem je jejich kniha *Metafory, kterými žijeme*. V závěru této knihy je popis tří metafor metafory: matematické pojetí (soubor uspořádaných dvojic), obrazová projekce jedné domény do druhé³⁹ a neurální teorie metafory (současná aktivace

³⁹ Srov. LUKEŠ 2006, s. 608.

neuronových map; základem je Gradyho teorie primárních metafor jako „více je výše“, které jsou téměř vždy univerzální). Většina badatelů v oblasti metafor pracuje s druhým typem pojetí (projekce).

2.4.1.4. Teorie konceptuální integrace („conceptual blending“, konceptuální míšení)

Tato teorie⁴⁰ vychází z aplikace teorie mentálních prostorů navržené Fauconnierem v polovině 80. let a vzešla ve spolupráce Gillese Fauconniera a Marka Turnera. Pojem konceptuální integrace zpracovává propojení dvou nezávislých mentálních prostorů a umožňuje popsat věty jako *Ve Francii by aféra watergate Nixonovi neuškodila* (kombinace dvou mentálních prostorů za vzniku třetího integrovaného prostoru, který dědí část struktury původních prostorů, ale zároveň vytváří strukturu vlastní). Konceptuální integrace zahrnuje tyto procesy:

- 1) částečná projekce mezi oběma prostory (protějšky: prezidenti, volební systémy apod.)
- 2) obecný prostor (systém západní demokracie)
- 3) integrace: oba zdrojové prostory se částečně promítají do nového prostoru (z USA Nixon, z Francie volební preference voličů)
- 4) nová struktura integrovaného prostoru (Nixon jako francouzský prezident – nemusí rezignovat)

Konceptuální integrace se vyskytuje i v nižších rovinách jazykového systému: *bezpečný přechod* a *bezpečný pes* – pouze naše znalost rozdílů mezi doménami implikovanými významem slova *přechod* a výrazem *pes* nám umožňuje pochopit význam.

Situace by se dala interpretovat takto: adjektivum *bezpečný* implikuje nějakou událostní strukturu: „potencionální agresor“, „prostředí obsahující potencionálního agresora“, „potencionální oběť“. Při spojení tohoto adjektiva s konkrétním substantivem dojde k vytvoření „protějšků“ (u Langackera tomu pravděpodobně odpovídá pojem „korespondence“, srov. níže) mezi jednou z rolí struktury implikované adjektivem a významem substantiva, resp. rolí, kterou referent tohoto substantiva ve své doméně hraje. Ve skutečnosti dojde ke smíšení obou domén.

Např. *přechod* je součástí naší zkušenosti jakožto místo, kterým rychle projíždějí (nebezpečná) auta. Situace, kdy člověk přechází přes silnici a je ohrožen projíždějícími auty, je centrální doménou, na jejímž základě rozumíme slovu *přechod*. Tato jeho role koresponduje s rolí „prostředí obsahující potencionálního agresora“, kterou implikuje adjektivum *bezpečný*.

Druhý případ je zajímavější v tom, že *pes* může hrát roli jak agresora, tak oběti. Věta *pes je bezpečný* je proto dvojznačná: „pes je v bezpečí“ nebo „pes je krotký, ochočený, mírumilovný a nepředstavuje nebezpečí“. Existují tedy dvě možnosti vytvoření „protějšků“ (korespondencí) mezi těmito dvěma doménami (mentálními prostory).

Podobně by bylo možno analyzovat spojení jako *židovský holokaust* a *nacistický holokaust*, u nás různé druhy knedlíků: *bouskový*, *bramborový*, *ovocný* nebo *masový*, *chlupatý* – pokaždé podle jiného rysu.

Konceptuální integrace je úzce provázána s metaforou: na konceptuální metafory lze pohlížet jako na zvláštní typ konceptuální integrace. Ke stejnému procesu jako ve spojení *bezpečný přechod* dochází i v kontextech obsahujících metaforu jako *žák je květina*, o kterou musí učitel pečovat. V tom případě dochází ke smíšení mezi doménou „škola“ implikovanou výrazy *žák* a *učitel* a doménou „péče o květiny“, kterou implikují výrazy *květina* a *pečovat*.

Pojmová integrace je model, který popisuje jeden ze základních kognitivních procesů, a jako takový má velmi široké uplatnění, které sahá od gramatických konstrukcí až např. k literární vědě (intertextualita: satira, parodie apod.).

2.4.2. Kognitivní přístupy ke gramatice

Zatímco kognitivní sémantika usiluje hlavně o porozumění konceptuálnímu podloží jazyka a jazyk používá spíše jako prostředek, kognitivní gramatiky se snaží modelovat **jazykový systém** (mentální gramatiku). Ten je pojímán jako **strukturovaný soubor symbolických jednotek** různého rozsahu

⁴⁰ Srov. tamtéž, s. 609.

a různé úrovně specifičnosti. V těchto teoriích nestojí v centru pozornosti vztah mezi myslí a jazykem, ale jazykové jednotky („symbolic assemblies“) a vztahy mezi nimi. Přitom právě gramatické konstrukce jsou považovány za jeden z typů symbolických jednotek – gramatika a lexikon tvoří „kontinuum symbolických jednotek“. Obě oblasti kognitivnělingvistického výzkumu zůstávají v úzkém vztahu (srov. výše závazek obecnosti) – kognitivněgramatické směry de facto vycházejí z poznatků kognitivní sémantiky, která se zaměřuje na lexikální subsystém, a zobecňují je pro popis dalších jazykových jevů.

Kognitivněgramatické konceptce je možné rozdělit na dvě odnože. Představiteli první z nich jsou Ronald Langacker a Leonard Talmy – ti se zaměřují na poznávání kognitivních principů, které jsou základem jazykové struktury, včetně gramatického systému (v užším slova smyslu). Langackerova „kognitivní gramatika“ se snaží najít obecné kognitivní principy, na jejichž základě je možné interpretovat strukturu a fungování gramatického systému. Druhý směr kognitivní gramatiky představují osobnosti jako Fillmore, Kay, Lakoff, Goldbergová a další, kteří se snaží o formálně detailní popis inventáře jednotek („symbolic assemblies“ na různých rovinách jazykového systému), z nichž je tvořen konkrétní jazyk, včetně jejich struktury, kompatibility a vztahů. Jednotlivé teorie, které představují tento druhý směr, se souhrnně označují jako „konstrukční gramatiky“.

2.4.2.1. Langackerova „kognitivní gramatika“

Ronald W. Langacker začal na své koncepci pracovat v r. 1976, původně pod názvem „space grammar“⁴¹. Je nejpodrobněji popsána ve dvou svazcích knihy *Foundations of Cognitive Grammar*, které vyšly v letech 1987 a 1991. První svazek byl vydán v přelomovém roce, kdy vyšla také obsáhlá práce věnující se otázkám kategorizace *Ženy, oheň a nebezpečné věci* George Lakoffa – ta je v našem prostředí ovšem nesrovnatelně známější než texty Langackerovy. Z hlediska vývoje kognitivní lingvistiky je Langackerova kognitivní gramatika jednou z raných koncepcí – také z tohoto důvodu věnuje ve svých textech velký prostor diskusi s formálními směry. Je první ucelenou koncepcí gramatiky vybudovanou v kontextu rozvíjející se kognitivní lingvistiky, a dosud je nejobsáhlejší a nejvlivnější teorií gramatiky, která byla vypracována v rámci KGL.

Langacker nenavazuje přímo na jakoukoliv teorii gramatiky – naopak zdůrazňuje odlišnost své konceptce od generativismu a většiny tradičních a formálních přístupů. Uvádí však také množství autorů a jejich teorií, s nimiž je jeho pojetí kompatibilní a jejichž poznatky a předpoklady akceptuje, mezi nimi Lakoffovu teorii kategorizace, Fauconnierovu koncepci mentálních prostorů, Fillmoreovu sémantiku rámců, Wierzbické výzkumy v oblasti gramatické sémantiky a dále teorii metafor a konceptuálních schémat spojenou hlavně se jmény Lakoff, Johnson, Turner, Sweetserová. Nejširší styčnou plochu sdílí s konstrukční gramatikou, základní teze jsou zcela totožné (konstrukce místo pravidel, kontinuum lexikonu a gramatiky, kategorizační sítě), i když se tyto teorie také v mnohém liší. Ve své podstatě lze kognitivní gramatiku zahrnout mezi konstrukční gramatiky, ale obvykle se vymezuje zvlášť (srov. níže).

Langackerova „kognitivní gramatika“ představuje pokus interpretovat jazykový systém jako výsledek obecných kognitivních mechanismů a procesů. Výraz „gramatika“ zde není užíván v běžném slova smyslu, tzn. jako označení určitého subsystému jazykové struktury, hlavně syntaktických a morfologických pravidel, ale v širokém slova smyslu jako označení jazykového systému jako celku.

Kognitivní gramatika vychází ze symbolického nebo konstrukčního pojetí jazyka. Mezi syntaxí a slovní zásobou není žádný principiální rozdíl: gramatika jazyka se skládá ze souboru symbolických jednotek, a to morfémů, slov a gramatických konstrukcí. Tyto jednotky vznikají na základě užívání jazyka, řečové praxe, a to prostřednictvím abstrakce a schematizace, základních kognitivních procesů. Schematizace je typem abstrakce, při kterém vzniká jazyková jednotka, která je mnohem méně detailní (specifická) než její realizace, tj. aktuální výrazy, a to schéma. Schéma vzniká na základě souboru řečových jednotek (kategorie) tím způsobem, že se opomenou všechny jejich rysy, ve kterých se vzájemně odlišují, a zachovají se pouze rysy všem těmto jednotkám společné. Ve své podstatě všechny symbolické jednotky jazyka jsou ve skutečnosti takováto schémata.

Jazykový systém je definován jako **strukturovaný soubor konvenčních jazykových jednotek**. Jednotka je ustálený vzorec jazykového chování, který mluvčí ovládl jako celek a může ho užívat víceméně automaticky, aniž by přemýšlel o jeho složení, struktuře apod.⁴² Tato internalizovaná gramatika obsahuje

⁴¹ Srov. LUKEŠ 2006, s. 611, EVANS – GREEN 2006, s. 114-121, GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 421-425.

⁴² EVANS – GREEN 2006, s. 114.

pouze a) sémantické, fonologické a symbolické jednotky b) schémata těchto jednotek a c) kategorizační vztahy mezi specifitějšími a schematictějšími jednotkami. Zde je vidět **důraz na kategorizaci**, která je – ovšem v kognitivistickém smyslu – také základem posuzování gramatičnosti věty.

Základní tvrzení kognitivní gramatiky jsou:

- a) gramatika jazyka je založena na **obecných kognitivních mechanismech**
- b) gramatika jako systém jazykových znalostí vzniká na základě **řečové praxe**, užití jazyka

Vztah gramatiky a užívání jazyka je samozřejmě oboustranný, na základě gramatiky mluvčí posuzuje správnost užitých prostředků a vytváří nové jednotky.

Důležitým rysem tohoto modelu je jeho **nereduktivnost**, která byla již zmíněna v první části této kapitoly v souvislosti s „usage-based approach“. Jazykový systém je pojat jako hierarchická struktura více či méně schematických symbolických jednotek, z nichž jedny jsou specifitějšími realizacemi druhých. Součástí systému je jak schéma, tak jeho realizace, obojí může mít zároveň status jednotky. Z toho vyplývá, že i konstrukce, které jsou zcela pravidelně utvořené podle nějakého konstrukčního modelu, mohou samy o sobě mít status konvenční jednotky, jsou-li dostatečně ustálené, „zakořeněné“. Tímto způsobem lze vysvětlit, že význam dokonce ani takto běžných pravidelných konstrukcí není plně kompozicionální.

Status konvenční jednotky jazyka tedy mohou získat i tvary slov, jsou-li dostatečně časté. Tak je pravděpodobně konvenční jednotkou jazyka např. slovní tvar *děti*, ale pravděpodobně není jednotkou jazyka slovní tvar *zeměkouším*, i když utvořit ho je jistě možné na základě konstrukčního modelu, tj. jazykové jednotky vyšší úrovně obecnosti. S tím také souvisí skutečnost, že se slovem *děti* mají mluvčí asociovánu samostatnou mentální reprezentaci, která není jen souborem mentálních reprezentací asociovaných se slovem *dítě*.

V našem kontextu se výrazem gramatika jazyka obvykle označují pravidla spojování slov ve větě, tzn. hlavně syntax a její morfologické souvislosti. Langacker považuje gramatiku v tomto slova smyslu a slovní zásobu za **maximálně významově schematický pól a maximálně významově specifický pól** všech symbolických jednotek (znakových, nesoucích význam). Tzn. gramatické jednotky podle něho nesou význam, ovšem vysoce schematický – **symboličnost gramatických jednotek** je jednou z hlavních tezí této teorie. Výběrem určité gramatické konstrukce nebo gramatického morfému volíme určitou představu, abychom s její pomocí strukturovali popisovanou situaci. Lexikon i gramatika podle Langackera zajišťují strukturaci a symbolizaci konceptuálních obsahů. Poskytují určité spektrum alternativních způsobů strukturace, tvoří symbolické zdroje daného jazyka a reflektují konvenční obraznost. Jazyky se tedy přirozeně liší jak svými gramatickými systémy, tak svými systémy lexikálními.

Maximálně schematické jsou v tomto pohledu tzv. gramatická pravidla, ovšem i ta pojmá Langacker jako jevy symbolické, znakové. Poukazuje na to, že integrační vztahy v oblasti významu korespondují s integračními vztahy v oblasti formy, a vzniká tak znakový („symbolický“) vztah. Elementárním projevem tohoto znakového vztahu je skutečnost, že slova, která jsou v rámci dané věty v určitém významovém vztahu (tzn. jsou sémanticky integrována), jsou obvykle lineárně blízko sebe, tzn. integrována formálně. Formální složkou tohoto znakového vztahu je tedy např. relativní umístění daných výrazů v řečové posloupnosti nebo explicitní formální vztah (shoda) a jeho významovou složkou je vztah mezi jejich významy. V této korespondenci tkví podle něho symbolická povaha gramatických jednotek.

Z toho, co jsem dosud řekla o kognitivní gramatice, je pro popis významu předpony důležitých několik momentů. Prvním z nich je vůbec princip schématu jako plnoprávné znakové jednotky, součásti jazykového systému. V případě prefixace jsou to **slovotvorná konstrukční schémata**, slovotvorné modely. Na základě Langackerova modelu je možné pracovat se slovotvornými modely různé úrovně obecnosti jako s reálnými jazykovými entitami, z nichž všechny mohou motivovat vznik nového předponového slovesa. Přitom konstrukční modely nižšího stupně obecnosti mohou být realizacemi konstrukčních modelů vyššího stupně obecnosti – oba typy mohou být rovnocennými součástmi jazyka (vy-V „směr ven“ – vy-V („přemísťovat“) látku ven z nádoby – vy-V („konzumovat“) nápoj – *vy-pít*). Navíc se jedná o jednotky symbolické, znakové, takže je možno počítat s jejich schematickým **významem**

jako relevantní součástí slovotvorného formantu, a tedy také součástí významového systému předpony (v širším slova smyslu), srov. níže.

Důležitý je také jeho **důraz na kategorizaci** – vytvoření nové jednotky a posouzení její systémovosti se děje spíše na základě přiřazení k slovotvornému modelu, tzn. k již existující kategorii jednotek, než spojením významu jednoho segmentu s významem druhého segmentu.

Langackerova „kognitivní gramatika“ svým záběrem přesahuje oblast gramatiky v našem slova smyslu, je svébytným modelem jazykového systému. Zahrnuje – kromě teorie domén, o které jsem se zmínila v části o kgl. sémantice – např. tyto tematické okruhy:

2.4.2.1.1. Sémantická definice základních gramatických kategorií

Jednou ze základních specifik kognitivní gramatiky je sémantický výklad gramatických kategorií, v tom se liší i např. od konstrukčních gramatik⁴³. Týká se to v první řadě slovních druhů a jejich základních subkategorií (počitatelná a nepočitatelná substantiva, perfektní a imperfektní slovesa). Langacker nabízí maximálně schematický sémantický popis pojmů jako je „substantivum“ – definuje je relačně, vztahem k (nespecifické) kognitivní doméně. Slovní druhy jsou základní typy pojetí, strukturace konceptuálního obsahu. Abstraktní schéma (schematická definice) vymezuje hranice kategorie a je doplněno prototypem, který reprezentuje typickou realizaci. Tak jsou např. počitatelná substantiva schematicky definována jako ohraničená oblast kognitivní domény a jejich prototypem je diskrétní fyzický předmět – ten je definován v doméně fyzického prostoru. Pokud dáme do souvislosti tuto Langackerovu základní kategorizaci jazykových pojmů s Johnsonovými představovými schématy, je možné říci, že slovnědruhovú klasifikace je jedním z gramatických prostředků, které reprezentují **konceptuálně-schematickou strukturaci konceptuálního obsahu** (srov. vztah „počitatelné substantivum“ – „předmět“, „nepočitatelné substantivum“ – „látka“ a projekce do domény času „proces“, „událost“ apod.).

Styčnými body s otázkami prefixace jsou zde otázky schematických aspektů lexikálních prvků, které tvoří kontext předpony. Význam předpony je ovšem specifitější než význam gramatických prostředků, proto má také specifitější požadavky na kontext (nejen „předmět“, „látka“, ale také „plocha“, „nádobu“ apod.). Jednak jsou to schematické aspekty slovesného základu a jejich důsledky pro kompatibilitu s předponou (*na-* „pohyb na plochu“ – *psát* „umístit něco na plochu“, srov. níže) a jednak schematické aspekty jmenných složek kontextu předponového slovesa – předpona ovlivňuje kompatibilitu slovesa, a to právě ve schematických rysech (**vymýt jablko*).

2.4.2.1.2. Strukturace konceptuálního obsahu

Konceptuální obsah vstupuje do naší mysli prostřednictvím smyslových vjemů. Tyto vjemy jsou specifické často co do modu perspektivy, úhlu pohledu, jeho odstupu, co do modu pozornosti, šíře záběru, detailnost záběru, výběru pozornostního centra apod. Tyto (obligatorní) schematické aspekty vjemu hrají roli také při strukturaci konceptuálního obsahu, který na jeho základě vzniká, jinými slovy, jsou také součástí naší představivosti, našeho obrazu světa. Jako takové se dostávají i do významu lexikálních jednotek a řeči vůbec, tzn. schematická strukturace vjemu se projevuje následně jako schematická strukturace konceptuálního obsahu a může být gramaticky relevantní. Langacker se snaží tuto problematiku pojmově uchopit, proto vytváří nové termíny jako „scope“ (záběr), „scale“ (rozměr), báze-profil, „level of specificity“ (úroveň specifčnosti) apod. Ve srovnání s Talmyho složitě rozpracovanými schematickými systémy se tento Langackerův návrh jeví jako jejich předchůdce.

Důležitým poznatkem je souvislost mezi **modem vjemu** (perspektiva, pozornost apod.) a **schematickou kategorizací vnímaného jevu**, tj. např. čím blíže jsem stádu krav, tím více se mi jeví jako množství nebo dokonce vnímám jednotlivé kusy, naopak čím jsem dále (vzdálená perspektiva), tím více se mi jeví jako látka nebo dokonce tmavá skvrna na zelené ploše (tj. diskrétní entita). Tento příklad bývá citován v souvislosti s transformací konceptuálních schémat. Dokazuje, že základním **principem** této **transformace je změna modu vjemu**, a to hlavně **modu pozornosti**. Jinými slovy, entitu

⁴³ GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 421.

kategorizují podle toho, na který její aspekt se zaměřím a povýším ho na nejvyšší stupeň prominence. Toto je opět moment, jehož důležitost se projeví při popisu slovesné prefixace, protože zakládá sémantickou variabilitu slovesného základu.

2.4.2.1.3. Sémantický pól gramatické vazby

Vzhledem k tomu, že Langacker pojímá význam jazykové jednotky spíše jako představu profilovanou na základě nějaké kognitivní domény než jako soubor distinktivních rysů, jeví se gramatická vazba z jeho pohledu jako sjednocení dvou takovýchto představ. Při tomto sémantickém procesu se dostávají do interakce ovšem nejen konvenční významy obou jazykových jednotek, ale celé pojmy jejich referentů, tj. celé jejich obrazy, jak jsou součástí našeho konceptuálního systému, tj. relevantní mohou být jakékoliv encyklopedické znalosti a věcné souvislosti, týkající se označeného předmětu. Jinými slovy, vazba mezi oběma významovými jednotkami se odehrává na konceptuální úrovni, je to případ zmíněné **konceptuální integrace**, ovšem na rovině věty nebo dokonce v rámci slova.

Základním pojmem je „**korespondence**“ (srov. výše „protějšky“ u Fauconniera a Turnera). Tento vztah je základním principem gramatické vazby vůbec. Jedná se o „překrytí“ obou významových struktur neboli nalezení styčného bodu. Část významové struktury jednoho komponentu koresponduje s částí významové struktury druhého komponentu. Tyto dvě korespondující části mají obvykle charakter **kategorizačního vztahu**. Na základě této „spojnice“ vznikne celková koherentní představa, význam výsledného spojení slov, např. nominální fráze.

Typickým případem je vztah slovesa a jména v predikační vazbě. Součástí významové struktury slovesa, jejíž podstatou je (v Langackerově pojetí) dynamická relace mezi participanty, je schematická představa těchto participantů. Ta se dostává do vztahu korespondence s profilem jména, tj. mezi schematickým argumentem slovesa a jménem vzniká kategorizační vztah.

Tato korespondence vzniká také ve vztahu mezi předponou a slovesným základem. Vzhledem k tomu, že jak význam předpony, tak význam slovesa jsou ze své podstaty relační povahy (např. nádobasobah; agens-patients), dochází k různým typům vzájemných korespondencí mezi participanty těchto relací (srov. níže).

2.4.2.1.4. „Usage-based approach“

Langacker je jedním z prvních kognitivních lingvistů, kteří pojmenovali princip, který se stal později základním předpokladem KGL vůbec, a to důraz na užití jazyka a jeho vzájemný vztah s mentální gramatikou, resp. jazykovým systémem, jak je reprezentován v myslích jednotlivých mluvčích. Této otázky jsem se dotkla již v úvodu kapitoly o Langackerově teorii. Na tomto místě bych jen ráda upozornila na styčné body s otázkami prefixace. Vzhledem k tomu, že slovtvorba je oblast jazyka na pomezí synchronie a diachronie, záleží její výklad v první řadě na pojetí jazykového vývoje resp. zákonitostí vztahu mezi řečovou praxí a jazykovým systémem. Langacker se snaží ve svém pojetí vycházet z **obecných kognitivních mechanismů** – počítá hlavně s **abstrakcí**, **schematizací** a **kategorizačními mechanismy** (srov. „partial sanction“). Zároveň pracuje s **konstrukčními schématy** (modely) více rovin obecnosti (srov. nereduktivnost), z nichž všechny se mohou „**zakořeňovat**“, tj. kontaktem s označovanou realitou (jejími mentálními reprezentacemi) významově obohacovat a modifikovat. Navíc jeho pojetí je schopno integrovat i **specifičnost jednotlivých mluvčích**: vznik nové jazykové jednotky může být **motivován několika různými zdroji** a každý mluvčí může při svém vnímání jazykového systému preferovat jinou tuto motivační trasu. Tak vzniká široký prostor pro interpretaci slovtvorných vztahů – nabízí různé možnosti porozumění slovtvorným procesům, které se následně mohou potvrdit nebo vyvrátit cíleným diachronním nebo psycholingvistickým výzkumem.

2.4.2.1.5. Síťový model polysémie

A konečně jeho teorie zahrnuje také specifický model polysémií struktury, který je založen právě na výše zmíněných kognitivních mechanismech zakládajících jazykový vývoj – polysémií síť je ve své podstatě projekcí diachronních vztahů do (synchronní) jazykové struktury. Jejím základními pojmy jsou

tedy **schéma – specifikace**, tj. dva členy polysémní sítě, které jsou v kategorizačním vztahu, dále **extenze**, tj. významový posun vzniklý díky „partial sanction“ (částečné systémovosti) – tento vztah je ekvivalentem tzv. „rodinných podobností“. Langacker počítá také s představou **prototypu** jakožto centrálního maximálně kognitivně význačného členu polysémní sítě.

2.4.2.2. Talmyho „conceptual structuring system model“

Podle Talmyho lze z výzkumů gramatických systémů různých jazyků vyvodit, že CC-sémantika („closed-class semantics“) je **omezená** co do rozsahu pojmů, které se obvykle gramatickými prostředky kódují. Tento rozsah samozřejmě není absolutní, ale je tu zřetelná tendence; jádro těchto pojmů je univerzální z hlediska výskytu v jazycích, např. pozitiv x negativ, tvrzení x otázka apod. Část z nich je rozšířená, ale ne univerzální – číslo – další jsou řídké, ale objevují se – pomalý x rychlý – a ostatní pojmy jsou už vždy vyjadřovány prostředky lexikálními – barva, gymnastika. Každý jazyk z obecného rozsahu CC-pojmů vybírá své vlastní⁴⁴.

Talmy třídí schematické sémantické rysy, které tvoří význam gramatických prostředků, do relativně nezávislých schematických systémů: **konfigurační systém, perspektivní systém, pozornostní systém a silovědynamický systém**. Tyto systémy nesou odlišné dimenze konceptuální struktury, ale jsou vzájemně propojeny. Každý systém je tvořen několika **schematickými kategoriemi**, tj. „parametry“ v nichž může gramatický prostředek získat významovou hodnotu⁴⁵.

Např. konfigurační systém shrnuje rysy, které se týkají schematické povahy entit, a to primárně prostorových, sekundárně také časových (Talmy předpokládá homologii času a prostoru). Proto obsahuje schematické kategorie jako „četnost“ (jednotlivý x vícečetný), „ohraňičenost“ (ohraňičený x neohraňičený), „složenost“ (složený/diskrétní x souvislý), „rozsah“ (bod – ohraňičený rozsah – neohraňičený rozsah) apod. Tyto konfigurační rysy korelují s hodnotami schematických kategorií perspektivních a pozornostních – některé entity se mohou jevit jako složené i souvislé, podle toho, z jak vzdáleného bodu je vnímáme (perspektiva) a na jaké aspekty vjemu se zaměřujeme (pozornost).

Tyto rysy jsou v první řadě základem významu gramatických prostředků – např. kategorie „četnost“ je základem jmenného plurálu –, ale jsou také součástí významu prvků lexikálních jako jejich **schematické významové aspekty**, sémantická kostra. Kombinací s gramatickým prostředkem se změny odpovídající schematické rysy lexikálního prvku. Např. při připojení plurálové koncovky se z jednotlivé ohraňičené diskrétní entity stane entita vícečetná, neohraňičená a složená⁴⁶.

Pro každou schematickou kategorii uvádí Talmy případ tzv. **intrakategoriální konverze**⁴⁷, tj. kognitivní operace, při níž dochází ke změně jedné hodnoty dané schematické kategorií na druhou (např. změna čísla, vidu,...). Je obvykle je obousměrná – pokud má jazyk prostředky pro jeden směr, má i pro druhý („reverse convertibility“), i když jeden směr může být konkrétním jazykem preferován.

K této konverzi může docházet buď **explicitně prostřednictvím zvláštního gramatického prostředku** (změna slovnědruhového zakončení, transpoziciční přípona, ale i plurálová koncovka, imperfektivizační přípona apod.), nebo **implicitně**, tzn. konverze je pak součástí významové variability slova **vlivem kontextu**. Např. ve spojení *dvě vody* dochází vlivem číslovky ke konverzi substantiva *voda* – původně vykazovala schematický rys „neohraňičený“ (*mnoho vody* – jméno látkové, tj. nepočítatelné), ale aby byla kompatibilní s číslovkou, musí se tento rys změnit na „ohraňičený“, jako takové je toto substantivum počítatelné.

⁴⁴ „... language may have a universally available, limited inventory of concepts categories represented grammatically.“ (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 494) „... grammatical referents generally have a topological rather than a Euclidean character.“ (tamtéž, s. 484) „... while there are grammatical specification for *relative* magnitude – there are possibly never any for absolute or quantified magnitude, whether of size, distance, interval, or other parameters“ (tamtéž, s. 485).

⁴⁵ „Grammatically specified notions can be seen to pattern in certain conceptual categories. These will be termed **schematic categories**. In turn, such categories group together within extensive integrated concept structuring systems. These will be termed **schematic systems** (formally called „imaging systems“).“ (tamtéž, s. 496).

⁴⁶ Pokud bychom použili Langackerovu terminologii, plurálová koncovka je v tomto případě **determinantem profilu**, tj. spojí-li se se jménem, profil výsledného spojení je „množství“, což je schematický profil právě plurálové koncovky.

⁴⁷ Talmyho definice intrakategoriální konverze: „... cognitive operation that converts the indication of one notion to that of another within the same category“ (tamtéž, s. 497).

Talmyho systém je nezávislý na systému Langackerově i na Johnsonových představových schématech⁴⁸. Ovšem můžeme si všimnout některých styčných bodů.

V **Langackerově** teorii hraje obecný pojem „**schéma**“ důležitou roli, schematizace je součástí kategorizačních kognitivních procesů – jakmile se člověk opakovaně setká s totožným nebo podobným jevem, má tendenci vytvořit si schematický pojem, který tyto vjemy sjednotí – schéma je de facto „svorníkem“ takto nově vzniklé kategorie.

Pro popis gramatického systému je z tohoto širokého pojmu užitečný následující aspekt: Langacker pracuje se schematickým sémantickým popisem **slovních druhů** a jejich podkategorií, tzn. pomocí významového schématu definuje substantiva, a to počitatelná a nepočitatelná, slovesa, a to imperfektivní a perfektivní a další slovní druhy. Tyto gramatické kategorie třídí podle tzv. „povahy profilu“ – podle jakési významové kostry. Talmyho intrakategoriální konverze tak odpovídá tomu, o čem Langacker hovoří jako o **změně povahy profilu**.

První možnost intrakategoriální konverze – konverze signalizovaná gramatickými prostředky – lze tedy v Langackerových pojmech popsat takto: význam daného gramatického prostředku spočívá pouze ve změně povahy profilu druhého člena vazby, např. plurál nebo přípona hromadného jména. V těchto případech je gramatický prostředek determinantem profilu – profil kompozitní významové struktury odpovídá schematickému profilu gramatického prvku (jeho schematickému, strukturačnímu významu). Pokud se např. jméno spojí s plurálovou koncovkou, přijímá její povahu profilu, tzn. plurálová koncovka je v tomto gramatickém vztahu determinantem profilu, protože určuje výslednou schematickou kategorizaci kompozitní jazykové jednotky.

Změna povahy profilu je de facto změna strukturace a kategorizace („construalu“). U Dokulila tomu odpovídá transpozice, ten se ale pohybuje pouze v oblasti slovotvorby.

Druhou možností konverze je – jak bylo řečeno – implicitní posun významu, který není signalizován změnou formální, ale jen změnou gramatického chování, kompatibility s dalšími gramatickými prvky v textu (gramatické chování je symptomem schematické strukturace a kategorizace dané významové jednotky). K tomuto posunu dochází vlivem sémantické integrace s CC-prvkem, který vyžaduje určitý typ strukturace OC-prvku („open-class element“, lexikální jednotka). Při prefixaci často dochází ke změně významu slovesného základu (ve srovnání se simplexem). Podle mého názoru se v těchto případech jedná se o tento druhý typ konverze. Vlivem předpony (CC-prvku) se tedy **sice** mění strukturace a kategorizace slovesa, ale determinantem profilu je přesto sloveso (nově kategorizované), protože kompozitní struktura je také sloveso, tzn. má slovesný profil.

Jak Langacker, tak Talmy pracují přímo s gramatickými jednotkami a jejich schematickými základy – konceptuálním základem těchto systémů by měla ovšem být představová schémata Johnsonova. V Talmyho konfiguračních rysech se zřetelně rýsují představová schémata jako „předmět“, „látka“, „množství“ – gramatické jednotky (jako plurálová koncovka) tak ve své podstatě mění představově-schematickou kategorizaci daného referentu, mění schéma, ke kterému představovému schématu je přiřazen, tj. jakožto jehož realizace je pojat. Jinými slovy, Talmyho **intrakategoriální konverze je motivována transformací představových schémat**⁴⁹.

⁴⁸ „In his influential work, Talmy has argued that one of the ways that language encodes conceptual representation is by providing structural meaning, also known as schematic meaning. This kind of meaning relates to structural properties of referents (the entities that language describes: objects, people, and so on) and scenes (the situations and events that language describes). Talmy argues that schematic meaning is directly related to fundamental aspects of embodied cognition, and can be divided into a number of distinct schematic systems, each of which provides a distinct type of meaning that is closely associated with a particular kind of embodied experience. Talmy's work presents compelling evidence from language that semantic structure reflects conceptual structure, and that conceptual structure arises from embodied experience. The reader should bear in mind that Johnson's theory of image schemas and Talmy's work on the conceptual system represent two highly influential yet independent lines of research within cognitive semantics. However, we treat them together in this chapter because they relate to two of the most basic guiding principles of cognitive semantics: (1) that conceptual structure reflects embodied experience, which Johnson's theory addresses; and (2) that semantic structure reflects this conceptual structure, which Talmy's theory addresses.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 176-177). „The research on image schemas by Johnson and others highlights the embodied basis of conceptual structure while Talmy's research illustrates the ways in which language reflects conceptual structure which in turn reflects embodied experience.“ (tamtéž, s. 153).

⁴⁹ „In essence, the grammatical transformation from count to mass, which Talmy (2000) calls debounding, and the transformation from mass to count, which he calls excerpting, is held to be motivated by an image-schematic transformation that underpins our ability to grammatically encode entities in terms of count or mass.“ (tamtéž, s. 187).

Navíc podle mého názoru lze říci, že všichni tři autoři pracují se schematickými pojmy, které jsou definovány ve třech doménách:

PROSTOR:	konfigurační systém, perspektivní systém, pozornostní systém
ČAS:	konfigurační systém, perspektivní systém, pozornostní systém (homologický s prostorem)
SÍLA:	silovědynamický systém

Takto lze přiřadit k jednotlivým doménám Talmyho schematické systémy. Také Langacker pracuje s базovými doménami prostoru a času – na jejich základě vytváří schematické profily lexikálních jednotek – a s tzv. akčním řetězcem, což je de facto kauzální, tj. silová struktura děje, která je založena na principu „kulečnickové koule“. A Johnsonova představová schémata lze také rozdělit podle primární domény, např. „nádob“ – prostor, „cesta“ – prostor, čas, síla, „síla“ – síla).

Pokud se vrátíme zpět k Talmymu, zajímavé jsou také jeho postřehy týkající se **sémantické integrace**, konkrétně případů, kdy se do vztahu sémantické vazby dostanou dvě jazykové jednotky, jejichž konvenční významy nejsou plně kompatibilní (srov. níže).

2.4.2.3. Konstrukční gramatika

Jedná se ve své podstatě spíše o určitý obecný přístup k syntaxi, který zahrnuje více různých teorií. Mezi konstrukční gramatiky je v podstatě možné řadit i Langackerovu kognitivní gramatiku, protože s nimi sdílí většinu teoretických a metodologických předpokladů a mnoho analytických postupů. Ale Langackerova teorie vznikla jako ucelený model dříve než se objevily první konstrukční gramatiky a je bezpochyby nejrozvinutější z teorií, které lze mezi konstrukční gramatiky zařadit, takže se o ní obvykle pojednává samostatně. Tato situace svědčí o dosavadní metodologické a teoretické neustálenosti celkového rámce KGL⁵⁰.

Pojem **konstrukce** použil ve smyslu, v kterém je základem konstrukční gramatiky, jako první pravděpodobně Fillmore. Jeho původní motivací bylo vysvětlit pravidelnosti v chování idiomů jako plnohodnotnou součást syntaktického systému, a ne jako zpola lexikalizované výjimky; např. konstrukce *čím X^{komparativ} tím Y^{komparativ}*, kterou známe jako idiom *čím víc tím líp* a která může být základem věty *Čím častěji budeš cvičit, tím budeš mít větší sílu*, má být stejně tak součástí gramatiky jako např. *N^{Subj} V^{Trans} N^{Obj}* – schéma věty *Oskar má knihu*. Jazykový systém se skládá ze složitých hierarchizovaných struktur konstrukcí; ty zahrnují celou škálu od lexikálních jednotek (specifické konstrukce) přes morfologická pravidla až ke konstrukcím syntaktickým (schematické konstrukce) a tvoří škálu, s níž jsme se setkali už u Langackera.

Specifickým fenoménem v rámci konstrukční gramatiky je Croftova *Radikální konstrukční gramatika* (2002), která se stala jednou z nejpřevratnějších knih současné jazykovědy vůbec. Croft dovádí do důsledku principy navržené Langackerem a jinými, ale přistupuje k problému z hlediska typologa. Jeho teorie umožňuje použít tytéž principy pro popis různých jazyků, aniž by násilně vnucovala kategorie jednoho jazyka jazyku druhému. Radikální konstrukční gramatika získává poslední dobou na popularitě⁵¹.

⁵⁰ Srov. GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 9.

⁵¹ Srov. LUKEŠ 2006, s. 614-615.

2.5. Popis jazykového významu v kognitivní lingvistice

2.5.1. Základní teze kgl. přístupu k jazykovému významu

V rámci kognitivní lingvistiky má sémantika výsadní postavení – význam je pojmán jako centrální funkce jazyka (teze o primárnosti sémantiky v rámci studia jazyka). Kognitivní lingvisté předpokládají, že na sémantickém a funkčním základě je možné vysvětlit daleko více jazykových jevů, než se doposud myslelo.

Kognitivní sémantika vznikla v 70. letech jako reakce na objektivistický přístup k jazykovému významu (sémantiku založenou na pravdivostních podmínkách), který předpokladem vztahu mezi slovy a světem vylučoval z jazykového systému lidský konceptuální systém a jeho uspořádání⁵².

Základní předpoklady kgl. sémantiky lze shrnout do dvou bodů, z nichž jeden se týká spíše aspektu **systémového**, jazykového (1), a druhý spíše aspektu procesuálního, **textového** (2):

- (1) sémantická struktura je konceptuální struktura
- (2) konstruování významu v textu je konceptualizace

(1) Sémantická struktura je konceptuální struktura

(1a) **Sémantická struktura je subsystém struktury konceptuální** – obsahuje pouze ty pojmy (ty jejich aspekty), které jsou dostatečně **kognitivně a komunikačně „význačné“**, tzn. v našem obrazu světa hrají dostatečně důležitou roli a jsou navíc komunikovány⁵³.

(1b) Pro popis sémantického systému je relevantní povaha a organizace (vzájemné vztahy) obecných konceptuálních struktur. Součástí kgl. sémantiky je proto vytvoření určitého **modelu konceptuálního systému**. V rámci KGL se konceptuální systém modeluje pomocí **konceptuálních struktur** – souborů znalostí, které obsahují pojmy a jejich vzájemné vztahy. Existují dva druhy takovýchto celků:

První typ takového kognitivního celku – je možné ho vzhledem k jeho povaze charakterizovat jako „**syntagmatický**“⁵⁴ – je např. „**idealizovaný kognitivní model**“, „**doména**“⁵⁵, „**rámec**“⁵⁶. Jedná se o jakési bloky vnímané reality: předměty skutečnosti v jejich „věcných“ vztazích, jejichž víceméně schematické reprezentace jsou jako celky součástí naší zkušenosti (obchodní událost u Fillmora, kriket u Lakoffa a Johnsona). Výraz „syntagmatický“ jsem zvolila proto, že se podobně jako v jazyce jedná o „osu kombinace“, tj. jedná se o skupiny pojmů, které se ve vnímané realitě vyskytují spolu, vedle sebe, „in praesentia“. Tyto kognitivní celky jsou zodpovědné za to, co se běžně v literatuře o jazykovém významu nazývá „věcné souvislosti“ a co je relevantní např. pro popis metonymie, v KGL jsou pojímány také jako základ gramatické struktury věty (Goldbergová). Jsou to např. časové posloupnosti, prostorové souměrnosti nebo silové, kauzální řetězce. Tyto vztahy jsou přenesené z vnímané skutečnosti, ale idealizované, tedy relativně schematické.

Druhým typem jsou kognitivní celky „**paradigmatické**“, jejichž členy jsou ve vzájemných vztazích ekvivalence, tzn. alternace, konkurence, podobnosti, ale také ve vztazích schéma–realizace – to jsou **kategorie**. Výraz „paradigmatický“ jsem zvolila proto, že se podobně jako v jazyce jedná o skupiny pojmů, které se v realitě obvykle nevyskytují zároveň, ale spíše jsou z reality abstrahovány, vytvářeny až prostřednictvím kategorizačních postupů. Jejich vztahy by se daly nejspíše popsat jako vztahy „in absentia“. Ovšem podobně jako v jazyce se můžeme setkat i s několika členy téže kategorie zároveň,

⁵² EVANS – GREEN 2006, s. 153nn.

⁵³ EVANS – GREEN 2006, s. 158-159.

⁵⁴ Na tomto místě používám dvojici pojmů, která sice vznikla v rámci popisu jazykových jevů, ale stejně dobře je možné ji (analogicky) použít i pro popis jazykově relevantních vztahů v rámci vnímané reality. „**Syntagmatickými**“ vztahy v realitě míním tedy vztahy „in praesentia“ (vedle sebe časově nebo prostorově) a vztahy „**paradigmatickými**“ vztahy „in absentia“ (tytéž role v různých dějích, tytéž vlastnosti různých entit apod.). Touto svého druhu metaforou je také naznačena představa jazyka jako součásti vnímané reality.

⁵⁵ „A conceptual domain is a body of knowledge within our conceptual system that contains and organises related ideas and experiences.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 24).

⁵⁶ Srovnávání těchto pojmů by vyžadovalo rozsáhlejší výklad, v každém případě mezi ně nelze jednoduše položit rovnítko.

v dimenzi syntagmatické (různé druhy zvířat na jednom místě, např. v ZOO nebo na statku, analogicky v jazyce několikanásobný větný člen, výčet apod.).

(1c) **Sémantická struktura je tělesně zakotvená** – abstraktní kognitivní domény jsou strukturovány pomocí fyzických kognitivních domén, což se odráží v jazyce.

(1d) **Význam je encyklopedický** – význam symbolické jednotky (slova) lze charakterizovat pouze s ohledem na kognitivní struktury, které implikuje.

Předmětem zájmu kognitivní sémantiky je tedy hlavně **konceptuální struktura**, tedy povaha konceptuálních struktur (kategorie, domény) a vztahy mezi nimi „mappings“ (mezidoménová projekce – metafora, korespondence, metonymie, míšení – „blending“). Jedním ze základních principů uspořádání konceptuální struktury (potažmo významu) je „embodiment“, tj. tělesné zakotvení. Kognitivní sémantika dále zkoumá **vztah konvenčního významu slova** (jazykového pojmu) a **obecného pojmu** (součásti obecného konceptuálního systému), který jazykový pojem implikuje – definice významové jednotky (lexikálního významu) na kognitivním základě. Tradičním zájmem je **polysémie**, která je pojímána jako projekce konceptuální kategorizace, tzn. projekce procesu rozšiřování konceptuální kategorie na základě částečné kategorizace („rodinné podobnosti“).

(2) Konstruování významu je konceptualizace

(2a) Jazyková jednotka (např. slovo) představuje **instrukci, klíč pro konceptualizační proces**, na kterém se podílejí i širší encyklopedické znalosti. Tento proces spočívá v tvorbě mentálních prostorů, jejich vzájemného uspořádání a míšení při vytváření komplexní mentální reprezentace: významu textu.

(2b) Konstruovaný kompozitní význam (do určitého stupně komplexnosti) se opakováním „zakořeňuje“ („entrenchment“), získává svůj vlastní vztah k odpovídající mentální reprezentaci, **nekompozicionalita**

2.5.2. Význam v systému: vztah konceptuálního a jazykového systému

2.5.2.1. Sémantická struktura jako subsystém struktury konceptuální

KGL klade důraz na vztah mezi jazykovým systémem a systémem konceptuálním, ne tedy mezi slovem a předmětem skutečnosti. Konceptuální systém vzniká pomocí kognitivních mechanismů na základě vnímání reality a interakce s ní, představuje **zkušenost** uloženou v paměti (srov. výše o experientialismu) – nejde tedy o čistě subjektivní představy, ale o mentální reprezentaci reality, která vzniká na základě jejího prožívání. Stanovisko KGL tak není ani jednostranně subjektivistické, ani objektivistické⁵⁷.

Sémantická struktura je podle KGL struktura konceptuální. Tato teze se ovšem týká povahy sémantického systému a nevyplývá z ní, že by konceptuální systém byl totéž co systém sémantický. Vztah mezi nimi lze popsat takto: **sémantická struktura je jedním z projevů (obecné) konceptuální struktury**.

Kromě jazyka se konceptuální struktura projevuje v uvažování, chování, neverbální komunikaci. Známým příkladem projevu konceptuální struktury v neverbální komunikaci je konceptuální metafora **SÍLA JE NAHOŘE**, která se v jazyce projevuje např. v předponových slovesech *přemoci, přepřát, podmanit si*

⁵⁷ „... cognitive semanticists are not claiming that language relates to concepts internal to the mind of the speaker and nothing else. This would lead to an extreme form of subjectivism, in which concepts are divorced from the world that they relate to (...). Indeed, we have concepts in the first place either because they are useful ways of understanding the external world, or because they are inevitable ways of understanding the world, given our cognitive architecture and our physiology. Cognitive semantics therefore steers a path between the opposing extremes of subjectivism and the objectivism encapsulated in traditional truth-conditional semantics (...) by claiming that concepts relate to lived experience.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 160).

apod.: prvním podáním ruky je možné vyjádřit podrážený nebo nadřazený postoj, podle toho, jestli podáváme ruku svrchu nebo zespoda. Je pravděpodobné, že tato konceptuální vazba je vývojově mnohem starší a psychologicky mnohem hlubší, protože ji sdílíme se zvířaty – vzpomeňme na vertikálně výrazná gesta psů a vlků, která jsou projevem sociální hierarchie ve smečce.

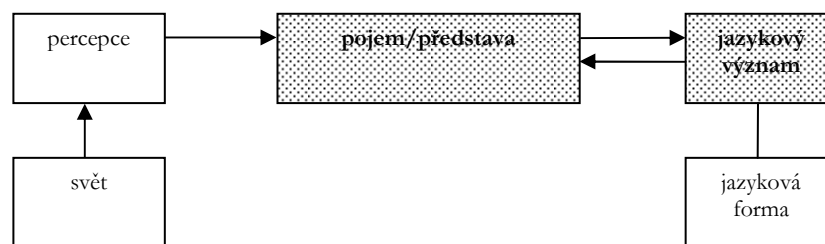
Zajímavým příkladem kategorizace, která ovlivňuje jednání a prožívání, aniž by byla verbálně jakkoliv externalizována, jsou nedorozumění mezi partnery opačného pohlaví, resp. mezi manželi – mužský a ženský obraz reality je značně odlišný a tento rozdíl lze vnímat jako rozdíl dvou koexistujících kultur. V termínech KGL bychom mohli říci, že se jedná o dva mírně odlišné konceptuální systémy.

Např. mladý pár je na líbáncích a žena má tendenci navazovat vztahy s dalšími páry, zatímco muž je odměřený a snaží se společnosti vyhýbat. Nakonec dojde ke konfliktu. Příčinou je odlišná kategorizace situace „líbánek“. Tato žena ji vnímá jako společenskou záležitost, její muž jako záležitost výsostně intimní. Podobných příkladů odlišného vyhodnocení situace je možné najít velké množství. Patří sem i situace, kdy přičichneme k potravíně a odložíme ji, neboť jsme ji kategorizovali jako potravinu nejdou. Na tomto místě je důležité zdůraznit, že kategorizační principy a další kognitivní mechanismy nejsou omezeny na jazyk, ten je pouze jedním z jejich projevů⁵⁸. Jinými slovy, pojmů a představ je pravděpodobně nekonečné množství, ale pouze některé z nich jsou kódovány jazykově – jsou součástí jazykového významu.

Sémantický systém tedy pokrývá pouze část obecného systému konceptuálního, tj. obsahuje jen ty pojmy (resp. ty jejich aspekty), které jsou dostatečně **kognitivně a komunikačně „význačné“**, tzn. v našem obrazu světa hrají dostatečně důležitou roli, a jsou navíc komunikovány.

Tuto tezi je možné zasadit do širšího myšlenkového kontextu. Nejrozsáhlejším a nejbohatším systémem je realita – SVĚT (srov. obr. 1). Obsahuje vše, co existuje, včetně toho, co lidé nevnímají, co je mimo jejich percepční pole (např. ultrazvuk). Užší je oblast lidské PERCEPCE, která je omezena percepčními schopnostmi člověka (s jistou mírou variantnosti), ale obsahuje i jemy, které se nedostanou do konceptuálního systému (obrazu světa), např. jsou příliš málo kognitivně význačné, ojedinělé apod. Opět užší je konceptuální systém (lidské POJMY A PŘEDSTAVY), který je ale přesto širší než systém sémantický (JAZYKOVÝ VÝZNAM), který zahrnuje pouze pojmy a představy komunikované, jazykově kódované (srov. JAZYKOVÝ VÝRAZ).

Jazykový symbol, **znak**, tj. spojení formy a významu v symbolickou jednotku jazyka („symbolic assembly“⁵⁹) se tedy v rámci KGL modeluje takto:

Obr. 1. Úrovně reprezentace – zvýrazněn je centrální zájem kognitivní sémantiky (EVANS – GREEN 2006, s. 7)

Dosud byla řeč o **rozsahové omezenosti** sémantického systému oproti systému konceptuálnímu (některé pojmy nemají svůj výraz). Stejně tak lze hovořit i o jeho **omezenosti obsahové**. Nejbohatší entitou je jev v celé své realitě, ve všech reálných souvislostech, včetně těch, o kterých jako lidé ani

⁵⁸ „... cognitive semantics sees linguistic meaning as a manifestation of conceptual structure: the nature and organisation of mental representation in all its richness and diversity, and this is what makes it a distinctive approach to linguistic meaning.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 156).

⁵⁹ „A **symbolic assembly** is a conventional linguistic unit, which means that it is a piece of language that speakers recognise and ‘agree’ about in terms of what it means and how it is used. (...) A conventional unit can be a meaningful subpart of a word, which linguists call a morpheme (anti-dis-establish . . .), a whole word, a string of words that ‘belong’ together (a phrase) or a whole sentence.“ „Another term for symbolic assembly that is employed by some cognitive linguists is **construction** (e.g. Goldberg 1995)“ (tamtéž, s. 12).

netušíme, protože se projevují v těch sférách, kam spektra našich smyslů nesahají – např. existuje pachová stopa zajíce v trávě, ultrazvuk, kterým se dorozumívají delfíni apod., i když my vnímáme zajíce i delfína primárně zrakem, sluchem a hmatem. Tyto jejich vlastnosti a projevy nejsou součástí našeho vjemu těchto zvířat, maximálně naší vědomosti o nich. Náš vjem určitého jevu (percepce) je tedy omezený. Ve srovnání s percepcí je opět omezenější konceptuální obraz, pojem, který si vytváříme na základě vjemů dané entity a interakce s ní. Tento obraz je selektivní, tj. do své zkušenosti zařazujeme pouze to, co je pro nás podstatné. To je obecný pojem. Jazykový pojem – konvenční význam – je oproti němu opět **schematičtější, výběrovější** – obsahuje pouze některé jeho aspekty⁶⁰.

Konvenčně nekódované aspekty sdíleného obecného pojmu se ale mohou v kontextu aktivizovat, jsou jazykově relevantní. Podle mého názoru je toto sféra tzv. **konotací**. Jinými slovy, konvenčním významem slova míním jeho denotaci, konotace jsou všechny **aspekty sdíleného obecného pojmu, které nejsou součástí denotace**.

Obohacování významu slova o konotace je obvykle způsobeno obohacováním zkušenosti mluvčích s referentem tohoto výrazu. Čím bližší je vztah mezi jazykovým společenstvím a referentem výrazu, tj. čím více je věcných souvislostí (kognitivních domén, srov. níže), ve kterých se mluvčí s touto entitou setkávají, tím bohatší je jejich sdílený pojem té věci a tím více má dané slovo konotací. Proto má pro nás mnohem více konotací slovo *mys* než např. slovo *lumík* nebo *kapybara*.

Konotace lze vnímat jako rysy sdílené a reflektované. Tyto dva parametry mají stupňovitý průběh a oba určují **vnější hranici konotací, tj. vnější hranici pojmu**: za ní jsou jednak rysy reflektované, ale nesdílené a jednak rysy sdílené, ale nereflektované, tj. sdílené (vedlejší, podprahové) vjemy a představy.

Pokud člověk hledá správná slova pro svou představu, pohybuje se mezi prožitkem (vjemem) a obecným konceptuálním systémem, snaží se jedinečný vjem zařadit k některému pojmu, který je součástí jeho zkušenosti (kategorizovat jej). Tato oblast je doménou básníků – ti ovšem pracují se **sdíleným** prožitkem (PERCEPCE), se sdíleným kognitivním obrazem světa (POJEM) a se systémem sémantickým (VÝZNAM) a snaží se prostředky sémantického systému jazyka, který je založen na konceptuálním systému, pojmenovat i ty sdílené vjemy a představy, které jsou dosud **nereflektované**, nekomunikované. To znamená, že existuje i myšlenkové a emoční dění, které je sice sdílené, ale není součástí sdíleného konceptuálního systému, protože není reflektované. Básníci aktivizují ty věcné souvislosti (kognitivní domény), které dosud nejsou součástí sdíleného pojmu, nutí člověka hledat ve své zkušenosti s danou entitou takovou situaci (kognitivní doménu), která by byla pro konkrétní kontext použitelná, tj. na jejímž základě si může vytvořit koherentní celkovou představu. Tzn. **básníci neobohacují slova, ale pojmy** – posouvají hranice sdíleného a reflektovaného, pomáhají čtenáři uvědomit si svůj vlastní prožitek světa.

Často se mluví o tom, že básník je schopen ukázat nové aspekty běžné skutečnosti, vidět skutečnost „jinak“. Těmito slovy se podle mého názoru vyjadřuje skutečnost, že základem básnické tvorby je právě tento **obsahový** rozdíl mezi vjemem, konceptuálním systémem a systémem sémantickým – že vjem je bohatší než obecný pojem a ten zase bohatší než konvenční význam. Tento princip je popsán podle mého názoru také v jakobsonovské definici básnického jazyka – poetické funkce: „zaměření na jazyk sám“ – tzn. básník přebudovává (konvenční) obraz určité oblasti reality, světa, rekatégorizuje, reinterpretuje realitu a pracuje přitom se sdíleným vjemem této reality.

2.5.2.2. Model konceptuálního systému

Základem jazykové sémantiky (a také jejím cílem) je **model konceptuálního systému**. V rámci KGL se konceptuální systém modeluje pomocí **konceptuálních struktur** – kognitivních domén a kategorií. Jde o teoretické konstrukty, nástroje popisu, jejichž ambicí je ale nesporně i snaha být (ač

⁶⁰ „The meaning associated with a linguistic symbol is linked to a particular mental representation termed a concept. Concepts, in turn, derive from percepts. For instance, consider a piece of fruit like a pear. Different parts of the brain perceive its shape, colour, texture, taste, smell and so on. This diverse range of perceptual information deriving from the world ‘out there’ is integrated into a single mental image (a representation available to consciousness), which gives rise to the concept of PEAR. When we use language and utter the form pear, this symbol corresponds to a conventional meaning, and therefore ‘connects’ to a concept rather than directly to a physical object in the external world. Our cognitive abilities integrate raw perceptual information into a coherent and well defined mental image. The meanings encoded by linguistic symbols then, refer to our **projected reality** (Jackendoff 1983): a mental representation of reality, as construed by the human mind, mediated by our unique perceptual and conceptual systems.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 7, zdůr. ZL).

zjednodušeným) psychologicky reálným (nebo alespoň pravděpodobným) obrazem skutečné mentální organizace.

V kontextu úvah o jazykovém významu mluvíme vždy o konceptuálním systému **sdíleném** konkrétním jazykovým společenstvím (srov. výše – v úvodu o univerzáliích a specifikách). „Sdílenost“ je ovšem věc **škály** – z hlediska sdílenosti obsahuje konceptuální systém v mysli jednotlivce různé „vrstvy“ (škálu rozčleňuji pro jednoduchost na tři stupně):

- a) **univerzální** konceptuální struktury: konceptuální schémata, schematické kategorie
- b) konceptuální struktury **sdílené** společenstvími různého rozsahu: domény/rámce/ICM, sdílené kategorie
- c) konceptuální struktury **individuální**: individuální stabilní „mentální prostory“, individuální kategorie

Kromě nich lze hovořit o mentálních prostorech a kategoriích, **aktuálně vytvářených** při vnímání textu (srov. Fauconnier) .

2.5.2.2.1. Univerzální konceptuální struktury

Tyto konceptuální celky vznikají prostřednictvím univerzálních, obecně lidských kognitivních mechanismů na základě univerzálních složek zkušenosti. Jedná se v první řadě o víceméně univerzálně lidsky sdílenou zkušenost „se světem“, a to o prožitek prostoru (vertikalita, tři dimenze prostoru, předměty, plocha zemského povrchu apod.), prožitek času (rytmus pohybu planety, vývoj jedince apod.), prožitek hmotných sil (gravitace, soudržnost hmoty, hmotné projevy kauzality: kinetická energie, odstředivost, tepelná energie, síla živých tvorů apod.); spojený prožitek času, prostoru a síly, tj. zkušenost pohybu. Kromě těchto prožitků sem patří také univerzální zkušenost „se sebou samým“, tj. obecně lidské tělesné a emocionální prožitky. Objevují se tady tedy bazové domény prostoru, času a síly. Takto obecně sdílené ovšem mohou být i další domény (existence, posese, kvalita, kvantita...).

KONCEPTUÁLNÍ SCHÉMATA („image schemas“ (dále IS) – Mark Johnson)

Konceptuální struktura je **tělesně zakotvená** – abstraktní domény jsou strukturovány pomocí fyzických domén, což se odráží v jazyce – konceptuální schémata se projektují do abstraktních oblastí mentální struktury a tvoří základ její organizace.

Prozatímní seznam konceptuálních schémat (EVANS–GREEN 2006, s. 190)

SPACE	UP-DOWN, FRONT-BACK, LEFT-RIGHT, NEAR-FAR, CENTRE-PERIPHERY, CONTACT, STRAIGHT, VERTICALITY
CONTAINMENT	CONTAINER, IN-OUT, SURFACE, FULL-EMPTY, CONTENT
LOCOMOTION	MOMENTUM, SOURCE-PATH-GOAL
BALANCE	AXIS BALANCE, TWIN-PAN BALANCE, POINT BALANCE, EQUILIBRIUM
FORCE	COMPULSION, BLOCKAGE, COUNTERFORCE, DIVERSION, REMOVAL OF RESTRAINT, ENABLEMENT, ATTRACTION, RESISTANCE
UNITY/MULTIPLICITY	MERGING, COLLECTION, SPLITTING, ITERATION, PARTWHOLE, COUNT-MASS, LINK(AGE)
IDENTITY	MATCHING, SUPERIMPOSITION
EXISTENCE	REMOVAL, BOUNDED SPACE, CYCLE, OBJECT, PROCESS

Podle mého názoru je možné tento seznam konceptuálních schémat roztrdit s pomocí Langackerových pojmů **relačnost**, **nominálnost**, **statičnost** apod. – Langacker je používá pro popis gramatické struktury (schematických významů), která je na konceptuálních schématech založena. Dalším kritériem třídění může být **doména** (prostor, čas, síla) – schémata se liší v tom, kterou ze tří základních domén profilují⁶¹.

⁶¹ Pokud představu konceptuálních schémat propojím s Langackerovou představou bazových domén (prostor, čas), které jsou podle něho základem naší vjemové zkušenosti, a Talmyho silovou dynamikou, docházím k tomuto tvrzení:

Johnsonovská konceptuální schémata jsou charakterizována vždy v jedné, dvou nebo všech třech těchto základních doménách, tj. v doméně prostoru, doméně času a/nebo doméně síly. V naší zkušenosti jsou přítom tyto domény

Za „**nominální**“ konceptuální schémata lze považovat základní formy entit (PŘEDMĚT, LÁTKA, MNOŽSTVÍ ... – srov. Talmyho „konfigurační systém“). Takto charakterizované entity participují na schematických relacích, a to statických nebo dynamických – pak hrají roli **trajektorů** (figury) nebo **landmarků** (orientační body).

Jako „**relační**“ konceptuální schémata lze označit základní druhy prostorových vztahů mezi (typicky) dvěma entitami (různého nominálního IS). V první řadě jsou to relace **statické** jako ČÁST-CELEK, UVNITŘ-VENKU, NAHOŘE-DOLE, VPŘEDU-VZADU apod. Tato IS reprezentují základní prostorové scény, jakési strukturované prostory (schematické landmarky), vzhledem k nimž se lokalizují předměty. Pro LM je důležitá představa jeho vnitřní struktury, protože ve vztahu k ní lokalizujeme TR. Naopak trajektorie vnímáme spíše jako celky⁶².

Dynamickým relačním schématem je CESTA, **trajektorie**. Ta vnáší do systému konceptuálních schémat lineární představu času vázanou na lineární prostorový útvar. Trajektorie implikuje **TR** jako pohybující se bod a **LM** jako pevný orientační bod, vzhledem k němuž se TR pohybuje.

Samostatně je třeba vyčlenit schéma **SÍLA** a její varianty. Přiradila bych k ní také schémata na síle založená, jako ROVNOVÁHA apod. I toto schéma je podle mého názoru ze své podstaty relační, protože síla se projevuje vždy relativně ve vztahu k nějaké protisíle, i kdyby touto protisílou měl být pouze překonávaný prostor (při pohybu).

Všechna tato schémata – samostatně i v různých kombinacích – slouží jako „svorníky“ širokých víceméně **univerzálních kategorií** entit, vztahů a dějů. Jako taková jsou základem schematických aspektů lexikálních jednotek. Relační schémata (včetně síly) spolu se schématy nominálními vytvářejí schematické kostry **kognitivních domén**. Ty mohou být uspořádané staticky na principu část-celek („lidské tělo“), nebo dynamicky a silově (kauzální řetězec) jako dějový **rámec** („obchodní událost“, „kriket“).

2.5.2.2.2. Konceptuální struktury sdílené

Tyto konceptuální struktury jsou kulturně specifické, zakládají rozdíly konceptuálních systémů, které tvoří bariéry v komunikaci i v případě, že oba komunikující hovoří tímž jazykem. Jsou to ony, které také způsobují obtíže překladu – jsou implikovány tzv. nepřeložitelnými slovy. Jedním z nich je také známý výraz *bachelor*, který nemá přesný český ekvivalent.

Relevantní zde může být specifická zkušenost prostorová, tj. prožitek krajiny (hory, moře, poušť, zaledněné krajiny, džungle), časová (specifičtější cykly jako roční období, období dešťů a sucha), silová (klimatické síly jako mráz, vítr, bouře, sluneční žár, mořská voda; soudržnost povrchu: skála, písek, bažina,

propojené⁶¹, a mluvíme-li o nich jako o něčem oddělitelném, tedy vždy s tím, že jde o momentální důraz na ten či onen aspekt celkového obrazu reality.

Např. naše zkušenost s **prostorem** (obraz hmotného prostoru), tj. bázev kognitivní doména prostoru vzniká hlavně na základě smyslových vjemů, především zraku. Na jejím utváření se ovšem podílí i interakční zkušenost – zkušenost s ději v hmotném prostoru a se vztahy a chováním jednotlivých jeho složek. Skrze ni se tedy dostávají do obrazu prostoru i silové a časové rysy. Navíc čas je modus lidského vjemu – vnímáme v čase. Tyto okolnosti se odrážejí ve vlastnostech jednotlivých prostorových konceptuálních schémat: např. schémata „předmět“ nebo „látka“ jsou definována primárně v doméně prostoru, ale obsahují i silové rysy: soudržnost předmětu a látky apod. Také „relační“ schémata jako „uvnitř-venku“ (nádoba), „nahore-dole“ jsou definována v doméně prostoru, ale opět obsahují navíc silové rysy: např. silovým rysem nádoby je, že omezuje pohyb svého obsahu.

Naopak náš obraz **času** vzniká na základě dějů v hmotném prostoru, ve své podstatě si nelze čas představit jinak než na základě zkušeností se změnami v prostoru. Schéma „cesta“ je základní časoprostorový gestalt, schematický pojem, který je pravděpodobně základem všech dějových pojmů – je definovaný v doméně prostoru a času. Toto schéma ovšem opět obsahuje silový rys: pro realizaci cesty je nutná silová investice, síla působí ve směru pohybu, tj. od startu k cíli.

Pokud jde o doménu **síly**, také zkušenost s ní vzniká teprve na základě procesů a vztahů, na nichž participují složky hmotného prostoru. Johnson vymezuje samostatné konceptuální schéma **SÍLA**, ovšem také jeho součástí jsou zcela prostorové momenty. Varianty tohoto konceptuálního schématu se liší např. podle toho, jestli síla působí směrem od AGO nebo směrem k němu, jestli vlivem síly dochází k prostorové změně, tj. k přemístění ANT apod.

To znamená, že uvedené schematické pojmy (představová schémata) jsou svou povahou gestalty. Pokud se tedy na základě konkrétního konceptuálního schématu vytváří schematický jazykový pojem, profiluje vždy pouze určitý aspekt (doménu) tohoto pojmu jako denotaci, ale ostatní složky zůstávají přítomné a jazykově relevantní jako schematické konotace. Ty mohou omezovat použití této jazykové jednotky a motivovat vznik jejího sekundárního významu. Např. předpony primárně profilují prostor (prostorovou změnu), ale jejich sekundární významy jsou také silové a časové. Jedná se ve své podstatě o rehierarchizaci domén (ta ovšem podle mého názoru probíhá na nižší úrovni specifičnosti – u konkrétních sloves, srov. níže).

⁶² Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 773.

voda, sníh) apod. Prostředí a jeho specifika může ovlivňovat sdílenou zkušenost vnitřní: význačné tělesné prožitky specifické pro určité prostředí (mráz za polárním kruhem x horko na Sahaře), význačné emocionální prožitky specifické pro určité prostředí: po čem touží a čeho se bojí lidé žijící v určitých částech světa (sucho, sopka, divoká zvířata, ...).

Ovšem to nejdůležitější je zřejmě specifičnost společenská a kulturní, tj. sdílená zkušenost s životem v konkrétním společenství.

Na tomto stupni „sdílenosti“ se obvykle hovoří o RÁMCÍCH (Fillmore) a IDEALIZOVANÝCH KOGNITIVNÍCH MODELECH⁶³ (Lakoff); Langackerovy KOGNITIVNÍ DOMÉNY jsou širší, sem spadají jeho tzv. domény nebázové neboli abstraktní.

Analogicky jako u představových schémat lze i zde hovořit o SDÍLENÝCH, KULTURNĚ SPECIFICKÝCH KATEGORIÍCH („bachelor“, „hříšník“, „stará panna“)

Společenství nemusí být definováno jen prostorově, ale také např. profesně, zájmově – společenství užšího rozsahu, společenstvím je také rodina – ovšem jen některé z těchto kulturních celků celků jsou zřetelně jazykově specifické (slang, profesní mluva jako projekce určitého specifického konceptuálního (sub)systému vzniklého jako specifická zkušenost s určitou oblastí reality).

2.5.2.2.3. Konceptuální struktury individuální

Pokud budeme pokračovat v logice této úvahy, bylo by možné vymezit také konceptuální celky individuální, tj. specifické zkušenostní struktury v mysli konkrétního člověka, které jsou pro určité oblasti reality dobře propracované, pro jiné schematictější. Tak by bylo možné hovořit o (STABILNÍCH) MENTÁLNÍCH PROSTORECH (stabilních ve srovnání s těmi, které vznikají ad hoc při vnímání textu a o kterých mluví Fauconnier a Turner), např. mentální reprezentace prostoru, ve kterém žiji („znám tu každý kámen“), individuální mentální reprezentace roku, např. „zima je, když se podívám ráno z okna a na dvoře je bílo“, ale i mentální reprezentace historických období, znalostních systémů různých odvětví apod. Podobným způsobem mohou vznikat INDIVIDUÁLNÍ KATEGORIE, tj. individuální kritéria a rozsah realizací obecných pojmů jako „pořádná ženská“, „pořádné jídlo“, „moje povinnost“, „můj přítel“, „oblíbený zpěvák“, „mně drahý předmět“, „zvíře, kterého se bojím“ apod.

2.5.2.2.4. Konceptuální struktury aktuální

Pro úplnost je třeba uvést ještě maximálně specifické „aktuální mentální prostory“⁶⁴ a „aktuální kategorie“, které vznikají na základě sdílených konceptuálních struktur při řeči jak na straně mluvčího, tak na straně vnímatele.

Při studiu kognitivního základu jazyka se tedy pohybujeme na této škále jednak v oblasti kognitivních struktur víceméně **univerzálních**, to je tradičně centrální oblast zájmu KGL americké, a jednak v oblasti kognitivních struktur **kulturně sdílených**, a tedy i kulturně **specifických**, což je těžiště výzkumu KGL polské.

⁶³ „One of the critiques of research promoting ICMs as an analytic tool has been that it does not take account of the central role of culture in cognition (e.g., Quinn 1991). While the research on cognitive models and cultural models does not present them as two names for the same thing, the relation between the two sides cannot be ignored (Gibbs 1999). In this regard, Shore (1996) provides a detailed analysis of the many types of models which go into making up what we call “a culture.” Shore points out that while some ICMs are really mental models, others are models constructed in the world in terms of social institutions and/or practices (334). Also note that the focus in this chapter, as in the extant literature on the subject, has been on linguistic instantiations of ICMs. But since such models are meant to be part of our general cognitive abilities, we can also find nonlinguistic versions of the various types of ICMs (e.g., various kinds of symbolic models, models employing metonymic reference via iconic images, etc.).“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 181).

⁶⁴ „Mental spaces have been described as “small conceptual packets constructed as we think and talk, for purposes of local understanding and action” (Fauconnier and Turner 2002: 40; see also Fauconnier, (...)). Thus, “any fixed or ongoing state of affairs as we conceptualize it is represented by a mental space” (Lakoff 1987: 281). ICMs provide ready-made ways of structuring mental spaces.“ (tamtéž, s. 181).

Pojmy uvedené verzálkami představují typy konceptuálních struktur, se kterými se v KGL pracuje. Mezi nimi se vytvářejí různé **typy vztahů**:

Mezi „doménami“ dochází k vzniku **konceptuálně-metaforických vztahů**, tj. k „projekci“ jedné domény na druhou a vytváření vztahů ekvivalence mezi částmi těchto domén. Typickým případem je projekce fyzické domény na doménu nefyzickou, ta je základem tzv. **tělesného zakotvení konceptuální struktury**, potažmo **sémantického systému**.

Mezi doménami ovšem vznikají také vztahy **kombinace**. Při produkci a recepci textu se aktivizují jednotlivé domény přítomností té symbolické jednotky (slova), která danou doménu implikuje. Na základě takto aktivovaných domén (idealizovaných kognitivních modelů) se pak jejich vzájemným kombinováním (vytvářením „mappings“ – korespondencí) vytvářejí specifitější mentální prostory – nástroje komplexních konceptualizačních procesů, které probíhají při konstruování celkového významu textu. Je pravděpodobné, že komplexnější mentální prostory vytvořené prostřednictvím kombinací a vzájemných projekcí jednodušších idealizovaných rámců, např. při vnímání řeči, se následně mohou stávat trvalou součástí konceptuální výbavy konkrétního člověka a jsou de facto nástrojem uspořádávání informací z jednotlivých oblastí reality (mentální reprezentace prostoru, historických období, abstraktní prostory věd, kulturních odvětví, ...) – na této úrovni už je však kognitivní dění vysoce individualizované (srov. individuální (stabilní) mentální prostory a individuální kategorie).

Stejně tak existují **vztahy mezi kategoriemi** – vznikají např. tzv. komplexní kategorie, tj. kategorie kategorií (stupňovité radiální modely, kdy každý uzel radiální struktury představuje samostatnou kategorii)⁶⁵.

Dále lze identifikovat vztahy typu „schéma-realizace“ mezi konceptuálními strukturami vyšší a nižší úrovně sdílenosti: **konceptuální schémata** strukturují **domény a kategorie** (obecné i kulturní) a ty zase strukturují **mentální prostory a ad hoc vytvářené kategorie**⁶⁶.

2.5.2.3. Encyklopedická povaha jazykového významu

V předchozí kapitole jsem stručně popsala kgl. model konceptuálního systému, jak si jej lze představit na základě kgl. literatury. Tento systém je třeba dále uvést do souvislosti přímo s jazykovým významem.

V rámci KGL je formální sémantika považována za nepříliš vhodný nástroj popisu jazykového významu – význam neodráží jen obsah situace, ale také způsob, jak je tento obsah strukturován⁶⁷, pojímám, interpretován a souvisí se systémem znalostí o světě.

Klasickým důkazem jsou ona „nepřeložitelná slova“ jako je *bachelor*, která implikují kulturně specifické konceptuální struktury a jejichž význam nelze vyložit bez ohledu na tyto struktury. Z toho důvodu kognitivní lingvisté odmítají tzv. slovníkové pojetí významu – jednou z centrálních tezí KGL je, že **význam** symbolické jednotky není svazkem sémantických rysů, ale je spíše „**bodem vstupu**“ **do konceptuálního systému**⁶⁸. Význam nelze charakterizovat nezávisle na kognitivních strukturách, na encyklopedické znalosti, tzn. pro popis významu (např. slova) jsou relevantní jak domény, jichž je tento pojem součástí, tak kategorie. Jinými slovy, význam má encyklopedickou povahu.

To ovšem neznamená, že jazykové jednotky nemají konvenční význam. Konvenční význam slouží však pouze jako „klíč“ ke komplexnímu procesu utváření významu věty a textu, který se odehrává na konceptuální úrovni a je založen na obecně kognitivních mechanismech⁶⁹. Tak vzniká simulace prožitého vjemu, smyslové zkušenosti⁷⁰.

⁶⁵ Srov. GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 178.

⁶⁶ Srov. tamtéž, s. 179-181.

⁶⁷ „... semantic structures are characterized relative to knowledge systems whose scope is essentially open-ended (...) their value reflects not only the content of conceived situation, but also how this content is structured and construed.“ (LANGACKER 2002, s. 1).

⁶⁸ „... words do not represent neatly packaged bundles of meaning (the dictionary view), but serve as ‘points of access’ to vast repositories of knowledge relating to a particular concept or conceptual domain (e.g. Langacker 1987).“ (EVANS – GREEN 2006, s. 160).

⁶⁹ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 161.

⁷⁰ Srov. tamtéž, s. 206.

V rámci KGL vzniklo několik koncepcí encyklopedické sémantiky. Já vycházím nejvíce z Langackerovy teorie domén, proto jí také budu věnovat nejvíce prostoru. Pokusím se ale nastínit některé souvislosti s dalšími teoriemi.

2.5.2.3.1. Ronald Langacker: teorie domén

Langackerova teorie domén vznikla jako součást sémantického základu jeho „kognitivní gramatiky“. Obsahuje zásadní styčné body s Fillmoreovou rámcovou sémantikou a spolu s ní tvoří základ kgl. encyklopedické sémantiky.

Východiskem je předpoklad, že neexistuje hranice mezi rysy, které jsou jazykově relevantní, a rysy, které už spadají čistě do oblasti znalostí o světě. Langacker tvrdí, že jakýkoliv aspekt naší znalosti dané součásti světa (jakýkoliv aspekt jejího pojmu) může být relevantní pro jazykové vlastnosti a chování jejího pojmenování, např. pro sémantické extenze nebo pro kompatibilitu s dalšími jazykovými jednotkami⁷¹. Klade rovnítko mezi význam a konceptualizací, z čehož vyvozuje, že popis jazykového významu musí nutně zahrnovat popis kognitivních mechanismů, na jejichž základě konceptualizace vzniká⁷².

Významová jednotka⁷³ je podle Langackera charakterizována vztahem k tzv. **kognitivní doméně**⁷⁴. Jedná se v podstatě o konvencionalizovaný věcný kontext, v jehož rámci se pojem entity vytváří a definuje. Kognitivní doménou může být jakákoliv konceptualizace, vjemová zkušenost, představa, konceptuální struktura nebo propracovaný systém znalostí. Langacker vychází ze zkušenosti, že pro charakterizaci určitého pojmu je často třeba použít pojmu jiného. Např. nelze vysvětlit význam výrazu *přepona*, aniž bychom přitom použili pojem pravoúhlého trojúhelníka, ten je zase charakterizován vzhledem k 2D-prostoru. Lze vytvořit celou hierarchii kognitivních domén různého stupně složitosti. Plný popis významu konkrétní jednotky by tedy měl zohlednit jak bezprostřední kognitivní doménu, tak všechny nižší úrovně hierarchie⁷⁵.

Nejnižší rovinu hierarchie tvoří tzv. **bázové kognitivní domény**⁷⁶, tzn. kognitivně neredukovatelné oblasti konceptuálního potenciálu. Jsou to oblasti základní vjemové zkušenosti: prostor, čas, smyslová zkušenost, ale také např. emoce.

Některé výrazy vymezují svůj význam v rámci těchto základních domén (*po* – čas, *červeně* – barevné pole), ale většinou jde buď o kombinaci základních domén (*záblesk* – vizuální vjem + čas), nebo o nezákladní domény různé úrovně (*leden* – kalendářní cyklus, *strýc* – rodina). Pro konkrétní významovou jednotku může být navíc relevantní větší množství domén, např. *nůž* – prostorový tvar, role v procesu krájení, místo v celku „příbor“, proces výroby, proces házení nožů v cirkuse apod. Z uvedeného příkladu navíc vyplývá, že domény, na jejichž základě je definován konkrétní výraz, jsou uspořádány podle stupně důležitosti („kognitivní význačnosti“), tzn. pravděpodobnosti, že budou aktivovány⁷⁷ při výskytu daného výrazu (házení nožů v cirkuse je zde periferní), důsledkem rozdílu hierarchizace domén je často

⁷¹ „I do however adopt an „encyclopedic“ view of semantics (Haiman 1980). There is no sharp dividing line such that all specifications on one side are linguistically relevant and those on the other side clearly irrelevant. Any facet of our knowledge of an entity is capable in principle of playing a role in determining the linguistic behavior of an expression that designates it (e.g. semantic extension, or in its combination with other expressions)“ (LANGACKER 2000, s. 4-5).

⁷² „Meaning is equated with conceptualization. Linguistic semantic must therefore attempt the structural analysis and explicit description of abstract entities like thoughts and concepts.“ (LANGACKER 2000, s. 2).

⁷³ Pojem významová jednotka se míní jednotlivý uzel sítě, pro tento výklad se odhlíží od všudypřítomné polysémie.

⁷⁴ Srov. LANGACKER 2002, s. 3, též LANGACKER 1987, s. 147nn.

⁷⁵ „What is required to adequately characterize any particular sense of linguistic expression? Specifically rejected is the idea that a semantic structure reduces to a bundle of features or semantic markers (cf. Katz & Fodor 1963). Rejected as well is the notion that all meanings are described directly in terms of semantic primitives. It is claimed instead that semantic structures (which I call predications) are characterized relative to „cognitive domains“, where a domain can be any sort of conceptualization: a perceptual experience, a concept, a conceptual complex, an elaborate knowledge system, etc.“ (LANGACKER 2000, s. 3).

⁷⁶ Bázové domény: „... knowledge structures derived from pre-conceptual sensory-perceptual experience, form the basis of more complex abstract domains.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 206).

⁷⁷ **Emocionální náboj** posiluje kognitivní význačnost domény v rámci významu konkrétního slova: pro realitního makléře je dům obchodním artiklem, na kterém se dá vydělat (vztah k penězům), pro bezdomovce je dům (možná nesplnitelným) snem (touha po vlastním domově), pro architekta je dům estetickým objektem, výsledkem práce (láska ke krásě, k řádu hmoty, ...). Při vnímání konkrétního textu – při aktivizaci té které domény – tyto aspekty bezesporu hrají roli.

významový rozdíl mezi jinak synonymními jednotkami (*jikry* – prominentní je role v rybím reprodukčním cyklu x *kaviár* – prominentní je místo v lidském jídelníčku).

S narůstající komplexností (nebázových) domén také pravděpodobně narůstá role kulturního kontextu, specifického sdíleného poznání světa. To na úrovni elementárních smyslových domén takovou roli nehraje.

Jinými slovy, Langacker vnímá význam v jeho celku, tj. i s konotacemi, a jako takový ho ztotožňuje s **obecným pojmem**. Vzhledem k tomu, že je to právě pojem, který vzniká na základě křížených domén jsou kognitivní domény, resp. matrixy domén, v jeho pojetí základem jazykového významu. Je to tentýž princip, který popisuje Turner ve své knize *Literární mysl* (on ho nazývá míšení smyslových prostorů).

V této práci budu přesto s pojmem „**konvenční význam**“ pracovat. Za jazykový pojem (konvenční význam) budu považovat ty složky obecného pojmu, jejichž aktivizace je **pravidelně doložitelná z běžného jazykového materiálu** (např. z valence). Slovem „složky“ míním v první řadě domény. Předpokládám, že obecný pojem je definován ve větším množství domén, než pojem jazykový (srov. obsahová omezenost v úvodní kapitole), že sdílený obecně kognitivní matrix je bohatší než soubor domén pravidelně aktivovaných při užití tohoto slova v řeči. Jazykový pojem vnímám tedy jako jakýsi „submatrix“ obecného kognitivního matrixu.

Podle mého názoru je vhodné pracovat s **rozdílem jazykového a nejazykového**, i když přechod je plynulý. Vjem sémantické vazby, která vzniká na základě relativně prominentních domén (srov. níže „semantic accord“ u Talmyho) – konvenčních významů – je výrazně odlišný než vjem sémantické vazby, které vzniká na základě domén, které nejsou jazykově ustálené, tj. na základě domén kognitivního potenciálu (té nejazykové části obecného matrixu). Vzniká tam napětí, které je využíváno pro estetické a jinak aktualizací účely. I přes toto napětí takovým kombinacím bez problémů rozumíme a obvykle si ani neuvedomíme, na základě jakých znalostí, pouze vnímáme stylové zabarvení takové kombinace. To podle mého názoru znamená, že jsou aktivizované aspekty běžnou součástí obecně sdíleného pojmu. Naopak nezvyklé kombinace slov, kterými jsou typické básnické texty, často naši pozornost obrací právě k vytváření koherentní mentální reprezentace, ta se najednou stává vědomou. Abychom si ji uvědomili, musí být „obtížná“, tj. jsou aktivovány buď zcela periferní domény obecného pojmu nebo dosud nereflektovaný vjem, prožitek (percepce).

Pracovní oddělování jazykového a nejazykového umožňuje pracovat s tím, co Talmy označuje jako „sémantický konflikt“ (srov. níže) a odstupňovat tak různou míru koherence mezi dvěma jazykovými jednotkami. Pojem „sémantická shoda“ tak charakterizuje pouze ty kombinace sémantických jednotek, které jsou koherentní již při aktivaci svých konvenčních významů (denotace). „Sémantický konflikt“ nastává kdykoliv je nutné pro vytvoření koherence opustit primární konvenční význam a aktivovat některou z dalších domén (konotací). Výsledkem je „řešení“ tohoto sémantického konfliktu, tj. opět vznik koherentní celkové představy. Třetí možností je „blokování“, tedy případ, kdy nejsou kompatibilní nejen významy, ale také pojmy (srov. níže).

Skutečnost, že z hlediska sémantických vazeb v kontextu je relevantní nejen konvenční význam, ale také celkový pojem (Langackerův „kognitivní potenciál“), je důležitá právě pro sémantické vztahy mezi předponou a jejím slovesným základem; při **prefixaci** dochází často k aktivizaci těch složek dějových pojmů, které nejsou součástí konvenčních významů sloves, která tyto dějové pojmy označují, jinými slovy, dochází k **aktivizaci kognitivního potenciálu sloves**.

Významové jednotky a struktury tedy implikují konkrétní kognitivní domény – pokud se vyskytnou v textu, vnesou do jeho celkového významu své kognitivní domény. Tím je dán konceptuální obsah dané části diskursu. Kromě toho je ale důležité, jakým způsobem je tento konceptuální obsah strukturován. Dvě jazykové jednotky, které implikují tutéž kognitivní doménu, se tak mohou lišit co do **strukturace konceptuálního obsahu**, tj. v tom, co z této domény vybírají a jak to pojímají, strukturují. Kromě zjištění kognitivní domény nebo celého matrixu je pro popis významu jednotky podle Langackera důležitá také „**konvenční obraznost**“⁷⁸, tj. naše schopnost pojmut („construe“) obsah domény různými způsoby⁷⁹.

⁷⁸ „Equally significant for semantic structure is the „conventional imagery“ inherent in the meaning of an expression. (...) I refer (...) to our manifest capacity to structure or construe the content of a domain in alternate ways. This multifaceted ability is far too often neglected in semantic studies.“ (LANGACKER 2002, s. 5).

⁷⁹ LANGACKER 2002, s. 5-12

Strukturace konceptuálního obsahu je primárně otázkou gramatických významových jednotek (srov. níže u Talmyho), ale i lexikální jednotky vykazují takovéto konceptuálně-strukturní schematické rysy. Ty jsou pak relevantní v jejich kombinacích s gramatickými prvky, určují jejich gramatické chování. Langacker vymezuje několik základních dimenzí, v nichž je konceptuální obsah strukturován, v mnoha případech jde pouze o odlišná označení téhož, co je později podrobněji propracováno u Talmyho. Např. „profil-báze“ a „relativní význačnost“ u Langackera odpovídá dichotomii „figura-pozadí“ („figure-ground“) u Talmyho, „záběh“ („scope“) u Langackera odpovídá pojmu „window“ u Talmyho, „stupeň specifičnosti“ u Langackera odpovídá podle mého názoru pojmu „level of attention“ u Talmyho. Oba pracují s perspektivou.

Z hlediska sémantiky předpon může být Langackerova teorie domén inspirací v tom smyslu, že nabízí nástroj jak popsat sémantickou **variabilitu slovesného základu**. Jak bylo řečeno substantivní pojmy („núž“) obsahují bohatý hierarchizovaný matrix domén, protože součástí zkušenosti mluvčích je velké množství různých věcných souvislostí, v nichž se s danou věcí mohou setkat a v nichž získává její pojem různé specifikace (role, meronymické vztahy apod.). Podobně běžná slovesa implikují takto bohaté pojmy, ovšem dějové.

Konkrétní činnost je prostředkem realizace mnoha různých činů a událostí, a je ji proto možno pojímat různým způsobem. Např. činnost, kterou označujeme slovesem *škrábat* se vyskytuje v mnoha různých věcných souvislostech, které jsou součástí naší zkušenosti s touto činností. Tyto věcné souvislosti jsou kognitivními doménami, které tvoří její matrix, tj. dějový pojem. Jednotlivé významy tohoto lexému (podle SSČ) zachycují jednotlivé domény a jim také odpovídají předponová slovesa:

škrábat drátem po stěně („rozrušovat povrch“) (1/8) – *proškrábat něco* („proděravět“)
škrábat ornamenty („tím vytvářet“) (2/8) – *vyškrábat něco někam* („vyřít, např. monogram do lavičky“)
škrábat brambory („zbavovat vrchní vrstvy“) (3/8) – *oškrábat brambory* („oloupat“)
škrábat starou omítku („dřením odstraňovat“) (4/8) – *seškrábat něco odněkud* („sejmout“), *vyškrábat písmenko* („odstranit“)
škrábat někoho (5/8) – *poškrábat někoho (na zádech, za ušima)*
škrábat o svetr (6/8)
škrábat na dveře („způsobit zvuk“) (7/8) – *zaškrábat na dveře*
škrábat („nečitelně psát“) (8/8) – *naškrábat něco někam* („napsat“)
škrábat se („lézt“) – *vyškrábat se odněkud* („dostat se“, „vyprostit se“), *vyškrábat se někam* („vyšplhat se“),

Tento dějový pojem je specifikovaný v mnoha různých doménách a tyto domény jsou reflektovány jako významy simplexu. Další domény jsou součástí kognitivního potenciálu:

?*škrábat misku* – *vyškrábat misku* („vyprázdnit“)

U dalších sloves je kognitivní potenciál, jak je reflektován v derivátech, ve srovnání s konvenčním významem (polysémního) simplexu mnohem bohatší. Např. *sednout* označuje změnu polohy, nikdy se nepojí s přímým předmětem (**sednout něco*). Ve spojení s předponami se ovšem aktivuje silový potenciál tohoto děje, tj. jeho specifikace v doméně síly: *prosednout něco*, *rozsednout něco*, *zasednout něco*.

Ovšem i kognitivní potenciál má své meze. Pro sloveso *škrábat*: **zaškrábat něco někam* (jako *zarýt*, *zaorat*, *zakopat* – „činností zanést do země“), **vyškrábat* (jako *vydrbat*, *vydrhnout* – „činností vyčistit“) apod. Jinými slovy, události jako „činností zanést do země“ nebo „činností vyčistit“ nejsou součástí matrixu pojmu „škrábat“, protože tato činnost není součástí našeho obrazu světa jako prostředek činů tohoto typu. Neexistuje věcná souvislost (doména), na jejímž základě by bylo možno pojem „škrábat“ kategorizovat jako „čistit“ nebo „dávat do země“. Proto není toto sloveso s těmito (specifickými) slovotvornými modely (srov. níže) kompatibilní – tj. proto se s těmito předponami tímto způsobem nepojí.

Je také možné na tomto základě porozumět sémantickému vztahu mezi různými slovesy blízkého významu. Např. slovesa *škrábat* a *řít* sdílejí událostní kontext (doménu) „činností vytvořit grafický útvar“: *vyšrábat*, *vyřít monogram do lavičky*. Tuto doménu s nimi však nesdílí sloveso *hrabat*, které se slovesem *řít* zase sdílí jiné domény (*vyřít*, *vybrat struhu*).

Je možné namítnout, že takovýto relativně specifických domén je nekonečně velké množství. To je pravda, ale připadá mi, že nekonečné množství věcných souvislostí, které jsou součástí naší zkušenosti

a na jejichž základě může slovesný děj získávat specifikace, je snáze představitelné, než nekonečné množství sémantických rysů samých, které by měly být základními prvky významové struktury.

Na tomto místě bych se ráda zastavila u pojmu **konotace**. V jiné souvislosti jsem se zmiňovala o tom, že konotace odpovídají všem aspektům obecného sdíleného pojmu, které nejsou součástí konvenčního významu slova, tj. denotace. Pokud bychom použili Langackerův termín, odpovídal by pásmu konotací tzv. kognitivní potenciál. Pojem konotace je podle mého názoru možné vztáhnout také k pojmu „kognitivní domény“.

Významová jednotka se podle Langackera definuje (obvykle) na pozadí více různých kognitivních domén („domain matrix⁸⁰“), z nichž některé jsou báзовé, jiné nebáзовé, některé centrálnější, jiné perifernější. Je proto možné vytvořit více paralelních definic:

např. dům

- = prostorově: velká hranatá věc nahoře špičatá
- = funkčně: prostředek ochrany před nepřízní počasí
- = dějově: výsledek práce architekta
- = vztahově: majetek – symbol prosperity apod.

Kognitivně nejvýznačnější doména by měla být reflektována ve slovníkové definici⁸¹ (SSČ: „budova k obývání“ – funkční definice). Pro popis celkového významu dané významové jednotky jsou ovšem důležité i méně centrální, až úplně periferní domény, na jejichž základě získává jednotka další odstíny svého významu – ty mohou být důležité pro její fungování v kontextu. **„Definice“ vzniklé na základě necentrálních domén podle mého názoru odpovídají konotacím**, ovšem vymezeným poměrně široce, např. ve smyslu tzv. kognitivní definice slova, kterou propracovávají polští kognitivní lingvisté (zvl. Bartmiński).

Nebeská ve svém článku o předpokladech a očekáváníích v jazyce⁸² uvádí jako příklad kognitivní definice slova *myš*. Tato kognitivní definice v podstatě shrnuje konkrétní konotační významy, které vznikají na základě jednotlivých kognitivních domén, ve kterých tato součást naší zkušenosti (myš) hraje roli. Např. prostorová doména, na jejímž základě obraz daného předmětu získává své rozměrové rysy, zakládá v případě slova *myš* konotaci bezvýznamnosti, nicotnosti, doména barev zakládá konotaci nevýraznosti, která je spojena s šedou barvou vůbec apod.

Lze také najít souvislost mezi Langackerovým pojetím významu a rozdílem mezi **vědeckým a naivním obrazem světa**. V SSČ je uvedena definice pojmenování *tygr*: „velká as. kočkovitá šelma s žlutou, černě pruhovanou srstí“. Tato definice spojuje rys podstatný z hlediska zoologie a rys podstatný z hlediska naivního obrazu světa. Naivnímu hledisku by spíše odpovídala nadřazená kategorie cizokrajných zvířat než kočkovitých šelem, zbarvení srsti je podstatné z obou hledisek. Je pravděpodobné, že pro vymezení významu slova v rámci naivního obrazu světa, který právě je určující pro běžný jazyk, jsou ze souboru možných domén daného výrazu relevantní (kognitivně význačné) spíše domény nižší, resp. přímo báзовé, tzn. prostor, čas, smysly, základní děje, základní interakce. Pro dítě jsou během jeho osvojování světa a řeči nějakou dobu jedinými platnými. Postupně si ale člověk osvojuje prostřednictvím školního vzdělání i vědecký obraz světa a je možné, že centrální pozici v souboru relevantních kognitivních domén zaujme jiná doména, nebáзовá, například systém živočišných druhů. To ale neznamená, že původní naivní definice zcela zmizela, ale může být poodsunuta poněkud stranou. Možná je to právě umělecká literatura (nebo umění vůbec), která je schopna vracet věcem jejich původní „tvář“, smyslovou, emocionální, bezprostředně životní. Do této úvahy také přirozeně zapadá intuitivní představa, že literatura je schopna ukázat věci tak, jako by je člověk viděl poprvé, dětskýma očima, jak se vynořují prvotní kategorizací z „oceánu“ vjemů. Tak je pojem kognitivní domény koherentní s předpoklady dalších kognitivistických přístupů k jazyku, které akcentují třeba právě naivní obraz světa jako podloží sémantického systému.

⁸⁰ „Domain matrix“ odpovídá Lakoffovu svazkovému modelu (srov. jeho příklad *matka*).

⁸¹ Srov. Lakoffův svazkový model: *matka* – v různých slovnících je použit jiný model jako základní: genealogický, model výchovy a péče apod.

⁸² Srov. NEBESKÁ 1999, s. 94.

2.5.2.3.2. Další teorie kognitivní sémantiky

Domény, rámce a idealizované kognitivní modely představují konceptuální struktury, na jejichž základě lze charakterizovat význam jazykových jednotek. Každý z těchto pojmů vznikl v rámci jiné teorie. Pojem rámce vytvořil pozadí pro rozvoj konstrukčních gramatik, pojem idealizovaného kognitivního modelu byl využit při sémantické analýze vztahující se k otázkám kategorizace a pojem kognitivní domény zase vytvořil sémantický základ pro kognitivní gramatiku. Pojem domény byl také použit (v trochu jiném významu) v teorii konceptuální metafory. Všechny tyto pojmy představují „relační“ konceptuální struktury⁸³ a doplňují tak kategorie.

O vztazích mezi těmito pojmy lze říci to, že nejširším z těchto pojmů je Langackerova doména. Tento pojem zahrnuje jak báze obecné domény jako čas nebo prostor, tak mnohem specifitější, detailnější konceptuální struktury jako rodina, kalendářní cyklus apod., ale také zcela specifické pojmy jako „pravouhlý trojúhelník“. Langacker definuje doménu jako jakoukoliv konceptualizaci, na jejímž základě se definuje význam nějaké jazykové jednotky. Mezi těmito doménami jsou i takové, které Langacker nazývá „nebázové“ nebo „abstraktní“, které v podstatě odpovídají Fillmoreovým rámcům nebo Lakoffovým kognitivním modelům⁸⁴. Přitom Lakoffův pojem kognitivního modelu je opět širší než Fillmoreův pojem rámce, rámec je tedy jeden typ idealizovaného kognitivního modelu.

Lakoffova teorie idealizovaných kognitivních modelů vznikla na základě výzkumu kategorizace. Při tomto výzkumu byla dokázána existence prototypových jevů. Z tohoto zjištění však podle Lakoffa není možno vyvodit závěr, že jakým způsobem jsou kategorie v mysli skutečně uspořádány, prototypové jevy jsou pouze otázkou „povrchu“, ale jak tento projev vzniká, to je další otázka. Lakoff se ve své knize pokusil právě pomocí idealizovaných kognitivních modelů vysvětlit, jakými mnoha různými způsoby mohou vznikat prototypové jevy⁸⁵.

I když prototypové jevy nejsou Langackerovým zájmem, jeho „matrix“, tj. soubor relevantních domén, který je základem pojmu, se shoduje s Lakoffovým „svazkovým modelem“, jehož příkladem je pojem „matka“. Pojem je abstrakce z prožité zkušenosti, je to schéma, které slouží ke kategorizaci reálných vjemů. Lakoff vysvětluje strukturu kategorie souborem různých kognitivních modelů (narození, genetika, péče, manželský svazek). Tyto kognitivní modely je možné chápat jako kognitivní domény, na jejichž základě se definuje plastický pojem „matka“. Pojmy jako „adoptivní matka“ apod. jsou pak významovými extenzemi, souvisejí se schématem matka na základě „partial sanction“ – neúplné kategorizace. Tato neúplnost je signalizována adjektivem (srov. *Je to taková myš* – o nenápadné ženě).

⁸³ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 249, též GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 184.

⁸⁴ „An abstract domain is essentially equivalent to what Lakoff (1982, 1987) terms an **ICM** (for **idealized cognitive model**) nad what others have variously called a **frame**, **scene**, **schema**, or even **script** (at least in some ud'ses). I have referred to it as a **functional assembly** in previous works, but being both opaque and dispensable, the term should be allowed to die.“ (LANGACKER 1987, s. 150). „In a footnote, Langacker (1987: 150) says that an abstract domain is essentially equivalent to an ICM, a frame, scene, schema, or possibly a script. However, given the various ways in which the terms listed have been understood, as described in the previous sections of this chapter, it might be best to understand “abstract domain” based on Langacker's own description of it.“ (GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 182).

„Meanings are characterized relative to cognitive domains, many of which are what Lakoff (1987) refers to as „idealized cognitive models“ (ICM's)“ (LANGACKER 2002, s. 209). „Fillmore's theory derived from his research on Case Grammar in the 1960s, and continued to be developed in association with his (and others') work on Construction Grammar (...). Langacker's theory of domains provides part of the semantic basis for his theory of Cognitive Grammar (...). However, despite these different starting points, both theories address related phenomena. For this reason, we suggest that together they form the basis for a theory of encyclopaedic semantics. We will see that Langacker argues that basic domains, knowledge structures derived from pre-conceptual sensory-perceptual experience, form the basis of more complex abstract domains which correspond to the semantic frames proposed by Fillmore. Together, these two types of knowledge structure make up encyclopaedic knowledge. Indeed, this perspective is presupposed by much current work on word meaning and conceptual structure in cognitive semantics.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 206-7, zdůr ZL, též s. 279-80).

⁸⁵ Srov. LAKOFF 2006, s. 67nn., též EVANS – GREEN 2006, s. 269-70.

2.5.2.3.3. Vztah mezi kognitivní sémantikou a kognitivní gramatikou

KGL je ve srovnání s dalšími směry specifická právě pojetím sémantického systému, zvláště v tom, že za inherentně sémantické považuje také gramatické jednotky. **Gramatický význam** má z hlediska KGL tutéž povahu jako význam lexikální, je pouze schematictější. Langacker pojímá jazykový systém jako **kontinuum lexikon – gramatika** – na jednom pólu stojí gramatické jednotky jako symbolické jednotky maximálně schematické a na druhém lexikální jednotky jako symbolické jednotky maximálně specifické⁸⁶.

Zatímco Langacker klade ve své teorii důraz na plynulost přechodu mezi lexikální a gramatickou sémantikou, Talmy ve srovnání s ním více zdůrazňuje rozdílnou povahu obou systémů a jejich komplementárnost v řečovém řetězci. Sémantické kontinuum rozděluje na dva subsystémy, tzv. „**closed-class semantics**“ (CC) a „**open-class semantics**“ (OC). Jejich vzájemnou povahu ukazuje na tom, jak se oba systémy podílejí na vytváření celkové mentální reprezentace, kterou má daný úsek diskursu vyvolat v mysli posluchače. CC-prvky společně vytvářejí sémantickou kostru daného úseku diskursu, tj. konceptuální kostru aktuální komplexní představy. Ta je dále „naplňována“ konceptuálním obsahem, který do celkové představy vnáší lexikální složky, tj. OC-prvky.⁸⁷

CC-prvky se řadí do relativně úzkých uzavřených kategorií, jejich význam je schematický, konceptuálně strukturační, tj. společně rozvrhují uspořádání scény a komunikační rozvržení celkové mentální reprezentace. Z vývojového hlediska jsou relativně stabilní⁸⁸. Naopak OC-prvky vytvářejí rozsáhlé a relativně snadno rozšiřitelné kategorie a jejich význam je bohatý, specifický, mají obsahovou funkci, tj. přinášejí většinu konceptuálního obsahu celkové mentální reprezentace. CC-prvky společně vytvářejí tzv. „conceptual structuring system“, zatímco OC-prvky vytvářejí tzv. „conceptual content system“.

Pro názornost uvádím Talmyho příklad spolupráce obou sémantických systémů na vytváření celkové mentální reprezentace – významu věty⁸⁹:

A rustler lassoed the steers.

seznam CC-prvků:

-ed, the, a, -s, a...0, -er, V (lasso), N (rustler, steer), S, O (rustler, steer), activum, intonace, slovosled...

seznam OC-prvků:

rustle, lasso, steer

Co se stane, když jednu složku budeme měnit a druhou necháme stejnou?

změna CC: *Will the lassoers rustl a steer?*

V tomto případě se změní uspořádání scény a komunikační funkce, ale obsah je v zásadě stejný (jsme na farmě, kovbojové apod.).

⁸⁶ „... the idea that grammatical categories or constructions are essentially conceptual in nature entails that closed-class elements as well as open-class elements fall within the purview of semantic analysis.“ (EVANS – GREEN 2006, s.159). „Grammatical structures do not constitute an autonomous formal system or level of representation: they are claimed instead to be inherently symbolic, providing for the structuring and conventional conceptualization on conceptual content. Lexicon, morphology and syntax form a continuum of symbolic units, divided only arbitrarily into separate components; it is ultimately as pointless to analyze grammatical units without reference to their semantic value as to write a dictionary which omits the meanings of lexical items.“ (LANGACKER 2002, s. 1).

⁸⁷ „... we take a sentence (or other portion of discourse) to evoke in the listener a particular experiential complex, here termed a **cognitive representation** or **CR**. The grammatical and lexical subsystems in a sentence seem generally to specify different portions of a CR. Together, the grammatical elements of a sentence determine the majority of the structure of the CR, while the lexical elements together contribute the majority of its content. The grammatical specifications in the sentence, thus, provide a conceptual framework or, imaginatively, a skeletal structure or scaffolding for the conceptual material that is lexically specified.“ (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 481).

⁸⁸ Srov. EVANS – GREEN 2006, s. 20.

⁸⁹ EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 490-492.

změna OC: *A machine stamped the envelopes.*

Zde vznikla zcela nová scéna, ale její uspořádání a komunikační funkce věty (uspořádání komunikační situace) je totožná.

Hranici mezi oběma typy jednotek vymezuje Talmy takto⁹⁰:

open-class elements:

roots of nouns, of verbs, of adjectives, lexical complexes (collocations *spill the beans*) x not: regular adverbs

closed-class elements:

1) overt:

1a) overt bound: inflections, derivations, clitics

1b) overt free: determiners, prepositions, conjunctions, particles, intonational patterns

2) implicit:

gram. categories (N, V), subcategories (count, mass N), gram. relations (S, O), word order patterns, zero forms

Gramatické prvky tedy zajišťují strukturaci konceptuálního obsahu neseného prvky lexikálními. Tato strukturace může probíhat v mnoha různých „parametrech“, Talmy je označuje jako „schematické kategorie“ (srov. výše: „četnost“, „členitost“, „ohraničenost“ apod.) a třídí je do čtyř schematických systémů – konfiguračního, pozornostního, perspektivního a silovědynamického. Schematické kategorie mohou nabývat své hodnoty jak v doméně prostoru (např. „četnost“ – jmenné číslo), tak v doméně času (iterativnost – momentánnost).

Pokud tyto úvahy srovnáme s kognitivní gramatikou Langackerovou, je zřejmé, že oba autoři se věnují téže problematice, jen kladou důraz na její různé aspekty.

Pro Langackera je primární strukturace konceptuálního obsahu, která je inherentní lexikálním jednotkám. Konceptuální obsah, to je kognitivní doména, kterou daná lexikální jednotka implikuje (evokuje). Strukturace konceptuálního obsahu, to je výběr určité části této domény pojatý v určitém detailu, z určitého hlediska, případně určitým způsobem hierarchizovaný. A právě tyto rysy jsou otázkou gramatického významu: vztah báze a profilu (co se z domény vybírá), úroveň specifičnosti (v jakém detailu), perspektiva (z jakého hlediska), relativní prominence (co stojí v centru pozornosti – hierarchické uspořádání) apod. Tytéž rysy je možné najít právě u Talmyho, ovšem vztažené přímo ke konkrétním gramatickým prostředkům v jazycích.

Na této představě je založen Langackerův sémantický výklad základních gramatických kategorií. Lexikální jednotku zařazuje podle toho, jakou povahu má její profil, tj. podle toho, co z kognitivní domény tato jednotka „vybírá“. Některé jazykové jednotky **profilují** (ohraničenou nebo neohraničenou) **oblast v určité doméně**, část této domény. Z celku kognitivní domény tedy vybírají **entitu**. Vztahy, které jsou nutně součástí každé domény, tyto jednotky sice předpokládají, ale neprofilují. To jsou jazykové jednotky **nominální**.

Základem třídy nominálních významových jednotek je slovnědruhová kategorie **substantiv**. Prototypem substantivní významové jednotky (nominálního pojmu) je pojem fyzického předmětu. Tak jako jsou pojmy fyzických předmětů vymezeny v doméně prostoru (např. *bod*, *čára*, *kruh* v doméně 2D-prostoru), jsou další nominální významové struktury vymezeny v dalších doménách: *okamžik*, *období* v báze doméně času, *prolog*, *jednání* v nebázové doméně divadelního představení nebo *odstavec*, *kapitola* v nebázové doméně textu – to jsou případy složité strukturovaných nebázových domén (srov. „rámec“, „scénář“, „idealizovaný kognitivní model“).

Ostatní lexikální jednotky spadají do kategorie jednotek **relačních**⁹¹. Ta zahrnuje slovesa, adjektiva, adverbia, prepozice, konjunkce. Základní rozdíl mezi relačními a nominálními významovými jednotkami spočívá v tom, že zatímco nominální jednotka předpokládá vzájemné vztahy mezi entitami domény

⁹⁰ Tamtéž, s. 482-3.

⁹¹ LANGACKER 2002, s. 74nn.

a profiluje jednu z entit, relační významová jednotka předpokládá vzájemně spojené entity a **profiluje** jejich **vztahy**. Dobře je to vidět na Langackerově příkladu: *group* (v profilu je celek, v neprofilované části báze jsou vnitřní vztahy – nominální jednotka) × *together* (v profilu jsou vztahy, v neprofilované části báze jsou entity, participanty těchto vztahů – relační jednotka).

Každá relační významová jednotka přitom předpokládá minimálně dva participanty vztahu, který profiluje. Těmto participantům uděluje relativní míru prominence (srov. výše hierarchie pozornosti). Nejprominentnějším participantem relace je „**trajektor**“ (TR) a druhým nejprominentnějším je „**landmark**“ (LM). Tato asymetrie je zřetelná i u takových relačních významových struktur, jejichž konceptuální obsah je symetrický: *X resembles Y* je relační struktura, která charakterizuje X pomocí srovnávacího standardu Y, tzn. X je TR a Y je LM.

Jak vyplývá z Langackerova i Talmyho výkladu, **gramatické pojmy jsou neutrální co do domény**. Jejich význam je definován **relativně** ve vztahu k specifické doméně. Vydeme-li z Langackerova výkladu, ukazuje se, že konkrétní gramatická jednotka také vybírá z komplexní specifické domény jednu z domén základních. Jinými slovy, zaměřuje se buď na prostorový nebo časový aspekt této specifické domény⁹². Výběr základní domény je tak důležitou součástí strukturace konceptuálního obsahu:

Konceptuální obsah (reprezentovaný kognitivními doménami) je ve skutečnosti vždy časo-prostorový (gestalt), je to zkušenost se světem ve všech jeho aspektech. První rozhodnutí, které naše mysl učiní při strukturaci konceptuálního obsahu, je **hierarchizace jeho základních domén**. Je možné profilovat buď prostor, nebo čas. Je to tentýž princip jako u jednotek lexikálních – implikují obecný pojem, ale hierarchizují ho co do domén, specifikace v maximálně prominentní doméně pak odpovídá denotaci dané jazykové jednotky.

Pokud profiluji prostor, výsledkem je nominální představa, entita, nebo statická relace. Profilovat prostor ve své podstatě znamená abstrahovat od časového rozměru, jinými slovy, zastavit časové hledisko. Časová perspektiva je tedy stabilní, všechny složky představy mají stejný vztah k časovému bodu, jsou **zároveň**. Představa je statická, může to být entita nebo více entit ve vzájemném prostorovém vztahu. Pořád je v profilu doména prostoru.

Pak je možné profilovat doménu času. Časové hledisko je v pohybu, představa je dynamická, jednotlivé její složky odpovídají jednotlivým bodům časové posloupnosti, jsou **po sobě**. To je sloveso. Čas je představitelný jen jako změna patrná v prostoru, proto sloveso vyžaduje doplnění, je tzv. konceptuálně závislé.

Právě proto, že hierarchizace základních domén je otázkou strukturace představy (mentální reprezentace), může nastat změna této hierarchizace. Ta se obecně označuje jako slovnědruhovátá transpozice (pokud je jejím nositelem slovotvorný prostředek) nebo konverze. Jako konverzi ji označuje také Talmy⁹³:

A. **reifikace:** *telefonovat* – *telefonát*. Časová linie, kterou profiluje sloveso, se zastavením časového hlediska změní na časový úsek, který je součástí významu dějového substantiva. Tento časový úsek je vnímaný jako jednotná statická představa, tzn. jako ohraničená část domény času. Jsme schopni si představit čas jako cestu a úsek času jako úsek cesty, který se vejde do jednoho zorného pole. Doména času tedy „vypadla“ z profilu – časové hledisko je stabilní.

B. **dynamizace:** *král* – *královat*. V tomto případě vnímáme vztah „jedinec – role (*král*)“ v čase. Při této konverzi se aktivizuje časový kontext této relace. Jedná se o opačný proces, než je zastavení časového hlediska u předchozího případu. Tentokrát je to naopak dynamizace časového hlediska, rozšíření časového záběru, tj. profilování domény času.

⁹² Prostorová představa může být homogenní a neohraničená, tj. zaplňovat celé zorné/představové pole. Pak je to látka, *voda*. Časová představa může být homogenní a neohraničená, tj. zaplňovat celé zorné/představové pole. Pak je to proces nebo stav, *zpívat*, *spát*, *sedět*. Homogenní prostorová představa může být ohraničená, pak je to určité množství látky: *hrnek vody*, *trochu vody*. Homogenní časová představa může být ohraničená, pak je to určité množství času: *zpívat pět minut*, *zpívat od začátku do konce přestávky*. Neohraničená prostorová představa může být vnitřně segmentovaná, pak je to množství: *listy*. Neohraničená časová představa může být vnitřně segmentovaná, pak je to iterativum: *chodit*. Prostorová představa může obsahovat bod v prostoru, diskrétní předmět: *list*. Časová představa může obsahovat bod v čase, momentální sloveso: *kepnout* apod.

⁹³ EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 498.

Pro popis prefixace jsou poznatky kgl. sémantiky gramatického systému důležité proto, že předpona má stejně jako gramatické prvky vysoce schematický význam. A stejně jako gramatické prvky se dostává do interakce se specifickým významem prvků lexikálních, navazuje s nimi vztahy korespondence a prostřednictvím těchto vztahů spolu s nimi vytváří koherentní kompozitní představy. Aby bylo možno popsat tuto interakci, musíme pracovat se schematickými aspekty těchto lexikálních jednotek.

Přesto předpony nejsou gramatickými prvky v plném slova smyslu, v české lingvistice se tradičně označují jako prvky lexikálně-gramatické. Z hlediska kognitivní lingvistiky je podle mého názoru tento jejich přechodný status možno popsat takto:

Na rozdíl od gramatických jednotek jsou **předpony jsou specifické co do domény**. Jejich primární doménou je fyzický prostor, představu fyzického prostoru vnáší do celkové představy, i když tato představa je stále vysoce schematická – jejich význam je založen na konceptuálních schématech v johnsonovském slova smyslu.

Zatímco gramatické prvky označují např. ohraničenost jako takovou a v tomto smyslu mění profil (a proto kategorizaci) lexikálního prvku, předpony jsou schopny rozlišit 3D, 2D a 1D ohraničený prostor, jeho orientaci (vertikalitu, horizontalitu, směr dovnitř a ven apod.), a pracují tak také např. se schématem nádoby, která je příkladem ohraničeného 3D-prostoru. **Proto vztahy koherence, na kterých participují, vznikají sice na schematické rovině, ale je to rovina o poznání specifitější než koherence mezi gramatickým prvkem a prvkem lexikálním.**

Pro kompatibilitu s předponami jsou tedy relevantní **schematické aspekty lexikálních prvků**, ale tyto schematické aspekty jsou ve srovnání s gramatickými rysy už relativně specifické. Z hlediska kompatibility s předponami tak nestačí klasická gramatická kategorizace lexikálních jednotek (např. slovní druhy), ale je důležitá **kategorizace konceptuálně-schematická**, která je o něco podrobnější, specifitější. Pro popis interakce mezi předponou a slovesem je tedy relevantní to, jestli se děj slovesa odehrává na ploše, jestli je cílem bod, plocha nebo nádoba apod. (např. *napsat* „umístit něco na plochu“). Tzn. abychom mohli studovat interakci mezi předponou a slovesným základem, je třeba popsat nejprve tuto úroveň schematických aspektů slovesných základů, případně i jejich argumentů. Právě v této rovině obecnosti předpony ovlivňují intenční pole slovesa (srov. **vymýt jablko*). Tady je vidět, že protiklad CC- a OC-prvků je skutečně otázkou škály.

Z toho, co bylo řečeno o přechodném charakteru významu předpon, vyplývá, že pro popis jejich vztahu se slovesným základem a ostatními lexikálními složkami kontextu bude možné vyjít z Talmyho a Langackerova popisu vztahu mezi CC- a OC-prvkem (korespondence, schematické aspekty – povaha profilu, sémantický konflikt a řešení – srov. níže), ale bude nutné se pohybovat na nižší rovině obecnosti. Proto bude podle mého názoru výhodné vzít v úvahu klasická johnsonovská **představová schémata**.

Z Talmyho výkladu intrakategoriální konverze víme, že tato změna – tj. změna schematické strukturační – může nastat jak spojením lexikálního prvku s explicitním gramatickým prostředkem s tímto strukturačním významem (plurálová koncovka), tak vlivem kontextu, který tuto změnu vyžaduje – často se jedná o CC-prvek (typ *dvě vody* – číslovka vyžaduje změnu strukturační substantiva látka – diskretní předmět). Můžeme z toho vyvodit, že také konceptuálně-schematická strukturační relevantních lexikálních prvků podléhá kontextové variantnosti. Není tedy otázkou jejich slovníkového popisu, tj. jejich významu lexikálního, konvenčního, ale spíše otázkou jejich významu kontextového, **aktuální sémantické variability**. Přitom sémantická variabilita je dána **kognitivním potenciálem**, tj. obecným pojmem, který je implikován danou významovou jednotkou. Při zkoumání vztahu předpony a lexikálních prvků jejího kontextu tedy musíme vzít v úvahu jejich sémantickou variabilitu, a proto také jejich kognitivní potenciál, tj. konceptuální základ.

Jak uvidíme později, předpona často mění schematickou strukturu slovesného základu. Nemluvíme o změně vidu, ale o změně konceptuálně-schematické kategorizace. Ovšem tuto změnu lze spíše přiřadit k případu, kdy se lexikální prvek významově posouvá vlivem požadavků kontextu (tím je zde předpona, hraje tutéž roli jako kvantifikátor ve spojení *dvě vody*), než že by „konverze“ byla významem přímo tohoto gramatického prvku, jako je tomu u plurálové koncovky.

Langacker ve srovnání s Talmym klade větší důraz na schematické jazykové jednotky vyššího stupně komplexnosti, tj. **konstrukční schémata**⁹⁴ různých typů. Jeho gramatika založená na užití jazyka přitom počítá s možností jejich „zakořenění“ – navázání jejich vlastního vztahu s odpovídající mentální reprezentací, tj. počítá s možností, že i konstrukční schémata mají svůj – i když schematický – význam.

Komplexní povaha slootovorného formantu při prefixaci, a to jak po formální, tak po významové stránce, svědčí o tom, že v konkrétním případě derivace se často nejedná o spojení předpony jako morfému se slovesným základem, který určuje zařazení do gramatické kategorie. Mnoho případů lze spíše interpretovat právě jako spojení slovesného základu a **konstrukčního schématu**, které vzniklo jako abstrakce určité kategorie derivátů. Tato konstrukční schémata mají svůj základní význam, který může být relativně specifický (např. „činností vyčistit“), a svoji intenzí (valenční) strukturu. Kombinací takového specifického slootovorného modelu se slovesným základem vzniká předponové sloveso, které nese schematické rysy tohoto schématu spíše než schematické rysy slovesného základu. Naopak slovesný základ je často významně sémanticky modifikován (srov. níže o variabilitě slovesného základu). Při popisu konkrétního předponového slovesa je proto třeba vzít v úvahu i existenci takovýchto předponových konstrukčních schémat.

2.5.3. Význam v textu – „meaning construction“

2.5.3.1. Konstruování významu je konceptualizace

V rámci KGL je konstruování významu v textu chápáno jako proces, odehrávající se na konceptuální úrovni. Tvoření významu je ve své podstatě dynamický konceptualizační proces, při němž jazykové jednotky iniciují množství konceptuálních operací – aktivizaci „podkladových“ znalostí, inferenční strategie⁹⁵. Při vnímání jazyka aktivujeme své encyklopedické znalosti, konvenční významy slov ve větě nemusí poskytovat všechny informace, a přesto věta může být zcela jednoznačná – jsme schopni použít své encyklopedické znalosti (kognitivní potenciál) a na jejich základě vytvořit jednoznačnou a koherentní mentální reprezentaci, která je větou vytvářena.

Jazykové jednotky poskytují pouze instrukce k vytvoření konkrétní mentální reprezentace intendované mluvčím. Význam je tedy spíše proces než entita, která je kódována textem.

Významová konstrukce v textu byla ve své dynamické povaze nejlépe popsána Gillesem Fauconnierem v jeho **teorii mentálních prostorů**. Analogické procesy ovšem probíhají i na nižších rovinách jazykového systému, s tím rozdílem, že vzniklé významové celky mohou získat následně status jednotky a stát se součástí jazykového systému („entrenchment“).

2.5.3.2. Sémantická integrace – Leonard Talmy: vícenásobná specifikace

Konceptuální nebo sémantická integrace je obecný pojem, který označuje princip vytváření sémantických vztahů v řečovém řetězci, při kterém se na základě významů jazykových jednotek vytváří celkový význam jazykových struktur různé úrovně komplexnosti, případně význam celého textu. Připomeňme, že v rámci KGL se proces utváření významu v textu pojímá jako proces probíhající na konceptuální úrovni, proto výrazy „sémantická integrace“ a „konceptuální integrace“ jsou synonymní.

⁹⁴ Zde je pojem **schéma** použit ovšem v zcela jiném smyslu než u Johnsona („image schemas“). V první řadě jde o jev jazykový, a ne konceptuální. Jedná se o **abstrakci z jazykových jednotek**, tzn. základem je lidská zkušenost s řečí, s jazykem v praxi. Jinak je lze označit jako **konstrukční modely** – slouží jako vzory pro tvorbu nových specifických jednotek i pro jejich porozumění. Naopak u Johnsona se jedná o **schémata konceptuální**, která vznikají prvotní interakcí s hmotným světem. Ovšem ve své podstatě oba typy schémat vznikají prostřednictvím téhož kognitivního mechanismu – abstrakce a schematizace.

⁹⁵ „In contrast to formal semantics which relies on the objectivist thesis, cognitive semantics adopts an experientialist perspective. According to this view, external reality exists, but the way in which we mentally represent the world is a function of embodied experience (...). Thus meaning construction proceeds not by ‘matching up’ sentences with objectively defined ‘states of affairs’, but on the basis of linguistic expressions ‘prompting’ for highly complex conceptual processes which construct meaning based on sophisticated encyclopaedic knowledge.“ (EVANS – GREEN 2006, s. 365, zdůr. ZL) „... meaning construction is seen as a complex process that takes place at the conceptual level. Words and grammatical constructions are merely partial and impoverished prompts upon which highly complex cognitive processes work giving rise to rich and detailed conceptualisation.“ (tamtéž, s. 368, zdůr. ZL).

Na rovině vztahů mezi slovy **ve větě** se tedy sémantická integrace projevuje jako sémantický pól gramatické vazby. To je oblast, kterou se zabývá v první řadě Ronald Langacker a jeho poznatky lze doplnit Talmyho výkladem „sémantického konfliktu“.

Na rovině vztahů výpovědi v **textu** se konceptuální integrace projevuje jako vytváření a vzájemná integrace mentálních prostorů. Její popis je spojen se jmény Gilles Fauconnier a Mark Turner – jejich teorie konceptuálního smíšení (blending) se často označuje obecným pojmenováním „teorie konceptuální integrace“. Mentální prostory se vytvářejí na základě kognitivních domén implikovaných významovými prvky ve větě. Takto aktuálně vytvořené mentální prostory se pak vzájemně „mísí“, integrují („blending“), a tak vzniká celková mentální reprezentace, tj. význam textu. Metaforická a metonymická projekce jsou pojímány jako případ konceptuálního smíšení.

Rovina vztahů mezi morfémy v **jednom slově** není příliš propracovaná. Je třeba vzít v úvahu specifickou povahu jednotlivých rovin, hlavně ve vztahu k frekvenci a zakořenění (lexikalizace): specifické struktury (popisná slova) a konstrukční schémata (slovotvorné modely) na nižších rovinách jsou méně početné, a proto více frekventované, tzn. jsou náchylnější k získání statusu jednotky než složitější významové konstrukce např. v rovině textu. Tzn. kromě vzájemného vztahu mezi významovými komponenty je třeba brát v úvahu jak změny významu celé kompozitní struktury (derivátu), tak význam konstrukčních schémat. Ovšem princip vytváření korespondencí (u Fauconniera „protějšku“) mezi částmi významových struktur jednoho i druhého komponentu, který je patrný jak na textové, tak na syntaktické rovině, by měl být identifikovatelný i zde.

Leonard Talmy se ve své knize *Toward a Cognitive Semantics* (TALMY 2000) mimo jiné dotýká právě otázek sémantického aspektu gramatické vazby, a to hlavně ve vztahu ke své teorii sémantiky gramatického systému. Gramatická vazba podle něho spočívá v tzv. **vícenásobné specifikaci**. Při ní je určitý referent (více či méně schematicky) označen ve větě více než jedním sémantickým prvkem. Ve své podstatě je tak popsána langackerovská „korespondence“ nebo „překrytí“ významových substruktur. Ve srovnání s Langackerem Talmy řeší podrobněji otázku **sémantického konfliktu**.

V řečovém řetězci pravidelně nastává situace, kdy o jednom referentu získá vnímatel na základě určitého úseku diskursu dvě nebo více informací. Tyto specifikace mohou být ve shodě nebo v konfliktu. Pokud jsou v konfliktu, může se rozběhnout některá z řady kognitivních operací, které tento konflikt řeší – díky ní může vzniknout v mysli vnímatele jednotná koherentní mentální reprezentace tohoto referentu.

Zmíněnou situaci lze označit termínem „vícenásobná specifikace“ („multiple specification“⁹⁶). Může jít o popis dvou různých vlastností téhož referentu, ale Talmy se soustřeďuje na případy, kdy do tohoto vztahu vstupuje na jedné straně OC-prvek a na druhé straně CC-prvek, tj. určitý referent je specifikován jak gramatickou, tak lexikální složkou věty. Také se zmiňuje o případech, kdy jsou ve vztahu vícenásobné specifikace dva gramatické prvky (CC-prvky) nebo dva prvky lexikální. Možností řešení sémantického konfliktu je více, Talmy zmiňuje těchto pět:

1. „**shift**“: změna specifikace jedné z participujících jazykových jednotek, která umožní vznik sémantické shody mezi ní a druhou jednotkou
2. „**blend**“: smíšení specifikací obou jazykových jednotek
3. „**juxtaposition**“: postavení vedle sebe
4. „**juggle**“: specifikace na první pohled nejsou kombinovatelné, hledá se jejich nejvhodnější, nejkompatibilnější sémantická forma
5. „**blockage**“: specifikace jsou tak nekompatibilní, že řešení není možné

Přitom konkrétní sémantický konflikt může nastartovat v mysli vnímatele více možných způsobů řešení. Procesy podobného řádu probíhají také v mysli produktora, ovšem tehdy jde o to vyřešit konflikt mezi více různými komunikačními cíli a výrazovými prostředky, které má k dispozici k reprezentaci

⁹⁶ Srov. TALMY 2000, s. 323.

pojmu. Naopak zde se jedná o procesy v mysli vnímatele, které řeší konflikt mezi více možnými reprezentacemi pojmu.

SHIFT

Případy, kdy se změni specifikace jednoho prvku, aby vznikla sémantická shoda.

a) mění se význam CC-prvku:

část schématu označeného CC-prvkem se „natahuje“ (do určité míry mění svoji povahu, schéma je „pružné“) nebo ruší:

– „natažení“ části CC-schématu:

Např. *across*: délka trasy TR musí být kratší než je osa LM, pokud není, nedá se tato předložka použít, v těchto případech je naopak vhodné *along*. Skutečnost, že se tato předpona dá použít pro situace, kde je trasa TR o něco málo delší než osa LM, svědčí o tom, že význam předložky má určitou pružnost. Tato pružnost ovšem není neomezená.

– „zrušení“ části CC-schématu:

Předložka *across* obsahuje schéma prostorového vztahu mezi trasou TR a tvarem LM: trasa TR začíná na jednom okraji LM, leží přes LM a končí na druhém okraji LM. V některém kontextu ale nemusí být všechny tyto rysy splněny:

(1) *The shopping cart rolled across the street and was hit by an oncoming car.*

V tomto kontextu chybí v referenční situaci finální fáze. Podobně ve větě

(2) *The tumbleweed rolled across the prairie for an hour.*

je v konfliktu určenost hranic obsažená ve schématu *across* a neohrazenost časového určení *for an hour*. Navíc prairie je tak velká, že její hranice musejí být nutně vně trasy, kterou může laskavec překonat za jednu hodinu. Takže je zrušen začátek a konec schématu.

b) mění se význam OC-prvku:

Spolu se svými specifikacemi obsahovými obsahuje OC-prvek často určité strukturní specifikace, jaké se běžně vyjadřují CC-prvky. Ty mohou ve větě kolidovat se strukturními specifikacemi nesenými CC-prvky. Obvykle OC-prvek nahrazuje své původní strukturní specifikace těmi, které nese CC-prvek.

Tento princip vysvětluje Talmy na příkladech „stupně rozsahu“ (degree of extension) a „vzorce distribuce“ (pattern of distribution). Událost může mít časový rozsah časového bodu nebo delšího času – stupeň rozsahu. Událost může být navíc buď jednosměrná (z jednoho stavu do druhého) nebo cyklická (z jednoho stavu do druhého a zpět) – vzorec distribuce.

Např. sloveso *hit* označuje časové trvání bodu a cyklický děj (tam a zpátky). Tyto časové specifikace odpovídají bodovým časovým určením a konstrukci s *at* *exactly*, to jsou případy sémantické shody. Skutečnost, že věta jako *removed the mallet from the gong* nemůže stát vedle slovesa *hit* (3 a.), naznačuje, že tento pohyb je součástí významu tohoto slovesa, tedy že tento pohyb je cyklický. Ale věta ve (3 b.), která v jednom svém významu může být popisem zpomaleného záběru, obsahuje CC-prvek, a to průběhovou konstrukci *be -ing*. Její časová struktura je širší časový rozsah a jednosměrnost, což je v rozporu s původní strukturou slovesa *hit*. Sloveso *hit* se tedy v této konstrukci významově posouvá tak, aby byla výsledkem sémantická shoda. Jeho časová struktura teď není bod a cyklus, ale časový rozsah a jednosměrnost:

(3 a.) *she hit the gong with the mallet at exactly 3:00, (*removed the mallet from the gong) and hit it again five seconds later.*

(3 b.) *And now she's hitting gong with the mallet.*

Jiným případem „shiftu“ je sloveso *bend*. Součástí významu tohoto slovesa je i specifikace týkající se jeho subjektu. Musí to být lineární (jednorozměrný) nebo plochý (dvourozměrný) pevný předmět. Tak

vzniká dvojí specifikace daného referentu: substantivem, které stojí v subjektu slovesa *bend*, a tímto slovesem samým (jeho argumentem):

(4 a.) *The cardboard bent in two.*

(4 b.) *The handkerchief bent in two.*

Druhá obou vět zní na první pohled nekoherentně: kapesník je normálně měkký, což neodpovídá požadavkům významu slovesa. Řešení může vést skrze juxtapozici nebo blend, ale také skrze „shift“: lze si představit podmínky, za nichž je kapesník tuhý, např. zmrazení tekutým dusíkem.

BLEND

Existují případy, kdy jsou oba významy tak nekompatibilní, že nelze vytvořit „shift“, tzn. nelze najít věcný kontext, na jehož základě by byly kompatibilní. Tehdy může dojít ke vzniku tzv. blendu, tj. hybridní představy, která zachová specifikace obou komponentů. Talmy hovoří o dvou typech blendů: „superimposition“ a „introjection“.

Superimposition

(5) *My sister wafed through the party.*

Dochází ke konfliktu mezi dvěma soubory specifikací (sloveso x zbytek věty): list plující vzduchem, žena pohybující se ve společnosti. Jsou natolik nespojitelné, že si nelze představit odpovídající věcné kontexty (např. kontext, v němž je žena list). Přesto může vzniknout koherentní představa, blend. Věta označuje člověka pohybujícího se na oslavě a tento děj je ozvláštněn, sugestivně zabarven představou listu plujícího vzduchem. To je typický případ vzniku metafory – metafora je jeden z případů tohoto typu blendu, tj. jeden z případů obecného procesu řešení sémantického konfliktu mezi vícenásobnými specifikacemi.

Introjection

(6) *As a military training exercise,*

a. the soldier threw the sailor off the cliff into the ocean below.

b. the soldier threw himself off the cliff into the ocean below.

c. the soldier jumped off the cliff into the ocean below.

Příkladem tohoto typu blendu je (6 b.). Sloveso *threw* má dyadickou významovou strukturu, ale situace, kterou označuje věta obsahuje pouze jednoho participanta (jako u 6 c.), tj. dyadické sloveso se dostává do konfliktu s monadickou CC-formou (subjekt a reflexivum), která označuje jen jednoho referenta. Významový rozdíl mezi (6 b.) a (6 c.) svědčí o tom, že se jedná o blend, tj. že dyadický charakter slovesa *throw* zabarvuje výslednou představu: máme dojem, že se voják jaksi rozčlenil na část subjektivou (vůli) a objektovou (tělo). Tento typ blendu se nazývá „introjection“.

JUXTAPOZITION

Jedná se o případy, kdy součástí smyslu věty je sémantický konflikt – je použit např. jako nástroj ironie, humoru, překvapení apod.

(7) *She is slightly pregnant.*

JUGGLE

Nastává v případě, kdy je sémantický konflikt tak těžce řešitelný, že se stává vědomým:

(8) *The snail crawled across the car.*

Tuto situaci je obtížné si představit, protože není snadné vytvořit korespondenci mezi schematickou scénou implikovanou předložkou *across* a referentem substantiva *car*. Je třeba si uvědomit, že pro většinu představitelných tras je vhodnější jiná předložka (*over, through*). Řešení vnímatelů se budou pravděpodobně lišit a mohou se ustálit až na základě informací získaných z dalších částí textu.

BLOCKAGE

Toto je označení situace, kdy vnímatel není schopen realizovat ani jeden z výše uvedených kognitivních integračních procesů, tj. nenajde žádné řešení sémantického konfliktu. Věta je tedy nekoherentní, sémanticky defektní:

(9) **Jane walked through plateau.*

Tento model předpokládá, že v rámci polysémie dané jazykové jednotky je jeden z významů centrální, základní, nepříznakový⁹⁷.

2.5.4. Významová variantnost sémantických jednotek v kontextu

Talmy při svém výkladu sémantického konfliktu a řešení předpokládá centrální model polysémní struktury, v jejímž rámci dochází při sémantické integraci k posunům. Na rozdíl od Talmyho mám však za to, že posuny významu, o kterých hovoří, se neomezují na polysémní síť. Podle mého názoru se při řešení sémantického konfliktu nepracuje pouze s konvenčním významem, ale s celým bohatým obecným pojmem té části reality, která je daným slovem označena⁹⁸.

Popis významové variantnosti té které lexikální jednotky nutný pro popis jejího syntagmatického chování bude tedy podle mého názoru nutně přesahovat klasický slovníkový seznam „sémémů“. V kgl. literatuře se setkáváme s pokusy o takovýto pružnější popis sémantické struktury jazykových jednotek. Centrálním pojmem těchto úvah bývá „construal“, pojem, který odpovídá přibližně českému výrazu „pojetí“ předmětu skutečnosti – s tím se mimo jiné setkáváme např. v Dokulilových úvahách o transpozici (konverzi), tj. přesunech mezi slovními druhy. Změna slovnědruhového zařazení je jedním z projevů změny sémantické struktury. Je to ten typ změny sémantické struktury, který je signalizován formálně. Dalším případem jsou změny zařazení do sémantické třídy v rámci slovního druhu (např. konkurence plurálu a hromadného jména: *listy* x *list*). Kromě případů změn formálně signalizovaných ale může docházet významovým posunům (ke změnám sémantické struktury), které se neprojevují přímo na formální stránce výrazu samého; že ke změně došlo lze zpozorovat pouze podle změny gramatického chování a sémantické kompatibility.

Při vnímání textu se vnímatel snaží na základě gramatických vztahů vytvářet sémantické vazby, tj. ze spojení dvou významových jednotek vytvořit celkovou představu. Pokud konvenční významy komponentů nejsou koherentní, aktivuje některou další doménu kognitivního potenciálu jednoho nebo druhého komponentu, aby získal základ pro vytvoření koherentní představy. Pokud se mu ani tehdy nepodaří komponentní představy integrovat, považuje spojení za chybu.

⁹⁷ Srov. TALMY 2000, s. 335.

⁹⁸ Jazykový pojem (konvenční význam) obsahuje jen některé aspekty tohoto obecného pojmu. Ale i ty, které neobsahuje, mohou být obecně sdílené. Langacker to označuje jako **kognitivní potenciál**, ve své podstatě se jedná o konotace. Aspekty, které jsou součástí kognitivního potenciálu mohou být aktivizovány v textu a hrát roli při sémantické integraci. Z hlediska vnímatele textu lze tento moment označit jako sémantický konflikt a řešení, jak píše Talmy (srov. výše). Tímto způsobem může následně docházet k obohacování polysémní sítě dané lexikální jednotky: původně kontextově vázaný význam se osamostatní.

Příklad: A: *Dám si ty lžičky do sebe.*
 B: *Co?! Jako jak?*
 A: *No, zaberou mi v tašce mň místa.*
 B: *Jo takhle, já myslel jako „do tebe“⁹⁹.*

Mluví A při vytváření textu použil kognitivní potenciál slova „lžička“ (sdílenou představu lžičky, její obecný pojem) a ve své výpovědi „pojal“ lžičku jako nádobu, tj. strukturoval/kategorizoval ji jako nádobu. Lžička není prototypickým zástupcem kategorie dutých předmětů, nádob. Jednu její část je sice možné považovat za nádobu a to na základě interakční zkušenosti: je možné do ní umístit nějaký obsah (např. malé množství čaje), ale tato strukturace/kategorizace představy lžičky není příliš kognitivně význačná. Svědčí o tom skutečnost, že spojení jako *?do lžičky*, *?ze lžičky*, *?ve lžičce* nejsou běžná. Spojení *dát něco do lžičky* je dokonce možno považovat za sémanticky defektní – lžička je příliš mělká na to, aby mohla za normálních okolností být LMem předložky *do*. Výjimkou však může být situace, kdy je jedna lžička „v“ druhé, což je tento případ. Naopak kognitivně relativně značně význačná (a proto očekávaná) je strukturace/kategorizace těla jako nádoby, kterou B použil při své mylné interpretaci.

Na tomto příkladu se ukazuje, že porozumět správně první výpovědi není možné bez vizuální mentální reprezentace (obrazu) lžičky, tzn. bez encyklopedické znalosti.

V této části bych se tedy chtěla zastavit u otázek významové variantnosti jazykových jednotek, která se běžně nezařazuje do popisů polysémie, tzn. u otázek využití kognitivního potenciálu významových jednotek při jejich sémantické integraci s dalšími částmi kontextu. Jde mi především o změny konceptuálně-schematických aspektů významových jednotek, které jsou relevantní právě pro syntagmatické vztahy s předponami. Tyto úvahy by měly „připravit půdu“ pro popis významových posunů a změn slovesa, ke kterým dochází pod vlivem významu předpony (předponového formantu, srov. níže).

(1) První typ variantnosti se týká aktuální kategorizace – vztahu k paradigmatickému kognitivnímu celku – konceptuálnímu schématu.

Základem konvenčního významu jazykové jednotky je sdílený kognitivní gestalt, pojem. Tento pojem může být různým způsobem strukturován/kategorizován, tzn. být v kategorizačním vztahu k různým typům schematictějších, tj. obecnějších pojmů (konceptuální základ hyperonymie). Zcela specifický pojem určitého člověka (např. T. G. Masaryka) může být kategorizován jako „prezident“, „spisovatel“, „filozof“, „otec“, „manžel“, „soused“. Podobně je tomu i v případě kategorizace na obecnější úrovni, tj. na úrovni konceptuálních schémat (johnsonovských) – *dřevo* může být kategorizováno jako neohraničená látka (*je tam hodně dřeva*) nebo ohraničený objekt (*bodil po něm dřevem*).

Rozdíly v kategorizaci (včetně této obecné) se často dostávají do souboru „sémémů“ – popsanych ve slovnících – jako součást polysémní struktury slova. Mohou ale vznikat také ad hoc v konkrétním textu, aniž by se následně ustalovaly. Pro vznik takovýchto aktuálních „rekategorizací“¹⁰⁰ je důležitý právě kognitivní potenciál dané významové jednotky – ten ovšem umožňuje pouze některé ze všech možných takovýchto posunů.

Právě tato nejobecnější významová kategorizace slova, tj. vztah pojmu ke konceptuálnímu schématu, k pojmové třídě, je podle mého názoru relevantní z hlediska kompatibility s předponami a předložkami. Přitom je třeba počítat právě s **aktuální rekategorizací** – příslušnost k významové kategorii není otázkou pevného zařazení lexému, ale otázkou aktuálního pojetí pojmu („construal“) v textu (i když to se následně může stabilizovat jako součást konvenčního významu).

(2) Obecný pojem implikovaný danou jazykovou jednotkou (gestalt) vzniká na základě souboru (matrixu) domén (tzn. **syntagmatických konceptuálních struktur**). Pojem jazykový (obsahově chudší než pojem obecný) obsahuje rysy vyplývající z některých těchto domén. Domény jsou hierarchizovány, tedy i specifikace, které na jejich základě daný pojem získává – o tom se běžně v sémantice hovoří jako o hierarchii sémů. V konkrétním kontextu (na základě interakce s dalšími plnovýznamovými jednotkami) se ovšem aktivizují pouze některé z možných domén – ty jsou povýšeny na aktuálně vyšší stupeň prominence. Aktuálně aktivovanou doménu pak vnímatel použije při vytváření specifického mentálního

⁹⁹ Toto je mírně upravený příklad reálného rozhovoru.

¹⁰⁰ Srov. VAŇKOVÁ 2007, s. 79-83.

prostoru, jehož prostřednictvím vytváří celkovou mentální reprezentaci – význam textu. Součástí konvenčního významu jazykové jednotky je i centrální, konvenčně nejprominentnější doména, vzhledem k níž se tato významová jednotka definuje – získává svou denotaci. Pokud se v aktuálním kontextu aktivuje alternativně některá necentrální doména nebo doména, která není běžně aktivizována kontexty daného slova, lze hovořit o „rehierarchizaci“ významové jednotky.

Tento typ významové variability je pro naše aktuální úvahy podstatný jen tehdy, pokud zakládá změnu kategorizace.

2.5.4.1. Aktuální sémantická kategorizace substantiva

IS-kategorizace nominální představy implikované substantivem může být buď konvenční, nebo alternativní – jedná se o kategorizační vztah k nominálními představovému schématu: předmět, množství, látka apod. (u Langackera: „povaha profilu“, která zakládá gramatické kategorie jako počítatelná a nepočítatelná substantiva). Pokud jsou alternativní strukturace dosti frekventované, mohou se ustálit jako součást konvenčního významu (jako další význam slova).

a) kategorizace konvenční:

Kočka ležela na silnici.

– kočka je kategorizována jako diskrétní předmět

b) kategorizace alternativní:

Kočka byla po celé silnici.

Kočka je alternativně kategorizována jako vícečetný nebo dokonce látkový předmět, každopádně neohraňovaný – aktivizuje se encyklopedická znalost situace kočky na silnici – relativita její „soudržnosti“ v této situaci, aktivizace znalosti jejích možných proměn. K této rekategorizaci by pravděpodobně nedošlo u srovnatelně velkého, ale relativně soudržnějšího referentu, např. *?plechovka byla po celé silnici*, *?pařež byl po celé silnici* – i u těchto výrazů by tento kontext byl možný, ale za velice specifických podmínek (výbušnina v plechovce, pařež rozemletý na piliny), za běžných okolností takovouto rekategorizaci neumožňuje jejich kognitivní potenciál, tzn. dochází k neřešitelnému sémantickému konfliktu (Talmy: „blockage“).

Ke změně významové struktury výrazu *kočka* dochází vlivem kontextu: ze všech domén významové jednotky *kočka* se (kromě nebázové domény, kterou lze označit jako „scénář osudu kočky pohybující se po silnici“) aktivuje hlavně básová doména prostoru. Zde je ADV loc (PP) v interakci s konvenční schematickou prostorovou povahou participanta – kočky (s její konvenční IS-kategorizací) – ta je konvenčně pojímána (kategorizována, strukturována) jako diskrétní předmět. Toto ADV loc ovšem vyžaduje, aby participant byl kategorizován jako neohraňovaný předmět. Protože ADV loc je CC-prvek, právě ono určuje směr posunu: mění se kategorizace substantiva – kočka je nově pojata jako neohraňovaná entita. Tato kategorizace ovšem samozřejmě není součástí jejího konvenčního významu (představme si definici: **kočka* – „množství čehosi obvykle ležící na rušných silnicích“).

Dalším případem takovéto alternativní strukturace je spojení *dvě vody*: vyžaduje pojmout vodu jako diskrétní entitu, ne tedy konvenčně jako látku. Lze si představit vodu buď ve smyslu „sklenice vody“ nebo ve smyslu „typ vody“ (např. na soutoku řek se smísí dvě vody: voda Labe a voda Vltavy), jinými slovy: lze aktivovat jednu nebo druhou kognitivní doménu (věcnou souvislost), tzn. tu nebo onu součást matrixu pojmu „voda“.

2.5.4.2. Aktuální sémantická kategorizace slovesa

Popsanou významovou **variabilitu** lze sledovat i u sloves. Zde jde o odlišnou kategorizaci **dějového pojmu**. U substantiv jsem uváděla změnu kategorizace ve směru diskrétní předmět – látka, zde se bude jednat o totéž, ale v doméně času, tj. událostní struktura – proces¹⁰¹.

¹⁰¹ Srov. např. LANGACKER 1987, s. 256nn.

Já letím! Já plavu! Já jdu! Tato slovesa konvenčně označují determinovaný pohyb, proto jsou obvykle určována směrovými ADV loc (*odkud, kam, kudy*) – implikují událostní bázi změny místa. Ale situace, ve kterých by mluvčí pravděpodobně užil tyto výroky (bez ADV loc), jsou specifické situace někoho, kdo se učí létat nebo plavat a najednou se mu to daří, nebo kdo dlouho nemohl chodit a teď se mu podařilo udělat pár kroků (*létám* nebo *chodím* neodpovídá, protože nejde o vznik schopnosti, ale jeden aktuální zdařený pokus): oba slovesné pojmy jsou alternativně kategorizovány – konvenčně determinovaný pohyb je alternativně kategorizován jako činnost, jejíž smysl spočívá v ní samé, tj. jako pohyb nedeterminovaný – cílem je pohyb sám (srov. níže o významové variantnosti slovesa pod vlivem předpony). Pokud bychom použili Langackerova pojmu, jde o zúžení „záběru“ – součástí představy není východisko ani cíl, jen aktuální okamžik letu nebo chůze. Je to analogický případ jako anglická konstrukce *be + -ing*. Změna se projevuje tak, že v tomto významu se tato slovesa vyskytují bez ADV loc (kam).

Příkladem různé aktuální kategorizace pod vlivem kontextu je rozdíl mezi *kopat jámu* (mutační děj – tvořit – ohraničenost objektu má vliv na pojetí děje jako ohraničeného, tj. události) a *kopat jámy* (procesuální děj – neohraničenost objektu způsobuje pojetí děje jako neohraničeného) nebo mezi *skákat přes svíhadlo* a *skákat přes silnici* (o vrabci) apod.

Tato rekategorizace slovesného děje je často způsobena rehierarchizací kognitivních domén daného dějového pojmu. Pouze na základě některých z domén je totiž možné pojmut např. stav jako přechod z jednoho stavu do druhého. Např. pro sloveso *vyšpat se z nemoci* je to doména zdravotního stavu – spánek na jejím základě může být vnímán jako prostředek změny. To například není možné v doméně fyzického prostoru – **vyšpat dříve v posteli* – což je naopak možné u slovesného základu *ležet: vyležet dříve v posteli*.

2.5.4.3. Aktivní zóny

Další možnosti sémantické variability vznikají tak, že konkrétního sémantického vztahu se nemusí účastnit již specifikovaná mentální reprezentace jako celek, ale účastní se ho jen její určitá část. Variabilitu tohoto typu se pokusil popsat Langacker pomocí pojmu **aktivní zóna**¹⁰². Aktivní zóny jsou tedy ty části představy, kognitivního obrazu věci, které jsou v té které konceptuální vazbě skutečně zainteresovány – které se dostávají do vztahu korespondence s druhým komponentem vazby.

Názorné je v tomto ohledu vyjádření *Ta modrá propiska je červená!*¹⁰³ V této výpovědi – nesporně sémanticky koherentní, ač logicky rozporné – koresponduje každé z obou adjektiv s jinou aktivní zónou pojmu propisky. První se vztahuje k vzhledu propisky (je např. z modrého plastu) a druhá se vztahuje k barvě náplně. Toto zvolání vyjadřuje překvapení, že oproti očekávání nekoresponduje barva obalu s barvou náplně. Změny aktivní zóny v rámci jedné představy se obvykle za zvláštní významy nepovažují, přesto je jejich popis nutný v rámci studia syntagmatického aspektu jazykového významu. Jak se ukazuje právě na zvoleném příkladu: pojem aktivní zóny umožňuje popsat a vysvětlit rozdíl mezi logickou rozporností věty a její sémantickou koherencí. Pojem aktivní zóny bude podle mého názoru užitečný právě při popisu významu předpon, zde ovšem nepůjde o části prostorové představy (propiska), ale o části dějového pojmu (kognitivního obrazu děje), který je implikován slovesem (srov. níže pojem „subtrajektorie“).

¹⁰² „... the encyclopaedic view of meaning recognises that, in ordinary speech, the meaning associated with a lexical item undergoes ‘modulation’ as a result of the context in which it is used. This means that typically only part of an entity’s profile is relevant or active within a particular utterance. This part of the profile is called the **active zone**.“ (EVANS – GREEN 2006, s.238).

¹⁰³ Srov. LANGACKER 2002, s. 192: *This red pen is yellow.*

3. Syntagmatický aspekt významu předpony

Polysémní struktura jazykové jednotky je v KGL pojímána jako **radiální kategorie**. Centrem této významové struktury je prototypický význam dané jazykové jednotky a ostatní významy jsou vzhledem k němu ve vztazích tzv. rodinných podobností. Dříve, než je možné přistoupit k popisu polysémie a dalších systémových vztahů té které symbolické jednotky, např. předpony, je podle mého názoru třeba promyslet otázky **syntagmatických významových vztahů**, na nichž předpona participuje, tzn. jak význam předpony interaguje se svým okolím. Jen tak je možné posoudit významový příspěvek prefixu ve srovnání s ostatními částmi jeho kontextu. Tento postup směrem od popisu chování dané jednotky v kontextu k popisu jejího postavení v jazykovém systému je v souladu se základními předpoklady KGL (srov. Langacker: „**usage-based thesis**“).

3.1. Základní strategie

Encyklopedická sémantika jako východisko popisu textového aspektu významu

Základní tezí kgl. popisu významu je tvrzení, že jazykový význam je encyklopedický, tj. že význam jazykové jednotky není možné charakterizovat jinak než s ohledem na **konceptuální struktury**, které implikuje, tedy **konceptuální schémata, kategorie, rámce a kognitivní domény**. Tyto konceptuální struktury se prostřednictvím jazykových jednotek aktivizují při vnímání textu. Sémantické vztahy na jednotlivých rovinách, ze kterých vzniká celkový smysl textu, jsou ve své podstatě integrací konceptuálních struktur implikovaných jazykovými jednotkami v textu obsaženými. Centrálním pojmem je zde pojem „konceptuální integrace“.

Význam předpony jako součást sémantiky gramatických prvků (srov. dále 3.2.)

KGL pojímá jazykový systém jako kontinuum symbolických jednotek. Jeho součástí jsou na jedné straně symbolické jednotky významově vysoce specifické (lexikální) a na straně druhé symbolické jednotky významově schematické (gramatické). Prefixy stojí spíše na schematickém pólu této škály, při popisu jejich významu v intencích encyklopedické sémantiky zaujímají proto roli implikovaných kognitivních struktur domény na vysoké úrovni obecnosti. Především je to **prostor, čas a síla**, resp. jejich schematické obrazy, reprezentované tzv. představovými neboli **konceptuálními schématy**¹⁰⁴.

Skutečnost, že obecný konceptuální základ sémantiky předpon tvoří **konceptuální schémata**, resp. jejich kombinace (např. centrální význam předpony *vy-*: „uvnitř-venku“ + trajektorie „síly“, srov. níže) se projevuje jak v sémantických vztazích, do kterých předpona vstupuje (interaguje se schematickými aspekty lexikálních prvků svého kontextu), tak ve struktuře její polysémní sítě. Její rozšiřování se pak jeví jako posouvání v rámci souboru konceptuálních schémat z jednoho na druhé: „uvnitř-venku“: *vyjít odněkud někam*; „nahore-dole“: *vyšplhat*; „část-celek“: *vykrojit*; „spojení“: *vypojit*; „figura-pozadí“: *vyniknout*, „cesta“: *vystartovat* apod.

Kromě prostoru, času a síly se mohou na vytváření konceptuálního základu předpon podílet i další obecné domény, např. **existence, kvalita, kvantita, vlastnictví** apod. Významy definované v těchto doménách vznikají na základě prostorových významů významovými extenzemi. Tyto významové extenze vznikají prostřednictvím souvškytu dvou domén v rámci jednoho dějového pojmu (jedna událostní představa je definována ve dvou různých doménách, např. prostor – událost změny místa – a vlastnictví – událost změny posesivního vztahu, tj. např. přemístit znamená zároveň získat).

Konceptuálně-schematický základ sémantiky předpon také umožňuje jejich kompatibilitu se slovesy definovanými v nefyzických doménách (emoce). Význam předpony interaguje s konvenční konceptuálně-schematickou konceptualizací dané domény (emoce jako tekutá látka v nádobě: *vyplakat se*)

¹⁰⁴ Konceptuální schémata – např. „nádobá“ nebo „cesta“ – jak se projevují v jazyce, jsou tématem textů Marka Johnsona. Zatímco Johnson se pohybuje spíše v oblasti konceptuálního systému, Leonard Talmy a Ronald W. Langacker se soustředí přímo na jazykovou sémantiku schematických (gramatických) jednotek.

Význam slovesného základu (srov. dále 3.3.)

Předpokládám, že konceptuální základ sémantiky sloves tvoří **dějové pojmy**, tj. sdílené **představy událostí, procesů a stavů**. Představa určitého děje může být strukturována (a tedy i kategorizována) různým způsobem, podle toho, který její aspekt je aktuálně povýšen na nejvyšší stupeň prominence. Může jít o výběr domény nebo výběr určitého aspektu v rámci jedné domény. Např. děj označovaný slovesem *psát* může být strukturován a kategorizován mimo jiné takto:

a) umisťovat slovo na papír	- schematická představa „dávat něco na povrch“
(doména prostoru)
b) ventilovat pocit	- „dávat něco ven a zbavit se toho“
(doména emocí)
c) spotřebovávat inkoust	- „přemisťovat něco ven z nádoby, způsobovat tak zánik a ztrácet to“
(doména prostoru, existence a vlastnictví)
d) tlačit perem do podkladu	- „působit silou (tlakem) do překážky“
(doména prostoru a síly)

Některé z těchto možností strukturace, resp. kategorizace jsou součástí konvenčního významu slovesa *psát*. Ovšem při nekonvenčním užití tohoto slovesa v kontextu nebo v jeho derivátech se může aktuálně aktivizovat takový aspekt jeho dějového pojmu, který není součástí konvenčního významu tohoto slovesa. Za signál odlišné strukturace (a kategorizace) slovesného pojmu je možné považovat rozdíly intence (a valence) slovesa v jeho jednotlivých derivátech: a) *napsat slovo na papír*, b) *vypsat svůj žal*, c) *vypsat inkoust*, d) *propisat papír*.

Základové sloveso tedy aktuálně označuje určitým způsobem schematicky strukturovanou dějovou představu (např. „dávat něco na povrch“¹⁰⁵), jinými slovy, nese odpovídající **schematické** nebo **strukturní sémantické rysy** (srov. Talmy: „open-class“ prvky obsahují inherentní „closed-class“ významovou strukturaci¹⁰⁶). Právě tyto rysy jsou **relevantní pro vztah mezi významem slovesného základu a významem předpony**, tedy schematická dějová představa, která je „kostrou“ významu slovesa, se dostává do vztahu se schematickým významem předpony.

Sémantický vztah mezi předponou a slovesem (srov. dále 3.4.)

K integraci významových složek v textu podle KGL dochází na konceptuální úrovni. Jako obecný základ popisu sémantických vztahů symbolických jednotek v textu je možné použít Langackerův obecný model **sémantické** neboli **konceptuální integrace**. Jeho základním pojmem je „**korespondence**“ – částečné překrytí významových struktur obou komponentů. Prototypicky je jedna z korespondujících částí schematická a druhá specifická a mezi nimi je kategorizační vztah, na jehož základě vzniká celková koherentní představa. To je případ sémantického vztahu mezi slovesem a jeho argumentem: sloveso jako významová struktura obsahuje schematické argumenty (valenční pozice vyznačující se určitými selektivními rysy); při významové vazbě mezi slovesem a jménem vzniká korespondence mezi schematickým argumentem (tj. součástí významové struktury slovesa) a jménem; vztah mezi nimi je svou povahou kategorizační. Při prefixaci (v primární doméně prostoru) dochází analogicky ke vzniku korespondence mezi schematickou představou implikovanou slovesem (srov. výše pro sloveso *psát*) a schematickým významem předpony.

¹⁰⁵ V tomto případě se jedná o doménu prostoru; u extendovaných významů předponového formantu jsou relevantní **rysy odpovídající dané doméně** (*vykopat pohár* – předponový formant je definovaný v doméně **vlastnictví** – jde o to, jestli je přímý objekt slovesa kategorizovatelný jako získaný majetek a základové sloveso jako činnost vedoucí k zisku tohoto majetku).

¹⁰⁶ Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 492.

Sémantická shoda a konflikt mezi předponou a slovesem (srov. dále 3.4.1. a 3.4.2.)

Langackerova „korespondence“ odpovídá Talmyho pojmu „**vícenásobné specifikace**“. Talmy však ve srovnání s Langackerem podle mého názoru řeší detailněji případy **sémantického konfliktu** (případy zdánlivé a skutečné nekoherence obou významů z hlediska vnímatele); popisuje různé způsoby řešení tohoto konfliktu, jimiž je možné (v mnoha případech) dosáhnout výsledné koherentní představy – tzn. vytvořit kategorizační vztah mezi korespondujícími částmi; obecně jde o posun významu jednoho nebo druhého komponentu („shift“), nebo jejich smíšení („blend“).

Některé strukturní, resp. kategorizační možnosti slovesného děje (dějové představy) jsou součástí konvenčního významu slovesa – jako centrální nebo periferní –, ale jiné spadají pouze do kognitivního potenciálu. Hranici mezi konvenčním významem slovesa (jakožto simplexu) a jeho kognitivním potenciálem lze podle mého názoru určit na základě jeho valenčních doplnění. Existence spojení *psát slova na papír* (a) nebo *?psát své city/ svůj žal* (b) a na druhé straně nemožnost vytvořit konstrukce jako **psát inkoust* (c), **psát do papíru* (d) svědčí o tom, že z uvedených čtyř možností struktury dějového pojmu „psát“ jsou pouze první dvě součástí konvenčního významu slovesa *psát* jakožto jazykové jednotky.

Při prefixaci (v primární doméně prostoru) dochází k vzniku korespondence mezi schematickou představou implikovanou předponou a slovesným základem. Vzhledem k tomu, že význam předpony není schopen variovat tak bohatě jako význam slovesa, obvykle je to právě předpona, která určuje povahu výsledné scény, jinými slovy, „vybírá“ z bohatého slovesného pojmu takový jeho aspekt, na jehož základě se děj strukturuje tak, jak vyžaduje její schematická představa. Např. předpona *pro-* vyžaduje sloveso strukturované jako „působení (různě velké) síly do překážky“, proto si z pojmu „psát“ vybírá silový vztah mezi hrotem pera a papírem. Pokud se při prefixaci aktivuje centrální (prominentní) konvenční struktura (kategorizace) děje, tj. ta, která odpovídá primárnímu významu jeho slovesného pojmenování, jde o případ **sémantické shody**.

K **sémantickému konfliktu** při prefixaci dochází, když konvenční význam slovesa není kompatibilní s významem předpony a pro vytvoření kategorizačního vztahu je třeba význam slovesa posunout (aktuálně změnit strukturu, resp. kategorizaci dějové představy). Může být takto aktivován periferní (méně prominentní) konvenční význam slovesa nebo některý simplexem nereflektovaný aspekt kognitivního potenciálu: *vypsat pero* (c) (spotřebovávání obsahu), *propsat papír* (d) (působení silou do podložky). Tato slovesa jsou příklady (vyřešeného) **sémantického konfliktu**.

Kognitivní potenciál slovesa má ovšem také své hranice – „za nimi“ je význam předpony a slovesného základu nekompatibilní (srov. Talmyho „blockage“): **proplnit*, **ocpat*, **podslavit*.

Vymezení významu předpony – syntagmatický aspekt významu předpony jako východisko popisu její polysémní struktury (srov. dále 3.6.)

Před začátkem popisu polysémní struktury prefixu je třeba zjistit, s jakou jazykovou jednotkou vlastně pracujeme, které jazykové jednotky – jejich významy – se vlastně při prefixaci integrují. Ze srovnání významu předponového slovesa a simplexu získáváme představu o **významu slovotvorného formantu**. Význam tohoto slovotvorného formantu by bylo možné vnímat jako významový příspěvek předpony, tedy její význam. Ovšem při prefixaci se slovesný význam často mění dost podstatně, a to především v případech **sémantického konfliktu**. Pak je celkový slovotvorný formant poměrně bohatý, zahrnuje kromě změny vidu a řekněme specifikace slovesného děje také změnu **valence**, a často dokonce změnu významu samotného slovesného základu. Celý tento soubor významových rysů není možné podle mého názoru jednoduše považovat za jeden z významů předpony (takto vysoce polysémní).

Řešení vidím v zohlednění **existence předponově-slovesného schématu jako samostatné jazykové** (tj. znakové) **jednotky**, ač svou povahou schematické (srov. u Langackera „usage-based approach“, neredukcionismus – existence schematických znakových jednotek na více rovinách obecnosti – hierarchie). **Vy-slovesné**¹⁰⁷ **schéma** (např. *vy-/V* („přemístit“) *něco odněkud někam*) vzniká jako abstrakce konkrétních sloves vytvořených aktuální konceptuální integrací, jedná se vlastně o **stabilizovaný typ významového spojení předpony a slovesného základu** (typ konceptuální integrace). Význam vy-

¹⁰⁷ V rámci této práce používám pro označení sloves, se kterými pracuji zkratku „**vy-sloveso**“. Rozumím jím dokonavé sloveso, které obsahuje předponu *vy-*, a to bez ohledu na to, jakým způsobem bylo vytvořeno.

schématu si pak lze představit jako sloučení schematického významu předpony („směr ven“) a slovesných schematických aspektů sdílených skupinou základových sloves („přemísťovat v prostoru“).

Vy-schéma je tak „svorníkem“, **abstrakcí** kategorie specifických vy-sloves (*vyňést, vyrazit, vytáhnout, vytrhnout, vylovit ... něco odněkud*). Je pojato jako (psychologicky reálný) schematický jazykový pojem a reprezentuje všechno to, co mají všechny jeho realizace, tj. jednotlivá vy-slovesa, společné. Jako takové se může „zakořeňovat“, získávat svůj vlastní vztah ke konceptuálnímu systému a skrze něj k realitě. Při tomto procesu může docházet k **sémantizaci**¹⁰⁸, významovému obohacení – předponově-slovesné schéma „absorbuje“ rysy, kterými se vyznačují všichni členové jeho kategorie. Tyto nové rysy jsou pak součástí slovotvorného formantu, slovotvorný formant je významově bohatší a má tak také omezenější kompatibilitu se slovesnými základy – má specifitější „požadavky“ na význam slovesného základu.

Tyto „požadavky“ (srov. Langackerův „elaboration site“, „e-site“, v podstatě jde o tzv. selektivní rysy) jsou často tím faktorem, který způsobuje **významovou změnu slovesného základu**, která je pozorovatelná při prefixaci. Ta ovšem není součástí významu předpony jako jednotky, je to věc významového potenciálu slovesa. Významová integrace (v užším slova smyslu) předponového formantu se slovesným základem pak není kombinací s významem simplexu, ale kombinací s významem sémanticky modifikovaného slovesného základu. Tak např. na základě uvedeného vy-schématu vzniklého jako abstrakce kategorie uvedených vy-sloves mohlo vzniknout sloveso *vyjet co (článek z počítače)*, přestože neexistuje simplex **jet co* ve smyslu „přemísťovat“. Srovnáme-li simplex *jet (odkud kam)* a derivát *vyjet (něco odněkud)*, můžeme tento vztah charakterizovat jako **změnu valence**. Pokud ale tento derivát vznikl na základě existujícího vy-schématu *vy-V(„přemístit“) něco odněkud někam* (prostřednictvím kategorizace), není překvapující, že zůstala zachována valence tohoto schématu. Valenční (a intenční) struktura je součástí formální stránky předponově-slovesného schématu.

Předponový formant se tedy podle mého názoru objevuje ve dvou různých formách. První je **předpona jako jednotka** – její význam je vysoce schematický – a druhou je **předponově-slovesné schéma**, jehož význam může být již poměrně specifický, a které také určuje intenci a valenci výsledného předponového slovesa.

Význam předponově-slovesného schématu však nelze v plném smyslu považovat za význam předpony jako jazykové jednotky. Proto je podle mého názoru při popisu významu polysémní sítě předpony potřeba pracovat minimálně **na dvou rovinách**. Jednu reprezentují předponově-slovesná schémata (specifické slovotvorné modely, např. *vy-V(„přemístit“) něco odněkud někam*) a druhou jednotlivé významy předpony jako jednotky (např. „směr ven“).

¹⁰⁸ V případě specifických (lexikálních) jednotek se tento proces označuje jako lexikalizace – představuje obohacování lexikální jednotky o konotace. Myslím ale, že není důvod, proč bychom s tímto procesem nemohli počítat i u jednotkách schematických, a to i slovotvorných vzorců (zřetelnější je to ovšem u vzorců relativně specifických).

3.2. Schematický význam předpony

Předpony se řadí mezi CC-prvky. Jejich počet je stabilní, uzavřený. Význam předpon tedy spadá do obsahově-strukturního systému a jako takový je **schematický, strukturní: předpony se podílejí se na vytváření kostry výsledné mentální reprezentace**, nejsou to ony, kdo obohacují význam, vnášejí do něj nové specifické domény a významové odstíny – to je záležitost jednotek obsahových, lexikálních. Můžeme uvést následující specifika významu předpon, která vyplývají z jeho gramatické (konceptuálně-strukturní) povahy:

(1) Konceptuálním základem sémantiky předpon jsou schematické konceptuální struktury

Jak vyplývá z kgl. teze o encyklopedičnosti významu, význam jazykových jednotek je „bodem vstupu“ do konceptuálního systému, neboli významy jazykových jednotek se definují ve vztahu ke konceptuálním strukturám (kognitivním doménám, doménovým matrixům), a pokud se objeví v textu, vnesou do něho představu celé kognitivní struktury, kterou implikují. Schematické jazykové jednotky, jako jsou předpony, jsou definovány ve vztahu ke konceptuálním strukturám na vysoké úrovni obecnosti.

Doménou primárně implikovanou významy předpon je doména fyzického **prostoru**. Ta je ale základem mnoha různých jazykových jednotek, i těch nejkonkrétnějších (*židle, náměstí, Vinohrady*). Předpony ovšem profilují z této domény momenty vysoce schematické – jejich významy lze popsat v intencích **konceptuálních schémat nebo jejich kombinací**. Je otázkou, jestli tu lze pracovat přímo s johnsonovskými konceptuálními schématy. Já v této práci předpokládám, že ano. V otázkách integrace významu předpony a slovesného základu ovšem vycházím spíše z Langackera a Talmyho a ti se na Johnsona se přímo neodvolávají. Důkladnější srovnání těchto teorií přesahuje rámec této práce.

I tehdy, když se význam předpony jako jednotky v důsledku významové extenze posouvá mimo doménu fyzického prostoru, zůstává na vysoké rovině obecnosti – přicházejí v úvahu kromě domény prostoru, času a síly obecné domény jako „existence“ (*vytvořit*), „kvalita“ (*vylepšit*) nebo „posese“ (*vybrát*), ve kterých je definováno mnoho různých sloves (srov. sémantické formule u F. Daneše).

(2) Z hlediska integrace s předponami jsou relevantní schematické aspekty lexikálních prvků, především sloves

Podle Talmyho vzniká kostra mentální reprezentace výpovědi z jednotlivých CC-prvků v ní obsažených. Pro popis syntagmatického aspektu významu předpony jsou důležité právě vztahy s ostatními CC-aspekty výpovědi. Přitom pro předponu je primárním kontextem slovesný základ. Sloveso je sice lexikální jednotka, tj. OC-prvek, ovšem obsahuje i schematické aspekty¹⁰⁹, sémantickou dějovou kostru, a právě skrze ni dochází k jeho integraci s předponou. Tak vzniká koherentní schematická dějová představa (sémantická kostra výsledného předponového slovesa), která je obvykle specifitější (o význam předpony) než schematická dějová představa implikovaná simplexem. Tato (celková) sémantická kostra předponového slovesa pak tvoří dějovou kostru výsledné mentální reprezentace, tzn. dějovou kostru významu věty (CC-koherence), a integruje se s dalšími CC- a OC-prvky věty¹¹⁰.

Pro popis integrace předpony a slovesa by tedy bylo potřeba mít k dispozici **schematickou kategorizaci slovesných významů**, v intencích konceptuálních schémat a obecných neprostorových domén (existence, kvalita, ...), a to alespoň v pracovní podobě. Tato inherentní slovesná schematická kategorizace by měla korespondovat s tradičním dělením sloves podle významu na telická a atelická nebo na stavová, procesuální a mutační, ale měla by být o úroveň specifitější. Přitom se pohybujeme v oblasti významu **kontextového** spíše než konvenčního (sloveso *psát* je ve spojení *psát písmeno na papír* mutační a ve spojení *psát písmena na papír* procesuální), tzn. tato kategorizace musí zohledňovat variantnost slovesného významu vlivem kontextu.

¹⁰⁹ Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 492.

¹¹⁰ Pokud se jedná o extendovaný význam předponového formantu – např. o existenční extenzi (*vytvořit*) – integruje se předpona a sloveso v této nové doméně; slovesný základ musí být definovatelný v doméně existence, tj. matrix jeho pojmu musí tuto doménu obsahovat.

(3) Integrací schematického významu předpony a schematických aspektů slovesa může vzniknout předponově-slovesné schéma

Langacker hovoří o tom, že existuje hierarchie jazykových jednotek na mnoha stupních obecnosti. Může jít o jednotky zcela specifické, např. jednotlivá slova, ale také jednotky schematické, slovní druhy, konstrukční schémata, větné vzorce apod. Navíc mohou status jednotky – tedy konvenčního celku užívaného jako jediná entita bez ohledu na složení – získat i mnohem komplexnější struktury, a to opět jak specifické – konvenční fráze, pozdravy – tak schematické – větné vzorce, gramatické konstrukce.

Konceptuální integrace na úrovni morfémů probíhá podobně jako na úrovni slov. Rozdíl je v tom, že na nižší rovině jazykového systému jsou struktury objektivně kratší a méně frekventované, což vede k jejich snazší konvencionalizaci, tj. lexikalizaci – struktury morfémů snáze získávají status konvenčních jednotek, které mluvčí vnímají jako celek bez ohledu na jeho vnitřní strukturu. Vedle konvenčních jednotek plně specifických, tj. konkrétních předponových sloves ovšem mohou vznikat i konvenční jednotky schematictější, tj. slovotvorné (konstrukční) vzorce (modely).¹¹¹ Tyto vzorce mohou být více schematické (pref - V) nebo více specifické (*vy-V* („přemístit“) *něco odněkud někam*). **Specifické slovotvorné modely** označuji jako **předponově-slovesná schémata**, pro případ předpony *vy-* **vy-slovesná schémata**, resp. **vy-schémata**. Představují mezistupeň mezi aktuální konceptuální integrací, kdy mluvčí vytváří (a vnímá/interpretuje) nové předponové sloveso sloučením obecného významu předpony a významu slovesa, a plnou lexikalizací, kdy užívá předponové sloveso jako jednotku, celek a nezabývá se jeho strukturou.

Tyto modely mohou být dosti specifické. Existuje např. model „vy-V něco někam“ s významem „graficky ztvárnit“, který definuje kategorii sloves jako *vyřít slovo do stromu*, *vytětovat obrázek na ruku*, *vyšít monogram na kapesník*, *vypálit značku na rameno* apod. a má dosti specifickou intenční strukturu (O musí být grafický útvar v ploše, ADV loc musí být plocha, V je grafická „technika“ kompatibilní s povahou participantů).

Pokud vzniká nový derivát, je možné, že dojde ke skutečné integraci vysoce abstraktního schématu „vy-V“ se slovesným základem. Ovšem podle mého názoru velice často nový derivát vzniká na základě takto specifického slovotvorného modelu. V tom případě je slovesný základ použit jako označení dalšího způsobu provedení činu téhož typu – *vyleptat ornament na sklo*, *vyškrábat obrázek na zamrzlé okno* apod. V tomto případě se jedná o specifický slovotvorný model produktivní. Také Langacker ve svých textech vyjadřuje názor, že vytváření nových jazykových jednotek se děje spíše na základě specifictějších schémat – jedná se ve své podstatě o vytvoření kategorizačního vztahu mezi existujícím schématem (modelem) a novou konstrukcí. Tak je zaručena její systémovost¹¹².

Při prefixaci tak podle mého názoru je třeba počítat s tím, že slovotvorným formantem může být jak předpona jako jednotka, tj. vázaný morfém (*vy-V*), tak takovéto konstrukční schéma, specifický slovotvorný model. Těžiště prefixačních procesů dokonce naopak podle mého názoru spočívá právě v těchto specifických modelech, prefixace se odehrává spíše na této nižší rovině obecnosti.

(4) Při konceptuální integraci předpona (předponový formant) spíše určuje směr posunu významu, ale může se také sama významově posunout

Při významové integraci slovesného a předponového významu dochází k případům, kdy se schematické rysy obou široce překrývají (gramatická předpona, srov. níže), jindy předpona specifikuje sloveso v těch schematických rysech, vzhledem k nimž je toto sloveso významově neutrální (specifikační/modifikační předpona), ale mohou nastat i případy, kdy jsou prostorové rysy předponového formantu a slovesného základu ve vzájemném rozporu. Jedním z řešení takového sémantického konfliktu je „shift“ – posun významu jednoho z komponentů. Talmy ve svém výkladu říká, že obvyklejší je posun významu OC-prvku pod vlivem CC-prvku (srov. výše). Je tedy pravděpodobnější, že to bude sloveso, které bude variovat co do svých schematických rysů, tzn. bude měnit svou strukturaci, tj. své

¹¹¹ Srov. LANGACKER 2002, s. 16-19.

¹¹² GEERAERTS – CUYCKENS 2007, s. 424-430.

zařazení k sémantické třídě (kategorizaci). Ale může dojít i k posunu významu předpony (srov. níže o vzniku neprototypických realizací centrálního významu „směr ven“).

(5) Konceptuální schéma je nástroj strukturace fyzických a prostřednictvím konceptuální projekce i nefyzických domén

Z tohoto předpokladu vycházím při hledání vysvětlení kombinací předpony, jejíž význam je primárně prostorový, se slovesným základem označujícím změny a procesy v oblastech, které jsou zcela abstraktní. Tyto kombinace lze samozřejmě jednoduše vysvětlit tak, že jde o tzv. prostou dokonavost, tj. že předpona ztrácí svůj původní prostorový význam, ale nedá se tak podle mého názoru vysvětlit, proč právě to které sloveso se spojuje s tou kterou prostě vidovou předponou. Myslím, že v mnoha případech je přirozenějším vysvětlením představa, že předpona si svůj prostorový význam zachovává a tento její prostorový význam se integruje s prostorovou konceptualizací dané nefyzické domény (např. emoce). Událost v této doméně (např. změna emocionálního stavu) je pak pojat jako „cesta z místa A do místa B“, tj. jako prostorová událost (např. *vyspat se ze špatné nálady, vyspat se ze smutku*¹¹³).

Tento přístup ovšem vyžaduje nezávislý doklad použité prostorové konceptualizace dané domény. V našem případě by jím mohla být např. spojení jako *upadnout do apatie, vytáhnout někoho z deprese, dostat se z...*, která svědčí o tom, že jednou z možností schematické konceptualizace emocionálního stavu je schéma „uvnitř-venku“: stav je konceptualizován jako uzavřený prostor¹¹⁴.

¹¹³ Tady jsou možné dvě interpretace: buď může jít o přechod subjektu z jednoho stavu do druhého, nebo o přemístění něčeho ven ze subjektu, jako je tomu u sloves *vydat se z peněz, vyzpovídat se z hříchů*. Pro obě interpretace lze najít argumentaci.

¹¹⁴ Srov. LAKOFF – JOHNSON 2002, s. 45-46.

3.3. Schematický význam slovesného základu

Při snaze aplikovat kgl. pojmy a metody na český jazykový materiál narážíme na **obecný problém**: kgl. lexikální sémantika je značně odlišná od tradiční české sémantiky – metoda popisu významu, na jejímž základě vznikly české slovníky, není zcela koherentní s přístupem k významu v rámci KGL. Jinými slovy, **nemáme popis významu českých lexikálních jednotek na základě KGL** (v pojmech doména-báze-profil, figura-pozadí, konceptuální schémata apod.). Tento problém vyniká právě v tomto momentě, kdy je potřeba popsat vztah mezi schematickými rysy sloves a schematickým významem předpony: předpokladem pro takovéto srovnání je **sémantická analýza slovesných základů z hlediska jejich schematické kostry**. Tento problém je dost zásadní z hlediska spolehlivosti této práce, vyčerpávající popis materiálu v jejím rámci samozřejmě není možný – tato problematika si zasluhuje samostatnou práci.

Pokusím se jen velmi zhruba naznačit, jakým směrem by se podle mého názoru mohl takový popis ubírat.

Předpokládám, že konceptuální základ slovesných významů tvoří **dějové pojmy**, tj. sdílené **představy** specifických **událostí, procesů a stavů**, obsahující sdílené encyklopedické znalosti o těchto dějích. Tyto konceptuální struktury jsou relativně vnitřně složité¹¹⁵, mohou zahrnovat představy typických participantů, prostředí, kde se děj typicky odehrává, nebo času, kdy k němu obvykle dochází. Stejně jako představy předmětů vstupují také dějové představy do vztahů část-celek: konkrétní dějový pojem může obsahovat informaci o svém typickém dějovém kontextu, tzn. stejně jako pojem „ruka“ obsahuje informaci o vztahu k lidskému tělu (meronymický vztah) a skrze ni souvisí s pojmy „hlava“ nebo „noha“, také pojem „koupit“ obsahuje informaci o příslušnosti tohoto děje k rámci „obchodní událost“ a skrze ni souvisí s dějovými pojmy „prodat“, „zaplatit“ apod. V tomto případě tedy dějový pojem hraje roli části ve vztahu k vyššímu celku. Ale na druhé straně může být sám celkem pro dílčí děje. Stejně tak jako např. představa „domu“ zahrnuje představy „okno“, „dveře“, „chodba“, „pokoje“ apod., také dějová představa zahrnuje představy částí tohoto děje.

Představíme-li si nějaký děj nebo činnost, např. „psát“, v celé její složitosti, můžeme v této představě identifikovat množství různých pohybů participantů nebo jejich částí a působení různých sil různými směry. Tyto složky jsou ve vzájemných kauzálních vztazích a vytvářejí tak vnitřní kauzální strukturu tohoto dějového pojmu. Pokud jde o pojem „psát“, lze si představit tento kauzální řetězec: vznik nápadu v mysli pisatele – pohyb myšlenky „ven“ z mysli pisatele – zacházení pisatele psacím prostředkem – pohyb náplně psacího prostředku směrem ven – pohyb hrotu psacího prostředku po ploše papíru – pohyb hranice písma, tj. pokrývání papíru písmem – sílu hrotu psacího prostředku působící na papír – vznikání textu jako myšlenkové struktury apod. Tato dějová představa je – jak je vidět – relativně komplexní.

Z uvedených příkladů je vidět, že dějový pojem „psát“ je specifikovaný **v různých doménách**. Kromě fyzického prostoru je to např. i doména emocí a myšlení, případně komunikace – tyto domény se aktivizují podle toho, jaké domény implikují výrazy v jejich kontextu (*psal do sešitu* – doména fyzického prostoru, *psal kamarádovi* – doména komunikace).

Tato vnitřní složitost dějových pojmů je podle mého názoru důležitá právě pro významové vztahy sloves s předponami (srov. níže). Bohatý dějový gestalt je základem **významové variability** slovesa – ta může mít za následek vznik sekundárního ustáleného významu slovesa (*kopnout někoho někam* – např. *spolužáka do nohy* – nebo *kopnout něco někam* – např. *míč na střešku*) nebo pouze vznik modifikovaného významu kontextového.

Další možnosti, jak tuto variabilitu nějakým způsobem uchopit, nabízí Langackerův pojem „**subtrajektorie**“¹¹⁶. Podle mého názoru se jedná o tentýž jev jako aktivní zóny, tj. subtrajektorie se od

¹¹⁵ Srov. LANGACKER 1987, s. 267.

¹¹⁶ Srov. tamtéž, s. 268. Langacker definuje slovesa jako dynamické relace mezi trajektorem a landmarkem. Typicky je TR subjekt a LM je objekt. Mnohá slovesa jsou ovšem tzv. vnitřně reflexivní, tj. jejich TR a LM se kryjí. Jde o slovesa, která vyjadřují dynamický vztah mezi různými částmi jednoho participantu (rozumí se subjektu, protože se jedná o bezpředmětová slovesa), jako např. *disperse* (*The crowd dispersed*). Právě pro výklad sémantiky sloves tohoto typu používá Langacker pojmu „subtrajektorie“: celková událost označená tímto slovesem se skládá z mnoha dílčích událostí, kdy se např. jedna část vícečetného subjektu („subtrajektor“) vzdaluje od druhé („sublandmark“), tj. celková událost se skládá z mnoha subtrajektorií. Subtrajektorie je možné najít i v dalších dějích. Např. *walk* implikuje dvě subtrajektorie: jedna z nich je reflexivní, jedna noha (subtrajektor) se opakovaně pohybuje určitým způsobem vzhledem k druhé (sublandmark) a naopak, a druhá je nereflexivní a představuje pohyb TR určitým prostředím (LM). Třetím Langackerovým příkladem je *throw*. Toto sloveso implikuje dvě subtrajektorie, z nichž každá má jiný TR: první z nich je trajektorie síly, kterou uděluje agens pacientu, a druhou je trajektorie pohybu pacientu prostředím.

aktivní zóny liší pouze v tom, že je specifikovaná pro dějové, tzn. v čase specifikované, pojmy¹¹⁷. Pomocí tohoto pojmu je možné rozlišit různé možnosti hierarchizace představy **v rámci jedné domény** – např. rozlišit profilování různých částí kauzálního řetězce v rámci domény prostoru (např. pohybu inkoustu ven z pera, pohybu inkoustu na papír, síly hrotu pera působící do plochy papíru – různých součástí celkové kauzální struktury slovesa *psát*, a to v doméně fyzického prostoru).

V rámci dějového pojmu jsou jednotlivé domény i jednotlivé jejich subtrajektorie uspořádané podle stupně relativní **prominence**. Některé z nich jsou natolik prominentní, že pokud by nebyly součástí skutečné situace, nebylo by možné ji přiřadit k tomuto pojmu. Pro pojem „psát“ je to pravděpodobně subtrajektorie pohybu písmen na papír v doméně fyzického prostoru. Ostatní domény a jejich subtrajektorie jsou sice očekávané (tj. jsou součástí dějového prototypu), ale ne definiční. Dotýkáme se zde otázek **prototypického scénáře** a jeho variant, které jsou součástí např. Lakoffovy analýzy metaforické konceptualizace hněvu¹¹⁸. Dá se očekávat, že centrální subtrajektorie centrální domény daného dějového pojmu bude obsažena ve slovníkovém významu slovesa, které ho označuje, bude tvořit jeho denotaci nebo její součást.

Při použití slovesa *psát* v různých kontextech podle mého názoru dochází k aktivizaci pouze některých domén a v jejich rámci pouze některých subtrajektorií, ne nutně centrálních. Podle toho se toto sloveso vyskytuje v textu v různých svých intenčních variantách: *psát něco někam*, *psát nějak*, *psát něco někomu*, *psát něco (text)* apod.

Navíc předpokládám, že podle toho, která subtrajektorie se aktuálně aktivizuje (povýší na nejvyšší stupeň prominence), se dané sloveso aktuálně **kategorizuje**. Tzn. pokud se aktivizuje subtrajektorie pohybu písmen na papír, kategorizuje se pomocí událostního schématického pojmu „dávát něco na plochu“ a sblíží se se slovesy jako *malovat*, *kreslit*, ale také např. *lepít*, *stříkat* apod. Změna prominentní domény a prominentní subtrajektorie má tedy za následek změnu schématické kategorizace. Signálem je často právě změna intence (valence).

- a) *psát* = umisťovat slovo na papír
 - schématická představa „dávát něco na povrch“ (v doméně fyzického prostoru se řadí ke slovesům jako *kreslit*, *malovat*, *lepít*)
- b) *psát* = ventilovat pocit
 - „dávát něco ven a zbavovat se toho“ (v doméně emocí se řadí ke slovesům jako *plakat*, *keřčet*)
- c) *psát* = spotřebovávat inkoust
 - „přemisťovat něco ven z nádoby a způsobovat tak zánik“ (v doméně prostoru, existence a vlastnictví se řadí ke slovesům konzumování, spotřeby jako *jíst*, *pít*)
- d) *psát* = tlačit perem do podkladu
 - „působit silou/tlakem do překážky“ (v doméně fyzického prostoru spolu se slovesy silového působení: *tlačit*, *-razit*, *bodnout*)

Existence těchto kategorií je důležitá pro vznik derivátů včetně předponových sloves (*napsat*, *nakreslit*, *nalepít*, *nastříkat něco někam*), ale také pro valenční vlastnosti těchto sloves (*psát*, *říkat*, *sdělovat*, *hlásit někomu něco*).

Pro popis prefixace jsou pojmy doména a subtrajektorie důležité proto, že v **předponových slovesech se aktivizují i ty domény a subtrajektorie celkového dějového pojmu, které neaktivizuje žádná z významových variant simplexu**. Při popisu významového příspěvku předpony je tak třeba pracovat s širokou variantností slovesa, tj. s jeho schopností označovat variabilně různé subtrajektorie svého dějového pojmu v různých doménách jeho matrixu¹¹⁹.

¹¹⁸ Srov. LAKOFF 2006, s. 384–392.

¹¹⁹ Srov. JANDA 1986, s. 31.

3.4. Sémantický vztah mezi předponou a slovesem

Základním kontextem předpony je slovesný základ. Význam předpony jakožto gramatického prvku je schematický, tzn. předpona je specifikována primárně v doméně prostoru a síly, potenciálně také v doméně času a dalších obecných doménách (existence, kvalita, posese). V těchto doménách jsou podle mého názoru specifikovány také základní slovesné sémantické třídy (dějová schémata). Při sémantické **integraci předpony a slovesného základu dochází k interakci schematických rysů předpony (CC-prvku) a schematických rysů slovesného základu (OC-prvku)**. Výsledkem této integrace musí být koherentní výsledná kompozitní představa, má-li být sloveso srozumitelné, vnitřně koherentní.

Moje pojetí vztahu mezi předponou a slovesem vychází z Langackerova výkladu sémantické vazby. Předpokládám, že **význam předpony a slovesného základu se do určité míry překrývá**; že právě překrytí „korespondence“ části významové struktury slovesa a části významové struktury předpony je podstatou jejich sémantického vztahu, na jehož základě vzniká celkový význam předponového slovesa¹²⁰.

Vztah překrytí významové struktury předpony a slovesa je podle mého názoru **oboustranný**. Jinými slovy, oba významové komponenty vazby mohou obsahovat **schematickou substrukturu**, kterou druhý člen vazby specifikuje (**e-site**).

Na straně předpony *vy-* (v centrálním významu) je touto schematickou substrukturou v první řadě trajektorie – **pohybový vektor**, a to směřující ven. Tato substruktura určuje kompatibilitu předpony – předpona *vy-* je díky němu kompatibilní pouze s takovými slovesnými základy, v jejichž významové struktuře je pohybová trajektorie identifikovatelná. Jedná se především o slovesa mutační akční i neakční – (*jít, nést, dát, růst* apod.). Pokud je slovesný základ procesuální nebo stavový a ve svém konvenčním významu neimplikuje trajektorii, dojde na jeho straně k významovému posunu (shift) – využije se takový situační kontext (může se změnit doména), na jehož základě lze proces nebo stav kategorizovat jako pohyb, změnu. Pokud to nelze, není toto sloveso s touto předponou kompatibilní.

Např. stavové sloveso *spát* je konvenčně specifikované pouze v doméně času, což se projevuje tím, že nelze říci **spát odněkud kam, *spát něco/někoho, *spát někoho odněkud někam*, ale jen *spát kdy, jak dlouho a kde*. Ovšem kognitivní potenciál tohoto slovesa obsahuje např. i informaci o tom, že spaní může být prostředkem přechodu z jednoho psychického stavu do druhého – tzn. součástí jeho matrixu je i doména psychického stavu. Proto se toto sloveso může objevit jako slovesný základ předponového slovesa *vyšpat se z něčeho (z únavy)*. Podobně slovesa *sedět* nebo *stát* jsou stavová, ale součástí jejich kognitivního potenciálu (obecného dějového pojmu) je i informace o tom, že když je nějaký tvor v tomto stavu, může zároveň působit silou tak, že způsobí změnu. Proto bylo možné, aby vznikla slovesa jako *vysestět (kuřátko)* – zde je tou silou tělesné teplo, kterým slepice působí stabilně určitou dobu na vajíčko – nebo *vyštát (dolík)* – tam je onou silou působící změnu tíha těla působící na podklad. Tyto významy stavových sloves lze podle mého názoru chápat jako vázané významové varianty, a to varianty s významem mutačním.

Naopak tzv. delimitativní předpony, jejichž významová struktura neobsahuje trajektorii ani silový vektor (*zazpívat (si) popovídat si, posedět, postát*), vyžadují slovesný základ procesuální. Proto i slovesa, která jsou jako simplex mutační, ve spojení s těmito předponami svoji mutačnost ztrácejí (*zauklízet si, zatežít si*).

Předpona *vy-* v základním významu označuje pohyb, který je vzhledem k ohraničenému prostoru excentrický, tzn. význam předpony je neutrální co do povahy vlastní realizace tohoto pohybu. Pohybující se entita může být diskrétní, soudržný předmět, nebo neohraničená a nesoudržná látka, resp. množství. V prvním případě by se excentrický pohyb realizoval jako jedna trajektorie orientovaná směrem ven z nádoby určitým směrem (např. vertikálně nebo horizontálně). V druhém případě by pak vektor byl orientovaný na všechny strany zároveň a záleželo by na povaze nádoby, jakým směrem by se pohyb odehrával (*vytrysknout x vykapat x vypařit se*). Tzn. **schematická prostorová představa označená předponou se spojením se slovesem zpřesňuje, konkretizuje**.

¹²⁰ Navíc vzniká korespondence mezi časovouází předpony a časovým profilem slovesa. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že **vid a způsob slovesného děje nestojí v centru mé pozornosti**, takže se jim nebudu věnovat, jde mi především o to, porozumět syntagmatickým vztahům mezi významovou strukturou předpony a slovesného základu, což lze pozorovat v první řadě na vztazích prostorových, které se jeví jako jednodušší.

Na straně slovesa je touto schematickou substrukturou (v případě spojení s předponou *vy-* v centrálním významu) schematická prostorová představa, **schematická scéna**. Schematickou scénou míním v první řadě počet a schematickou povahu participantů a dále prostor, který implikuje samotný děj slovesa.

Schéma „uvnitř-venku“ implikované předponou vnáší do významové struktury předponového slovesa představu hranice. Tato hranice může korespondovat v rámci výsledného slovesa se slovesným participantem, který je v roli S (*vyprsknout*), O (*vyprázdnit*), ADV loc (*vyjít odkud*) nebo může být implicitní (*vycestovat*). Také schéma síly implikuje určité participanty. Jedním je zdroj síly AGO, druhým je překážka nebo protisíla ANT. Tito participanté opět mohou navazovat různé vztahy s prostorovou scénou předpony a s participanty slovesné intenční struktury. AGO je často totožný se subjektem slovesného základu (*vyjít*), překážkou ANT je obvykle hranice ohraničeného prostoru.

Také samotný děj slovesa může implikovat určitý prostor. Může to být schematická scéna ve fyzickém prostoru, jako je tomu u determinovaných sloves pohybu (*jít, plout, běžet, letět, ...*), která jsou typickými slovesnými základy předpony *vy-*. Scéna výsledného slovesa spojuje rysy obou komponentů (*vyjít* – východiskem je uzavřený prostor, zespoda omezený vodorovnou plochou).

Tímto způsobem se schematická povaha participantů významové struktury předpony promítá do intenční struktury výsledného předponového slovesa a tvoří část selektivních rysů jeho argumentů. Takto schematicky popsanou intenční strukturu sdílí často celá kategorie sloves (*vykopat jámu, vyrýt brázdu, vybrat dolík* apod. – srov. výše o předponově-slovesných schématech) – jednotlivá slovesa se pak mezi sebou liší v rysech lexikálních. **Prostřednictvím integrace relační struktury předpony a relační struktury slovesa se tedy dostává význam předpony do interakce s dalšími částmi kontextu**, tj. se jmennými frázemi a adverbialními členy – ovlivňuje kompatibilitu slovesa (např. objektem sloves uvedené kategorie může být jen substantivum označující prázdný prostor v nějaké látce).

Podobným způsobem dochází podle mého názoru k integraci i v případě, že se mutace slovesného děje odehrává v některé abstraktní doméně, ne ve fyzickém prostoru.

3.4.1. Sémantická shoda mezi předponou (předponovým formantem) a slovesem

Při spojení předpony a slovesného základu musí dojít k vytvoření **jednotné koherentní představy**, kterou pak implikuje předponové sloveso jako celek – nejzřetelněji v doméně prostoru. Tato **celková slovesná prostorová schematická struktura** se dále dostává do interakce s dalšími prostorovými CC-prvky (předložky, adverbia) a schematickými prostorovými aspekty OC-prvků daného úseku diskursu (NP).

3.4.1.1. Specifikační předpona

Prostorová představa implikovaná předponou je maximálně schematický ohraničený prostor a schematický pohybový vektor směřující ven. **Prostorová představa implikovaná slovesným základem** je předmětem složitějšího zkoumání. Zatím není k dispozici takto orientovaný popis slovesného významu, takže se bohužel budeme muset opřít o jazykovou intuici. Relativně objektivním signálem sémantické struktury je valence – významová jednotka může být specifikována v těch rysech, které jsou (i jako nespecifikované) součástí její sémantické struktury.

Nejjednodušším případem jsou determinovaná slovesa pohybu jako *jít, běžet, letět, plout* apod. Sloveso *jít* označuje pohyb, který je z definice v kontaktu s povrchem, při čemž tento povrch je víceméně vodorovný, tedy alespoň tak, aby se po něm člověk (nebo zvíře) mohl pohybovat vzpřímeně. Jeho schematický prostor je tedy strukturovaný vertikálně (plocha a nad ní volný prostor)¹²¹. Pokud jde

¹²¹ Vertikální struktura slovesných pojmů „jít“ a „jet“ je relevantní pro sémantickou integraci s vertikálním významem předpony *vy-*: *vyjít* zobrazuje pohyb v prostoru, který je sice vertikálně orientovaný, ale pouze relativně vzhledem k původní organizaci představy implikované slovesem *jít* (pevná plocha dole, nad ní volný prostor). *Vyjít* tedy zobrazuje vodorovný povrch s převýšením, šikmou plochu. V tom se sloveso *jít* diametrálně odlišuje od sloves jako *ležet, šplhat, letět, plavat*, jejichž děje nejsou vázány na vodorovný povrch. Jejich *vy-*deriváty (*vy-* ve vertikálním významu) proto označují pohyb skutečně vertikální. Sloveso *vyjít* je tedy kompatibilní pouze s takovými ADV loc, jejichž referenty splňují vlastnost „být šikmou plochou“ (kopce, schody): **vyjít na strom*. Sloveso *plout* ve významu pohybovat se po vodě není s vertikálním významem kompatibilní, protože jím

o horizontální strukturaci, jedná se o pohyb **determinovaný** (lze ho rozvíjet směrovými ADV loc: odkud? kudy? kam?), což znamená, že **implikuje prostor horizontálně strukturovaný obecným schématem „cesty“, tj. rozdělen na východisko, cestu a cíl**. Z tohoto schématu sice toto sloveso jako imperfektivní profiluje pouze střední část, ale součástí významu (jako báze) je celá cesta. Tento simplex neobsahuje další specifikace těchto částí svého prostoru, ty následně může přinášet předpona.

Význam sloves jako *jít, jet* a *plout* (ve významu „jet po vodě“) navíc přináší informaci o prostorové povaze svých participantů: jedná se o 3D-objekty pohybující se v 3D-prostoru, ohraničený prostor tedy může mít povahu **3D-nádoby** (*vyjít z domu, vyjet z garáže, vyplout z jeskyně*). Skutečnost, že implikují pohyb po povrchu, je činí kompatibilními i s 2D-variantou schématu uzavřeného prostoru – tu představují např. *zabráda, dvůr, zátoka*, tj. **ohraničená část plochy**. Ve spojení s některými z těchto sloves (*jet*) může být ohraničeným prostorem implikovaným významem předpony také 1D-nádoba, tj. **dráha**. Skutečnost, že se slovesa *vyjít* a *vyjet* (ve srovnání s dalšími slovesy pohybu) vyznačují touto sémantickou variabilitou co do implikované scény vynikne až prostřednictvím jejich compatibility s dalšími složkami věty: *vyjít ze zabrády, vyjet z parkoviště, vyjet z dráhy*. S 1D- a 2D-variantou nádoby přitom nejsou kompatibilní slovesa pohybu jako *letět, střílet* – pouze ve svých sekundárních významech „prudce vyběhnout, vyjet“: **vylétnout ze zabrády, *vystřelit z parkoviště*.

Další prostorová specifikace těchto sloves se týká rozměru. Slovesa *jít, jet* i *plout* implikují představu prototypického agenta – člověka, zvířete, dopravního prostředku. Tato představa specifikuje představu nádoby implikovanou významem předpony. Absolutní rozměr je přitom podle Talmyho rys, který je výrazně spojen s významem lexikálním – gramatické významy absolutní rozměry nevyjadřují (maximálně relativní – vzhledem k očekávání, normě)¹²².

Výsledkem integrace je poměrně specifická prostorová konfigurace, která tvoří kostru prostorového aspektu mentální reprezentace (představy) označované **vy-slovesem**. Právě ji vnáší předponové sloveso do svého kontextu. Tato kostra je pak základem celkové mentální reprezentace věty a vstupuje do vztahu integrace s dalšími jejími složkami, které jsou specifikovány v doméně prostoru (jména, adverbia, předložky).

Případy, kdy slovesný základ implikuje např. představu pohybové trajektorie a předpona doplňuje informaci o povaze východiska a cíle, je možné označit jako **specifikační předponu**. Je to nejběžnější případ sémantického vztahu mezi předponou a slovesným základem.

3.4.1.2. Tzv. „prázdná“ předpona

Řekla jsem, že determinovaná slovesa pohybu implikují schéma cesty, ale jsou neutrální co do povahy východiska a cíle cesty – v tomto aspektu je specifikují předpony. U **mutačních** sloves je obvyklejší, že je schéma cesty ještě dále specifikováno, tj. tato slovesa implikují relativně specifickou prostorovou scénu. To je případ sloves jako *psát* (srov. výše), které je primárně schematicky strukturováno jako „dávat něco na povrch“. Cíl cesty je tedy specifikován jako plocha, povrch. Při spojení takto specifických mutačních sloves s prostorovými předponami mohou nastat dva případy.

Zaprvé může dojít k situaci, kdy **schematická scéna slovesa je totožná se schematickou scénou předpony**. To je případ tzv. **prázdné předpony**.

V případě slovesa *psát* je základní strukturací a kategorizací „dávat něco na plochu“. Pokud se tedy sloveso *psát* (v tomto kontextovém významu) spojí s předponou, která označuje právě takovou prostorovou strukturaci scény (*na-*), dojde k tomu, že je inherentní slovesná struktura nově označena explicitně, specifickým jazykovým prostředkem: gramatickou předponou. Proč se při tomto procesu změnil vid, je otázka, kterou v rámci této práce nechávám stranou. Jinými slovy: překrytí významu slovesa a předpony může být tak velké, že se jako významová stránka slovotvorného formantu jeví pouze změna vidu. To ovšem neznamená, že v těchto případech předpona ztrácí svůj význam, pouze překrytí významových struktur je větší než je obvyklé, protože sám slovesný základ je dosti specifický co do prostorového rozvržení scény.

implikovaný povrch ze své podstaty není schopen stát se šikmou plochou. Toto sloveso je s vertikálním významem předpony *vy-* kompatibilní pouze ve svém významu „pohybovat se ve vodě“: *vyplout na hladinu*.

¹²² Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 485.

Přikláním se tedy k názoru, že zcela gramatické předpony v podstatě neexistují. Mluvčí při výběru perfektivizačního prostředku pro dané imperfektivní sloveso vždy vybírá z uzavřeného, ale relativně početného souboru předpon. Každá z nich je spojena s určitým prototypickým významem a pokrývá určité spektrum významů svými extenzemi. Zdá se mi velmi nepravděpodobné, že od těchto okolností byl mluvčí v dané chvíli zcela odhlédnout a zcela arbitrárně zvolil jednu z nich. Naopak je pravděpodobné, že hledá intuitivně takovou předponu, jejíž význam koresponduje s významem imperfektiva, které chce perfektivizovat.

O tom, že je tato interpretace správná svědčí i skutečnost, že pro každé sloveso je jiná předpona předponou gramatickou – jde o jedinečný vztah mezi významem předpony a slovesného základu – a že neexistuje jedna univerzální gramatická předpona.

3.4.1.3. Složitější případy sémantické shody (*vypít, zapsat*)

Druhou možností kombinace mutačního slovesa implikujícího specifickou prostorovou scénu a předpony je situace, kdy prostorová struktura slovesa není totožná se strukturací scény označené předponou. To je případ např. slovesa *vypít* nebo *zapsat*. Podle mého názoru se jedná rovněž o případy sémantické shody, i když o poznání složitější. Schematický význam předpony také – stejně jako u sloves typu *vyjít* – specifikuje sémantickou kostru slovesa v tom aspektu, ve kterém je sloveso neutrální. Scéna předpony a scéna slovesa se propojují, tvoří společně jednu bohatší scénu.

Příkladem je sloveso *vypít*. Předpona *vy-* poskytuje představu pohybu směřujícího **ven**, tedy jinam, než je uvnitř. Co do cíle je tato představa neutrální. Sloveso *pít* pak označuje děj schematicky strukturovaný jako pohyb odněkud **dovnitř**, je tedy naopak neutrální co do povahy východiska. Při sloučení, sřetení obou trajektorií dochází ke vzniku scény, která se skládá ze specifického východiska (nádoba), cesty a specifického cíle (nádoba), tzn. **výsledným dějem je pohyb zevnitř dovnitř**. Vzhledem k tomu, že vy-sloves implikujících tuto složitější scénu je více – jsou to slovesa konzumace –, tento schematický děj se osamostatňuje jako vy-slovesné schéma s významem „plně zkonsumovat“ a je základem sloves jako *vykouřit (cigaretu)*, kde už představa pohybu ven chybí (srov. níže).

Podobně je tomu u některých z derivátů slovesa *psát*. V části o gramatické předponě jsem uváděla, že základní schematickou strukturací (kategorizací) tohoto slovesa je „dávát něco na povrch“. Tato struktura figuruje i v kombinacích s dalšími (i když ne se všemi) předponami: *zapsat, podepsat, nadepsat, připsat* apod. Na první pohled by se tyto kombinace mohly jevit jako nekoherentní: např. předpona *za-* v tomto svém významu označuje směr pohybu orientovaný dovnitř, zatímco *psát* implikuje pohyb na povrch. Opět dochází k řetězení obou subtrajektorií, nebo možná přesněji k „sečtení“ jejich vektorů. Výsledné předponové sloveso implikuje dějovou strukturu skládající se ze subtrajektorie „na povrch“ a ze subtrajektorie „dovnitř“. Ideálním cílem takto popsaného děje je sešit nebo kniha, protože má vnitřní část a ta má zároveň povahu povrchu. Tak vlastně předpona *za-* specifikuje prostorový kontext cíle, který je už specifikován ve slovesném základu, tj. nejde o jakýkoliv povrch, ale povrch, který tvoří vnitřní část nějakého objektu. Naopak slovesa jako *podepsat, nadepsat, připsat* upřesňují lokalizaci na povrchu: „dát na povrch pod/nad něco nebo k něčemu“, tj. orientačním bodem je objekt na ploše (text, obrázek).

3.4.2. Sémantický konflikt mezi předponou (předponovým formantem) a slovesem

V mnoha případech se při prefixaci slovesný význam dost podstatně mění, jinými slovy, **celkový slovotvorný formant je bohatý**, zahrnuje kromě změny vidu a řekněme specifitější struktura scény slovesného děje také změnu valence a často dokonce změnu významu samotného slovesného základu. Zřetelně viditelné je to u kombinace předpon v jejich prostorových významech se stavovými slovesy: *vyležet/vysedět dolíkem, vyspat se z opilosti* – stavy se najednou chovají jako mutační činnosti a standardně bezpředmětná stavová slovesa získávají přímý předmět. Pro popis těchto případů je třeba vzít v úvahu **významovou variabilitu slovesa**, tj. skutečnost, že sloveso se pod tlakem předpony (předponového formantu) významově posouvá. Jde přitom hlavně o změnu inherentní struktura, změnu pojetí (kategorizace) tohoto děje. Pokud tedy srovnáváme význam předponového slovesa a simplexu, na rozdíl se podílí nejen významový příspěvek předpony (předponového formantu), ale také změna významu slovesa předponou způsobená. Tato změna ovšem není něco, co by do struktury vnášela pouze předpona.

Tato strukturace děje je sice součástí významu předpony, ale s konkrétním slovesem se může spojit jen tehdy, když dějový pojem (kognitivní potenciál slovesa) obsahuje takový aspekt (doménu, subtrajektorii), který této strukturaci odpovídá. V případě uvedených sloves je to subtrajektorie fyzického pohybu nebo síly, jejímž prostřednictvím vzniká dutý prostor (*vyležet/vysedět dolíkem*) – je to síla působící dolů na podložku ve směru gravitace – nebo subtrajektorie pohybu z jednoho stavu do druhého v doméně zdravotního stavu (*vyspat se z ospalosti*).

3.4.2.1. „Shift“

Předpokládám, že předponový formant jako CC-prvek spíše určuje schematickou kategorizaci/strukturaci slovesného základu než naopak, jinými slovy, předponový formant vyžaduje určité schematické rysy slovesa. Pokud tyto schematické rysy nejsou součástí konvenčního významu slovesa, aktivizuje se kognitivní potenciál a význam slovesného základu se posune tak, aby byl s předponovým formantem koherentní. Řešením sémantického konfliktu je v tomto případě tedy „**shift**“ **slovesného základu**.

Předpona *vy-* (ve své centrální „excentrické“ variantě) vyžaduje sloveso determinované, ve vztahu sémantické shody je s typickými determinovanými slovesy pohybu: *jít, jet, plout, skočit, lézt* apod.; případem sémantického konfliktu a řešení „shiftem“ slovesného základu je sloveso *vytančit*:

Tančit je ve svém základním významu nedeterminované sloveso, tzn. nestrukturovaný prostor (ne tedy schéma cesty, jak je tomu u sloves nedeterminovaných). Poznáme to podle toho, že ve valenčním slovníku najdeme jen statickou prostorovou intenci *kde*. Podíváme-li se do Českého národního korpusu, zjistíme, že z množství všech kontextů slovesa *tančit* existují pouze dva případy, kdy se toto sloveso pojí se směrovým ADV loc, od těch v této chvíli odhlédnu¹²³. Předpokládejme tedy, že *tančit* je nedeterminované. Význam předpony *vy-* je v tomto slovese zřetelně prostorový, předponové sloveso *vytančit* označuje pohyb směrem ven z ohraničeného prostoru (např. ze sálu). Součástí významové struktury předpony je vektor – aby došlo k významové integraci, musí se „překrýt“ s trajektorií implikovanou slovesem. Ovšem sloveso *tančit* vektor neimplikuje, takže konvenční význam předpony *vy-* a konvenční význam slovesa *tančit* nejsou ve shodě, jedná se o sémantický konflikt.

Aby bylo možné vytvořit koherentní celkovou představu, musí se posunout význam slovesa. Determinovaný význam slovesa *tančit* (*odkud, kudy, kam*) neexistuje ani jako necentrální uzel jeho polysémní struktury (není jazykově, sémanticky ustálený), proto je třeba aktivovat jazykově dosud nekódovaný aspekt obecného pojmu „tančit“ – našeho obrazu tohoto děje (jak je součástí našeho konceptuálního systému). Součástí naší zkušenosti s tímto dějem je, že tímto pohybem je možné se také přemístit odněkud někam. Není to sice běžným smyslem této činnosti, ale představitelné to je. Jinými slovy, jsme schopni alternativně kategorizovat sloveso *tančit* jako „tancem se přemístit odněkud někam“ – takto kategorizované toto sloveso implikuje žádoucí vektor. A právě to je způsob vyřešení sémantického konfliktu. Vzniká nová **vázaná významová varianta** *-tančit odkud kudy kam*. Sémantická integrace ve vlastním slova smyslu¹²⁴ tedy probíhá mezi významem předpony a touto vázanou významovou variantou, ne mezi předponou a konvenčním významem simplexu.

Tímto způsobem lze vytvořit velké množství vy-sloves, jejichž slovesnými základy jsou slovesa původně nedeterminovaná (*skákat, hopsat, motat se někde* ...) nebo dokonce slovesa pohybu na místě (*houpat se, kývat se, ...*). Součástí kognitivního potenciálu těchto sloves obecně je informace o tom, že je možné se pomocí takovýchto pohybů přemístit (*vyskákat odněkud někam, vyhopsat, vymotat se, vyhoupat se, vykývat se (na koupacím koni)* apod.).

¹²³ Dva výskyty slovesa *tančit odkud kam* neberu v této chvíli v potaz proto, že je považuji za sekundární, tj. vzniklá deprefixací. Počet a frekvence předponových sloves, v nichž toto sloveso figuruje jako determinované, je mnohem větší: *odtančit, dotančit, vtančit*. Právě na základě těchto sloves vzniklých „shiftem“ slovesa mohlo vzniknout samostatné sloveso *tančit odkud kam* – z vázané varianty se stala varianta volná. Jeho nízká frekvence je ovšem známkou toho, že není příliš ustálené.

¹²⁴ Sémantickou integraci lze chápat buď jako obecný princip, jehož součástí jsou i posuny významu jednotlivých složek, a nebo jako sémantickou integraci ve vlastním slova smyslu, tj. aktuální propojení dvou již kompatibilních představ.

Stejným způsobem může rekatégorizace slovesa („shift“) probíhat i opačným směrem. Např. předpona *za-* je v jednom ze svých významů časově omezovací: *zabrát si, zapřít, zaznít*. Jako taková vyžaduje procesuální slovesný základ – jinými slovy, její časoprostorová báze předpony *za-* v tomto významu je procesuální, ne událostní jako v případě předpony *vy-*. Pokud ji spojíme s mutačním slovesem např. *těžít*, vznikne sloveso *zatěžít si* (srov. jeden z textů Ivana Mládka), podobně by mohlo vzniknout např. sloveso *zauklízet si, zaleštit si* apod. I tato předponová slovesa jsou případem sémantického konfliktu a nebyla by srozumitelná (jejich kompozitní význam by nebyl koherentní), pokud bychom nebyli schopni rekatégorizovat tento standardně mutační děj jako (nemutační) proces: např. *těžít* jako činnost, která má smysl sama v sobě, ne cesta mezi dvěma posesivně charakterizovanými stavy (těžba je specifický způsob získávání).

K významovému posunu tohoto typu dochází často tak, že se profiluje **alternativní subtrajektorie** obecného dějového pojmu. U slovesa *vytančít odněkud někam* se například aktivovala lineární determinovaná trajektorie tance, tzn. tanec byl nově pojat jako způsob realizace této trajektorie, změny místa.

Kromě případů, kde je řešením sémantického konfliktu shift slovesného základu, existuje i možnost řešení **shiftem předpony**, tj. posunem významu CC-komponentu sémantické vazby. Příkladem jsou neprototypické realizace centrálního významu předpony *vy-* („směr ven“). Prototypem této centrální kategorie jsou slovesa označující přemístění obsahu ven z nádoby (srov. níže). Součástí této centrální kategorie jsou ale i slovesa, v jejichž referenčních dějích je identifikovatelný „pohyb směrem ven“, ale na rozdíl od prototypu nedojde k přemístění obsahu, ale např. k posunutí hranice předmětu směrem zevnitř ven (*vyrůst, vytáhnout svět*).

Zatím jsem se zaměřovala na případy, kdy jak předpona, tak slovesný základ jsou definovány v doméně fyzického prostoru, a snažila se popsat možné vztahy, které mezi nimi mohou nastat. Ovšem dějové pojmy, a proto i slovesa jsou definovány v mnoha dalších doménách a i slovesa, pro která je centrální doménou fyzický prostor, jsou často definována i v dalších, nefyzických doménách, podle toho, co daná fyzická činnost znamená např. pro vztahy mezi lidmi (*napsat někomu*). Následující část se týká vzniku vztahů mezi schematickým, primárně fyzickým významem předpony a specifickým významem slovesa definovaného v některé nefyzické doméně.

3.4.2.2. „Blend“

V případě, že se jedná o sémantický konflikt, může jít buď o případ „**shiftu**“ (**sémantický posun**) – to je případ předponového slovesa jako *vytančít (ze sálu)*, *vyležet (důlek)* – nebo **blendu**. Už v části věnované subtrajektorii, jsem se několikrát dotkla otázky míšení domén. Při namátkovém výčtu subtrajektorií v rámci jednoho dějového pojmu („psát“) jsem uváděla subtrajektorie z různých domén, tedy kromě domény fyzického prostoru i z domén emocí, posese, komunikace apod.

Blend, neboli **sémantické smíšení**, je situace, kdy součástí výsledné představy je jak význam jednoho, tak význam druhého komponentu. I v tomto případě vzniká vztah korespondence, což je podle Langackera povinný rys jakéhokoli sémantického vztahu. V tomto případě ovšem vztah korespondence spojuje části dvou různých domén (srov. „protějšky“ ve Fauconnierově teorii konceptuální integrace). Za blend ve smyslu Talmyho „superimposition“ lze podle mého názoru považovat **kombinaci prostorového předponového formantu se slovesným základem, jehož význam je nefyzický** (*vyplakat se, vystudovat*).

Je otázka, do jaké míry je prostorová strukturace významu slovesa výsledkem prefixace. Podle mého názoru **předponový formant** spíše **využívá ustálenou prostorovou konceptualizaci té které abstraktní domény**, která je patrná i z dalších výrazů, které tuto doménu implikují. Slovesa jako *vyvztekat se, vyplakat se, vyzurřit se* jsou pouze jedním z projevů konceptualizace emoce jako látky v uzavřené nádobě. Tato konvenční konceptuálně-schematická konceptualizace zprostředkovává vytvoření vztahu korespondence mezi participanty abstraktní domény a participanty schematické prostorové představy nesené předponovým formantem (srov. níže o metaforické projekci).

3.5. Integrace schematického významu předponového slovesa se schematickými rysy dalších složek kontextu

Také na této vyšší syntagmatické rovině musí vzniknout koherentní prostorová představa – cílem je sémantický soulad. Na tomto základě se pak vytváří celková koherentní mentální reprezentace odpovídající celkovému významu textu. To znamená, že **pokud chceme sledovat vztah mezi předponou a např. jmennou nebo předložkovou frází, kde jsou zřejmé koreferenční vztahy, není možné vnímat předponu jako samostatnou významovou jednotku, ale jako integrální součást celkového slovesného významu.**

3.5.1. Jmenné složky kontextu

Referenty jmen, která jsou obsažena v kontextu předponového slovesa, jsou určitým způsobem schematicky prostorově specifikovány (prostorově strukturovány). Tato strukturace se dostává do vztahu korespondence („multiple specification“) se strukturací navrženou předponovým slovesem, na níž se podílí i předpona.

Pokud vnímatel pozoruje mezi nominální substrukturou slovesa (rolí intenčního pole) a strukturací jména rozpor, obvykle je to signál toho, že předponové sloveso je má jiný schematický význam (j. je vytvořené na základě jiného vy-schématu, srov. níže), než se zdá na první pohled. Takovým příkladem je například spojení *vyssypat cestu* – objekt slovesa *vyssypat* je za normálních okolností buď látka (*vyssypat písek*), nebo 3D-nádoba, se kterou je možné manipulovat (*vyssypat tašku*, **vyssypat sklep*). S ním se dostává do vztahu „vícečetné specifikace“ (korespondence) referent výrazu *cesta*, čímž vzniká sémantický konflikt. V tomto případě musí vnímatel učinit „shift“, tj. **významový posun slovesa**. Musí vybrat jiné, necentrální vy-schéma, a to *vy-V co* s významem „činností vyplnit, pokrýt“, jehož objektem jsou standardně 2D-ohraničené útvary: *vyssypat cestu pískem*, *vyasfaltovat chodník*, *vydláždit chodbu*.

Na úrovni vztahů mezi slovy ve větě se tedy odehrávají tytéž mechanismy sémantické integrace, dokonce jsou tam zřetelnější. Navíc i na úrovni vztahů mezi slovy ve větě je třeba brát v úvahu sémantický systém předpony (srov. níže k polysémii předpony). Význam předponového slovesa je totiž založen často právě na tom, jak rozumíme vztahu mezi předponovým formantem a slovesným základem.

Důležité je, že pro identifikaci správného schematického významu vy-slovesa (předponového schématu, srov. níže) je zásadní právě valenční a intenční struktura slovesa – rozhodující je počet a schematické rysy participantů. Opět je relevantní nikoliv konvenční význam, ale aktuální, kontextová strukturace. Jeden předmět může být strukturován více způsoby a tak může vzniknout dvojznačnost i na této kompozitní úrovni: *vytáhnout boty* x *vytáhnout boty*. V prvním případě jsou boty kategorizovány jako nádoba a spojení označuje událost zvětšení jejich objemu („roztáhnout boty“, „vyšlápnout boty“). V druhém případě jsou boty strukturovány jako diskrétní předmět a nádoba (východisko) musí být specifikována pomocí ADV loc: *vytáhnout boty ze skříně/ zpod postele*.

Druhou možností vytvoření koherentní kompozitní mentální reprezentace je „shift“ významu jména. Ten nebyl možný v případě *vyssypat cestu*. Cestu nelze za běžných okolností alternativně pojmout tak, aby s ní bylo možno manipulovat. Jsou ale případy, kdy se to děje: *okno se vysypalo*. Toto sloveso ve svém primárním významu vyžaduje, aby v objektu stálo označení látkové entity. V tomto případě dochází k aktivaci našich věcných znalostí, konkrétně dějové domény pojmu okno, jejichž součástí jsou i „transformace“ této entity vlivem působení síly. Dá se zde mluvit o klasickém inferečním mostu, který doplní do mentální reprezentace představu rozbitého skla. To teprve splňuje požadavky slovesného argumentu. Je to tentýž případ jako u věty *Kočka byla po celé silnici*. Kompatibilita jména a předponového slovesa je zde dána tím, že referent jména musí mít takový **kognitivní potenciál**, aby mohl být význam jména posunut ve směru struktury schematického nominálního komponentu předponového slovesa. Existují samozřejmě případy, kdy se sémantický konflikt nedá vyřešit – komponenty jsou nekompatibilní: **vybílit jablko*.

V každém případě **je důležité pracovat se schematickým významem předponového slovesa jako celku**. Jak jsem se snažila popsat výše, vztah specifikace mezi oběma komponenty je vzájemný, tzn. předpona specifikuje slovesnou prostorovou představu v těch aspektech, ve kterých je tato představa

neutrální, ale zároveň se i sama prostorová představa (scéna) předpony významově konkretizuje. Jinými slovy, vzniká **jednotná bohatší scéna**. Teprve ta se dostává do interakce s dalšími složkami kontextu: *vybílít krabici* – bílení je specifická činnost, při níž se barvou pokrývá vnitřní plocha prostoru, který funguje jako prostředí člověka, má určitý minimální „**rozsah**“ (scale)¹²⁵, rozměr – podobně jako u *vyběhnout* určuje lexikální význam slovesa absolutní rozsahový požadavek na referenta. Zkombinujeme-li zde požadavky předpony a slovesa, vyjde nám jako zřejmě jediná možná ta situace, kdy je člověk uvnitř a zevnitř natírá zdi pokoje nebo např. lodi.

3.5.2. Adverbiální složky kontextu

Předpokládám, že by CC-prvky jako prostorová adverbia a předložky (předložkové fráze) měly být v **modifikačním** (specifikačním) vztahu vůči předponovému slovesu, tzn. měly by specifikovat (blíže určovat) prostorovou strukturu navrženou slovesem. V podobném vztahu je např. plurálový morfém a kvantifikátor jména.

V interakci („multiple specification“) CC-prvku s OC-prvkem normálně OC-prvek ustupuje CC-prvku (posouvá svůj význam); je otázka, k jakému řešení dochází v případě, že **kolidují dva schematické prvky**. Koherence může spočívat možná také v tom, že každý z těchto prostorových schematických prvků profiluje trochu jinou část scény nebo ji jinak pojímá. Např. ve spojení *vyšel do deště* se dostává do vztahu korespondence cílový prostor předponového slovesa (kategorizovaný jako „venku“, „otevřený prostor“) a cílový prostor předložky *do* (kategorizovaný jako prostor uzavřený). Pokud by interagovaly pouze předpona a předložka, šlo by o sémantický konflikt. Zde se ovšem dostávají do vztahu interakce scéma předponového slovesa jako celku a scéna předložkové fráze jako celku – oba tyto celky vznikají konceptuální integrací na nižší úrovni. Z tohoto důvodu fakticky k sémantickému konfliktu nedochází: LM předložky (*dešť*) není nádobou, tj. uzavřeným prostorem v témže smyslu jako LM předponového slovesa (prototypicky „dům“), je to ve své podstatě prostředí, které je ve srovnání s normálním stavem (vzduchem) pojímáno jako hustší, tj. jako (tekutá) látka. Vedou k tomu jak silové, tak vizuální rysy: toto prostředí na člověka více silově působí a zároveň méně vidí a je méně vidět, tj. toto prostředí omezuje zorné pole jak z vnější, tak z vnitřní perspektivy. Z tohoto pohledu lze říci, že předponové sloveso a předložka nespecifikují prostor věty ve stejném smyslu, a proto nejsou v kolizi.

¹²⁵ LANGACKER 2002, s. 7nn.

3.6. Vymezení významu předpony na základě syntagmatického vztahu se slovesem

Snaha porozumět vztahu mezi předponou a jejím slovesným základem měla jediný cíl. Vyhnout se zjednodušujícímu pohledu, který by dostatečně nezohledňoval proces **konceptuální integrace slootovorného základu a formantu**, tzn. proces probíhající na konceptuální úrovni, během něhož mohou být aktivovány i ty aspekty zúčastněných pojmů, které nejsou konvenčně jazykově ustáleny. Příklady, které jsem volila, byly až na výjimky definovány v doméně fyzického prostoru, pohybovala jsem se v podstatě pouze v oblasti centrálního významu předpony *vy-* „směr ven“. V těchto příkladech bylo možné ještě relativně snadno rozlišit, která část celkové představy je příspěvkem formantu a která příspěvkem slootovorného základu. Významy slovesných základů v rámci derivátu a základových simplexů se příliš nelišily – i v případě „shiftu“ slovesa (*vytančit*) bylo možné tento významový posun vysvětlit požadavkem prostorového významu samotné předpony (implikující pohybový vektor).

Tímto způsobem ovšem je možno vysvětlit existenci poměrně malé části celého rozsahu v současné době užívaných českých vy-sloves.

Neobvyklou zkratku „**vy-sloveso**“ jsem zvolila zcela záměrně. Na rozdíl od výrazů „derivát“ nebo „prefigované sloveso“ není tento výraz specifický co do svého vzniku, je to pojem definovaný čistě formálně – **dokonavé sloveso obsahující předponu vy-**. Jako taký je tento výraz schopen pojmut maximální množství kontextů předpony. Z hlediska tradičního pojetí prefixace jako prosté připojení prefixu k základovému slovesu by bylo jistě výhodnější vybrat pouze vy-slovesa prokazatelně nebo alespoň pravděpodobně vzniklá prefixací – spojením s předponou. Tím by se rozsah zpracovávaných sloves velice zjednodušil, ovšem bylo by třeba učinit předběžnou úvahu jak to které sloveso vzniklo. To není dost dobře možné, když neznáme významový systém předpony. Rozhodla jsem se tedy pracovat s celým vy-slovesným materiálem (v reprezentativním vzorku, srov. níže).

Základní (prototypickou) skupinou jsou vy-slovesa pohybu a manipulace (definovaná v doméně prostoru). Jejich simplex obsahují pohybovou trajektorii, kterou předpona svým významem specifikuje, a valence simplexu a vy-slovesa se neliší. U těch lze tedy počítat s tím, že slootovorným formantem je předpona jako jednotka s prostorovým významem „pohyb ven“.

U ostatních vy-sloves je situace mnohem méně jasná. Není zřejmé, jak vlastně vypadá slootovorný formant, jehož pomocí se vytvořilo konkrétní předponové sloveso – mnohá z nich jsou např. odvozena od neslovesných základů a tam nevystačíme s představou připojení předponového morfému k slootovornému základu. Mnohá vy-slovesa vznikla navíc pravděpodobně významovými změnami na úrovni vy-sloves jako lexikálních jednotek, např. změnou valence.

Slootovorba je oblastí, ve které se stýká diachronní a synchronní aspekt jazyka. Jejich vzájemný vztah je ovšem velice složitý. Souvisí s obrazem jazykového vývoje – na jeho základě si mluvčí vysvětlují vztahy mezi jazykovými jednotkami a podle něho – ne tedy podle toho, jak dané slovo reálně vzniklo – vytvářejí jazykové jednotky nové. Polysémní systém jakékoliv jazykové jednotky v mysli konkrétního mluvčího sice reflektuje reálný vývoj, ale vždy je spíše jeho interpretací než odrazem.

Pokud vezmeme v úvahu Langackerův „usage-based approach“, tj. představu, že jazykový systém vzniká na základě zkušenosti s vnímanou řečí v jejím každodenním užití, při čemž má rozhodující roli kategorizace a abstrakce, musíme počítat s tím, že celý tento rozsah vy-sloves je relevantní pro to, jakou představu si mluvčí vytvářejí o užití této předpony. Že na základě zkušenosti s vy-slovesy, se kterými se setkávají jako s již existujícími celky, ať už tato vy-slovesa vznikla jakkoliv, si mohou mluvčí vytvářet pomocí abstrakce jakási schematická vy-slovesa – konstrukční modely různého stupně obecnosti, na jejichž základě pak sami tvoří nová konkrétní vy-slovesa. Tyto okolnosti mě přivedly k tomu, abych stejně jako R. Langacker položila důraz na **kategorizaci** (srov. níže). Jsem přesvědčena, že tímto způsobem je možné vysvětlit vznik mnohých sloves, která se jinak jeví jako nemotivovaná.

Kategorizace je v první řadě nástrojem **zařazení nového derivátu do systému jazyka**, když se s ním vnímatel setká poprvé. Zařazení do slootovorné kategorie, která už v jazyce existuje, se mnohdy rovná **porozumění významu daného derivátu**, tomu, v jakém smyslu je význam předpony a slovesného základu spojen, uveden do vztahu.

Vnímatel se např. může setkat s novým slovesem *vyzabíjet si (na něco)*. Snaha porozumět mu probíhá pravděpodobně tak, že mysl hledá ve své zkušenosti se slovesy obsahujícími předponu *vy-* a reflexivní morfém *si* taková slovesa, k nimž by toto nové sloveso svým významem „patřilo“. Jinými slovy hledá ve

svém slovo tvorném systému takovou kategorií vy-sloves, která by se s tímto slovesem shodovala v jeho valenci (intenci) a ve které by byl slovesný základ významově kategorizovaný způsobem aplikovatelným na slovesný základ tohoto derivátu. Zjistí, že valenční struktura a předložková vazba odpovídá kategorii vy-sloves s významem „činnost získat“. Pak je možné se zamyslet, jestli základové sloveso *zabít* může být kategorizováno jako „činnost vedoucí k zisku“. Sice se jedná o periferní kategorizaci, přesto kategorizaci objektivně existující (např. u nájemných vrahů nebo u řezníků). *Vyzabít si na vilu* je popis získání velké sumy peněz prostřednictvím zabíjení. Tzn. proces kategorizace se tu objevuje jak ve vztahu nového vy-derivátu a slovo tvorné třídy, kategorie vy-derivátů, tak ve vztahu mezi slovesným základem tohoto derivátu a skupinou sloves vymezenou na základě významu, sémantickou slovesnou třídou.

Kategorie jazykových jednotek je v jazykovém systému reprezentována **schematickou jazykovou jednotkou**. Tyto jazykové pojmy vznikají abstrakcí na základě určitého množství jazykových jednotek specifických a reprezentují to, co mají tyto jednotky společné, jsou to jakési jejich „svorníky“. Tato schémata vytvářejí hierarchickou strukturu. Jednotky na všech rovinách této struktury mohou být součástí jazykového systému jako jednotky, pouze se často liší mírou kognitivní význačnosti. Tzn. pokud je nějaké slovo utvořeno pravidelně podle určitého slovo tvorného vzorce, může i tak být samo součástí jazykového systému jako specifická jednotka, stejně jako jeho vzorec. Langacker upozorňuje na to, že ač často existují vysoce abstraktní schémata, která odpovídají maximálně obecným jazykovým pravidlům, **těžiště jazykového dění, „života“ jazykového systému** – včetně tvorby nových jazykových jednotek – **spočívá v nižších, specifitějších rovinách**. Jinak řečeno mluvčí pracují spíše s užšími, významově specifitějšími kategoriemi jazykových jednotek, než s abstraktními pravidly (srov. výše) – člověk, který se setká s novým vy-derivátem, spíše hledá významově specifickou kategorii vy-sloves, k nimž by tento derivát zařadil, než by se pokoušel spojit abstraktní význam předpony s významem slovesného základu.

Předponově-slovesné schéma (specifický slovo tvorný model) chápou – na základě Langackerových úvah – jako standardní jednotku jazyka, ač schematickou. Má tedy formální i významovou stránku. Je souhrnem významových i formálních rysů, které slovesa jeho kategorie sdílejí. Jeho **význam** obsahuje informaci o **doméně** (pro slovesa jako *vyjít, vyjet, vyplout, vyškrábat se*: „fyzický prostor“) a o schematickém dějovém **profilu** v této doméně včetně hierarchizace participantů („samostatně se přemístit ven“), tj. které prostorové a časové složky této domény jsou vybrány a jak jsou uspořádány. Tento schematický profil určuje schematickou kategorizaci slovesného základu (sloveso musí být kategorizovatelné jako „způsob samostatného přemístění“: *jít, plout, škrábat se, klovat se*, ale také *motat se, vrátovat, tančit, -boupnout se*) a schematickou kategorizaci relevantních participantů (TR=AGO=samostatně se pohybující entita, LM=ANT=ohraničený prostor větší než TR/AGO apod.). Jeho **formální** stránka obsahuje předponu, vid a specifickou valenční strukturu.

Při běžném hovoru se existence předponově-slovesných schémat projevuje podle mého názoru např. tak, že mluvčí chce popsat nějaký děj, řekne předponu a zadrhne se, váhá, jaký slovesný základ zvolit: *musím si to za... za... zaevidovat* (mluvčí měl na mysli „zapamatovat“, ale hledal názornější fyzickou představu). Toto váhání se dá vysvětlit tak, že mluvčí má v mysli přítomnou **schematickou představu** (způsobeného) **pohybu předmětu dovnitř ohraničeného prostoru** a hledá konkrétní představu fyzického děje, kterou by použil.

Na následujícím příkladu chci v rámci jedné kategorie ukázat, jakým způsobem může docházet ke **vzniku předponově-slovesného schématu**, které má pak vliv na vznik dalších derivátů.

Předpokládám, že v každé kategorii sloves budou některá „zakládající“, která mohou vznikat prefixací, preprefixací nebo např. posunem významu takto vzniklých vy-sloves. Jejich simplex by měly nést ty významové rysy, které budou později součástí kategoriálního schématu a ostatní vy-slovesa je budou přijímat, i když jejich simplex je neobsahují:

vykopat jámu

prostor existence

„vytvořit dutý prostor, prázdné místo“

vykopat 1/2, 1/5 – něco („vyhloubit“): *v. jámu*

vytý 2/3, 2/3 – něco („rytím vyhloubit“): *v. brázdu*

vyorat 1/2, 1/2 – něco („oráním vyhloubit“): *v. brázdu*

vyhrabat 3/4, 3/3 – něco; něco někde („hrabáním vytvořit“): *krtek si v. l. novou chodbičku*

vydlabat, vydlábnout 3/4 – něco (v něčem, do něčeho), něco („(krátkým) dlabáním vytvořit“): *v. díru do dřeva, jamku do země* rozděleno na dva významy (v. díru do něčeho a lodičku z něčeho – viz níže)

vydloubat 1/1, 1/2, vydloubnout 1/1, 1/2 – něco (v něčem, do něčeho) („dloubáním, dloubnutím vytvořit“): *v. dulek do chleba, jamku/y do záhonu*

<i>vyhlodat</i> 3/3, 3/3 – něco v něčem („hlodáním n. činností připomínající hlodání vytvořit“): <i>červotoč v. v dřevě četné chodbičky</i>
<i>vyhrábnout</i> 4/4 – něco, něco někde („hrábnutím vytvořit“): <i>kluci vyhráblí dále a začali brát kulčky</i>
<i>vyhryzat</i> 2/2, 2/3 – (zprav. o zvířeti) něco (v něčem, do něčeho) („hryzáním vytvořit“): <i>mysi v.-ly v podlaží díru</i>
<i>vyklovat</i> 0, 3/3 – něco (v něčem, do něčeho) („klováním vytvořit“): <i>žluny v. v kůře otvory</i>
<i>vyklovnout</i> 0, 2/2 – něco (v něčem, do něčeho) („klovnutím vytvořit“): <i>žluny v. v kůře otvor</i>
<i>vykousat</i> 2/2, 1/5 – něco (v něčem, do něčeho) („kousáním vytvořit“): <i>mysi v.-ly díry v pokojíve</i>
<i>vylátat</i> 3/3, 3/3 – lámáním vytvořit: <i>v. chodbu ve skále</i>
<i>vytříznout</i> 2/3, 2/2 – něco někde („řezáním vytvořit“): <i>v. vrub do trámu</i>
<i>vyřezat</i> 2/3, 2/3 – něco někde („řezáním vytvořit“): <i>v. vrub do trámu</i>
<i>vytnout, vytít</i> 2/2, 2/3 – něco někde („tnutím vytvořit“): <i>v. šrám v kůře stromu</i>
<i>vypilovat</i> 2/3, 2/3 – něco („pilováním vytvořit“): <i>na pile řáží zoubky</i>
<i>vysekat</i> 4/4, 4/6 – něco (někde, někde) („sekáním vytvořit“): <i>v. díru v ledu</i>
<i>vyseknout</i> 2/3, 0 – seknutím vytvořit: <i>v. otvor v ledu</i>
<i>vybourat</i> 2/2, 2/2 – něco („bouráním vytvořit“): <i>v. okno, v. otvor pro okno</i>
<i>vyrazit</i> 2/9, 2/9 – něco (někam, do něčeho) („ražením, tlakem vytvořit“): <i>v. díru do zdi</i>
<i>vyvrtat</i> 2/2, 2/2 – něco; něco do něčeho („vrtáním vytvořit“): <i>v. díru do dřeva</i>
<i>vystřelit</i> 4/5, 4/5 – něco někde („střílením vytvořit“): <i>v. otvor ve skále</i>
<i>vymlít</i> 4/4, 4/4 – něco („mletím vytvořit, vyhloubit“): <i>roda v.-la nové koryto</i>
<i>vydřít</i> 4/6, 4/7 – něco (do něčeho; v něčem; něčím) („dřením způsobit“, já: „dřením vytvořit“): <i>při odstraňování kaňky v. díru do papíru</i>
<i>vypálit</i> 6/7 – něco do něčeho, někde („žárem vytvořit, např. otvor“): <i>cigaretou dírkou do ubrusu</i>
<i>vydupat</i> 1/2, 1/3 – něco, něco někde („dupáním vytvořit“): <i>v. cestičku, pěšinu, v. dolík</i>
<i>vychodit</i> 1/4, 1/4 – něco (někde; někdy) („častým chozením vytvořit“): <i>neukáznění chodí v.-li v louce širokou stezku</i>
<i>vyjet</i> 6/8, 7/9 – něco, něco v něčem („jízdou vyhloubit, vytvořit“): <i>první byčar vyjede stopu pro ostatní</i>
<i>vyjezdít</i> 1/2, 1/2 – něco („ježděním vytvořit“): <i>běžkaři vyjezdili krásnou stopu</i>
<i>vyšlapat</i> 1/4, 1/5 – něco (někde; někdy) („šlapáním vytvořit“): <i>v. cestu ve sněhu</i>
<i>vyležet</i> 2/3, 2/3 – něco někde („dlouhým ležením vytvořit“): <i>v. dulek v posteli, v. si pelíšek v seně</i>
<i>vyseďet</i> 3/4, 2/3 – něco někde („častým sezením vytvořit“): <i>v. dolík v pohovce</i>
<i>vytisknout</i> 2/2, 0 – („tlakem, tisknutím vyznačit, vytlačit 7“): <i>v. dolík v polštáři</i>
<i>vytlačit</i> 7/8, 7/8 – něco někde, někde („tlakem vytvořit (otisk, stopu)“): <i>v. stopu do sněhu</i>
<i>vyházet</i> 1/5, 0 – házením, vybráním (země) vyhloubit 1: <i>v. jámu</i>
<i>vydýchat</i> 0, 2/3 – něco někde („dýcháním vytvořit“): <i>v. na zamrzlém okně kolečko</i>
<i>vyděrovat</i> – něco do něčeho („vytvořit otvor“): <i>v. otvory do plechu</i>
<i>vyhloubit</i> 1/2, 1/2 – něco („hloubením vytvořit“ nebo prohloubit 1): <i>soused mi v. studnu</i>

vyfrézovat (drážku)¹²⁶
vystát (duleka)

Simplexy prvních dvou sloves *kopat* a *rýt* označují děje charakterizovatelné jako „pracovat, manipulovat s hlinou“: *kopat na zahradě, rýt pole*. Při této činnosti dochází k narušování rovného povrchu a mohou vzniknout prohlubně. Představu této činnosti je pak možno rehierarchizovat – jejím smyslem je nově vytváření takovýchto dutých útvarů, jako je jáma, příkop, brázda apod. Jako taková je tato dějová představa událostí v doméně existence a mění se valence – objektem není zpracováváný povrch (*pole, zahrada, ...*), ale nově dutý prostor. K tomuto posunu pravděpodobně došlo u sloves *kopat (jámu)* a *rýt (brázdu)*.

Při hledání vhodného prostředku pro perfektivizaci pravděpodobně hrála roli okolnost, že při vytváření dutého prostoru se postupně vybírá „obsah dutiny“. Proto byla zvolena předpona *vy-* označující směr ven. Tak vznikla kategorie sloves s významem „**odstraněním části pevné látky vytvořit dutý prostor**“. Tato dvě slovesa považuji za „zakládající členy“ této vy-slovesné kategorie. Jejím svorníkem je schéma *vy-V* („manipulací s materiálem tvořit“) *dutý prostor*. Na jeho základě se k této kategorii připojila významově blízká slovesa *vyhrabat (jámu)* a *vyorat (brázdu)*, jejichž simplexy už ovšem nezahrnují sémém s existenčním významem (**hrabat jámu, *orat brázdu*), tzn. už zde dochází k „shiftu“ slovesného základu na základě vy-schématu.

Třetí skupinou této kategorie jsou slovesa odvozená od slovesných základů s významem „silou odstraňovat části pevné látky z celku“. Jejich LM už není nutně země, proto už součástí obrazu těchto činností není nutně vytváření prohlubně nebo dutiny, i když v některých případech to možné je: *dlabat, dloubat, hlodat, kousat, hryzat, klovat, lámat, řezat, sekat, pilovat, bourat, -razit, vrtat*. Povaha těchto dějů ale umožňuje jejich pomocí dutý prostor vytvořit. Opět se jedná o odstraňování části látky, což koresponduje s předponou *vy-*.

Čtvrtou skupinou jsou slovesa označující nespecifické působení silou na pevnou látku. Nejde primárně o oddělování části od celku, spíše o působení takovým způsobem, že se zároveň určitá část hmoty odstraní, i když to není hlavním účelem: *dřít, mlít, pálit*.

¹²⁶ Pod rámečkem vždy budu uvádět příklady, které nejsou doloženy ve slovnících, ale v ČNK ano.

Pátou skupinou jsou slovesa pohybu. Smyslem těchto činností je přemístění, pouze „vedlejším produktem“ je působení síly na povrch země a změna tohoto povrchu, odstranění některých částí a vytvoření prázdného místa: **dupat, chodit, jet, jezdit, šlapat**. I tady se jedná o významový posun, rekategorizaci, aktivizaci necentrální subtrajektorie síly.

Podobná je situace i u slovesa *vystřilet (otvor)*. Smyslem činnosti označené simplexem **střílet** je primárně zasahování cíle (*střílet zvěř*), ale v této souvislosti je aktivizována necentrální doména – věcná souvislost, kdy střílet znamená zároveň „silou odstraňovat části pevné látky z celku“. Je to necentrální specifikace, konotace, informace, která je součástí našeho obrazu tohoto děje.

Podobným případem jsou další slovesa – stavová **ležet, sedět, stát** – a procesuální sloveso **dýchat**. Jediná síla, která je zde identifikovatelná, je tíha předmětu působící na podklad, u slovesa *dýchat* je to působení teplého dechu. Koherentní vy-sloveso vzniká na základě rekategorizace, aktivizace těchto necentrálních subtrajektorií.

Na této kategorii je vidět, jak **postupně stále větší část celkového významu zaujímá význam slovesného schématu**. U centrálních sloves („zakládajících členů“) a u sloves druhé skupiny by se ještě dalo hovořit o kombinaci slovesného základu a obecného významu předpony (směr ven z ohraničeného prostoru). U ostatních sloves se však jedná spíše o realizaci vy-slovesného schématu. Význam slovesných základů – se čím dál tím více liší od významu jejich simplexů. Schéma způsobuje jejich rekategorizaci, aktivizaci takových subtrajektorií, které odpovídají požadované kategorizaci slovesného základu (zde „působením síly tvořit prázdný prostor“).

Pokračováním této řady by mohla být právě slovesa desubstantivní nebo deadjektivní, v nichž základ nesplňuje už ani rys „být slovesem“, i tento rys by pak musel pocházet z předponově-slovesného schématu¹²⁷.

I tato podkategorie má **centrální strukturu**. Jejím abstraktním vrcholem je **schéma vy-V** („silou tvořit“) *něco (duhý prostor)*, **prototypem** může být sloveso *vykopat (jámu)* a ostatní slovesa se čím dál tím více významem svého základového slovesa (simplexu) vzdalují od centra – velká část jejich významu je příspěvkem vy-schématu. Vy-schéma je zde podle mého názoru důležité a není ho možno plně nahradit prototypem jako centrem kategorie, a to právě z toho důvodu, že významové rysy tohoto schématu lze najít i v derivátech, v nichž tyto rysy z hlediska významu slovesného základu nemají opodstatnění. Prototyp bych zde tedy pojímala spíše jako kognitivně nejvýznačnější realizaci schématu.

Vrátíme-li se k otázce významového vztahu mezi předponou (předponovým schématem) a slovesným základem, mohou se vztahy v rámci této kategorie jevit takto:

V **centru** stojí ta vy-slovesa, jejichž slovesné základy interagují s předponou prostřednictvím své konvenčně prominentní subtrajektorie. Jinými slovy, jsou to vy-slovesa, v nichž je konvenční význam slovesného základu a předpony ve vztahu **sémantické shody** – simplex *kopat jámu, orat brázdu, rýt rýhu* existují.

Na periferii pak stojí slovesa, která nejsou konvenčně (jazykově) strukturována/kategorizována potřebným způsobem (**dýchat kolečko, *ležet trávu, *jezdit cestu*). Při tomto typu **sémantického konfliktu** se musí aktivizovat alternativní subtrajektorie kognitivního potenciálu slovesa, tzn. dějového pojmu (kognitivního obrazu děje) a význam slovesa se na tomto základě aktuálně **rekategorizuje**. U těchto sloves **určuje výslednou podobu intenčního pole předponově-slovesné schéma** (abstrahované z centrálních sloves), což je důvodem proč v těchto případech pozorujeme změnu intence (a valence) způsobenou prefixací.

Můžeme zde očekávat souvislost: **čím méně prominentní je žádoucí subtrajektorie v rámci slovesného pojmu, tím dále je toto sloveso z centra kategorie**.

¹²⁷ Příkladem je sloveso *vsítit (míč)*, které uvádí ve svém výkladu M. Dokulil. Schematickou kostrou tohoto v-slovesa je v-schéma *v-V* („přemísťovat“) *něco do ohraničeného prostoru* významem. To je „svorníkem“ kategorie deverbativních kauzativních sloves označujících akční změnu místa přímého objektu v doméně fyzického prostoru: *vsítit (míč do branky, do sítě)*, *vkopnout (míč do branky, do sítě)* apod. Sloveso *vsítit* je neutrální co do způsobu pohybu, ale specifické co do cíle pohybu: „nějak umístit něco do sítě“. Myslím, že se proto nejedná přímo o kondenzaci spojení *vsítit do sítě*, protože *vsítit* má obecnější význam „umístit dovnitř do sítě“, ať jde o kopnutí nebo např. hlavičku. U tohoto slovesa se tedy nedá mluvit o modifikaci slovesného základu (**sítit*) významem předpony, jak je prefixace běžně chápána. Vysvětlením by mohla být právě představa předponově-slovesného schématu; pak by se jednalo o determinaci předponově-slovesného schématu významem substantiva.

Indicií svědčící o **existenci předponového schématu pro danou kategorii předponových sloves** – o jeho „kognitivní význačnosti“ – je v první řadě existence předponových sloves patřící k dané subkategorii, která vznikají na základě shiftu slovesného základu. V případě této subkategorie je to velké množství sloves, z nichž nejzřetelnějším případem je např. sloveso *vydýchat kolečko na zamrzlém okně*. Opakuji, že slovy „shift slovesného základu“ míním situaci, kdy neexistuje v rámci simplexního lexému (*dýchat*) sémém, který by měl tentýž **význam** jako slovesný základ v rámci vy-slovesa a tutěž **valenci**. V tomto případě by muselo existovat sloveso **dýchat kolečko na sklo* ve významu „vytvářet“, podobně jako existuje simplex *ryt brázdu*, *kopat jámu*. Toto **konstrukční schéma** (slovotvorný model) **je schopno fungovat jako slovotvorný formant** (nebo alespoň v době vzniku tohoto vy-slovesa bylo) a je tak součástí sémantického systému předpony *vy-*.

Další indicií svědčící o samostatnosti určitého vy-schématu, je podle mého názoru skutečnost, že v rámci jednoho vy-slovesného polysémního lexému (*vypsat*) tvoří takovéto schéma základ některého z diskrétních významů. Aby bylo možno odlišit jednotlivé významy takového lexému, musí mluvčí disponovat slovotvornými modely (vy-schématy), které tyto významy zakládají.

<i>vypsat (pero)</i>	= činností vyprázdnit, spotřebovat obsah, srov. <i>vypít (sklenici)</i> , <i>vytelefonovat (kارتu)</i>
<i>vypsat (slova z textu)</i>	= činností vybrat z většího množství, srov. <i>vylosovat (čísla)</i>
<i>vypsat (formulář)</i>	= činností vyplnit prázdná místa, srov. <i>vybarvit (omalovánky)</i> , <i>vypomoci</i>
<i>vypsat (všechny položky)</i>	= činností vyčerpát/vyčíst, srov. <i>vyjmenovat (dny v týdnu)</i>
<i>vypsat (konkurz)</i>	= činností veřejně vyhlásit, učinit dostupným veřejnosti, srov. <i>vyhlásit</i> , <i>vylepít</i> , <i>vybubnovat</i>

<i>vypsat se</i> (o začínajícím spisovateli)	= činností se vyprofilovat, najít své výrazné rysy a ty učinit viditelnými, srov. <i>vyzpívat se</i> , <i>vybrát se</i> (zpěvem, hraním se zlepšit)
<i>vypsat se (do deníčku)</i>	= činností se zbavit emocionálního tlaku, srov. <i>vyplakat se</i> , <i>vyřeškat se</i>
<i>vypsat se (z deprese)</i>	= dvojí interpretace: činností se dostat z něčeho (jako psychoterapie) apod., srov. <i>vykřesat se</i> (z nemoci), nebo zbavit se něčeho, co je uvnitř, srov. <i>vyplakat se</i> (z lítosti) zřejmě jako <i>vydat se</i> (z peněz)
<i>vypsaný</i> (o písmu, o ruce)	= vyprofilovaný, vykrystalizovaný, srov. <i>vypsat se</i> , <i>vyzpívat se</i> apod.

Je otázka, jestli můžeme za indicii existence samostatného vy-schématu považovat existenci metaforických projekcí, v nichž toto sloveso hraje roli zdrojové představy. Např. pro sloveso *vyplakat se* by takovýmto zdrojem byla schematická představa označená slovesem *vyprázdnit se*. Pro účely této práce budu předpokládat že ne. Nebudu tedy počítat s existencí samostatných vy-schémat pro slovesné kategorie, které neobsahují vy-sloveso vzniklé prostřednictvím „shiftu“ slovesa, i když existují metaforické projekce odpovídající schematické dějové představy.

Existující schéma může být více nebo méně **kognitivně význačné**. Pokud je kognitivně význačné, lze říci, že tento slovotvorný model je **produktivní**. Příkladem je již uvedená kategorie sloves s významem „vytvořit prázdný prostor“ (*vykopat jámu*) – děje a stavy, které lze pojmut – i na základě zcela periferních domén – jako prostředek vytvoření prázdného prostoru, se mohou stát jejím základem.

Existující (kognitivně význačná) předponová schémata lze najít jak u některých subkategorií spadajících do centrálního významu předpony (srov. *vyjít: vytančit, vykolíbat se; vyhnat: vyštípat, vykourřit, vypískat* apod.), tak u subtrajektorií extendovaných (srov. níže o polysémii), k nimž se řadí právě zde uvedená subtrajektorie (*vykopat jámu*). Mohou vznikat na základě kategorií ve všech doménách, nejen v doméně fyzického prostoru. Záleží jen na tom, jak je daná kategorie kognitivně význačná, tj. jak moc tento pojem mluvčí při své interakci se světem a následném přemýšlení a komunikaci potřebují. Tak vznikají předponově-slovesná schémata v doméně prostoru („samostatně se přemístit ven“), ale také v dalších doménách, např. v doméně času existuje produktivní kategorie sloves s významem „realizovat (jako znak)“, jejichž přímými objekty jsou entity charakterizovatelné jako sekvence znaků: *vybláskovat (slovo)*, *vyspelovat (slovo)*, *vypípat (sprosté slovo)*, *rytečkovat (slovo)*, *vyřukat (rytmus)*, *rytleskat (rytmus)*, *vytočit (telefonní číslo)*, *vymačkat (kód)* apod. Slovesným základem může být označení jakéhokoliv děje, který lze pojmut jako realizaci signálu nebo informace pomocí znaků.

4. Paradigmatický aspekt významu předpony (zvl. polysémie)

4.1. Základní strategie

Centrální význam předpony vy-

Základem popisu polysémie předpony je teze o **tělesné zakotvenosti významu** („embodiment“) – z ní vyplývá, že význam gramatických prvků je tělesně zakotvený, tj. obecně kognitivním základem jejich významu jsou **konceptuální schémata** vzniklá na základě elementární zkušenosti s fyzickým světem.

Předpona vy- ve svém centrálním významu je významová jednotka, jejíž profil se skládá z konceptuálního schématu „**uvnitř-venku**“, které představuje ohraničený prostor v širokém slova smyslu, a **pohybového vektoru** (trajektorie – „**cesta**“) orientovaného vzhledem k tomuto ohraničenému prostoru **excentricky** – ten zahrnuje i excentrickou „**sílu**“.

Spojením centrálního významu předpony s konkrétními slovesnými základy, definovanými v doméně fyzického prostoru, vzniká kategorie centrálních sloves. Tato kategorie je uspořádaná **centrálně** – **prototypická** jsou slovesa pohybu obsahu ven z nádoby, neprototypická jsou skupiny sloves, které neoznačují přímo pohyb obsahu ven z nádoby, ale přesto u nich lze identifikovat obecný význam „pohyb ven“. Pracuji tedy vlastně s dvěma vrstvami centra – „**pohyb ven**“ a „**pohyb obsahu ven z nádoby**“.

Necentrální (extendované) významy předpony se neodvozují přímo od obecného významu „pohyb ven“, ale vznikají na základě jednotlivých typů realizací centrálního významu předpony – centrálních vy-sloves.

Událostní schémata

Obecná prostorově-silová konfigurace předpony se kombinuje se slovesnými základy fyzických sloves. Jejich schematické rysy se integrují se schématickým významem předpony. V množství sloves, která takto vznikají lze identifikovat omezený počet tzv. **událostních schémat**. Jedná se o schematické událostní představy, které jsou specifické pouze co do schematických rysů participantů a co do realizace vektoru pohybu, např. „pohyb látky ven z pevné nádoby“ nebo „pohyb předmětu ven z tekuté látky“.

Každé takové událostní schéma spojuje několik typů sloves. Např. slovesa *vylít*, *vytéct*, *vykapat*, *vypustit* apod. označují „pohyb látky ven z pevné nádoby“. Jak ohraničený prostor a jeho obsah, tak vektor pohybu mají konkrétnější podobu: pevná nádoba, látkový obsah, vektor pohybu realizovaný jako trajektorie směřující dolů. Jednotlivé typy sloves se liší co do **hierarchizace** této schematické události, tzn. v tom, který participant situace stojí v roli subjektu apod. Tyto typy sloves označuji jako „subkategorie“.

Subkategorie fyzických vy-sloves

Rozsáhlou kategorie fyzických vy-sloves, v nichž má předpona *vy-* význam „pohyb ven“, tak lze roztrždit na množství **subkategorií**. Jednotlivé subkategorie vy-sloves se pak mezi sebou liší

a) povahou událostního schématu, které implikují (*vypadnout* – „předmět se přemístí ven z nádoby“ x *vylít se* – „látko se přemístí ven z nádoby“)

b) uspořádáním intenčního pole (*vytéci* (o vodě) x *vytéci* (o vaně) x *vypustit*).

Tyto kategorie jsou poměrně dobře vymezené, přirozeně vnitřně soudržné (*vyčerpat*, *vypumpovat*, *vysát*, *vydojit*, *vytočit*, *vypustit*, *vyčákat*, *vystříkat*, *vyšplouchat*, *vyšplíchat*; *vyčáknout*, *vyšplounout*, *vyšplíchnout* apod.) – je pravděpodobné, že jsou psychologicky reálné.

Tyto subkategorie fyzických sloves představují již poměrně specifické dějové představy – jejich členy sdílejí často také různé dějové konotace. Na jejich základě mohou významovým posunem vznikat extendované subkategorie vy-sloves, která již nelze zahrnout pod centrální význam předpony. Jak centrální, tak necentrální vy-schémat se mohou projektovat do nefyzických domén. Tak mohou vznikat schémata projektovaná.

Významové extenze

Každé sloveso označuje při svém aktuálním užití plnou mentální reprezentaci. Ta je specifická v mnoha různých aspektech, z nichž jeden byl mluvčími vybrán jako základ pro užití konkrétního slova. Např. děj, kdy člověk postupně bere jednotlivé částčky nějakého množství z nějaké nádoby a konzumuje je, se dá označit slovesem *vyjíst* (*všechny bonbóny z krabičky*). Tento děj byl pojat prostřednictvím schematické událostní představy přemístění množství ven z nádoby, což motivovalo použití předpony *vy-*. Ale tím, jak se dané sloveso používá ve spojení s touto představou, stává se jeho významem celá tato mentální reprezentace (ty její aspekty, které se opakují), tj. sloveso se **lexikalizuje**.

V druhé fázi se může stát, že se tato komplexní mentální reprezentace (lexikální význam) rehierarchizuje, tj. do pozice nejprominentnějšího aspektu se dostane jiná její složka než ta, která motivovala výběr slovotvorné struktury, např. jiná doména. V tomto případě to může být doména **posese** nebo **existence**. Děj už není pojímán výhradně jako „přemístit určité množství ven a zkonsumovat to“, ale spíše jako „vypotřebovat množství, ztratit“ (doména posese) a nebo „způsobit zánik množství“ (doména existence). Takto nově hierarchizovaná představa je ale stále označována tímž výrazem. Může dojít následně k tzv. **reanalýze** – prominentní schematický aspekt („kostra“) nově strukturované dějové představy se asociačně spojí s původním slovotvorným prostředkem. Tak použitý slovotvorný formant může získat nový význam, např. „vypotřebovat“. Jako takový je použitý i v kontextech, kde není splněna původní prostorová specifikace, tj. pohyb směrem ven: *vymýdlit celé mydlo*.

Tento typ extenze odděluje od metaforické projekce, a to i přesto, že může zakládat změnu domény (prostor – posese). Vzniká na základě aktuálního **souvýskytu** konkrétních specifikací v různých doménách („vyjmout“ (prostor) = „získat“ (posese)) v konkrétním slovese. Typickými extenzemi jsou posuny z domény prostoru do domény času, síly, existence, posese, kvality.

Metaforická projekce

Tento typ významového posunu vzniká naopak podle mého názoru na základě **konceptuální souvislosti mezi dvěma doménami** (konceptuální metafora HNĚV JE KAPALINA V NÁDOBĚ). Tento vztah lze doložit i příklady ze slovní zásoby a frazeologie. Jde o případy, kdy je určitá abstraktní doména konvenčně konceptualizována prostřednictvím představy prostoru. Typickým příkladem je právě doména emocí. Prostorová konceptualizace této domény pak umožňuje užití prostorového významu předpony (předponového formantu) ve spojení se slovesným základem definovaným v takovéto nefyzické doméně – srov. *vyplakat se*, *vyžurřit se*. Tímto způsobem vznikají projektované kategorie vy-sloves, která jsou definována v množství specifických domén, jako je komunikace (*vyzradit*), hodnota (*využít*), vjem (*vysechnout*, *vytrpět*) apod. Projektovat se mohou i extendovaná vy-schémat (srov. výše).

Ve svém popisu materiálu mohu metaforické projekci věnovat bohužel jen omezený prostor. Tato problematika přesahuje rozsah práce. Přesto je potřebné uvést alespoň předpokládané metaforické projekce, protože je tak možné zkoumaný vzorek víceméně pokrýt.

Extendované významy předpony a extendovaná a projektovaná vy-schémat

Extenzí (reanalýzou) a metaforickou projekcí vznikají tedy nové významy slovotvorných formantů. Slovotvorným formantem může být buď předpona jako jednotka nebo celé předponové schéma (se specifickou valencí), tj. vznikají nové významy předpony a předponových schémat. Pokud existuje více vy-schémat definovaných tímž způsobem v téže doméně, může na jejich základě vzniknout abstrakcí nový význam předpony jako jednotky – informace o valenci už není jeho součástí. To je tedy druhá možnost jeho vzniku.

Podle mého názoru tedy **nedochází přímo k posunům významu předpony na její (vysoké) rovině obecnosti**, ale k posunu významu dochází u konkrétních sloves při jejich každodenní interakci s aktuálními představami, které jsou jimi pojmenovávány. A tyto posunuté významy se zobecňují a jsou relevantní z hlediska slovtvorby.

Nejobecnější schéma polysémní sítě předpony tak tvoří několik málo **vysoce abstraktních významů předpony** definovaných v maximálně obecných doménách (prostor, čas, síla, existence, posese kvalita, kvantita). Jejich kognitivním základem jsou často **obecná konceptuální schémata** („uvnitř-venku“, „nahore-dole“, „spojení“, „figura-pozadí“ ...). Jeden z těchto obecných významů je centrem sítě a zahrnuje velké množství sloves („uvnitř-venku“). Ostatní jsou ve srovnání s tímto centrálním významem výrazně periferní – kategorie jejich sloves jsou mnohem užší.

Ale významový systém předpony *vy-* je mnohem složitější, obsahuje právě poměrně značné množství více či méně specifických předponových schémat, a to jak extendovaných, tak projektovaných.

4.2. Popis polysémie v KGL

Polysémie¹²⁸ je jedno z nejdůležitějších – a zároveň také značně kontroverzních¹²⁹ – témat KGL v posledních dvaceti letech. Analyzuje se jako síť mnoha významů neboli způsobů použití dané jazykové jednotky vzájemně spojených tzv. rodinnými podobnostmi.

V rámci KGL vzniklo několik modelů polysémní struktury: **radiální síť** (Brugman 1981, Lakoff 1987), **schematická síť** (Langacker 1991), **síťové modely** (Sandra–Rice 1995) atd. Popis polysémie do značné míry souvisí s psychologickým výzkumem Eleanor Rosch z poloviny 70. let (prototypové jevy v lexikálních kategoriích). Silným impulsem byly velice populární analýzy Brugmanové a Lindnerové v roce 1981 (předložka *over* a verbální částice *up* a *out*).

V KGL se polysémní struktura lexikální jednotky pojímá jako přirozená komplexní kategorie (kategorie kategorií): v centru stojí primární význam a k němu jsou prostřednictvím různých typů sémantických vazeb připojeny další významy¹³⁰.

V roce 1981 vznikla průkopnická práce Claudie Brugmanové, analýza anglické předložky *over*, na niž navázal v roce 1987 také George Lakoff a další (Dewell, Kreitzer, Evans, Tylerová). Vzhledem k tomu, že otázka polysémie se teoreticky řešila v první řadě v souvislosti s touto „slavnou“ předložkou, uvedu zde také základní informace. Polysémie předpon ovšem, ač se jeví, jako by s polysémií předložek úzce souvisela, má svou vlastní problematiku. Jejich úzký vztah se slovesem a vůbec principiálně dynamický charakter a také jejich významová a formální nesamostatnost (jde o morfém, ne o slovo) je od předložek zřetelně odlišuje. Jedná se podle mého názoru v první řadě o jejich status jako jednotek – vztah předpony a slovesa, jejího primárního kontextu, je užší než vztah předložky a jména a navíc vzniká uvnitř slova, takže v něm hrají mnohem zásadnější roli lexikalizační procesy (srov. „entrenchment“). Samozřejmě pokud jde o povahu významu, lze říci, že předložky i předpony mají význam podobným způsobem schematický – lze v něm identifikovat vazby na konceptuálně-schematické, prostorově motivované struktury. Z těchto důvodů jsou pro mě analýzy předložky *over* inspirací z hlediska přístupu k polysémii, ale jsem si vědoma toho, že jejich teze nelze přímočaře aplikovat na popis významu předpon. Pro předponu je tedy podle mého názoru zásadní její vztah k slovesu a není možné ji považovat za samostatnou významovou jednotku, jakou je třeba předložka¹³¹. Právě to je důvod proč pracuji s pojmem „předponově-slovesné schéma“.

Brugmanová pojímá předložku v Talmyho a Langackerově duchu jako vztah mezi dvěma entitami, z nichž jedna je figurou – trajektor TR – a druhá pozadím¹³², orientačním bodem – landmark LM. Jedná se o vysoce detailní popis jednotlivých užití předložky (vymezuje 24 různých významů) – jednotlivá užití, která jsou pojata jako samostatné významy, se liší často pouze v některém schematickém rysu jednoho z participantů. Dostáváme se k základní otázce polysémních analýz, a to k problému **vymezení samostatných významů**.

Pojetí, kdy součástí významu předložky je i schematická povaha participantů, označují Brugmanová a Lakoff jako **interpretaci plnou specifikací – významy předložky a jejího kontextu se překrývají**. Alternativou je pak interpretace minimální specifikací, kdy se nepočítá s průnikem významů, významy komponentů se vzájemně doplňují.

Vzhledem k tomu, že dochází k překrytí významu předložky a jejího lexikálního kontextu, množství samostatných významů značně narůstá. Detailnost svého popisu opírají autoři o implicitní předpoklad, že

¹²⁸ Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 57nn.

¹²⁹ Bývá poukazováno (v negativním smyslu) jak na množství modelů, tak na rozmanitost popisu vztahů mezi jednotlivými významy (sémantické překrytí, metafora, metonymie, transformace obrazových schémat) nebo na vágnost kritérií pro odlišení jednotlivých významů, která má za následek značnou subjektivnost popisu. Za nejasný se také někdy považuje poměr mezi vztahy v polysémní síti a skutečnými principy mentální organizace – tzn. do jaké míry jsou popsány vztahy významové extenze psychologicky reálné, srov. „At any rate, at this point in time there is no reason for maintaining that lexical-semantic networks in cognitive linguistic are blueprint of the conceptual territory associated with a lexical item in the mind of a speaker.“ (srov. tamtéž, s. 58).

¹³⁰ V následující části se opírám hlavně o analýzu anglického *over* Vyvyana Evanse a Andrey Tyler (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s.186-237).

¹³¹ Podobným dojmem na mne trochu působí např. popis ruské předpony *за-*, jehož autorkou je Laura Janda (srov. JANDA 1986).

¹³² Figura a pozadí jsou pojmy vytvořené Leonardem Talmym (v roce 1978), jsou odvozené z Gestaltové psychologie (srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 227).

pokud je nějaká realizace, nějaké specifické užití předložky zdrojem vzniku jejího dalšího významu, je toto užití také samostatným významem (*go over the bridge – live over the bridge*).

Podle mého názoru extendovaný význam skutečně vzniká obvykle na základě pouze určitého výběru užití významu původního, často na základě společného přidaného významového rysu (konotace), který sdílí tyto vybrané kontexty, ale který není sdílený všemi užitími zdrojového významu. Tato sdílená konotace se pak může stát základem pro nový význam. To ale neznamená, že onen výběr musí být samostatným významem. Možnost, že mluvčí takovíto soubor užití předložky vnímají jako relativně samostatný, oddělený od ostatních kontextů předložky, nemusí být vyloučena. Je možné vzít v úvahu Langackerův výklad hierarchizovaného systému znakových jazykových jednotek. Langacker říká (srov. výše), že dochází k „zakořenění“ (lexikalizaci) i širších struktur, např. *míč pod stolem*. Takovéto struktury mají svůj vlastní vztah s mentální reprezentací, nejen význam „strukturní“, jinými slovy, **nekompozicionalita je otázkou většího množství jazykových struktur**. U této struktury je součástí takového „zakořeněného“ významu pozice míče mezi nohama stolu. Kdyby byl stůl vzhůru nohama, nebo visel na zdi, zdálo by se nám zvláštní označit míč umístěný vertikálně níže v téměř místě označit jako *míč pod stolem*, i když doslovně by to bylo tvrzení pravdivé, tj. situace by odpovídala významu „strukturnímu“, ale ne významu „zakořeněnému“, specifitějšímu.

Podobným způsobem se podle mého názoru mohou zakořeňovat i slovesné struktury, např. struktura *V over N*, třeba s významem „přemístit se (V) přes úsek cesty (N)“. Tato struktura může – a pravděpodobně bude – obsahovat rys kontaktu (vlastně se jedná o konotaci), ovšem to se netýká předložky jako takové. Relační struktura *X over Y*, resp. *TR over LM*, tj. vlastní význam předložky, je schématem (abstrakcí) široké kategorie takovýchto specifitějších struktur. Některé z nich mohou být kognitivně význačnější, a tedy zakořeněné (jako tato), jiné méně význačné. Myslím, že **pokud tímto způsobem navážeme na Langackera, je možné významovou síť předložky takto „rozvrstvit“ a není nutné přisuzovat předložce samé takové množství různých významů** (srov. níže pro předponu *vy-*). Přitom je vyhověno intuici, že kontexty typu *go over the bridge* mají v rámci všech kontextů předložky jaksi výsadní postavení.

Článek Andrey Tylerové a Vyvyana Evanse¹³³ nabízí novou analýzu polysémie předložky *over*. Podle autorů původní analýza nezohledňuje **konceptuální integraci**, která probíhá on-line při vytváření i vnímání řeči, včetně inferenčních procesů apod. Tzn. podle nich je třeba brát v úvahu i věcné znalosti o světě, které silně omezují množství možností interpretace konkrétního vyjádření a ruší víceznačnost, která by nastala, pokud bychom vycházeli pouze z doslovného významu. Proto podle nich **není nutné vymezovat tolik významů předložky** – její vysoce schematický význam se vždy integruje s významem kontextu žádoucím způsobem na základě znalostí např. o silově-dynamických procesech ve fyzickém světě apod. Pro vymezení významu uvádějí dvě kritéria – aby mohl být vymezen jako samostatný, nesmí mít daný význam mít čistě prostorovou povahu nebo musí reprezentovat zcela odlišnou prostorovou konfiguraci participantů než význam zdrojový.

Souhlasím s autory v tom, že je třeba brát v úvahu aktuální konceptuální integraci. V případě předpon jako jednotek „sublexikální“ ovšem musíme počítat s vyšší mírou zakořenění (entrenchment, lexikalizace), tzn. s tím, že dochází k **ustálení určitých základních typů integrace schematického významu předpony a slovesného základu** (srov. opět pojem „vy-schéma“). S těmito typy pak pracuje jak mluvčí při vytváření nového vy-slovesa, tak vnímatel při jeho interpretaci, protože je to efektivnější, než vytvářet vždy ad hoc novou konceptuální integraci.

Další otázkou je povaha **vztahů mezi jednotlivými významy**. Analýzy Brugmanové (Lakoffa) a také analýzy slovanských předpon Laury Jandy pracovaly s pojmem transformační vazby. Jejím příkladem je změna trasa –dlouhý předmět. Z mého pohledu se tyto analýzy pohybují na příliš vysoké rovině abstrakce. Nedokázala jsem si představit ve všech případech, jak v praxi k takovému významovému posunu dojde. Výklad Tylerové a Evanse je pro mne zajímavý v tom, že vysvětluje na příkladu konkrétního užití předložky proces významového posunu. Nový význam podle nich vzniká prostřednictvím tzv. **reanalýzy**.

Např. kontexty, kdy je *TR* rozsáhlejší než *LM* a zároveň je situace vnímána shora (*the tablecloth over the table*) obsahují navíc přidaný význam „zakrytí“. Prostřednictvím reanalýzy dojde k vytvoření souvislosti mezi předložkou a tímto novým vizuálním významem a pak už je možné použít tuto předložku

¹³³ Tyler, A. – Evans, E.: Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over. (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 186-237).

i v případech, kdy není TR vertikálně nad LM, jak vyžaduje centrální význam předložky *over*, jako např. *a board over the hole in the ceiling/the wall*. Tento princip se mi jeví jako objektivnější proto, že vyžaduje „překrytí“ zdrojového a extendovaného významu u některých případů. Jinými slovy, abychom mohli hovořit o vztahu extenze mezi dvěma významy, musíme být schopni uvést několik případů, v nichž se tyto dva významy vyskytnou zároveň – jeden jako prominentní a druhý jako neprominentní.

Tento princip, který autoři označují slovem reanalýza, je podle mého názoru obecně hlavním principem vzniku extendovaných významů také v případě předpony (předponového formantu). Jedná se ve své podstatě o změnu prominence neboli změnu hierarchizace jednotlivých aspektů (zde domén) mentální reprezentace (lexikálního významu předponového slovesa) a následný vznik asociačního spoje mezi tímto novým významem a slovotvornou konstrukcí. Uvedený přidaný význam „zakrytí“ (specifikace v necentrální doméně zraku) lze podle mého názoru hodnotit jako konotaci této přeložkové fráze, pokud je dostatečně ustálený. Je zřejmé, že takto by se význam pojmu „konotace“ dosti rozšířil, ale evidentně se jedná stále o tentýž jazykově-kognitivní princip: sémantizace vlivem posílení vazby s reálnou mentální reprezentací.

Autoři poukazují na to, že extenze může vzniknout na základě významu již extendovaného – extenze se řetězí – a že může vzniknout více různých extenzí na základě jednoho zdrojového významu – extenze se větví.

Kromě významové extenze se ovšem počítá i s metaforickou projekcí – systém projekcí vzniká na základě sítě vzniklé pomocí extenzí.

Dalším problémem je **vymezení významu primárního**. Jednotlivé analýzy se rozcházejí v tom, jak moc konkrétní tento význam je, jestli je to spíše schéma nebo prototyp. Autoři uvedeného článku nazývají primární význam protoscénou a pojmají ho jako vysoce schematickou prostorovou konfiguraci. Pro *over* je to situace, kdy je TR nad LM tak blízko, aby mohlo dojít ke kontaktu mezi nimi. Uvádějí čtyři kritéria, na jejichž základě je možno primární význam určit: (a) jedná se o první doložený význam, (b) tento význam v rámci sítě dominuje – jeho významové komponenty jsou nejfrekventovanější v dalších významech, (c) podílí se na opozitním systému základních předložek – má tam své vymezené místo, (d) je možno od něj odvodit další významy – tak, aby prostřednictvím řetězcích se a větvících se významových vztahů bylo možno integrovat do systému co největší množství realizací.

Jak je zřejmé z předchozích úvah, na základě své zkušenosti se zpracovaným materiálem jsem si vytvořila představu, která se inspirovala **modelem Langackerovým**, tzn. jeho představou hierarchicky uspořádané sítě různých specifických konstrukčních schémat, mezi kterými jsou vztahy schéma – realizace. Připadá mi, že je dostatečně složitá na to, aby reflektovala složitost vztahů v polysémním systému, i když je mnohem obtížnější ji jednoduše graficky znázornit – vzhledem k tomu, že zohledňuje vztahy na více rovinách obecnosti, není možné ji reprezentovat jednoduchým schématem. Právě pro popis sémantiky předpony *vy-* v širokém slova smyslu je ale podle mého názoru důležité počítat minimálně se dvěma rovinami obecnosti, a to s významem předpony jako jednotky a s významem předponově-slovesného schématu, tj. specifického slovotvorného modelu. Právě tyto slovotvorné modely (jak jsem již zmiňovala) podle mého názoru hrají v mnoha případech roli slovotvorného formantu a je to právě jejich význam, který se integruje s významem slovesného základu. Jen tak je podle mého názoru možné vysvětlit změny valence, ke kterým při prefixaci standardně dochází. Specifický slovotvorný model (jako abstrakce existující kategorie) také může snáze než sama předpona nést sémantické rysy, které mají již v podstatě lexikální charakter, jako např. „činnosti vytvořit dutý prostor“ (*vykopat (jámu)*, *vypálit (otvor)*) nebo „činnosti se zbavit emocionálního nebo silového přetlaku“ (*vyvztekat se*, *vyběhat se*, *vydovádět se*, *vypsat se (do deníčku)*), srov. níže.

Význam jakékoliv znakové jazykové jednotky (včetně slov) podle Langackera představuje **síť** vzájemně souvisejících významů. Jeden z uzlů takovéto sítě je (obvykle) prototypickým významem dané jednotky. Kromě něho však síť obsahuje také kategoriální **schéma**, které představuje maximální abstrakci všech uzlů. Je to vysoce schematický uzel, který neutralizuje všechny rozdíly mezi zbývajícími uzly, jakýsi minimální významový invariant. Ani prototyp, ani schéma však podle něho nejsou schopny zastupovat celou síť. Navíc neplatí, že by všechny kategorie musely mít jedno centrum v podobě prototypu a nejvyšší existující schéma, které by bylo kompatibilní se všemi uzly sítě.

Langackerův model kategorie tak není čistě radiální (centrální) v lakoffovském smyslu, ale zahrnuje i významovou hierarchii. Mezi uzly sítě jsou tak dva typy vztahů:

- a) vztah **kategorizace** (vertikální), tj. vztah mezi schematickou jednotkou a její specifickou realizací – významové rysy (specifikace) obou členů vztahu jsou v souladu; specifický člen je významově bohatší než člen schematický, ten obsahuje jen část jeho významových rysů, a může se tak vztahovat ještě k dalším specifickým uzlům, kategorizovat je
- b) vztah **extenze** (horizontální) – vztah mezi dvěma uzly sítě, jejichž některé specifikace jsou v konfliktu; prostřednictvím těchto vztahů jsou ke kategorii (např. lexému) připojovány postupně další a další mírně odlišné členy (významy) směrem od centra (prototypu) k periférii¹³⁴

Představy prototypu a schématu jsou podle Langackera vzájemně kompatibilní. Jádro sítě tvoří kategoriální prototyp, ke kterému se v „horizontálním“ směru poji prostřednictvím vztahů extenze extendované uzly sítě (např. mírně odlišné významy dané jazykové jednotky), ve „vertikálním“ směru nahoru schematictější uzly sítě (představující vždy to, co mají dvě nebo více sousedních extenzí společné, tzn. neutralizující jejich rozdíly). Ve „vertikálním“ směru dolů se pak k prototypu (a jeho extenzím) poji více specifické uzly (*ring* = prsten, kulatý předmět, kruh apod.). Více schematické a více specifické uzly jsou k prototypu a mezi sebou (tzn. ve vertikálním směru) vázány vztahy kategorizačními, tzn. schéma vždy kategorizuje uzly, které tvoří jeho specifitější realizace.

Důležité také je, že množství extenzí, schémat a specifických realizací je věcí **konvence** a nedá se předvídat. Navíc se jednotlivé uzly sítě liší co do své „kognitivní význačnosti“, tzn. např. nejvyšší schéma může nebo nemusí být konvenčně ustáleno, a pokud je, může nebo nemusí být kognitivně význačné.

Jak bylo řečeno, takto je modelován význam jakékoliv symbolické, znakové jednotky jazyka. V Langackerově pojetí je tento model relevantní i v oblasti gramatiky. Nejen že jazykové pojmy (nominativ, subjekt apod.) jsou v této koncepci chápány jako nesoucí význam, ale je počítáno i s jejich polysémií, analogickou k polysémii lexikální, a jejich gramatické „chování“ tak lze modelovat právě pomocí sítě.

Na základě Langackerova pojetí tedy sice počítám u předpony *vy-* s centrálním významem a významy periferními, ale pracuji více na nižších úrovních specifičnosti, s předponově slovesnými schématy (specifickými slovtvornými modely), vzhledem k nimž tvoří ten který význam předpony abstraktní vrchol – jeho význam je vysoce schematický, čistě relační, neutrální co do povahy participantů a povahy slovesného děje. Jen takové významy je podle mého názoru možno považovat za významy předpony jako jednotky (srov. níže).

Problém centra sítě v tomto modelu není tak výrazný – Langacker počítá s kognitivně nejvýznačnějším uzlem, **prototypem** sítě. Na jeho základě se pomocí „partial sanction“ vytvářejí extenze. Dvě vedle sebe stojící extenze mohou dát vzniknout více **schematickému uzlu** sítě. Tzn. je možné počítat jak s relativně specifickým prototypem, které tvoří centrum sítě, tak se schématy různých úrovní obecnosti nad prototypem, která zahrnují prototyp a větší nebo menší rozsah jeho extenzí. Maximálně obecné schéma tak může hrát roli absolutního významového invariantu, pokud pro danou kategorii existuje.

V mém popisu se tento moment projevuje tak, že počítám s více „vrstvami centra“. Nejdůležitější jsou pro mě tzv. centrální význam předpony „pohyb ven“. Centrem tohoto centrálního významu – „prototypem centra“ je kategorie sloves „pohyb obsahu ven z nádoby“. Kromě těchto dvou vrstev by bylo možno uvažovat o ještě specifitějším prototypu, vy-schématu „přemístit něco z ohraničeného prostoru ven“. Naopak pohybujeme-li se směrem k větší obecnosti, je možné vymezit význam „směr ven“, který kromě sloves označujících pohyb ven je schopem zahrnout i slovesa jako *vyplnit* nebo *vylepit* (*kerabici*), kde není zřetelný pohyb ven, ale spíše směr síly směřující zevnitř ven.

¹³⁴Jen pro upřesnění: termín „extenze“ zde tedy nese odlišný význam než je tomu v kontextu logické sémantiky. Nejedná se o rozsah pojmu, ale o takový (perifernější) uzel významové sítě, jehož určitá/é specifikace je/ jsou v konfliktu s centrálnějším uzlem, ke kterému se tento uzel vztahuje právě vztahem extenze. Extenze je tedy jednak vztah („rozšíření“) a jednak takto připojený uzel.

4.3. Nástroje popisu a materiál

4.3.1. Nástroje popisu

Při popisu polysémních systémů schematických jazykových jednotek jako jsou předložky a předpony se v KGL vžilo používání dvou pojmů – **trajektor** (TR) a **landmark** (LM)¹³⁵ (srov. výše). Jejich autorem je Leonard Talmy a Ronald Langacker je použil pro popis relačních významových jednotek, tj. sloves, předložek, spojek apod. TR a LM představují dva nejprominentnější participanty referenční situace, např. u prostorových předložek je TRem předmět, který je lokalizován, a LMem předmět, vzhledem k němuž je TR lokalizován. Např. ve spojení *lampa nad stolem* je *lampa* trajektorem a *stůl* landmarkem předložky. Také význam slovesa, které Langacker řadí mezi relační jazykové jednotky, lze charakterizovat pomocí těchto dvou pojmů, prototypicky je TRem subjekt a LMem objekt¹³⁶.

V případě předpony *vy-* je ovšem možné pomocí těchto schematických pojmů popsat jen část užití, konkrétně se jedná o význam centrální, prostorový. Typický je v tomto ohledu pohyb obsahu (TR) ven z nádoby (LM). Pokud má konfigurace jednoho participanta, tj. pokud se jedná o tzv. reflexivní trajektor, je možné v jeho rámci rozeznat „subtrajektor“ a „sublandmark“.

Mnohá užití předpony však už pomocí těchto pojmů podle mého názoru popsat nelze, hlavně u extendovaných významů, jak fyzických (*vykeroužit oblouk*), tak nefyzických (*vykompenzovat ztrátu*). Pokud jde o metaforické projekce prostorových vy-schémát, tam je obvykle možno identifikovat původní relační prostorovou konfiguraci předpony, a proto i TR a LM (*vyplakat se* – mysl je konceptualizována jako nádoba – LM a emoce jako tekutá látka pohybující se ven – TR).

Relační významová struktura předpony se dostává do vztahu s relační významovou strukturou slovesného základu, resp. výsledného předponového slovesa, které relační strukturu slovesného základu přejímá (slovesný základ je řídicím členem vztahu) – obě tyto jednotky jsou definovatelné v termínech TR a LM. Abych odlišila relační strukturu předpony a slovesa a mohla vysvětlit jejich vzájemné vztahy korespondence, **budu participanty, ke kterým odkazuje předpona, označovat jako TR a LM**, a relevantní **participanty slovesné intenční struktury** budu označovat zkratkami pro jejich syntaktickou roli, tzn. např. **S, O, ADV loc** apod. V některých slovesech vzniká vztah korespondence mezi subjektem slovesa a trajektorem předpony (S=TR: *vyjít, vytéci* o vodě), v jiných mezi objektem slovesa a trajektorem předpony (O=TR: *vytáhnout klíč, vylít vodu*) apod.

Vyjdeme-li z výchozího schématu, obecného abstraktního významu předpony *vy-* („uvnitř-venku“ + excentrická „trajektorie“), je možné říci, že **ohraničený prostor** (vymezující prostor uvnitř) **ve většině případů hraje roli LM**. Je to proto, že prostor, ve kterém je lokalizován nějaký předmět („nádoba“), je z definice větší než onen lokalizovaný předmět, a vezmeme-li v úvahu obvyklý rozměrový vztah mezi LM a TR, je LM spíše větší než TR, např. *kolo před domem*, a ne *dím za kolem*¹³⁷. Ovšem jsou případy, kdy sice obsah zaujímá menší prostor než nádoba, ale je stabilnější, méně pohyblivý. Vzhledem k tomu, že prostorová stabilita je důležitou vlastností LM, hraje v těchto případech roli TRu nádoba a roli LMu obsah. Je tomu tak u nádob, které mají povahu obalu: *vybalit dárky, vyžout se* o botě, *vysvléknout župan*. Jde o situace, kdy je „nádoba“ spíše odstraňována ze svého „obsahu“, než aby byl obsah vyjímán z nádoby.

Tyto případy jsou ovšem spíše výjimečné; pokud se o tom výslovně nezmíním, budu napříště počítat s tím, že pokud bude referenční situace předpony dvoučlenná – nepůjde o tzn. reflexivní TR – je v případě předpony *vy-* **ohraničený prostor LMem**.

Smyslem této části práce je vytvořit takový systém, pomocí něhož by bylo možno **popsat jako motivované co největší množství užití předpony**, tj. pokrýt co největší část zkoumaného materiálu, v tomto případě ovšem vzorku. Je samozřejmé, že vždy zůstane vedle takového systému určitá skupina

¹³⁵ Lukeš tento pojem překládá jako dominantanta, jedná se o orientační bod.

¹³⁶ Srov. LANGACKER 2002, s. 137nn.

¹³⁷ Tímto způsobem lze podle mého názoru vysvětlit i známý případ, který bývá užíván jako doklad, že silovým rysem nádoby je její schopnost ovládat pohyb svého obsahu: Věta *láhev je ve víčku* je sémanticky defektní, přestože věta označující objektivně srovnatelnou situaci *žárovka je v objímce* je sémanticky zcela pravidelná. Tento silový rys nádoby je reálnou součástí naší zkušenosti, ale tuto situaci je možné vysvětlit podle mého názoru i vztahem LM a TR: Víčko je menší a prostorově méně stabilní než láhev, proto láhev nemůže být lokalizována vzhledem k víčku, ale naopak ano (*víčko na láhvi*). Objímka je naopak prostorově stabilnější, protože je to část lampy nebo lustru. Proto je možné žárovku lokalizovat vzhledem k ní.

sloves ze synchronního hlediska nezařaditelných, ale těchto sloves by mělo být pokud možno co nejméně (srov. kap. 4.10.).

Je také nutné zdůraznit, že přístup je ve své podstatě významovou interpretací a je založen na **introspekci**, tj. zkoumání vlastní jazykové představitosti, snaze uchopit pocíťovanou souvislost mezi významy. **Tento popis tedy představuje pouze jednu z možných podob, jak ze synchronního pohledu vypadá systém významů vy-formantu v mysli rodilého mluvčího.** Svá zjištění jsem konzultovala i s dalšími českými mluvčími a ukázalo se, že mezi dvěma významy předpony obvykle pocíťují souvislost, ale nejsou schopni přesně říci, v čem ta souvislost spočívá. Po chvíli přemýšlení často došli k určité interpretaci. Ta se v některých případech shodovala s mou vlastní, někdy ale zdůrazňovala jiný významový aspekt – mluvčí použil jinou motivační trasu. Vícečetnost motivačních tras vedoucích k jednomu extendovanému významu se v kognitivních popisech polysémie nepovažuje za nedostatek, spíše naopak. Motivace tohoto významu je o to smysluplnější. Každý mluvčí přitom může profilovat jiné z těchto tras, to může záležet na jeho osobnostním nastavení (např. rozdíl konzervativní a naopak dynamické povahy), ale také např. na tom v jakém pořadí se s jednotlivými užitími předpony setkával a která byla v jeho komunikačním prostředí promimentní. To jsou ovšem otázky pro psycholingvistiku. Je zřejmé, že existuje určitý vztah mezi vývojem významové struktury předpony a touto sítí, ale tento vztah není přímý, je zprostředkovaný tím, jak se jazykový systém jeví rodilým mluvčím – které významové souvislosti si uvědomují, které jen pocíťují apod. Je otázkou pro následný experimentální výzkum, do jaké míry se kryje reálný historický vývoj významové struktury předpony a vytváření obrazu této struktury v mysli mluvčího během jazykové akvizice¹³⁸.

Vzhledem k tomu, že vycházím z Langackerova nereduktivního modelu a kladu důraz na kategorizační vztahy, **není pro mě tak důležitou otázkou rozdíl mezi předponovým slovesem lexikalizovaným a předponovým slovesem vnímaným jako struktura i synchronně.** Z povahy slootovorných vztahů přirozeně vyplývá, že vzniklé struktury se rychle lexikalizují. To ale neznamená, že tímto procesem zároveň automaticky zaniká jejich vztah k slootovornému modelu (srov. výše k Langackerově kognitivní gramatice). Proto počítám s tím, že i např. sloveso *vyknout*, které je synchronně vnímané jako jednotka, je důležitým členem odpovídající kategorie vy-sloves, tj. realizací svého slootovorného modelu (vy-schématu), a svým významem význam tohoto vy-schématu ovlivňuje. Tak může mít vliv na tvoření dalších sloves na základě tohoto vy-schématu, jimiž se kategorie rozšiřuje. Slovesa tohoto typu tedy do svého systému zařazují.

V rámci polysémie konkrétního vy-slovesa jsou pro mne nejzajímavější významy jako *vypsat inkoust* („vypotřebovat“), *vypsat pero* („vyprázdnit“, jako *vystřílet zásobník*), *vypsat slova z textu* („vybrat“, jako *vylosovat čísla z osudí*), *vypsat formulář* („vyplnit“, jako *vybetonovat základy*). Ty vnímám jako jednotlivé realizace různých předponově-slovesných schémat, jinak řečeno, nejsou mezi nimi vztahy metaforické nebo metonymické, pouze význam předpony (v různých svých vy-schematických realizacích) koresponduje vždy s jiným aspektem slovesného pojmu („psát“ jako způsob spotřebovávání materiálu, jako způsob vydělení jednotliviny z množství apod.). Tato složka polysémie tohoto konkrétního vy-slovesa má podle mého názoru čistě **slootovorný charakter** a je dána kompatibilitou polysémií struktury předponového slootovorného formantu a polysémií struktury (a také kognitivního potenciálu) základového slovesa.

Kromě nich ovšem konkrétní vy-slovesný hyperlexém zahrnuje množství významů vzniklých na základě **lexikální metafor** nebo **metonymie**: *vyrazit někomu míč z ruky* – *vyrazit někoho z práce*. **Tyto sekundární významy** (obvykle fyzických) **vy-sloves ze svého systému principiálně vyrazují.** Jednoduchým argumentem je okolnost, že prefixace v tomto případě není poslední slootovorným prostředkem – tím je významový posun (sémantické tvoření slov). Nejedná se tedy o vztah mezi předponovým formantem a slovesným základem, ale o vztah vy-slovesa jako celku a dalších složek věty. Vy-sloveso se dostává do sémantického konfliktu s realizací svého argumentu: *vyrazit* se pojí v původním významu s neživým objektem. Tak vzniká expresivní označení: člověk je metaforicky pojímán jako věc.

Přesto jsou tyto sekundární významy součástí našeho jazykového obrazu pohybu ven a zůstávají tak v úzkém vztahu s výše zmíněnými významy vzniklými na základě procesů slootovorné povahy, a pro nás mohou hrát např. roli indicie při úvahách o motivaci výběru předpony u toho kterého slovesa, srov. *vybuchnout*, *vyběhnout*, *ventilovat pocit* (lexikální metafor

¹³⁸ Kognitivní lingvistika za posledních deset let učinila v tomto směru – ve snaze o objektivizaci svých původně mnohdy značně intuitivních poznatků a předpokladů – podle všeho značný pokrok. V našem prostředí jsou bohužel tyto výzkumy ve většině případů jen stěží dostupné – tato práce tedy fakticky odráží o něco starší stav vývoje kognitivní lingvistiky. Srovnání tohoto časového rozporu je otázkou další práce.

činnosti označené slovesy *zruřit*, *vztekat se* a *plakat* jsou pojímány jako různé způsoby přesunu emoce konceptualizované jako látka ven z mysli konceptualizované jako nádoba. V případě, že tyto sekundární významy vy-sloves jsou v takovémto významovém vztahu s primárními vy-slovesy, uvádím je v rámci dané kategorie, ale označuji je pro odlišení hvězdičkou.

V následující části chci podrobněji popsat jednotlivá slovesa obsahující předponu *vy-*. Základem popisu je klasifikace sloves, tj. vytvoření **kategorií**, které lze považovat za intuitivní, tj. za skupiny, které se v očích rodilého mluvčího jeví jako soudržné. Samozřejmě by bylo žádoucí, kdyby bylo možno tuto klasifikaci podepřít např. psycholingvistickým výzkumem, ale to je otázka další práce. V rámci tohoto textu se opírám pouze o slovníkové definice – ty jsou u sloves jedné kategorie velmi často totožné nebo analogické. Jednotlivá slovesa jedné kategorie se také víceméně shodují ve valenci a intenci.

Ve druhé fázi popisu jsem se snažila uvést jednotlivé kategorie do vzájemných motivačních souvislostí tak, aby bylo možno zapojit do systému co největší množství sloves.

4.3.2. Materiál

V následujícím popisu sloves – a to jak sloves obsahujících předponu *vy-* v jejím centrálním významu, tak jejich významových extenzí – jsem měla v úmyslu vyzkoušet, do jaké míry je možné na základě předchozích teoretických úvah systematicky popsat množství různorodých užití předpony *vy-*. Abych nerozšiřovala neúměrně rozsah práce, rozhodla jsem se, že budu pracovat pouze se vzorkem a že k podrobnějšímu popisu přikročím až v případných dalších pracích. Protože bylo potřeba, aby šlo o vzorek omezený, ale víceméně reprezentativní, vyšla jsem ze **Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)** a **Slovníku slovesných, adjektivních a substantivních vazeb a spojení (SVS)**, který je na SSČ založen. Jako zdroj informace o produktivitě jednotlivých slovotvorných modelů jsem použila slovník neologismů **Nová slova v češtině (NSČ)**. Dále jsem pracovala s Českým národním korpusem, konkrétně s korpusem SYN2000 (ČNK).

Soubor všech slovesných lemmat obsahujících předponu *vy-*, který jsem extrahovala z korpusového materiálu, má celkový rozsah 1778 lemmat. Z tohoto počtu je 1184 lemmat dokonavých a 583 nedokonavých. Základem mé klasifikace jsou dokonavá vy-slovesa, která jsou uvedena alespoň v jednom z obou slovníků. Z celkového počtu 1184 dokonavých lemmat uvedených v ČNK tato slovesa představují soubor o rozsahu **705** ks, tj. cca 60%.

Jen pro úplnost je třeba se zmínit o slovesech, která jsou uvedena v těchto základních jednosvazkových slovnících češtiny a v korpusu SYN2000 se neobjevuje ani jeden doklad (14 lemmat). Přesto i ta jsem zařadila do systému, pokud to bylo možné.

Uvedených 705 dokonavých vy-slovesných **lemmat** tvoří tedy základní materiálový zdroj, se kterým jsem pracovala. Některá z těchto lemmat zahrnují více než jeden **lexém**, a to v případě homonymie (*vyceňit zuby*, *vyceňit nemovitost*) a reflexivizace (*vytáhnout něco odněkud*, *vytáhnout se*). Pokud se snažíme slovesa roztřídit na základě významu, není samozřejmě možné pracovat s celými lexémy, každý ze **sémémů** tvoří samostatnou **lexikální jednotku** – jednotlivé lexikální jednotky téhož hyperlexému se často řadí do zcela odlišných kategorií vy-sloves (k odlišným vy-schématům). Při vymezování jednotlivých vy-sloves jsem se opírala čistě o popis uvedený v obou slovnících. Oba popisy se ovšem mírně lišily, proto uvádím u každého vy-slovesa dvojí číselné označení – první reprezentuje **pořadí daného sémému/celkový počet sémémů** uvedený v SSČ, druhý totéž v SVS. Definice uvedené v obou slovnících slučuji tak, aby výsledek byl co nejinformativnější.

4.4. Centrální význam předpony („pohyb ven“) – základní diferenciacie – událostní schémata

Základem popisu polysémie předpony je teze o **tělesné zakotvenosti významu** („embodiment“) – z ní vyplývá, že význam gramatických (a lexikálně-gramatických) prvků je tělesně zakotvený, tj. obecně kognitivním základem jejich významu jsou **konceptuální schémata** vzniklá na základě elementární zkušenosti s fyzickým světem.

Konceptuální schémata, např. schéma „uvnitř-venku“ (resp. „nádoba“), vznikají na základě naší zkušenosti s fyzickým prostorem, se vztahy a ději, které v něm pozorujeme, s fyzickou silou. Naše zkušenost s ohraničenými prostory neboli naše kognitivní reprezentace nádob, je tak definována v doménách, ve kterých je definován fyzický prostor (smysly, interakce: síla).

Pokud jde o **smyslové domény**, je možné počítat v první řadě s doménou **zraku**: typické nádoby jsou neprůhledné, tvoří bariéru zrakovému signálu, umístění uvnitř nebo venku má dopad na viditelnost předmětu při vnější perspektivě a na zorné pole při perspektivě vnitřní. Podobně by mohlo být možné najít i další smyslové specifikace našeho obrazu nádoby: uvnitř bývá tepleji než venku (hmatový vjem), často je tam méně čerstvý, někdy dokonce nějak specificky zabarvený vzduch (ať už jde o vůni uzavřeného prostoru nebo jeho zápach: čichový vjem) apod. Pro jednoduchost však pracuji ze smyslových domén pouze se zrakem, jako jejich hlavním zástupcem. Pokud jde o **interakční aspekt**, o **sílu**, nádoby typicky omezují pohyb svého obsahu a naopak obsah vytváří často tlak na stěny nádob. Tyto smyslové a interakční (silové) specifikace naší zkušenosti s nádobami mají vliv na fungování schématu nádoby v jazyce, tedy na význam a chování jazykových jednotek, které jsou na něm založeny.

Hovořila jsem o naší zkušenosti s „nádobami“ (v množném čísle). Bylo to z toho důvodu, že různé varianty schématu nádoby mají různé smyslové a interakční rysy. Jako „nádoba“ může být konceptualizován nejen diskrétní pevný předmět s prostorem uvnitř, ale také např. pevná látka (*břebík v šedí v dřevě*), kapalná látka (*ryba ve vodě*), pevný plný předmět (*břebík v noze*) atd. a podobně je tomu s obsahem¹³⁹.

Také schéma „síla“ – zahrnutá v pohybové trajektorii – se objevuje v e dvou různých variantách. Vždy jde o vztah vektoru síly a překážky. Varianty se liší podle toho, jestli se překážka pod tlakem síly posune, nebo je překonána apod.

Tyto varianty obou¹⁴⁰ schémat se objevují v různých užitích předpony *vy-*, tedy v různých předponových slovesech a jejich větných kontextech. Obě konceptuální schémata se takto specifikují prostřednictvím integrace se schematickými rysy fyzických slovesných základů. Vznikají tak specifitější **událostní schémata**. Je pravděpodobné, že právě specifické rysy těchto variant (událostních schémat) hrají roli při metaforické projekci do nefyzických domén, tj. při kombinaci předpony se slovesy definovanými v nefyzických doménách. Mám na mysli rysy, které nejsou všemi variantami (událostními schématy) sdílené, např. „kapalina v nádobě“ (srov. klasickou konceptualizaci hněvu), „předmět v kapalině“, „kapalina v kapalině“ apod. To je důvod, proč jsem přesvědčena, že dříve, než začneme s hledáním motivace užití této předpony ve spojení s různými slovesy nefyzických významů, **je třeba klasifikovat kontexty centrálního významu předpony s ohledem na jejich schematické rysy**, tedy podle toho, které varianty obou konceptuálních schémat (uvnitř-venku, síla) jsou v nich realizovány. Jde ve své podstatě o **uspořádání naší sdílené zkušenosti s fyzickým pohybem ven**, jak se projevuje prostřednictvím polysémního systému předpony *vy-*, **o nalezení jejích kognitivně význačných momentů**.

Předpokládám, že centrálním významem předpony *vy-* je tzv. „pohyb ven“. Vyplývá to jak z množství sloves předponou v tomto významu odvozených, tak ze skutečnosti, že i další významy předpony *vy-* s tímto centrálním významem souvisejí a dají se od něho odvodit (srov. níže).

Tím, že předpona *vy-* označuje „pohyb ven“, vytváří představu prostoru rozděleného na „uvnitř“ a „venku“ a představu trajektorie orientované excentricky vzhledem k takto strukturovanému prostoru. Konceptuálním základem centrálního významu je schematická **prostorová představa, které se skládá ze tří konceptuálních schémat: „uvnitř-venku“ + „síla“ + „cesta“(ven)**.

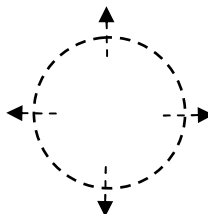
¹³⁹ Srov. sémantickou analýzu anglické předložky *in* (NAVARRO I FERRANDO 2000).

¹⁴⁰ Schéma „cesta“, trajektorie, které je také součástí základní konfigurace, nevariuje, proto ho do těchto úvah nezahrnuji.

Zmíněná specifitější událostní schémata (varianty dvou základních konceptuálních schémat) se liší v první řadě v tom, jak je realizován onen obecný **ohraničený prostor**. Hranicí může být **povrch diskrétního předmětu**, a to buď plného, nebo pevné nádoby. Pokud se jedná o látky a množství, které jsou neohraničené, vyskytují se buď v nádobách, nebo si je alespoň představíme v určitém množství – hranicí prostoru je pak **hranice představy** („záběr“¹⁴¹). Uvedené varianty mohou nastat ve všech rozměrech – ohraničený prostor může být buď trojrozměrný (*krabice*), dvojrozměrný (*zahrada*) nebo jednorozměrný (*cesta*).

Jakým způsobem se může ve vztahu k těmto scénám realizovat excentrický pohybový vektor? U plných diskrétních předmětů může jít o **pohyb diskrétní části směrem ven** (*vylomit*), nebo o reflexivní excentrický pohyb, např. **změnu velikosti** (*vyrůst*). Pokud jde o nádoby, může se silový vektor realizovat jako **pohyb obsahu ven z nádoby** (*vyjít*) nebo jako **působení síly zevnitř** na stěnu nádoby, která způsobí změnu její velikosti (*vytáhnout svetr*).

To znamená, že kombinace těchto schémat může nastat jak v konfiguraci se dvěma participanty, které představují nádobu a obsah, tak s jedním participantem, tzv. reflexivním trajektorem¹⁴². Přitom v prvním případě je síla obvykle realizována jako pohyb obsahu, resp. části, ven z nádoby, resp. celku – trajektorie síly tedy překročí hranici ohraničeného prostoru. V druhém případě (reflexivní trajektor) se obvykle jedná o excentrickou sílu realizovanou v rámci hranic, která může hranici posunout.

Obr. 3. Centrální význam předpony *vy-*

Kruhem (srov. obr. 3) je označen nespecifikovaný **ohraničený prostor**, šipky představují **excentrický pohybový vektor**. Vlivem integrace se schematickými rysy fyzických slovesných základů a jimi implikovaných participantů se tato základní konfigurace v konkrétních slovesech významně specifikuje. Každé takovéto vy-sloveso tedy obsahuje tuto konfiguraci, ale ohraničený prostor i pohyb už mají podobu některé své varianty:

vytéci: ohraničený prostor = „3D-nádoba“
excentrická síla = pohyb (kapalného) obsahu směrem ven ve variantě „překonání překážky“

tévi – o kapalině: pohybovat se, přemísťovat se odněkud někudy někam

vyrůst: ohraničený prostor = hranice diskrétního předmětu
excentrická síla = pohyb hranice diskrétního předmětu směrem ven
ve variantě „tlak na překážku, posunutí překážky“

růst – růstem se vyvíjet, zvětšovat

apod.

Tyto varianty představuje rozsáhlá **kategorie centrálních vy-sloves**. Tato kategorie je uspořádaná **centrálně** – prototypická jsou slovesa pohybu ven, neprototypická jsou skupiny sloves, v nichž je základní konfigurace ve srovnání s prototypem vlivem základového slovesa nějak modifikována, a to pokaždé jinak.

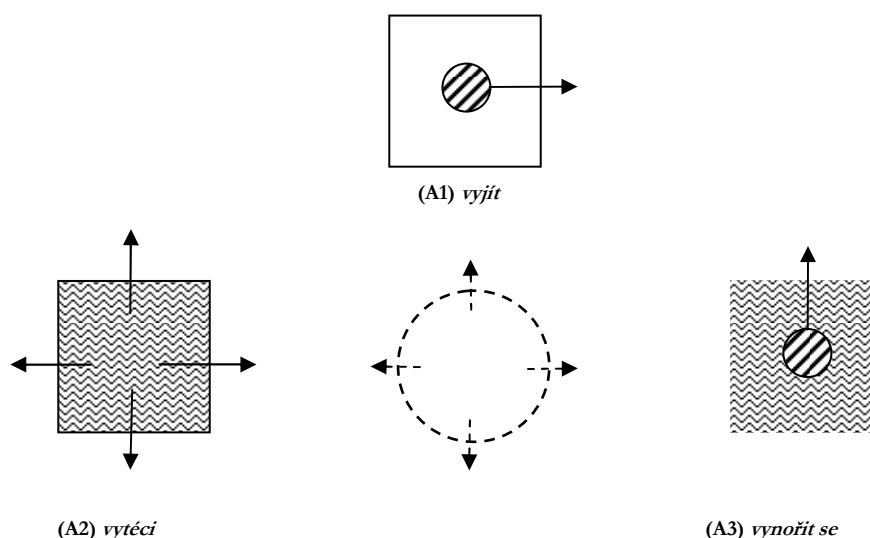
¹⁴¹ Srov. LANGACKER 2002, s. 7nn.

¹⁴² Reflexivní schémata jsou objeven Susan Lindnerové (srov. LAKOFF 2006, s. 417-419).

4.4.1. Prototyp centrální kategorie vy-sloves: pohyb obsahu ven z nádoby

„Centrem centra“ jsou vy-slovesa označující pohyb obsahu ven z ohraničeného prostoru – obsah a ohraničený prostor jsou dvě odlišné entity (**TR ≠ LM**). Událostní schémata, která tato slovesa implikují, lze rozdělit v první řadě na základě Talmyho schematické kategorie „ohraničenost“ („boundedness“¹⁴³):

- (A1) **ohraničená entita v ohraničené entitě**: předmět v nádobě, předmět na ploše, předmět v dráze
- (A2) **neohraničená entita v ohraničené entitě**: látka v nádobě, množství v nádobě, množství na ploše
- (A3) **ohraničená entita v neohraničené entitě**: předmět v tekutině, předmět v pevné látce

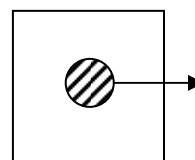

Obr. 4. Prototyp centrálního významu – základní diferenciace na základě ohraničenosti

Dále je třeba počítat také s různými **rozměry** komponentů jednotlivých konfigurací – slovesa a slovesná schémata se mohou lišit v tom, jestli jsou jejich participanty schematicky definované jako trojrozměrné (**3D**), např. dům, krabice, taška, lidské tělo nebo dvourozměrné, tj. ohraničená plocha (**2D**), např. dvůr, zahrada, Česká republika, nebo jednorozměrné (**1D**), např. koleje, silnice.

Na základě těchto dalších rysů vzniká celkem 8 různých schematických událostí, v nichž je identifikovatelný prototypický excentrický význam předpony *vy-*, tj. **pohyb obsahu ven z nádoby**:

(A1) „ohraničená entita v ohraničené entitě“

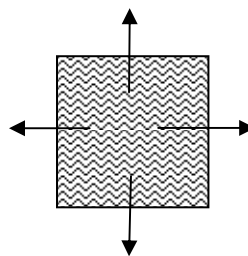

(A1a) prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky: *vyběhnout*

(A1b) prostor: PŘEDMĚT V 1D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky: *vykolejit*

¹⁴³ Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 504-508.

(A2) „neohraničená entita v ohraničené entitě“

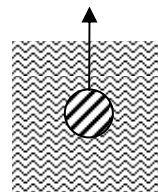

(A2a) prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky: *vytéci*

(A2b) prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky: *vyházet*

(A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky: *vykácet*

(A3) „ohraničená entita v neohraničené entitě“

(A3a) prostor: PŘEDMĚT V TEKUTÉ LÁTKE, síla: překonání překážky: *vyplout*

(A3b) prostor: PŘEDMĚT V PEVNÉ LÁTKE, síla: překonání překážky: *vyrůst (ze země)*

4.4.2. Periferie centrální kategorie vy-sloves

Kromě uvedených případů zahrnuje centrální kategorie vy-sloves, v níž má předpona význam „pohyb ven“, také slovesa, jejichž událostní schémata se v některém ohledu liší od prototypu, tvoří jeho varianty. Tyto změny jsou způsobeny vlastnostmi základových sloves.

Jsou to v první řadě jejich **specifické prostorové nebo silové rysy**, které nejsou kompatibilní s prototypickým významem předpony. V kombinaci s takovými slovesy dochází k posunu významu předpony („shift předpony“). Je to příklad netypické situace, kdy se CC-prvek významově modifikuje pod tlakem CC-rysu OC-prvku, se kterým se dostává do vztahu sémantické integrace (srov. výše k Talmyho výkladu). Jedná se o kombinace se slovesy jako *růst* nebo *-krojit*. Např. sloveso *růst* není kompatibilní s prototypickou konfigurací předpony, protože ta obsahuje **dva** participanty. Slovesa jako *-krojit*, která označují oddělování **části od celku**, s ní nejsou kompatibilní z toho důvodu, že předpokládá dva **různé** participanty apod.

Další možností odchylky od prototypu je výběr domény. Prototypická konfigurace (pohyb obsahu ven z nádoby) je definována ve dvou základních doménách. První z nich je **doména zraku**, která zastupuje v této souvislosti pro jednoduchost domény smyslové. Předmět se při pohybu ven objeví – při vnější perspektivě – nebo vnímající subjekt uvnitř nádoby rozšíří své zrakové pole – při perspektivě vnitřní. Druhou doménou je **doména síly**, což je ve své podstatě doména interakce. Zde je důležité, že nádoba ovládá svůj obsah a při pohybu obsahu ven z nádoby dochází ke zrušení tohoto silového vztahu, obsažený předmět se jakoby uvolní z „moci“ nádoby. Prototypická konfigurace je gestalem těchto dvou domén – *vyjít z domu* označuje pohyb, kdy je překonána překážka a změna se vizuální vjem jak z vnější, tak z vnitřní perspektivy. Existují ale slovesa, která jsou definována primárně v jedné z těchto dvou domén. Pro zrak je to např. slovesný základ *-svitnout* nebo *-blédnout*, pro sílu *-trhnout*. Výsledná předponová slovesa jsou pak redukována vždy na jednu z těchto dvou domén. Zraková vy-slovesa mohou označovat situace, kde není splněna specifikace silová, hranice vizuálně pojatého ohraničeného prostoru nepředstavuje překážku pohybu: *slunce vysvitlo zpoza mraku*. Naopak vy-slovesa silová mohou označovat situace, kde není splněna zraková specifikace pohybu ven – předmět je celou dobu vidět, neobjevuje se, pouze se uvolňuje: *vytrhnout plevel i s kořeny*. Změna intence celkového předponového slovesa svědčí podle mého názoru o významové modifikaci předpony. Za normálních okolností je to právě předpona, která určuje schematické rysy participantů intencionálního pole předponového slovesa. Pokud jsou „selektivní rysy“ slovesa

omezeny na doménu zraku nebo síly, je pravděpodobné, že k redukci na jednu z domén došlo i u předpony.

Je možné vymezit následujících pět variant (B – F), v nichž lze identifikovat směr ven, která se ale liší se v některém aspektu od prototypu této kategorie. Tyto varianty představují 13 událostních schémat (B1 – F).

(B) ČÁST – CELEK (*vykrojit*)

(B1) prostor: ČÁST PŘEDMĚTU V PŘEDMĚTU, síla: překonání překážky: *vykrojit (jadránek z jablka)*

(B2) prostor: ČÁST (TEKUTÉ) LÁTKY V (TEKUTÉ) LÁTCE, síla: překonání překážky: *vytavit (železo z rudy)*

(B3) prostor: ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ, síla: překonání překážky: *vylosovat*

(B4) prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky: *vylámat (kámen)*

(C) ZRAK (*vysvitnout, vykvést*)

(C1) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se: *vysvitnout*

(C2) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÉ MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyrojit se, vylepít*

(C3) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se: *vykvést*

(C4) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyzniknout, vyhledat*

(D) SÍLA: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/V PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení, uvolnit: *vytrhnout, vysmeknout, vypojit, vyvrátit*

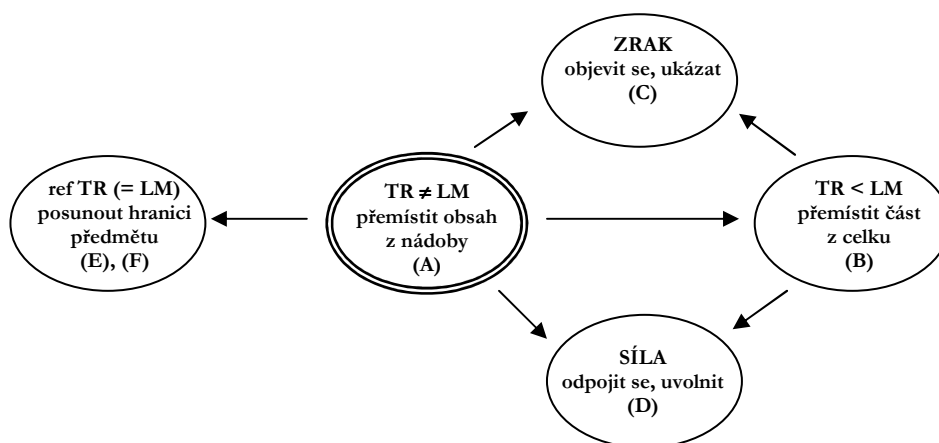
(E) ROZSAH – reflexivní trajektor, posunutí hranice (*vyrůst, vytáhnout*)

(E1) prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): *vyrůst*

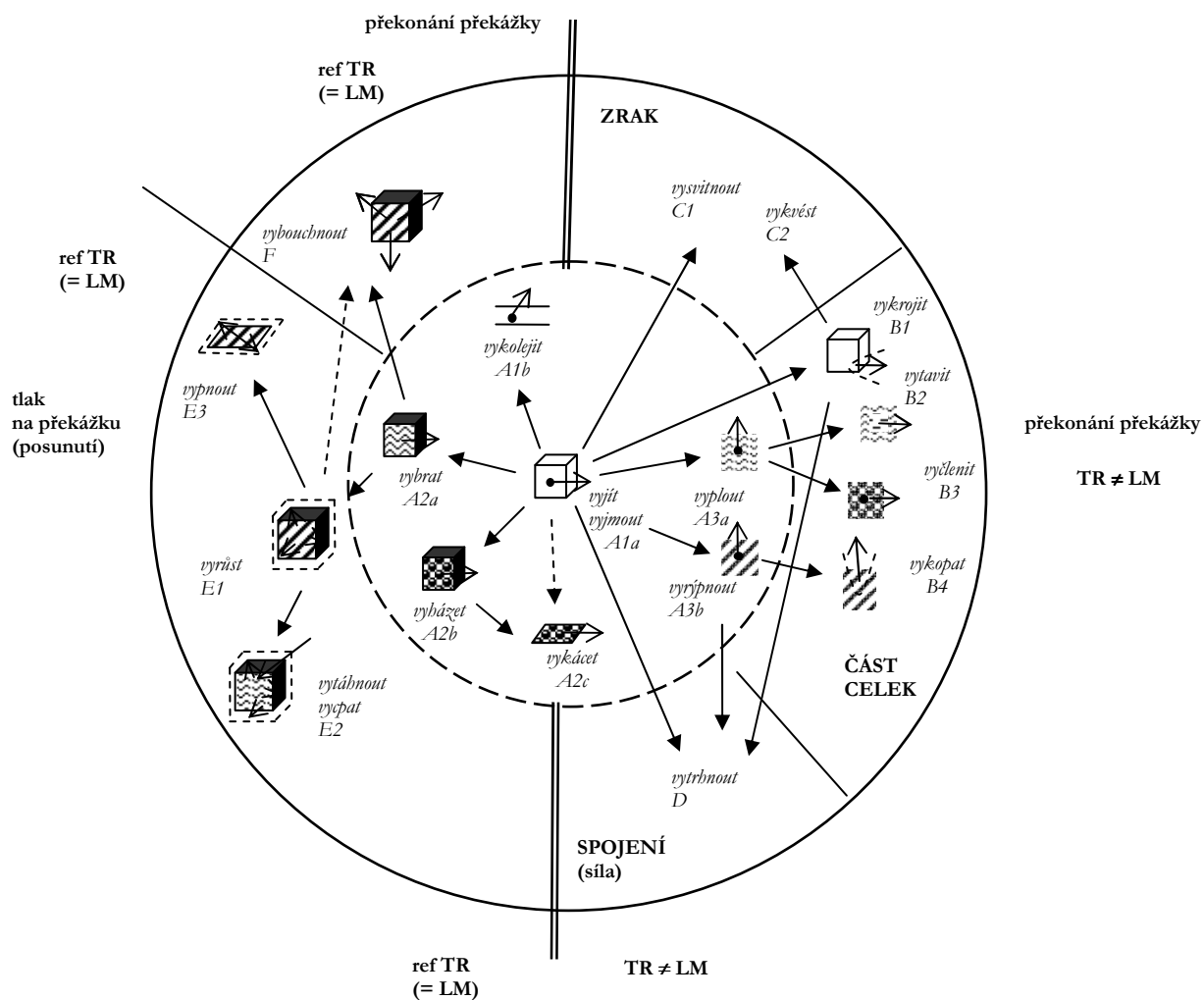
(E2) prostor: reflexivní 3D-NÁDOBA, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): *vytáhnout (boty), vycpat (žvíře)*

(E3) prostor: reflexivní 2D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení plochy): *vyppnout (záclonu na rám)*

(F) SOUDRŽNOST – prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: překonání hranice: *vybouchnout*

Obr. 5. Událostní schémata centrálního významu předpony vy- – přebled (srov. střed schématu na obr. 31).

Obr. 6. Událostní schémata centrálního významu předpony vy- „pohyb ven“ (A – F) – rozpracování. Vnitřní kruh představuje prototyp centrálního významu („pohyb obsahu ven z nádoby“), vnější kruh neprototypické varianty centrálního významu.

4.5. Centrální vy-slovesné subkategorie

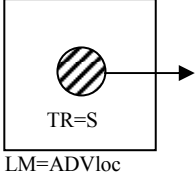
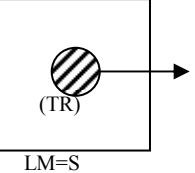
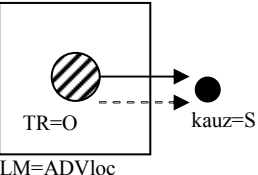
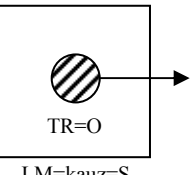
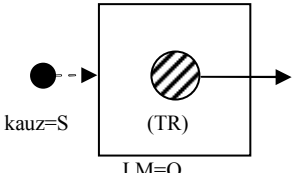
Každé z centrálních událostních schémat (ať už jde o prototyp nebo o varianty) je implikováno jednou nebo několika subkategoriemi vy-sloves. Jednotlivé kategorie implikující totéž událostní schéma se od sebe liší v **hierarchizaci** (profilování) **schematické události**, tedy v tom, jestli v roli S, O nebo ADV loc je AGO nebo ANT, TR nebo LM apod., tj. tyto subkategorie mají specifickou intenční strukturu, kterou jednotlivá vy-slovesa (jejich členy) sdílejí. Např. událostní schéma „LÁTKA V NÁDOBĚ + pohyb ven“ je základem následujících subkategorií vy-sloves: *voda vytekla z vany*, *vypustil vodu z vany*, *vypustil vanu*, *vana vytekla*. Mezi jednotlivými typy jsou zřetelné slovotvorné vztahy – některý z nich je z vývojového hlediska starší a další byly od něho odvozeny apod. Tyto souvislosti bohužel musím v rámci této práce opomíjet, se subkategoriemi vy-sloves implikujícími jedno událostní schéma zacházím, jako by byly rovnocenné.

Vy-schématu patřící k témuž událostnímu schématu lze tedy rozdělit podle toho, kteří participanté schematické události jsou součástí intenční, resp. valenční struktury a v jaké syntaktické pozici. Obecně nastává následujících pět situací:

- a) TR=S, LM=ADV loc (*vytéci o vodě z vany*)
- b) LM=S (*vytéci o vaně*)
- c) LM=S, TR=O (*vypotit něco*)
- d) kauz=S, TR=O (*vyčerpát/vypustit vodu z vany*)
- e) kauz=S, LM=O (*vypustit vanu, vyčerpát sklep*)

Ovšem není pravdou, že by pro každé z událostních schémat existovalo všech pět typů sloves; často se realizují pouze dva nebo tři z nich. Konfigurací, která plně pokrývá všech pět možností je LÁTKA V NÁDOBĚ (srov. uvedené příklady). Vyplývá to z neohraničenosti obsahu – množství je dáno hranicí, přemístění látky ven z nádoby tedy standardně znamená přemístění celého obsahu, tzn. vyprázdnění nádoby. To samozřejmě neplatí u konfigurace PŘEDMĚT V NÁDOBĚ.

Naopak pokud je pro dané událostní schéma realizována jen jedna varianta, je to vždy **kauzativum**, sloveso manipulace, tedy „přemístit obsah ven z nádoby“. To svědčí o důležitosti této schematické situace vzhledem k naší zkušenosti s pohybem ven, jinými slovy, typickým případem pohybu ven je situace, kdy někdo přemísťuje něco odněkud ven. Pro tuto situaci také existuje mnoho fyzických sloves diferencovaných podle toho, jestli se TR pohybuje směrem ke kauzátorovi (*vytáhnout*), od něj (*vystrčit*) nebo zároveň s ním (*vynést*) apod. Často jsou také ostatní slovesa skupiny od kauzativa odvozena – buď reflexivizací (*vypustit vanu* – *vypustit se o vaně*) nebo změnou pozornostní struktury/relativní prominence jednotlivých participantů scény, tj. změnou valence (*vytéci o vodě* – *vytéci o vaně*, *vyšpat písek* – *vyšpat pytel*, *vykrojit jádřinec* – *vykrojit jablko*).

TR = S, LM=ADVloc slovesa samostatného nebo samovolného pohybu ven z nádoby <i>vyjít, vytéct odkud</i>	
LM=S slovesa s významem „pozbyt obsah“ <i>vyprázdnit se, vyhnít</i>	
kauz=S, TR=O, LM=ADVloc slovesa manipulace s významem „přemístit ven“ – tato slovesa se dále člení podle postavení kauzátora v konfiguraci apod. <i>vystrčit, vytáhnout</i>	
LM=kauz=S, TR=O slovesa manipulace s významem „zbavit se vlastního obsahu“ <i>vyplívnout</i>	
LM=O slovesa manipulace s významem „zbavit obsahu“ <i>vyprázdnit</i>	

Tab. 1. *Typy hierarchizace participantů událostního schématu.*

Prototyp centrálního významu předpony *vy-* se tedy realizuje jako následujících **21** doložených **variant (subkategorií)** z 35 potencionálních. Jen některé ze všech těchto subkategorií jsou kognitivně význačné natolik, aby se na jejich základě vytvořilo existující ustálené **předponové schéma** (srov. výše). Na druhé straně jsou mezi nimi i malé kategorie, nebo dokonce případy, kde je dané událostní schéma implikováno jen jediným slovesem, např. *vybouchnout* – tam ovšem není možné hovořit o slovesném schématu ani o kategorii, jsou to příklady ojedinělého způsobu integrace základního významu předpony s fyzickým slovesem.

(A1a) prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (vyjít z domu, vypadnout z tašky)
- b) LM=S (vyklopit se o kočárku, vyžout se o botě)
- c) LM=S, TR=O (vyplivnout pecku)
- d) kauz=S, TR=O (vyjmout, vylákat, vystrčit, vyhnat, vykolejit, vybalit, vynést)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(A1b) prostor: PŘEDMĚT V 1D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (vykolejit o vlaku)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (vykolejit vlak)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(A2a) prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (vytéci o vodě z vany)
- b) LM=S (vytéci o vaně)
- c) LM=S, TR=O (vypotit něco)
- d) kauz=S, TR=O (vyčerpat / vypustit vodu z vany, vylít čaj ze šálku)
- e) kauz=S, LM=O (vypustit vanu, vyčerpat sklep)

(A2b) prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (vyskákat z lodky, vypadat)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (vyjít bonbóny ze sáčku, vybrat, vystrkat, vynosit)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky: vykácet

- a) TR=S, LM=ADV loc (vypadat (o vlasech))
- b) LM=S (vypelichat)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (vykácet stromy, vyholit vousy)
- e) kauz=S, LM=O (vykácet les, vyholit hlavu)

(A3a) prostor: PŘEDMĚT V TEKUTÉ LÁTCE, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (vyplavat, vyplout)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (vyplavit lodku)
- d) kauz=S, TR=O (vylovit míček z vody)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(A3b) prostor: PŘEDMĚT V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky

- a) TR=S, LM=ADV loc (-)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (vykopat poklad)
- e) kauz=S, LM=O (-)

Pro **periferii centrálního významu** předpony *vy-* („směr ven“) lze uvést následující subkategorie:

(B) ČÁST – CELEK (*vykrojit*)

(B1) prostor: ČÁST PŘEDMĚTU V PŘEDMĚTU, síla: překonání překážky (tj. oddělit část)

- a) TR=S, LM=ADV loc (*vyломit se o zubu*)
- b) LM=S (*vyhnít, vybořet, vykvést, vyrazit se*)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (*vytrhnout, vyломit, vykrojit košťál z kvěťáku*)
- e) kauz=S, LM=O (*vykrojit jablko*)

(B2) prostor: ČÁST (TEKUTÉ) LÁTKY V (TEKUTÉ) LÁTCE, síla: překonání překážky (tj. oddělit část)

- a) TR=S, LM=ADV loc (*vytavit se o kovu z rudy, vyškvařit se o tuku z masa, vyloučit se, vyschnout o vodě*)
- b) LM=S (*vyškvařit se o mase, vyschnout, vyčichnout*)
- c) LM=S, TR=O (*vyloučit něco*)
- d) kauz=S, TR=O (*vytavit z rudy železo, vysušit vodu z látky*)
- e) kauz=S, LM=O (*vyškvařit maso*)

(B3) prostor: ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ, síla: překonání překážky (tj. oddělit část)

- a) TR=S, LM=ADV loc (*vydělit se, vyniknout*)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (*vylosovat, vyčlenit, vydělit*)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(B4) prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTCE, síla: překonání překážky (tj. oddělit část)

- a) TR=S, LM=ADV loc (-)
- b) LM=S (-)
- c) LM=S, TR=O (-)
- d) kauz=S, TR=O (*vykrojit, vytesat*)
- e) kauz=S, LM=O (-)

(C) ZRAK (*vysvitnout, vykvést*)

(C1) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se: *vysvitnout*

(C2) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÉ MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyrojit se, vylepít*

(C3) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se: *vykvést*

(C4) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyniknout, vyhledat*

(D) SÍLA: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/V PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení, uvolnit: *vysmeknout, vypojit, vytrhnout, vyvrátit*

(E) ROZSAH – reflexivní trajektor, posunutí hranice (*vyrůst, vytáhnout*)

(E1) prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): *vyrůst*

- a) TR=S (*vyrůst*)
- b) kauz=S, TR=O (*vykrmít*)

(E2) prostor: reflexivní 3D-NÁDOBA, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): *vytáhnout (boty)*, *vyčpat (zvíře)*

- a) TR=S (*vytáhnout se o svetru*)
- b) kauz=S, TR=O (*vytáhnout svetr, vyčpat medvěda*)

(E3) prostor: reflexivní 2D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení plochy)

- a) TR=S (-)
- b) kauz=S, TR=O (*vyřpnout plátno*)

(F) SOUDRŽNOST – prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: překonání hranice (tj. zrušení tvaru)

- a) TR=S (*vybouchnout*)
- b) kauz=S, TR=O (-)

K prototypu centrálního významu řadím všechna vy-slovesa, která jsou definována v doméně fyzického prostoru a označují děj „přemístit obsah ven z ohraničeného prostoru“ nebo „přemístit se ven z ohraničeného prostoru“. Tato slovesa lze roztrždit do skupin podle událostního schématu (*vyjmout* x *vylít*) – A1a-A3b, tyto skupiny pak lze dále rozdělit podle intenzí struktury (*vylít* x *vytéci*) – A1aa-A3bd, a tyto lze ještě vnitřně členit podle dalších významových rysů (specifikací v necentrálních doménách: konotací). K tomuto relativně podrobnému třídění jsem přikročila kvůli následnému popisu významových extenzí – pro ty jsou důležité konotace jednotlivých vy-sloves, které jsou sdílené často právě takto úzkými skupinami, srov. níže.

Základ celé skupiny prototypických vy-sloves tvoří **vy-slovesa vytvořená prefixací** – spojením předpony a slovesného základu. Jejich základovými slovesy jsou typicky slovesa pohybu a manipulace (*jít, jet; táhnout, strčit*), která implikují vektor síly realizovaný jako pohyb ve fyzickém prostoru. Scény předpony a slovesného základu jsou ve vztahu sémantické shody, předpona slovesnou scénu specifikuje – **specifikační předpona** (*vyjít*). Valence a intence simplexu a derivátu je stejná, pouze derivát má přesnější požadavky na obsazení kontextu (*jít odkud kudy kam – vyjít z ohraničeného prostoru kudy mimo ohraničený prostor*).

Další část skupiny prototypických sloves představují **vy-slovesa vytvořená změnou prominence participantů na základě sloves vytvořených prefixací**. Formálně se tato významová změna projevuje jako změna valence (*vy pustit vodu – vy pustit vanu*) nebo jako reflexivizace (*vytáhnout něco odněkud – vytáhnout se odněkud, vymrštít něco odněkud – vymrštít se odněkud*).

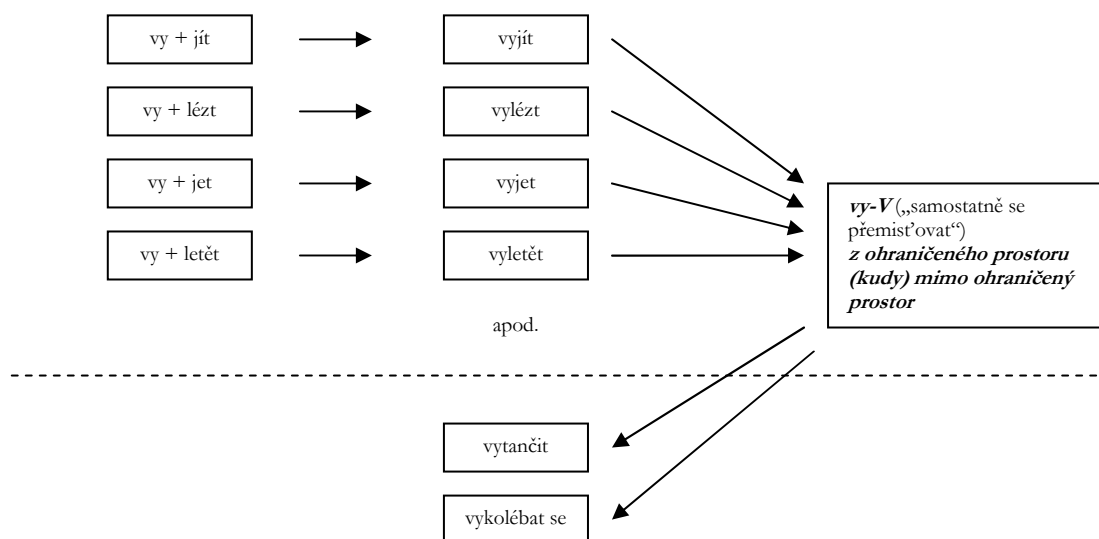
Ovšem kromě těchto dvou možností existují ještě **vy-slovesa, která označují pohyb obsahu ven z nádoby** (jsou tedy prototypická), **ale jejich vznik se nedá vysvětlit ani prefixací, ani změnou prominence participantů** slovesa vytvořeného prefixací. Právě toto je důvod, proč jsem začala pracovat s pojmem „předponové schéma“. Vznik takového slovesa si lze podle mého názoru představit asi takto:

Několik sloves vzniklých prefixací (nebo jiným slovotvorným postupem) vytvoří skupinu¹⁴⁴. Slovesa této skupiny sdílejí předponu, obecný význam definovaný v doméně prostoru a intenzí strukturu. Tyto rysy pocházejí z významu jednotlivých slovesných základů – jsou to jejich společné schematické rysy. Na základě takovéto skupiny sloves může vzniknout (abstrakcí) **předponové schéma** (srov. obr. 7). Díky tomuto schématu se kategorie sloves může dále rozšiřovat. Ke kategorii se připojují i vy-slovesa, která nemohla vzniknout stejným slovotvorným postupem jako členy „zakládající“, tj. např. prefixací. Jejich simplex má odlišný význam i valenci. Toto je případ slovesa *vytančit*, srov. *tančit (kde) – vytančit (odkud kudy kam)*. **Derivát zde přijímá valenční (a intenzí) strukturu vy-schématu vy-V** („samostatně se přemísťovat“) *z ohraničeného prostoru kudy mimo ohraničený prostor*. Je to obdobný případ jako u již uvedené kategorie sloves typu *vykopat jámu*. Podobně může vzniknout předponové schéma na základě sloves

¹⁴⁴ Skupiny sloves, na jejichž základě vznikají reálná předponová schémata – fungující jako slovotvorné formanty – se nekryjí s se skupinami vy-sloves, jak jsem je roztržila já. Jak ukáži během popisu jednotlivých sloves, jsou obvykle dosti široké. Moje diferenciací je vytvořena pro účely popisu extenzí. I z toho důvodu je o poznání podrobnější. **Pro vznik extenze** totiž podle mého názoru **není nutné, aby zdrojový soubor kontextů** (zde vy-sloves) **tvořil kategorii s existujícím schématem** (zde vy-schématem). Extenze může vzniknout na základě jakkoliv velkého a jakkoliv soudržného souboru kontextů významu zdrojového, které sdílejí určitou specifikaci (konotaci), na jejímž základě může dojít k posunu významu (srov. níže).

vzniklých změnou valence. Pak je „rozšiřujícím“ členem kategorie takové sloveso, pro něž neexistuje „zdrojové“ vy-sloveso.

Slovesa vzniklá **integrací těchto prototypických vy-schémat a slovesných základů** tvoří zbývající část celé skupiny prototypických vy-sloves. Slovo tvorným formantem je v těchto případech podle mého názoru vy-schéma, tj. předpona + valenční (intenční) struktura + příp. reflexivní částice. Kompatibilita takového formantu je relativně přesně vymezena: děj základového slovesa musí být kategorizovatelný jako např. samostatný pohyb ve fyzickém prostoru. Právě tento požadavek formantu způsobuje „shift“ slovesného základu v případě, že mu neodpovídá konvenční význam tohoto simplexu (**tančit odkud kam*).

Obr. 7. Vznik a funkce vy-schématu.

Z toho vyplývá, že pokud existuje vy-sloveso, které sdílí s ostatními slovesy skupiny (vzniklými prefixací¹⁴⁵) jejich valenci a obecný význam, jehož vznik se však nedá vysvětlit prefixací (resp. změnou valence), je to doklad existence odpovídajícího vy-schématu jako slovo tvorného formantu. Tak existence sloves jako *vytančit*, *vykolébat se* dokládá existenci vy-schématu **vy-V („samostatně se přemísťovat“) z ohraničeného prostoru (někudy) mimo ohraničený prostor**.

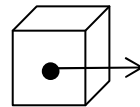
Uvedená kategorie sloves tedy obsahuje „zakládající“ členy vzniklé prostřednictvím prefixace (změny valence) a „rozšiřující“ členy, které se vytvořily na základě vy-schématu této kategorie.

Podrobnému výčtu a popisu jednotlivých kategorií, jejich významových extenzí a metaforických projekcí věnuji následující část práce. V závěru každého oddílu jsou uvedeny předpokládané metaforické projekce uvedených prostorových představ. Vzhledem k tomu, že metaforické projekce nestojí v centru mé práce, uvádím je spíše pro úplnost, abych dosáhla víceméně úplného popisu svého materiálového vzorku. Specifický český systém konceptuálních metafor, který se zde projevuje, je ovšem otázkou k dalšímu zkoumání, takže tyto poznámky jsou spíše předběžné, k metaforické projekci srov. kap. 4.8.3.

¹⁴⁵ Pro úplnost je třeba dodat, že skupina sloves nemusí vzniknout tímž slovo tvorným postupem. Kromě prefixace se v této skupině objevují i slovesa vzniklá **reprefixací**: *vyložit se*.

4.6. Jednotlivá vy-slovesa – prototyp centrálního významu („pohyb obsahu ven z nádoby“)

4.6.1. (A1a) prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – *vyjít (z domu), vytáhnout (z krabice)* apod.

4.6.1.1. (A1aa) TR=S, LM=ADV loc – *vyjít (z domu), vypadnout (z tašky)* apod.

vyjít (z domu) „přemístit se ven z LM“ (slovesa samostatného pohybu)

<p>vyjít 1/18 – odněkud; někam; odněkud někam; za někým („chůzí se dostat ven, chůzí se přemístit“): <i>v. z pokoje, za dveře, na chodbu, ven, z brány</i>, vykráčet 0, 1/1 – odněkud; někam („pomalu vyjít“): <i>o královské stráž</i> vykročit 2/2, 1/4/4 – odněkud („vyjít 1“): <i>v. z dveří</i> vykrást se – odněkud; od někoho; někam („opatrně, tajně vyjít, odplížit se“): <i>mládenec se v. od děvčete</i> vymotat se 2/2, 2/2 – odněkud („expr. vypočítat se“): <i>vymotat se z dveří</i> vypotácet se – odněkud („potácivě vyjít, vyvrátovat“): <i>v. se z dveří</i> vyvrátovat – odněkud („vrátově vyjít 1, vypočítat se“): <i>opilec v-l z dveří</i> vystrchat se – odněkud; někam (hovor. expr. „obtěžně vyjít 1-3“): <i>v. se na ulici; na půdu</i> vytancit, vytancovat – odněkud, odněkud někam („tancem se dostat ven“): <i>v. z sálu</i> vystoupit 2/2, 2/2 – odněkud; někde („chůzí n. jinak se dostat ven, opustit něj. prostor“): <i>v. z vlaku; v. z řady; řeka v-la z břehů</i> vylila se vysehnout 1/3, 1/2 – z něčeho („vystoupit 2 (z dopr. prostředku)“): <i>v. z vlaku</i></p> <p>vyběhnout 1/4, 1/6 – odněkud; někam; odněkud někam; za někým, za něčím („během, rychlým pohybem se dostat ven“): <i>v. z domu, na ulici</i></p> <p>vyjet 1/9 – odněkud; někam („jízdou se dostat, přemístit se z něj. prostoru do něj. prostoru“): <i>vlak v-l z nádraží, v. ze Stromovky, v. ze zlatáček, ze zastárek, ze vrat, z běžícího pásu, na trať, do ulic, do polí, za Prahu</i> vyfárat – odněkud; někam („vyjet z dolu“): <i>v. ze šachty</i> vyplout 1/2, 0 – („plutím se dostat ven“): <i>loď v-la z přístavu</i></p> <p>vyhlédnout 1/5, 1/7 – z něčeho („jezením, pomalým pohybem se dostat ven“): <i>v. z úkrytu</i> vydrápat se – někam; odněkud; po něčem („s námahou vylézt, vysplhat se, vyškrábat se“): <i>v. se ven z vody</i> vyškrábat se – někam; odněkud; po něčem („s námahou vylézt nahoru n. ven, vydrápat se“): <i>v. z vody</i> vytáhnout se 1/5, 1/2 – někam („s námahou se dostat ven“): <i>v. se z vody</i> vyklovat se, vyklubat se 1/2, 1/2 – (o ptačích mláďatech) z něčeho („vylíhnout se“): <i>kuře se v-lo z vejce</i> – důležitý rys: vzniknout (podobně jako u vyklíčit), srov. přeneseně <i>jsem zvědavý, co se z toho vyklubá</i> vyhlíhnout se 1/1, 0 – („k líhnout se“): <i>kuřátka se v-la</i></p> <p>vyskočit 1/4, 1/4 – odněkud („skočit ven“): <i>v. z postele</i> vymrštit se – někam, odněkud, za něčím („vyskočit“): <i>v. se z postele</i> vyhoupnout se 2/2, 2/2 – odněkud („zhoupnutím se dostat ven“): <i>v. se z vody</i></p> <p>vyletět, vylétnout 1/9, 1/2/11 – (o okřídleném živočichu) odněkud („letem, rychlým pohybem se dostat ven“): <i>ze včelína v-l roj; z pušky v-la střela</i></p> <p>vycouvat, vycouvnout 1/1, 1/2/2 – (někdo/něco) odněkud (něčím; s něčím) („couváním, couvnutím vyjet, vyjít“): <i>v. s autem z garáže, v. z místnosti</i></p> <p>vylodit se – někde („vystoupit z lodi na břeh“): <i>vojáko se v-lo</i></p> <p>samovolný pohyb: vypadnout 1/5, 1/5 – z něčeho; někomu; z něčeho někomu („uvolnit se ze svého místa a padnout ven“): <i>v-ly jí klíče z tašky</i> vyklopit se 2/2, 0 – („vypadnout 1 (z něčeho převráceného)“): <i>dítě se v. z kočárku</i> vysunout se – odněkud; odněkud někomu (chybí definice): <i>košile se mu vysunula z kalhot, nemocný se opatrně vysunul z lůžka</i></p> <p>2D-nádoba: vycestovat 0, 1/1 – odněkud někam (definice chybí): <i>z republiky v. další skupina Romů</i> vystěhovat se – odněkud; někam („stěhováním (natrvalo) opustit (bydliště)“): <i>v. se z města na venkov</i> odstěhovat se, přestěhovat se; <i>v. se z vlasti</i> emigrovat vytáhnout*10/11, 8/12 – odněkud; do něčeho; někam; na někoho; proti někomu („vyrazit“): <i>Husité vytáhli na křižáky</i> vyšlápnout si 0, 3/5 – někam; za něj. účelem (chybí definice): <i>Městský člověk si rád vyšlápne do přírody</i></p> <p>vyjet (si) 2/8 – vydat se dopravním prostředkem na cestu (za urč. cílem): <i>v. (si) autem, v. si na výlet</i> vyjít (si) 2/18 – vydat se na cestu (za urč. cílem): <i>v. (si) do lesa na procházku, vyšel brzy z rána na bouhy, v. do ulic</i> vyrazit 7/9, 6/9 – na někoho, na někoho odněkud („prudce zaútočit“): <i>v. vyrazit na nepřítele</i></p>	
---	--

vybaletit
vybelhat se
vycupítat
vycválat
vydríblovat
vyhopkat
vyhopsat
vyklopýtat
vyklouzat

vyklusat
vykodrcat se
vykolébat se
vykolíbat se
vykulhat
vykutálet se
vyplížit se
vyploužit se
vypochoďovat

vysprintovat
vysupět
vyškobrtat
vyšourat se
vytápat
vyšněrovat
vyřázovat
vyloodat se
vykulhat

vymanévrovat (s lodí z přístavu)
vyhoupat se o staré osobě: kačním krokem z dveří
vydusat (z rozu)
vybrodit se (z moře)
vyžejbrovat (na chodník)
vybatolit se (z pečechnu)
vyemigrovat

Toto je případ početné a stále rostoucí kategorie, jejíž schéma je nejen existující – jak lze vyvodit z existence sloves jako *vytančit* nebo *vybaletit* vzniklých prostřednictvím shiftu slovesného základu – ale stále produktivní.

Tato kategorie zahrnuje jak nereflexivní slovesa jako *vyjít*, *vyklopýtát*, *vycupítat*, tak slovesa reflexivní jako *vykutálet se*, *vykolíbat se*, *vykodrvat se*, *vyškerábat se*. Tato reflexivní slovesa vznikla z reflexivních sloves pohybu *kutálet se*, *kolíbat se*, *kodrvat se*, *škerábat se* *odněkud někam*. Posledním slovotvorným procesem je zde tedy prefixace, ne **reflexivizace** (jejím prostřednictvím vznikla jejich základová slovesa ze sloves manipulace jako *kolíbat*, *kutálet* – *kolíbat se*, *kutálet se*). Vy-schéma, které je abstrakcí této subkategorie má tak dvě varianty, reflexivní a nereflexivní.

4.6.1.2. (A1ab) LM=S – *vyzout se* (o botě)

vyzout se

vyzout se 1/2, 1/2 – (o obuvi) někomu („spadnout z nohy“): *vyzula se jí bačkora*
vyklopit se 2/2, 0 – („převrátit se (a ztratit obsah)“): *kočárek s dítětem se vyklopil*

Tato slovesa vznikla reflexivizací kauzativa typu(A1ae) kauz=S, LM=O – *vyzout (botu)*.

4.6.1.3. (A1ac) LM=S, TR=O – *vyplivnout* (pecku)

vyplivnout (pecku)

vyplivnout – něco; něco někam („plivnutím přemístit ze svých úst ven“): *v. pecku do koše*

Tato struktura je mnohem lépe zastoupená u představového schématu LÁTKA V NÁDOBĚ, protože mnohem častěji dochází z záměrnému přemísťování tělesných látek ven z těla než diskrétních předmětů. Jsou to slovesa, která v zásadě realizují obecné schéma *vy-V* („přemísťovat“) *z obraněného prostoru (kudy) mimo obraněný prostor*, ale jsou specifická tím, že „LM“ a „kauz“ jsou totožné, takže mají mírně odlišnou valenci: východisko není specifikováno (**vyplivnout odkud*).

vyštěknout „záměrně vydat (ze sebe) zvuk, projevit se tak“

vyjeknout – z něj. příčiny („s jekem se krátce ozvat“): *v. leknutím*
vybafnout 1/3, 1/4 – (o psu) na někoho, na něco („vyštěknout“): *u rebodu na nás v-l pes*
vyštěknout 1/1, 0 – („vydat ze sebe štěknutí, zaštěknout“): *pes v-kl*
vypísknout – z něj. příčiny („s písknutím se ozvat, zapištet“): *ptáče v hnědě v-lo, expr. v. radosti*
vypřsknout 2/2, 2/2 – nějak („expr. propuknout v smích“): *najednou v-kl/ knul*
vykřiknout 1/1, 1/2 – pronikavě zavolat: *v. radostí, leknutím*

vyhekout
vykvíknout
vyvrísknout
vyvýsknout

Slovesa této první skupiny se liší od ostatních sloves zvukového projevu v tom, že se vyskytují i jako bezpředmětná, protože charakter zvuku je specifikován již v samotném, často onomatopoickém slovesném základu. Druhá, tranzitivní slovesa se pojí s předměty s významem „řeč“:

vyslovit (jméno, hlásku)

vyhrknout 2/2, 2/2 – něco, V, že („prudce pronést 3, říci 1“): *„To není pravda,“ vyhrkla Dáša*
vykókat – něco („kókat s námahou pronést“): *v. své jméno*
vyslovit 1/2, 1/2 – něco; něco nějak („pronést hlasem“): *v. jméno, hlásku*
vykřiknout 1/1, 2/2 – na někoho, něco, že, V, na někoho (něco, že) („pronikavě zavolat“): *v. jméno*
vydechnout 3/3, 3/3 – něco („sotva slyšitelně vyslovit“): *stěží vydechl své jméno*
vykřičet 1/3, 1/3 – něco („křičením pronést“): *poslední slova n-l*
vyřknout 1/2, 1/2 – něco („pronést 3, vyslovit 1“): *v. brožbu*
vyřknout 2/2, 2/2 – něco; něco nad někým („vynést 3“): *v. rozsudek, ortel*
*vyrazit** 8/9, 7/9 – něco („prudce ze sebe vydat, důrazně vyslovit“): *v. slabiku*
*vypravit** 4/4, 4/4 – něco ze sebe („s námahou říci, vyslovit“): *v. slovo*
*vydat** 2/10 – něco („vypravit ze sebe (hlas ap.)“): *nev-l ani hlásku*

vyšeptat (o bolicích: tajemství do vrby)
vyšeptnout
vyškytat (z posledních sil vyslovit)
vydrkotat (vyslovit a drkotat přitom zuby)

Toto je případ velmi významově bohatého vy-schématu **vy-V** („vyslovit“) **slovo**. Jeho existenci lze doložit slovesy jako *vydechnout* (jméno), *vydrkotat* (jméno), jejichž simplex (drkotat, -dechnout) neoznačují verbální činnosti, tato informace musí být součástí formantu.

Slovesa této kategorie je možné alternativně kategorizovat jako „**zvukem realizovat**“, „realizovat jako zvuk“ nebo „zhmotnit“. Řeč a produkce zvuku obecně je oblastí, kde – zjednodušeně řečeno – průběh tvoření je výtvořem, tj. když člověk vydá zvukový signál, vytvoří tím zvukovou entitu, např. slovo. Spojení *vyslovit slovo* tak v tomto smyslu vlastně odpovídá spojení *zatančit tanec* nebo *zazpívat píseň*. Přímým objektem těchto sloves je vždy nějaká **časová entita**, děj.

Toto alternativní pojetí podle mého názoru zakládá vznik extendovaného vy-schématu s významem „**realizovat znakem, signálem**“, „realizovat jako znak“. Jako realizace tohoto vy-schématu pak mohou vznikat slovesa jako *vytřukat rytmus*, *vyhláskovat slovo*, *vytočit číslo*, která ovšem už nesplňují původní prostorovou specifikaci (pohyb ven), která motivovala výběr této předpony u sloves typu *vyslovit* (srov. níže).

4.6.1.4. (A1ad) kauz=S, TR=O, LM=ADV loc – **vytáhnout, vylákat, vystrčit, vyhnat, vynést** apod.

Tato skupina sloves (kauzativ) je bohatě vnitřně diferencovaná. Jedním z parametrů diferenciací je směr pohybu TR vzhledem ke kauzátorovi, což do velké míry souvisí s účelem tohoto pohybu. Tak kauzativa označující pohyb směrem „**k sobě**“ mívají často konotaci „**získat**“, jinými slovy, bývají specifikována kromě domény prostoru navíc v doméně vlastnictví. Naopak slovesa označující pohyb TR směrem **od kauzátoru** – přitom kauzátor může být uvnitř nebo vně LM – mívají konotaci „**odstranit TR z LMu**“ neboli „**zbavit LM TRu**“, jinými slovy, smyslem je nepřítomnost TR v LM. Do této druhé skupiny patří ale také slovesa označující děje, jejichž smyslem je přítomnost TR venku, spíše než jeho nepřítomnost uvnitř. Tato slovesa mohou být specifikována jak v doméně zraku, kdy změna místa zároveň znamená změnu vizuální dostupnosti (*vystavit zboží do výkladu*), tak v doméně síly, kdy je smyslem děje vystavit TR působení vnější síly (*vysadit salát na záhon*, *vyložit peřiny do oken*). Třetím případem je situace, kdy se kauzátor pohybuje zároveň s TR – *vynést*.

Slovesa této skupiny mohou být specifikována také **co do cíle děje** – *vystrčit kufry za dveře*, *vyložit peřiny do oken* – východisko je implicitní. Specifikace cíle je mnohem častější u pohybů, které jsou orientovány směrem od kauzátoru, tedy v případech, kdy je kauzátor uvnitř LM – *vystrčit kufy za dveře*, *vykopnout kocoura na zápraží* – nebo je sice mimo LM, ale orientuje pohyb TR. Specifikace cíle se objevuje také v případech, kdy se kauzátor pohybuje současně s TR – *vynést nábytek před dům*.

Všechny tyto skupiny sloves (spolu s některými dalšími centrálními kauzativy) ovšem podle mého názoru realizují jedno jediné předponové schéma, a to **vy-V** („**přemísťovat**“) **něco z ohraničeného prostoru (kudy) mimo ohraničený prostor**. Na jeho základě se tvoří slovesa jako *vypárat* nebo *vykeroutit něco odněkud*, jejichž slovesné základy se nevyskytují ve směrovém významu **párat něco odněkud někam*, **keroutit něco odněkud někam* – označují standardně způsob překonání omezující síly nádoby, způsob překonání překážky. Tato valenční struktura tedy pochází od předponově-slovesného schématu.

vytáhnout (něco odněkud) (směr ke kauzátorovi)

vytáhnout 1/11, 1/12 – něco, někoho4 odněkud; něco, někoho4 („tažením dostat ven, vyndat, vyprostit, odstranit“): *Vytáhneme už ten dort ze lednice?*
vyjmout 1/4, 1/4 – něco z něčeho („vzít a dát ven“): *knihu z knihovny*
vyndat 1/1, 1/2 – něco z něčeho, něco (hov. „vyjmout 1, 2“): *v. z kapsy peníze*
vysoukat 1/2, 1/2 – něco z něčeho („soukáním dostat ven n. nahoru“): *v. ruce spod peřiny*
vysunout 1/2, 1/2 – něco odněkud („sunutím dostat ven“): *v. klíč ze zámku vytáhnout*
vytasit – něco („vytáhnout (zbraň) z pochvy, tasit“): *v. meč, šavli*
vypárat 2/2, 2/2 – něco z něčeho („páráním vyjmout“): *podšívku z kabátu*
vyloupnout 1/3, 1/3 – něco z něčeho, něco („rozloupnutím dostat ven“): *v. brášeke z lusku, pecku ze švestky*
vylopout 3/3, 3/3 – něco z něčeho („násilně vyjmout“): *v. kámen z prstenu*
vyvléci, vyvléct, vyvléknout 1/3, 1/2 – někoho, něco odněkud („vlečením 1 dostat ven“): *v. tonoucího z řeky, opilce ze sálu*

vyjet (soubor z počítače)

vystřčit (něco odněkud)

(směr od kauzátoru)

vystřčit 3/3, 3/3 – někoho4, něco (odněkud, někam) („strkáním dostat ven“): *v. kufry ze dveří*
vyšoupnout – něco (odněkud někam) („vystřčit 3“): *v. auto z káňny*
vytlačit 1/8, 1/8 – něco odněkud („tlačení dopravit ven“): *v. auto z garáže*
vyvalit 1/3, 1/3 – něco (odněkud; někam) („válením dopravit ven n. nahoru“): *v. soudek ze sklepa*
vyhodit 4/8, 3/6 – něco odněkud („hozením nebo jinak energicky dostat ven, pryč“): *láhev z okna, ven odpadky*
vymrštit – něco, někoho4 (někam, odněkud), něco („mrštit do výše nebo ven“): *v. šíp, v. ruce vzduchu*
vykopnout 4/4, 3,4/6 – něco z něčeho („kopnutím přemístit ven“): *míč z pokutového území, kocoura z pokoje*
vyrazit 1,9/9, 1/9 – něco (někomu; z něčeho; někomu z něčeho; něčím) („názem, ranou uvolnit, odstranit, odejmout apod.“): *v. dveře tělem, v. okno, v. zbraň někomu z ruky*
vyfouknout 1/4, 1/3 – něco; něco (nějak; odněkud; někam) („fouknutím dostat ven“): *v. smítko z mléka*

vynést 1/6, 1/6 – něco, někoho4 (někam, odněkud), něco („nesením dopravit ven“): *nábytek z pokoje*
vyvést 1/6, 1,2/9 – někoho4 (odněkud; někam; za něj. účelem) („vedením dostat ven“): *v. koně ze stáje, pacienta na vzduch, děti z lesa*
vyvézt 1/5, 1/5 – někoho4, něco (odněkud; někam) („vezením dopravit ven“): *v. děti z města, hmtij z chléva*

přemístit část svého těla ven z nějakého prostoru:

vyklonit – něco (část svého těla) (odněkud, nějak) („vychýlit ven“): *hlavu z okna*
vynořit – něco (zprav. o hlavě, o části těla) (z něčeho, nad něco (zprav. o vodní hladině)) („vystřčit ven“): *v. hlavu z vody*
vystřčit 1/3, 1/3 – něco (část svého těla) (odněkud, nějak) („vysunout 2 (viditelně) ven“): *hlavu z okna, ruce, ruku z okna*

vystřkat
vymanévrovat (svého Renaulta ze sevření ostatních parkujících aut)
vyhlavičkovat (míč z brány)
vykývnout
vystřít

vybalit dárek

(manipulace s LM, resp. TRem je nádoba: „zbavit obalu“)

vybalit 1/2, 1/3 – něco, někoho 4 z něčeho; něco („zbavit obalu, vyjmout“): *svačinu z ubrousku*
vymotat 1/1, 2/2 – něco, někoho z něčeho („vyprostit (něco, někoho zamotaného), vybalit“): *v. miminko z peřinky*
vysvléci, vysvléct, vysvléknout 1/1, 2/2 – někoho4; někoho4 (z něčeho; nějak) („svléci 2“): *v. dítě*
vyzout 2/2, 2/2 – někoho4 z něčeho („svléci z bot“): *v. dítě z bot*
vyklepnout 0, 1/3 – něco odněkud („klepnutím způsobit vypadnutí něčeho“): *v. kámen z boty*
vyklopit 1/3, 1/7 – něco z něčeho, něco („překlopením vyndat, vyspat“): *bábovku z formy*

vyšněrovat (tkaničku z boty)

Následující slovesa jsou specifická svou **pohybovou konotací** – je možné je rekatégorizovat jako události počátku pohybu, tj. jako „**udělit pohybovou energii**“. Příznakem této změny kategorizace je podle mého názoru změna vazby: *vystřelit z děla – vystřelit na zloděje*. Jsou tak jedním ze zdrojů ingresivního významu předponového formantu (srov. níže).

vystřelit (na ptáky)

vystřelit 1/5, 1,2/5 – z něčeho; na někoho; na něco; na něco; po někom; něco („vymrštit střelu a dát ránu ze střelné zbraně, vypálit 5, střelit 1“): *v. z děla, v. na ptáky, po plácích, v. poslední náboj*
vypálit 5/5, 7/7 – něco, na někoho, na něco („vystřelit“): *v. ránu na jelena, v. na cíl, na branku*
vypravit 5/5, 6/6 – něco, něco odněkud („uvést do pohybu“): *v. raketu, šíp*

Jako samostatné podle mého názoru funguje slovesné schéma s významem **vy-V („iniciovat samostatný pohyb“)** *odkud kam*, jehož kategorie je založena vy-slovesy *vyhnat, vylákat, vyvolat někoho odněkud*. Tato slovesa se vyznačují samostatně se pohybující entitou v pozici objektu. O samostatnosti tohoto vy-schématu s „živým“ trajektorem svědčí např. slovesa jako *vyštípat, vykourit, vypískat, vyplavit*, ale také sloveso *vytleskat (někoho na jeviště)*. Jedná se o sémantický posun ve smyslu „shift“ – mezi významy simplexů těchto sloves se neobjevují definice jako *štípat, plavit, pískat* – „činností hnát, motivovat k pohybu“, aktivuje se zde kognitivní potenciál těchto sloves (jejich obecné pojmy), a to tak, aby vybraný aspekt vyhovoval požadavkům schématu. Tímto aspektem je naše zkušenost, že tyto (nepříjemné nebo naopak příjemné) činnosti mohou být nástrojem nátlaku jednoho člověka na druhého.

vylákat (někoho odněkud)

(směr ke kauzátorovi, samostatně se pohybující TR)

vylákat 1/2, 1/2 – někoho4 (odněkud; někam; za něj. účelem) („lákáním dostat odněkud“): *v. děti ráno z postele*
vyvolat 3/7, 2/7 – někoho4 (odněkud; někam) („dát popud, aby někdo vyšel ven“): *v.-li ho ze sálu, byl vyvolán při matematice, při spiritismu v. ducha*
vytáhnout* 3/11 – („přimět k opuštění místa, k společné cestě“): *v. děti z postele, v. někoho do kina*

vyvábít
vytleskat

vyhnat (někoho odněkud)

(směr od kauzátoru, samostatně se pohybující TR)

<p>vyhnat 1/6, 1,2/5 – něco, někoho odněkud („hnaním vyvést, resp. přinutit k opuštění něj. místa): <i>dobytek z chléva</i></p> <p>vytěsnit – něco; něco, publ. někoho4 (odněkud; někam) („vytlačit 3, vypudit“): <i>krasinky v-ly některé druhy bakterií</i></p> <p>vypískat – někoho4, něco („pískáním vyhnat, odmítnout“): <i>v. neoblíbeného politika</i></p> <p>vypudit – někoho odněkud („způsobit odchod“): <i>v. zkompromitované zastupitele radnice, hmyz</i></p> <p>vystřadit – někoho4 (odněkud; někam) („vypudit, vyhnat 1“): <i>v. někoho z bytu</i></p> <p>vytopit 2/2, 2/2 – někoho4 (o zvířeti) („litím vody vypudit“): <i>v. krtka z díry</i></p> <p>vyplavit 2/3, 2/3 – někoho4 („vodou vyhnat“): <i>krtka z díry, přen. nájemníky</i></p> <p>vystřpat 2/3, 2/3 – někoho4 (o ptácích) odněkud („štípáním (zobákem) vypudit“): <i>domácí husy v-ly ty cizí</i></p> <p>vykouřit 3/3, 3/3 – někoho, něco odněkud („kouřem vyhnat“): <i>hmyz a hlodavce z chalupy</i></p> <p>vyštvát 1/1, 1/2 – (nejč. o psu) někoho4 (o zvířeti) odněkud („pronásledováním) vyhnat 1, 3“): <i>v. zvěř z úkrytu</i></p> <p>vyboxovat 0, 3/3 – někoho 4 odněkud („vyhnat“): <i>Soused vyboxoval Svědky Jehovovy ze dveří.</i></p> <p>vykousat 0, 5/5 – někoho z něčeho („vypudit“): <i>liška v-la jezevce z brlohu</i></p> <p>(NSČ) vybučet – někoho; něco („projevit nesouhlas, nespokojenost zvukem připomínajícím bučení“): <i>bokejšta se obává, že ho fanoušci vybučí</i></p> <p>vyhnat 3/6, 2/5 – něco, někoho odněkud („hnaním přinutit k opuštění místa pobytu): <i>dcery z domu</i></p> <p>místa pobytu</p> <p>vyhostit – někoho4 (odněkud, někam) („vypovědět 5, vykázat 2“): <i>Rusové vyhostili ze země údajného špióna.</i></p> <p>vykázat 2/3, 2/3 – někoho odněkud, někam („určit místo pobytu, úředně přemístit“): <i>v. Napoleona na Elbu</i></p> <p>vyjmíst 0, 1/1 – něco, někoho4 (odněkud, někam), něco, někoho4 („přemístit ven“): <i>v. neplatě do holobytů. Chtěli by Romi vymístit z Prahy.</i></p> <p>vypovědět 5/6, 6/6 – někoho4 (odněkud; někam) („zakázat někomu někde pobyt, vykázat 2, vyhnat 3“): <i>v. cizince ze země</i></p> <p>vypovědět 6/6, 6/6 – někoho4 (odněkud; někam) („dát výpověď“): <i>nájemníka z bytu</i></p> <p>vysídlit – někoho4 odněkud; někoho4 („masově vystěhovat, odsunout“): <i>v. menšinové obyvatelstvo</i></p> <p>vystěhovat 1/2, 1/2 – něco; někoho; něco, někoho odněkud („stěhováním dostat ven (x nastěhovat, přistěhovat)“): <i>v. nájemníka, obyvatelstvo (při obnovení) evakuovat</i></p> <p>vyvést 5/6, 6/9 – (o zvířatech) někoho4; někoho4 někde („odchovat mláďata“): <i>v. mladé</i></p> <p>vyprovodit 1/1, 1/2 – někoho někam („poskytnout doprovod při odchodu“): <i>v. hosta na nádraží</i></p> <p>vyhnat 2/6, 1/5 – někoho4 (zprav. o zvířeti) (odněkud; někam; za něj. účelem) („hnaním někam zavést“): <i>v. dobytek na pastvu</i></p>	<p>vybodyčkovat</p> <p>vypoklonkovat</p> <p>vypolíčkovat</p> <p>vyporoučet</p> <p>vypráskat</p> <p>vystřkat</p> <p>vyšachovat</p> <p>vycenzorovat (někoho z TV)</p> <p>vykvartýrovat</p> <p>vypakovat</p> <p>vyliřovat</p>
---	---

vyšlat (poselstvo)

<p>vyšlat 1/2, 1/2 – někoho4 (někam, k někomu) („způsobit, aby se někdo odebral někam s určitým cílem“): <i>v. vyslanec, reportéry, záchranáře</i></p> <p>vyšlat 2/2, 2/2 – něco; něco (někam, k někomu) („poslat“): <i>v. zprávu</i></p> <p>vyexpedovat – něco; něco (odněkud; někam) („odeslat, vypravit 1“): <i>v. zásilku</i></p> <p>vypravit 1/4, 1/4 – někoho4 (někam; odněkud; k někomu; za někým; za něj. účelem), něco někam, něco („přípravit na odchod, odjezd, odeslání“): <i>v. děti do školy</i></p>	
--	--

4.6.1.5. (A1ae) kauz=S, LM=O – **vyzloupnout (švestku)**

vyzloupnout švestku

<p>vyzloupnout 2/3, 2/3 – něco z něčeho („rozloupnutím zbavit obsahu“): <i>v. švestku</i></p> <p>vyzout 1/2, 1/2 – něco; něco někomu („svléci, stáhnout z nohou“): <i>v. si bačkorku</i></p> <p>vysvléknout, vysvléct, vysvléci 1/1, 1/2 – něco; něco někomu („k svléci 2“): <i>v. župan</i></p>	
---	--

vyklopit kočárek

Tato kategorie je řídce zastoupená, protože diskretní TR není součástí valenční struktury, takže je nutné, aby bylo možné ho vyrozumět z kontextu nebo na základě obecných znalostí. Mohou sem tedy patřit pouze slovesa, jejichž participanty tvoří ustálené dvojice nádoba – obsažený předmět. Navíc takový děj musí být dostatečně kognitivně význačný (**vyzloupnout prsten*).

Slovesa druhé skupiny (*vyzout, vysvléknout*) patří k ojedinělým případům, kdy je LMem obsah a TRem nádoba.

4.6.1.6. Metaforické projekce varianty (A1a) – „prostor: PŘEDMĚT V 3D/2D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“

4.6.1.6.1. Společenské prostředí – „vyloučit někoho ze společnosti“ – **vydědit, vyobcovat**

Naše zkušenost s fyzickým prostorem je základem pro konceptualizaci **sociálního prostředí**. Schéma nádoby se zde projektuje do oblasti sociálních skupin. Uvnitř znamená tzv. „mezi svými“, v určité sociální skupině, venku naopak odpovídá prostředí mimo tuto skupinu; pohybem ven je pak opuštění určité sociální skupiny (srov. sekundární význam slovesa *vystoupit 3/8* – *ze strany* nebo sloveso *vyobcovat*).

(A1ad – vyhnat) – typ **vyobcovat (někoho)**:

- vydědit 1/2 (syna), vydědit 2/2 (někoho), vyloučit 1/4, 1/6 (někoho ze studia), vyobcovat (někoho z církve), vyřadit 1/3, 1/3 (někoho z družstva), vyautovat¹ (blavního konkurenta) (NSČ) vylistovat 2/2 (někoho z účasti na zakázce) (NSČ)

- vyštípat* 3/3, 3/3 (někoho z pracoviště), vyštvat* 1/1, 2/2 (někoho z domova), vyrazit* 9/9, 8/9 (někoho od zkoušky, z práce), vybodit* 6/8 (někoho z práce, ze studií)

- vyreklamovat (někoho z vojny, z armády), vyakčnit (někoho odněkud – propustit, např. ze zaměstnání), vybodovat (někoho), vytrumfovat (někoho), vyblokovat (někoho, přístroj), vyfaulovat se (faulem se vyřadit ze hry)

- vytrkat* (někoho od krmelce o politicích), vymanévrovat* (někoho z vůdčí role)

4.6.1.6.2. Stav psychického klidu – „změnit svůj/něčí stav z klidného na neklidný“ – **vystrašit, vybídnout**

Protiklad uvnitř-venku se vyznačuje tím, že jedna z lokací je definována pozitivně (být v nádobě) a druhá negativně (nebýt v nádobě). „Být uvnitř“ znamená „být v určitém, definovaném prostoru“, „být venku“ znamená „být jinde“. Právě tato okolnost je podle mého názoru důvodem, proč se pomocí představy „uvnitř“ konceptualizují stavy **normální, očekávané, standardní**. Jedná se o jeden určitý výběr z mnoha možností, a to výběr je konvenčně ustálený. Všechny ostatní možnosti jsou „něco jiného“. Proto vznikají slovní spojení jako *být in*, *být v módě*, *v kurzu* apod. nebo naopak *být mimo*, *vyjít z módy* apod. Také předpona *vy-* reflektuje tento princip, a to už v doméně fyzického prostoru.

Lakoff a Johnson¹⁴⁶ uvádějí, že se prostřednictvím fyzického prostoru konceptualizují také **psychické stavy**. Zajímavé je, že tato konceptualizace může být vedena oběma směry, tzn. normální stav může být pojat jak jako bytí venku, tak jako bytí uvnitř: *vyvést někoho z rovnováhy*, *z míry* × *uvést někoho do rozpaků*, *vyhodit někoho z konceptu*/ *vykolejit někoho* × *vytáhnout někoho z deprese*. Je pravděpodobné, že v každém z případů se aktivuje jiný aspekt schématu nádoby. U vyjádření typu *vyhodit někoho z konceptu* se aktivuje již zmíněná metafora „být uvnitř“ je „být v normálním stavu“, zatímco v případě spojení *uvést někoho do rozpaků* se aktivuje skutečnost, že je často obtížné dostat se z uzavřeného prostoru ven, což je hodnoceno jako nežádoucí. Bylo by možné například sledovat, jestli situace kategorizované jako „uvnitř“ spíše paralyzují, zastavují normální jednání člověka – to by jistě platilo v případě rozpaků i např. deprese – zatímco situace kategorizované jako „venku“ (mimo) spíše činí člověka neklidným, probouzejí v něm nekontrolovanou aktivitu (*vyvést někoho z rovnováhy*, *vytočit někoho* apod.). Je možné, že je tu určitá souvislost nebo tendence.

Slovesa typu *vyděsit se* dokládají **konceptualizaci normálního stavu jako stavu uvnitř** (klid je uvnitř, neklid je venku). Je možné, že se tady také aktivizuje teritoriální (sociální) aspekt nádoby – „vyhnat“ někoho z pocitu klidu – s tím koresponduje i skutečnost, že se jedná o reflexiva odvozená podle všeho z tranzitivních sloves *vyděsit*, *vystrašit* apod. Může jít tedy také o rehierarchyaci domén: když nuceně opouštím své „teritorium“, můžu cítit neklid, nervozitu, jinými slovy, pohyb ven (z domova) může být asociačně spojen (experienciálně korelován) s neklidem.

Motivačních tras, které vedou k tomuto použití předpony *vy-*, může být více. Slovesa jako *vybídnout*, *vyburcovat* mohou mít navíc i vertikální aspekt: když je někdo v klidu, obvykle sedí nebo leží, stát se aktivním znamená vstát a pohybovat se. Povzbudit někoho k aktivitě často znamená přinutit ho, aby vstal (*vyskočit*).

Pohyb u člověka, který se v dané chvíli nepohybuje, lze také vnímat jako potencialitu, něco **latentního**, „ukrytého“. Přimět člověka k pohybu tak může znamenat způsobit, že se tato latence **projeví**, dostane se „na povrch“, ven, tj. přimět ho pohybově se projevit (srov. *vykvést*, *vybarvit se* apod. – slovesa pojmenovávající projevení potenciační vlastnosti).

Způsobů vysvětlení tohoto použití předpony *vy-* může být více, pro každého mluvčího může být primárním jiný z nich – pokud pro něho ovšem není přijatelnější jiná konceptualizace reprezentovaná jinou předponou: *poděsit se*, *zděsit se*, *polekat se*.

¹⁴⁶ LAKOFF – JOHNSON 2002, s. 46.

(A1ad – *vyhnat*) – typ **vyděsit (někoho)**:

- *vystrašit (dítě), vylekat (dítě), vyplašit 1/2/2, 1/2/2 (zajíce, zloděje), vyplašit, vyburcovat 0, 1/3 spáče ze spánku*
- *vytrhnout* 4/7, 4/6 – někoho z něčeho („vyrušit“): vytrhl mě z odpolední siesty*
- *vynerovat (někoho), vystresovat (někoho), vyjukat (někoho), vydusit (někoho)*

Reflexivizací těchto sloves vznikla slovesa typu **vyděsit se**:

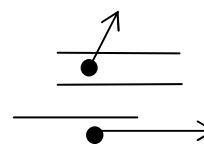
- *vystrašit se 1/1, 0, vylekat se, vyplašit se 1/1, 0, vyrušit se 1/1, 0, vyděsit se*
- *vytrhnout se* 2/2, 2/2*
- *vyjevit se*

(A1ad – *vyhnat*) – typ **vybídnout (někoho k něčemu)**:

- *vybíčovat 1/2, 1/2 (pozornost), vyburcovat 0, 2/3 (veřejnost k aktivní účasti), vydráždit 1/2, 1/2 (šelmu ke skoku), vyžvat (dívku k tanci), vybudit, vyprovokovat 1/2, 1/2 (odpůrce k bádce), vybíčovat 2/2, 2/2 (nervy dlouhým bděním), vydráždit 2/2, 2/2 (něčí smysly, pud, představivost), vytočit 0, 7/7 (šéfa)*
- *vybecovat (někoho), vyrajoyvat(někoho), vylechtat (někoho), vykoučovat (mužstvo k výkonu)*

4.6.2. (A1b) prostor: PŘEDMĚT V 1D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – **vykolejit, vyústit**

4.6.2.1. (A1ba) TR=S, LM=ADV loc – **vykolejit (o vlaku), vyústit**

Zvláštním typem nádoby je nádoba jednorozměrná, tj. **dráha**. Pohyb předmětu ven z této dráhy může nastat dvěma možnými způsoby. Může opustit dráhu **pohybem orientovaným kolmo na tuto dráhu**, tzn. *vychýlit se ze směru, vyjet z dráhy*. V moderní době je tento princip symbolizován představou kolejí, tedy dráhy přesně předem dané, neumožňující jakoukoliv možnost rozhodnutí v průběhu cesty, dráhy, jejíž opuštění často znamená katastrofu. Představa pohybu po dráze je pak zdrojem pro konceptualizaci času (srov. níže). Do této kategorie patří i jeden z významů slovesa *vyjet (z dráhy)*; zajímavé je, že tento význam se neustálil u slovesa *vyjít*.

Tato slovesa vznikla pravděpodobně jako realizace výše uvedeného obecného vy-schématu *vy-V* („přemísťovat“) z *obraněného prostoru mimo obraněný prostor*, představu dráhy přinášela základová slova (*kolej*), některá vznikla posunem významu (*vychýlit* – pův. ze svislé polohy, srov. *schýlit, nachýlit*).

Vymezují je proto, že reprezentují důležitou schematickou představu, která se následně projektuje do domény času a kauzality (srov. lexikální metaforu *vyhnout se následkům*).

vykolejit

vybočit 1/2 – z něčeho, někam („odbočením se uchýlit z něj. směru, polohy“: *v. z cesty, z jízdního pruhu; v. nalevo uhnout, vybočit z řady*)
vyjet 5/8, 6/9 – z něčeho („vychýlit se z dráhy ap.“): *tramvaj v-la z kolejí*
vyhnout se 1/2, 1/2 – něčemu, někomu, někam („ustoupit z cesty, nechtít se sejít“): *v. se protijedoucím autu; zdaleka se jí v-l; v. se vlevo*
vychýlit se – z něčeho, někam („změnit pův. směr“): *v. se z dráhy*
vykolejit (se) 1/1, 0 – („o kolejovém vozidle) vyjet z kolejí“): *tramvaj (se) v-la*
vyšínout se – z něčeho („samovolně se přemístit z normální polohy“): *vlak se v-nul z kolejí vlak vykolejil*

Druhou možností pohybu předmětu ven z dráhy je situace, kdy se dráha rozšíří, pohyb ven se tedy děje **ve směru podélné osy dráhy**. Pravděpodobně jedinou specifickou realizací této představy je sloveso *vyústit*, ale také běžná slovesa pohybu často označují situace tohoto typu: *vyjet z ulice na náměstí, vyplout z řeky na moře*. Tato představa slouží jako zdroj pro konceptualizaci časových a kauzálních vztahů (srov. sekundární význam slovesa *vyústit*, např. *pochod vyústil v pouliční bitku*, nebo sloveso *vyžnít*), kdy např. nějaký proces (kontrolovaný, záměrný – pohyb po určené dráze) má za **následek** nějaký další proces nebo stav (již nekontrolovaný – pohyb po opuštění určené dráhy). Kontrola procesu je podle mého názoru projekcí silového aspektu gestaltu nádoby (nádoba, a to i jednorozměrná, ovládá pohyb svého obsahu).

vyústit

vyústit 1/2, 1/2 – někam; někde („k ústí“): řeka v-la do moře

4.6.2.2. (A1bd) kauz=S, TR=O – *vykolejit vlak, vyvést potrubí*

vykolejit vlak

vykolejit 1/2, 1/2 – něco, něco nějak („způsobit, že vyjede z kolejí“): v. vlak
vychýlit – něco z něčeho (způsobit změnu pův. polohy, směru): pilot v-l letoun z pův. směru
vyšínout – něco z něčeho („způsobit vychýlení z normální polohy“): v. vozí z kolejí

vyvést

vyvést 4/6, 5/9 – něco (odněkud, někam, někudy) („zařídít vyústění něj. vedení“): v. potrubí na povrch, el. vedení ze zdi*

4.6.2.3. Metaforická projekce varianty (A1b) – „prostor: PŘEDMĚT V 1D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“

4.6.2.3.1. Čas – „skončit s určitým výsledkem“ – *vyznít, vydařit se*

Způsobů konceptualizace času pomocí prostoru je více, zde se chci zmínit o metafoře POHYB V ČASE JE CESTA: jak člověk žije svůj život, je to jako kdyby putoval časem a potkával přitom různé události¹⁴⁷. Některé události jsou ovšem nepříjemné a je třeba se jim *vyhnout*. Toto sloveso je lexikální metafora, která dokládá tuto konceptualizaci. Cesta rovně vpřed tedy odpovídá přirozenému, logickému, zákonitému běhu událostí v jejich kauzálních vztazích a možnost opustit na okamžik tuto cestu odpovídá možnosti vyvinout úsilí, aby člověk nemusel tuto událost „prožít“, tedy pro-žít (srov. též *vyhnout se odpovědnosti*). Jedná se tedy přirozeně o pohyb kolmo na podélnou osu dráhy.

Také sloveso *vyústit* a typ pohybu, který označuje, se projektuje do abstraktní domény času. Podle mého názoru lze takto interpretovat slovesa jako *vyznít, vydařit se*. Dráhou by pak byl určitá činnost, která je pod kontrolou činitele – stejně jako je proud vody „pod kontrolou“ říčního koryta – a pohybem ven by byl přechod mezi touto kontrolovanou činností a jejím už nekontrolovatelným důsledkem. Tato slovesa tedy označují **výsledek procesu**. Sloveso *vyústit* (*v co*) se dokonce samo používá v tomto sekundárním významu: *Pokojná manifestace vyústila v pouliční bitku*.

(A1c – *vyústit*) – typ **vyznít (falešně)**:

- *vyznít 1/2, 1/2 (falešně o písni), vydařit se 1,2,3/3 (o pokusu, o dětech), vyvést se (o dětech)*
- *vyjít* 13/18 (o součtu, o spekulaci), vyústit* 2/2, 2/2 (povstání vyústilo v převrat), vyvinout se* 0, 3/3 (jak o válce), vyznít* 2/2, 2/2 (mítink v-l v manifestaci)*

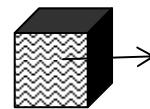
Na základě téže zdrojové představy lze podle mého názoru interpretovat slovesa následující (*vybýt* o penězích). Jedná se opět o konceptualizaci času, v tomto případě je pohybem po dráze (tj. pohybem uvnitř) proces spotřebovávání něčeho, např. peněz nebo času. Když tento proces skončí, dosud nespotřebovaný materiál se jakoby přemísť ven a je dále k dispozici. Motivace tohoto užití předpony je podepřena také posesivním vy-schématem, které se realizuje např. jako slovesa *vybrát, vydělat, vyžít*.

vybýt (o penězích)

- *vybýt (o penězích), vystačit 1/3, 1/3 (o penězích)*
- *vyjít* 16/18 (o penězích, o čase)*

¹⁴⁷ Srov. LAKOFF – JOHNSON 2002, s. 59.

4.6.3. (A2a) prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – vytéci, vyčerpat apod.

Slovesa s významem LÁTKA V NÁDOBĚ a MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ jsou si významově velice blízká a bylo by je možno řadit do téže kategorie. Talmy upozorňuje na to, že schematická kategorie „ohraničenost“ je v jazycích důležitější než schematická kategorie „členitost“¹⁴⁸. To znamená, že mají k sobě mnohem významově blíže trajektorie kategorizované jako látka a jako množství (obojí neohraničené) než trajektorie kategorizované jako diskrétní předmět a jako množství.

U této varianty není třeba oddělovat 3D-, 2D- a 1D-prostor. Látky (a obvykle i množství) jsou vnitřně nesoudržné, tzn. aby bylo možné je udržet v nějakém uzavřeném prostoru, musí být tento prostor ohraničený ve všech třech rozměrech. Týká se to jak látek tekutých, tak sypkých materiálů, jako je třeba písek.

Skutečnost, že v této variantě je obsahem neohraničená entita má dále ten důsledek, že událost přemístění obsahu ven může a nemusí znamenat zároveň vyprázdnění nádoby. V mnoha kontextech k tomuto vyprázdnění dojde – většinou tehdy, kdy hraje nádoba roli jakési nádrže, **zásobníku**. Existují ale další případy nádob, které mají spíše povahu **zdroje** – událost přemístění látky ven je pojímána hlavně silově a vizuálně (*vytrysknout*). Přemístit se ven tedy znamená „překonat omezující hranici nádoby“ (doména síly) a „objevit se“ (doména zraku) – **vztah „uvnitř-venku“ nemusí být zrušen**. U sloves, v jejichž intenční struktuře je prominentnějším participantem TR se tento rozdíl dá považovat za konotace (*voda vystříkla* nebo *voda vytekla*), ovšem mnohem důležitější je u sloves s dominantním LMem. Ta je na základě tohoto rysu možno orztrdit na LM=S (*vana vytekla*, tj. vyprázdnila se) a LM=S, TR=O (*sopka vyhrklila lávu*, tj. jako zdroj vydala část svého obsahu).

Druhý z případů je zdrojem extendovaného významu „**vyplodit, vyprodukovat**“, tj. „způsobit vznik“. Tak se stává jedním z výchozích bodů pro existenční význam předpony („vytvořit“).

4.6.3.1. (A2aa) TR=S, LM=ADV loc – *vytrysknout, vytéci*

vytrysknout

<i>vyšlehnout 1/2, 1/2</i> – (o plameni) odněkud; někde („prudce vyrazit“): <i>z hranice v-l plamen</i> <i>vychrlit se 1/1, 0</i> – („vyvalit se 1“): <i>proud lávy se v-l z jícnu sopky</i> <i>vyrazit 4/9, 3/9</i> – odněkud; někde; někde někomu („prudce vytrysknout“): <i>ze skály v-l pramen</i> <i>vystříknout 1/2, 1/2</i> – z něčeho; někam („vytrysknout“): <i>ke v-l z rány</i> <i>vyšplouchnout, vyšplíchnout 1/1, 1/3</i> – (o tekutině) z něčeho; někam („prudce vystříknout“): <i>Z konvice vyšplíchno mléko.</i> <i>vytrysknout</i> – odněkud („prudce, náhle vyrazit 4 na povrch n. do výše“): <i>ze skály v-l pramen; v-ky jí slzy vyhrkly</i> (souvisí s „objevit se na povrchu těla“) <i>vyvalit se 1/2, 1/3</i> – odněkud („proudem, ve větším množství se vyhnout“): <i>z kamen se v-l kouř</i> <i>vyvřít 1/1, 1/2</i> – odněkud („o lávě ap.) prudce vyrazit na povrch“): <i>borový pramen v-l ze země</i> <i>vyšumět</i> – odněkud („s šuměním uniknout“): <i>váno v-lo z láhve</i> <i>vyhrknout 1/2, 1/2</i> – někomu, někomu odněkud („o slzách) prudce náhle vyrazit 4, vytrysknout, vyhnout se 1“): <i>z očí jí v-ly slzy</i> <i>vyhnout se 1/3, 1/3</i> – někomu odněkud („hmutím se dostat ven“): <i>slzy se jí v-ly do očí vytryskly</i> <i>vykypět 1/1, 0</i> – („ke kypě“): <i>mléko v-lo</i> <i>vyrazit 4/9, 3/9</i> – odněkud; někde; někde někomu („prudce vytrysknout“): <i>na čele mu v-l pot</i> <i>vyvstat 1/2, 1/2</i> – někde někomu („vyrazit na povrch, vystoupit 4“): <i>na čele jí v-l pot</i> <i>vyhrknout 1/2, 1/2</i> – někomu, někomu odněkud („o slzách) prudce náhle vyrazit 4, vytrysknout, vyhnout se 1“): <i>z očí jí v-ly slzy</i> <i>vyhnout se 1/3, 1/3</i> – někomu odněkud („hmutím se dostat ven“): <i>slzy se jí v-ly do očí vytryskly</i> <i>vystoupit* 4/8, 4/8</i> – někde, někomu někde („dostat se na povrch, stát se zřejmým, výrazným“): <i>na čele jí v-l pot vyrazil; na pánvích mu v-ly žily; lícní kosti mu výrazně v-ly</i> <i>vyšedly</i>

vybublat
vypěnit
vyprýštit
vyprýštit
vyrosit se
vyvzlínat

¹⁴⁸ EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 510.

Děje, jejichž trajektorem je voda nebo tekutá látka obecně, mají obvykle vertikální konotaci, a to buď směrem dolů nebo směrem nahoru. Tekuté látky se vyznačují tím, že podléhají plně gravitační síle a pokud mohou tak tíhnou dolů, to je patrné u sloves jako *vylít*, *vytéci*, *vykapat*, *vypustit*. Nás ale v této chvíli zajímá spíše představa směru opačného, nahoru, která je patrná u sloves typu *vytrysknout*, jako *vybublat*, *vyvrít*, *vyběnit*, *vystříknout*. V těchto případech je obvykle tekutá látka pod tlakem, často způsobeným jejím zahráním. Vzhledem k tomu, že **nádoby, ve kterých se uchovávají tekuté látky, jsou kvůli fyzikálním vlastnostem těchto látek ohraničené vždy minimálně zdola a ze stran, obvykle dochází k úniku tekutiny směrem vzhůru**. Tak vzniká ona vertikální konotace těchto sloves. Také u těchto sloves můžeme zmínit jejich vizuální aspekt: samovolný únik tekutiny směrem nahoru je obvykle (díky tlaku) vizuálně výrazný a strhává na sebe pozornost – mimo jiné také kvůli tomu, že se jedná o destruktivní a nebezpečné děje – na rozdíl od dějů označovaných slovesy jako *vykapat*, *vytéci*, které jsou spíše nenápadné. Tzn. opět se tu spojuje význam „objevit se“ ve vertikálním i „nádobovém“ smyslu.

Tato kategorie podle mého názoru realizuje obecné schéma *vy-V* („přemístit se“) z *ohraničeného prostoru mimo tento prostor*, že jednotlivá slovesa realizují událostní schéma **LÁTKA V NÁDOBĚ** je implikováno ve významových rysech základových sloves (*vyšumět*, *vybublat*, *vytéci*).

vytéci (o vodě), vysypat se (o mouce)

vytéct, *vytéci* 1/2, 1/1 – odněkud („tečením se dostat ven“): *voda z láhve v-la*
vykapat 1/2, 1/3 – něco (z něčeho; do něčeho) („po kapkách vytéci“): *nechat vykapat olej z láhve*
vylít se – z něčeho („prudce se rozlít“): *řeka se v-la z břehů*
vysypat se 1/3, 1/1 – z něčeho („sypáním se dostat ven“): *mouka se v-la ze sáčku*

vyřinout se
vykápnout
vyřinout se (*kouř*, *zrak*, *vlně z místnosti*)
vyburácet (*hudba z varhan*)

vypařit se

„dostat se samovolně ven a zmizet (doména zraku a čichu)“

vypařit se – odněkud („(o kapalíně) přeměnit se z kapalného stavu v plynný“): *lůh se z láhve v-l, kapky na slunci se v-ly*
vyprchat 1/2, 1/1 – odněkud („změnit se v páry nebo plyn“): *éter snadno v-á*
vyschnout 2/3, 0 – („(o tekutině) vypařit se, ztratit se 2“): *voda v říčce v-la*
vyvanout 1/1, 0 – („(o vůni apod.) zmizet, vyprchat 2“): *vlně v-la*
vyvětrat 2/2, 0 – („(o pachu) ztratit se“): *kouř už v-l*
vyvařit se 1/1, 0 – („vařením se vypařit“): *voda se brzy v-i*
vyhořet 3/3, 0 – („dlouhým hořením se spotřebovat, přestat hořet“): *benzín v zapalovači v-l*

vyšmrádit
vyšmrádnout

vysublimovat
vyšisovat se

vytěkat
vyvát

4.6.3.2. (A2ab) LM=S – vytéct (o vaně)

Zakládající slovesa této kategorie vznikla pravděpodobně změnou prominence participantů: *vytéct* (o vodě) – *vytéct* (o vaně). Přitom některá z těchto sloves již obsahují **částici se**, protože jejich simplex vznikly reflexivizací kauzativa: *sypat* – *sypat se* – *vysypat se* (o mouce) – *vysypat se* (o sáčku). Mají obecný význam „pozbyt svůj obsah“. Na základě těchto sloves se vytvořilo také vy-schéma s tímto významem, na jehož základě mohla vzniknout „rozšiřující“ vy-slovesa. Vzhledem k tomu, že slovesa této kategorie fakticky označují změnu stavu LMu, mohou se slovotvornými základy stát také adjektiva označující výsledný stav: *vyschnout*. Předpona *vy-* je ale i u těchto sloves motivována představou pohybu TR ven z LM. Právě tato slovesa, tj. *vyschnout*, *vyblednout*, *vyrudnout*, ale také *vychladnout*, *vystydnout* (tepelnou energii můžeme považovat za variantu plynné látky), mají konotaci „**projít změnou v celém rozsahu**“, a jsou podle mého názoru zdrojem extendovaného vy-schématu, na jehož základě vznikají slovesa jako *vymrznout* (ve spojení *venku jsme pořádně vymrzli*), *vytvrdnout*, *vykysat* (srov. níže).

vytéct (o vaně)

vytéci 2/2, 0 – („(o vaně) tečením se vyprázdnit“): *vana vytekla*
vykrváct 1/1, 0 – („poraněním ztratit krev a tím zahynout“): *po havárii v-l*
vysypat se 2/3, 0 – („sypáním se vyprázdnit“): *sáček se pral a vysypal*
vysemenit se 1/1, 0 – („(o rostlinách) uvolnit zralá semena z plodů a tak se rozmnožit“): *plevel se vysemenil*
vyschnout 1/2, 0 – („úplně pozbyt vlhkosti, vody“): *studna v-la*

vyplevelit se

vyhládnout (o člověku)

vyhládovět 1/2, 0 – („dostat hlad, vyhládnout, stát se hladovým“): *cestou v-lí*
vytrávit 1-3/3, 1/1 – za něj. okolností; do něj. doby; neos. za něj. okolností; někomu („1: strávit potravu, 2: dostat hlad, 3: způsobit rychlejší trávení“): *počkej, až vytrávíš, po obědě už v-l, po ovoci člověku v-lí*
vyprázdnit se 2/2, 0 – („vykálet se“): *v. se před operací*
vydechnout, vydýchnout, vydýchnout 1/3, 2/3 – z nějaké příčiny („vypustit vzduch z plic“ (x vdechnout 1, nadechnout): *vdechněte a v-le*

vyhládnout

vyhubnout (na kost)

vymočit se

vymočit se
vyčůrat se
vykálet se – („vypustit výkaly (z těla)“): chybí příklad
vypotit se 1/1, 0 – („vydat z těla pot (jako léčení)“): *musíš se doma v.*
vysmrkat se 1/1, 0 – („smrkáním si vyčistit nos“): *v. se (do kapesníku)*
vyzvracet se 1/1, 0 – („zvracením si vyprázdnit žaludek“): *v-l se a bylo mu dobře*

vyčínkat

vyčůrat

vyčůrat

vylulát

vyblínkat

vyblít

vykadít

vykakat

vytentočkovat

apod.

vyklást se (o mouchách; do rány)

4.6.3.3. (A2ac) LM=S, TR=O – vychrlit, vypotit

vychrlit lávu

vychrlit 0, 1/3 – něco („chrlením dostat ven“): *sopka v-la spoustu žhavé lávy*
vyloučit 3/4, 3/6 – (zprav. o tělesných orgánech) něco („uvolnit, odvést“): *v. 50ml moči (o ledvinách)*
vyprodukovat 1/1, 1/2 – něco („k produkovat“): *v. více mléka, masa*
vydat* 1/10 – vydat ze sebe, zevnitř ven: *žemě v. úrodu, uhlí v. teplo*
vynést* 5/6 – přinést zisk: *počítá, co mu to vynese*

vygenerovat

vyplodit

vyklást (oplozená vajíčka)

vyplakat (mnoho slz)

vyplakat 0, 1/3 – něco („pláčem vyprodukovat“): *v. mnoho slz*
vypotit 1/3, 1/3 – něco („pocením vyprodukovat“): *v-l mnoho potu*
vykašlat – něco („kašláním dostat ven“): *hleny*
vyvrhnout 0, 3/3 – něco (chybí definice): *Všechnu nestrávenou potravu pacientka v-la.*
vyzvrátit 0, 1/1 – něco (chybí definice): *Zvedl se mi žaludek a všechno jídlo jsem vyzvrátila.*
vyzvracet – něco („zvracením dostat ven, zvrátit 4“): *v. snídani*
vychrlit 0, 1/3 – něco („chrlením dostat ven“): *v. velké množství kerv*
vyprsknout 1/2, 1/2 – něco; něco na někoho; něco někam („s prsknutím vyplivnout“): *bolščka v-la polévku na ubrus*
vydechnout 1/3, 2/3 – něco („výdechem vypustit, vypustit vzduch z plic“): *kouř z cigarety*
vydýchat 0, 3/3 – něco („dýcháním ze sebe vypudit“): *bospodský pach a kouř*
vyfouknout 1/4, 1/3 – něco, něco (nějak, odněkud někam): *v. vzduch, kouř někomu do obličeje*
vybafnout 0, 2/4 – něco („vyfouknout“): *děla v-l oblak bílého kouře*

vyblínkat

vyblít

vydávát

vychrchlat

vykuckat

vyprskat

vyronit

vyslintat

vysmrknout

vybrečat

vybulit

4.6.3.4. (A2ad) kauz=S, TR=O – vyčerpat, vysypat

Řadím sem slovesa, která výslovně implikují argument ve formě tekuté nebo sypké látky: *stříkat, sypat, tlačit, mačkat.*

vysát, vyčerpat vodu

vyčepovat
vyvát
vyvětrat – kouř
vybryndat
vydusit (šťávu)

vyškrábat 1/3, 1/3, vyškrábnout – něco z něčeho („škrábáním, škrábnutím odstranit, dostat ven“): *v. kaši z bruce, čárku nad písmenem*
vytříť 2/4, 2/3 – něco odněkud něčím („třením odstranit“): *v. omáčku z talíře*
vyšťourat 1/3, 1/3 – něco odněkud („šťouráním dostat ven“): *v. maso ze zvěři*
vyklovat, vyklobat 1/1, 1/3 – něco z něčeho, něco („klováním odstranit“): *Štraka vyklovala ze dřevěných prstýnků barevné kamínky.*
vybrat 0, 3/10 – něco (odněkud; odněkud něčím), (vyndat, vzít“): *vodu z lodky*
vyhrabat 1/4, 1/3 – něco, někoho+odněkud („hrabáním dostat ven, nahoru“): *popel z kamen, hýžďe ze závalu*
vyhrbounout 1/4 – něco odněkud („hrbnutím dostat ven“): *žhavý popel z kamen*
vyhrnout 1/2, 1/2 – něco někam někudy, odněkud („hrnutím dostat ven“): *v. popel z kamen*

vybumbat 1/1, 0 – (dět. a expr., „vypít 1°“): *v. mlíčko*
vyucucat 0, 1/4 – něco z něčeho (hovor., „vysát 1, 2°“): *v. slávu z pomeranče*
vyucucnout 0, 1/3 – něco z něčeho: *slávu z rajčete*
vylišat 2/3, 1/4 – něco, něco z něčeho („lišáním sníst“): *kočka v-la svoje mlíčko*
vylišznout 0, 1/2 – něco; něco z něčeho („lišznutím sníst“): *Hončík vylízl zbylou loužičku zmrzlíny v misce.*
vypít 1/3, 1/3 – něco („pitím spotřebovat“): *v. všechno mléko*
vyzunknout 1/1, 0 – (hovor. expr., „naráz vypít 1, 2°“): *v. limonádu*
vsát 1/6, 1/3 – něco z něčeho, něco („sáním vtáhnout“; k sáti 1): *v. krev z rány*

vychlastat
vysrknout
vychlemtat
vyžahnout

vycáknout – něco, něco (z něčeho někam): *barvu na z plechovky podlahu*
vytít 1/3, 1/4 – něco, něco z něčeho někam („lítím odstranit, vypustit, popř. pustit jinam“): *pivo na stůl*
vyčrtnout – něco, na někoho, na něco, někam; někomu někam („tekutinu prudec vytít“): *vodu na opileho mladíka*
vystříknout 2/2, 2/2 – něco někam („stříknutím dostat v malém množství ven“): *v. vodu na podlahu*

vymáčet 1/3, 1/2 – něco odněkud („mačkáním dostat ven“): *šťávu z pomeranče*
vymáčknot 1/3, 1/4 – něco odněkud („mačkánutím dostat ven“): *pastu z tuby*
vytísovat 3/4, 3/4 – něco z něčeho („lisováním získat“): *v. olej z máku*
vytlačit 3/8, 3/8 – něco z něčeho („tlakem dostat ven, vymáčet“): *v. šťávu z pomeranče*
vyždímat 1/1, 2/3 – něco z něčeho („k ždímat“): *v. vodu z plavěk*

vysypat 1/4, 1,2/6 – něco (z něčeho, někam) („sypáním dostat ven“): *v. popel z popelníku*
vyklepat 1/3, 1/5 – něco odněkud („klepáním způsobit vypadnutí něčeho“): *peníze z pokladničky*

vymnout 1/2, 1/2 – něco z něčeho („mnutím přemístit ven“): *v. zrna z klasů, řasu z oka*
vydrolít 1/2, 1/2 – něco z něčeho („drolením vymout“): *zrní z klasu*

vychlístnout

vymasírovat (tekutinu z prostaty)

Stejně jako i u dalších kategorií vy-sloves, která se vyznačují rysem „manipulace s LM“ je možné předpokládat, že tato kategorie je zdrojem vzniku svého protějšku, tzn. kategorie sloves typu kauz=S, LM=O, jako např. *vyklepat popelník, vymačkat tubu*. Její vznik můžeme vysvětlit významem schématu S-V-O, které prototypicky označuje fyzické zasažení objektu nebo manipulaci s ním. Tato motivace se připojuje k změně hierarchie situace, která je možná i u ostatních sloves, tzn. přesun pozornosti na nádobu (změna umístění obsahu je nově pojmána jako změna vlastností nádoby).

vymastit všechn tuk

„spotřebovat“

vydýchat 1/3, 1/3 – něco („dýcháním spotřebovat“): *diváci vydýchali všechen vzduch v sále*
vymastit 0, 2/2 – něco („maštěním spotřebovat“): *všechn tuk*
vymazat 2/3, 2/3 – něco („mazáním spotřebovat“): *celou mast*
vypotřebovat – něco („úplně spotřebovat“): *v. všechno kafe*
vypsat 6/6, 6/6 – něco („psaním spotřebovat“): *v. inkoust, náplň*
vyžrat 1/3, 1/3 – něco; něco odněkud („žráním spotřebovat“): *v. všechno krmení*
vystříkat 1/3, 1/3 – něco z něčeho („stříkáním dostat ven (spotřebovat)“): *v. voňavku*
vypást 1/2, 1/2 – něco; něco někde („pasením spotřebovat“): *Kozu v-la na dvorku všechnu trávu.*
vytočit 0, 5/7 – něco („točením vypotřebovat“): *Ondra v-l celé klubko provázku.*
vyčerpát 3/5, 3/5* – čerpáním (postupně, úplně) spotřebovat: *zásoby*

vycourat všechno teplo

vyvrzat všechno teplo

vyklepat (písek z bot), vymýt (usazeninu ze sklenice)

(odstranit, vyčistit co odkud)

vyfoukat 1/1, 1/4 – něco odněkud („foukáním odstranit“): *v. prach z pendlovek*
vyklepat 1/3, 3/5 – něco odněkud („klepáním odstranit, často prach“): *písek z bot*
vyklidit 3/3, 4/4 – něco odněkud („odstranit, uklidit“): *neporádek ze zasuvek, hnůj z chléva*
vymést 1/2, 1/3 – něco; něco z něčeho („metením odstranit“): *paručiny, smetí*
vysát 6/6, 4/5 – něco, něčím („vtažením proudem vzduchu odstranit, elektrickým sáním odstranit“): *v. prach (vysavačem)*
vysát 3/6, 0 – („k sát 2“): *v. pijákem inkoust*
vysmýt 2/2, 2/3 – něco („k smýt, odstranit špínu“): *v. paručiny*
vytřít 2/4, 2/3 – něco odněkud něčím („třením odstranit“): *v. špínu*
vytřást 1/2, 1/3 – něco z něčeho („třesením způsobit, aby něco vypadlo“): *v. drobek z ubrusu*
vytřepat 1/2, 1/2 – něco z něčeho („třepáním způsobit, aby něco vypadlo“): *v. drobek z ubrusu*
vyklepat 1/3, 1/5 – něco odněkud („klepáním způsobit vypadnutí něčeho“): *kamínky z bot*
vymýt 2/2, 2/2 – něco z něčeho („mytím odstranit“): *v. usazeninu ze sklenice*

vysmejčit

4.6.3.5. (A2ae) kauz=S, LM=O – vypustit vanu, vyčerpát sklep

vyprázdnit něco

vyprázdnit – něco, někam, nějak („učinit prázdným“): *odpadkový koš do popelnice, tašku, byt, sál, číle*

Toto sloveso je hyperonymem pro množství deverbativních vy-sloves, jejichž objektem je LM. Ve své většině vznikla změnou valence z vy-sloves typu „kauz=S, TR=O“ a tvoří s nimi páry, např. *vyčerpát vodu* – *vyčerpát sklep*. Ne pro všechna slovesa typu „kauz=S, TR=O“ ovšem lze vytvořit páry s LM=O, slovesa typu „kauz=S, LM=O“ vyžadují, aby byl vztah nádoba – obsah dostatečně pevně zakořeněn (?*vybrat lodku*). Často lze taková slovesa potencionálně vytvořit, ale toto pojetí daného děje není dostatečně kognitivně význačné, takže toto sloveso není doloženo: ?*vyčákat vanu*, ?*vyšplouchat vanu*.

vysát, vyčerpát sklep

vyčerpát 2/5, 2/5 – něco („čerpáním vyprázdnit“): *zatopený sklep*
vydojit 1/2, 0 – dojení vyprázdnit (kráve vemen): *v. krávu*
vypumpovat 2/2, 2/2 – něco („pumpováním vyprázdnit“): *v. studnu, žaludek*
vysát 2/6, 2/5 – něco („sáním zbavit tekutiny, obsahu“): *v. ránu*

vyčepovat (sud)

vyhrabat kamna

vyhrábnout 2/4, 2/4 – něco („hrábnutím vyprázdnit, vyčistit“): *v. kamna*
vykouřit 1/3, 1/3 – ke kouřit 3: *v. dýmku*
vyhrabat 2/4, 0 – něco („hrabáním vyčistit“): *pec, kamna*

vypustit kotel, vyvětrat pokoj

vypustit 3/6, 3/5 – něco („umožněním odtoku kapaliny nebo úniku plynu vyprázdnit“): *v. kotel, vanu*
vyvětrat 1/2, 1/1 – něco; něco nějak („k větrání“): *v. pokoj*

vypít sklenici

vyucucat 0, 2/4 – něco („cucáním vyprázdnit“): *v. citron*
vyucucnout 0, 2/3 – něco („cucnutím vyprázdnit“): *rajče, brusku*
vypít 2/3, 2/3 – něco, něco nějak („pitím vyprázdnit“): *v. sklenici*
vyzunknout 1/1, 0 – (hovor. expr. „naráz vypít 1, 2“): *v. půllitr*
vysát 2/6, 2/5 – něco, někoho4 („sáním zbavit obsahu, vyprázdnit“): *v. rajčičko, lasička v-la kuře*
vyžrat 2/3, 2/3 – něco („žráním vyprázdnit“): *v. koryto*

vylousknout (džbán)
vystrknout
vybumbat – fláštiku

vymačkat tubu

manipulace s LM

vylít 2/3, 2/4 – něco („lítím vyprázdnit“): *sklenici, nožiček*
vylisovat 4/4, 4/4 – něco („lisováním zbavit tekutiny“): *v. rybíz*
vymačkat 2/3, 2/2 – něco („mačkáním zbavit obsahu“): *pomeranč, tubu*
vymáčknout 2/3, 2/4 – něco („máčkutím zbavit obsahu“): *tubu, pupínek*
vytlačit 4/8, 0 – („tlakem zbavit tekutiny, vyprázdnit“): *v. citron*
vytočit 5/5, 5/7 – něco („točením postupně úplně vyčerpát“): *v. sud, plásty*
vyždímat 1/1, 1/3 – něco („k ždímání“): *v. plavky*
vysypat 2/4, 3/6 – něco; něco někam („sypáním vyprázdnit“): *v. popelník*
vyklopot 2/3, 2/7 – něco z něčeho, něco („překlopením vyprázdnit“): *hrnec brambor na misu*
vyklepat 2/3, 2/5 – něco („klepáním vyprázdnit“): *v. makovice*
vydrolit 2/2, 2/2 – něco („drolením zbavit obsahu“): *v. klas*
vymlátit 1/2, 1/3 – něco, něco něčím („k mlátění“): *v. žito*

vyhladovět někoho

vyhladovět 2/2, 1/1, vyhladovit 1/1, 0 – někoho4 („zamezením přístupu potravin učinit krajně hladovým“, resp. a tím porazit): *obléhatelé obránce bradu v-li*

vystříkat (skleničku voňavky)

„spotřebovat obsah“

vypást 2/2, 2/2 – něco („pasením zbavit trávy“): *v. louku*
vystříkat 2/3, 2/3 – něco na něco, na někoho4 („stříkáním vyprázdnit“): *v. skleničku voňavky*

vypsat (peru)

vymést místnost, vypláchnout skleničku

„odstranit nepatřičný obsah, vyčistit 3D/2D-nádobu“

vygruntovat 1/1, 0 – („ke grunтовání“): *v. byt*
vymést 2/2, 2/3 – něco („metením vyčistit“): *v. místnost*
vysmýčít 1/2, 1/3 – něco („k smýčít, vyčistit místnost“): *v. místnost*
vyškrábat 2/3, 2/3 – něco („škrábáním očistit“): *v. misu*
vyšťourat 2/3, 2/3 – něco („šťouráním vyčistit, vyprázdnit“): *v. dýmku*
vyvětrat 1/2, 1/1 – něco; něco nějak („k větrání“): *v. peřiny, plíce*
vytřít 1/4, 1/3 – něco; něco něčím („třením zbavit vlhkosti a špíny“): *v. podlahu*
vyplít 2/2, 2/2 – něco („pletím zbavit plevele“): *v. záhon*
vypláchnout – něco; něco něčím („prolit vodou, kapalinou a tím uvnitř omýt“): *v. skleničky od vína vodou, v. si ústa vodou; lék. v. žaludek (při otravě)*
vyližat 1/3, 2/4 – něco („lizáním očistit“): *v. talíř*
vyližnout 0, 2/2 – něco („liznutím očistit“): *v. lžičku*
vymýt 1/2, 1/2 – něco („uvnitř (důkladně) umýt“): *v. ránu, hrneček*

vysmejščit

Řadím sem pouze případy klasických 3D-nádob, ostatní případy čištění se týkají spíše odstraňování špíny z látky, ze které je předmět vyroben (*vyprat*), proto je řadím do kategorie LÁTKA V LÁTKE.

Součástí této kategorie jsou vy-slovesa označují události **odstranění špíny z nádoby pomocí zasažení jejího vnitřního povrchu** nějakou látkou nebo silou: *vypláchnout skleničku, vymýt umyvadlo, vyližat talíř*. Tato slovesa lze rekatégorizovat jako **„zasáhnout vnitřní povrch a tím očistit zevnitř“**. Tvoří tak

základ extendované kategorie sloves typu *vyšířít, vykropit, vykourit* apod., u nichž již není patrný pohyb špíny ven, který původně motivoval výběr předpony. Následným článkem řetězce je podle mého názoru kategorie sloves s významem „zasáhnout/upravit vnitřní povrch“, do níž patří slovesa jako *vybít, vystříkat, vytapetovat, vylepít, vyložit* (srov. níže), zde se již ovšem nejedná o čištění vůbec.

4.6.3.6. Metaforické projekce varianty (A2a) – „prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“

4.6.3.6.1. Vnímání – „prožít vjem v celém rozsahu“ – *vyslechnout*

Jednou z abstraktních domén konceptualizovaných prostřednictvím představy LÁTKA V NÁDOBĚ je **doména vjemu**. Vjemy jsou podle mého názoru mnohdy konceptualizovány jako látka, jedná se dokonce přímo o metaforu VNÍMAT JE JÍST/PÍT. O existenci této metafory svědčí některá substandardní vyjádření jako *ta mu to dala sežrat; spolknul mu to i s navijákem; to si vypiješ; co sis nadrobil, to si taky vyližeš; nehltej ten film tolik* apod. Lze uvést také frazém *vypít kalich bořkosti až do dna*. Tato metaforická konceptualizace domény vjemu umožňuje kombinace vy-schématu s významem „zkonzumovat něco“, jehož prototypickou realizací je sloveso *vypít*, se slovesnými základy označujícími vnímání:

(A2ad – *vypít vodu*¹⁴⁹) – typ *vyslechnout (si) zprávy*

- *vyslechnout* 1/3, 1/3 (*hovor*), *vyslechnout (si)* 2/3, 2/3 (*zprávy*), *vypoaslechnout (si)* (*koncert, zprávy*), *vychutnat (si)* 1/1, 1/2 (*každé sousto, cigaretku*), *vykourit* 1/3, 1/3 (*cigaretu, doutník*), *vytrpět (muka)*, *vystát (si)* 3/4, 3/3 (*co strachu v-la*)

Do této kategorie sloves podle mého názoru náleží i slovesa *vystudovat práva, vychodit školu*. Užití perfektivizační předpony může být motivováno jak prostřednictvím domény **vjemu** – událost dokončení studia lze tedy pojímat jako vyčerpání veškerých „vjemů“, které daná instituce nabízí (ať už to znamená tyto vjemy si vytrpět nebo vychutnat). Druhou možností vysvětlení je doména **hodnoty**, o které budu mluvit vzápětí – pak by *vystudovat školu* znamenalo *využít* její veškerou vzdělávací hodnotu.

(A2ae – *vypít sklenici*) – typ *vystudovat (školu)*

- *vystudovat* 2/2 (*práva*), *vychodit* 4/4, 4/4 (*gymnázium*)

4.6.3.6.2. Hodnota – „využít veškerou hodnotu“ – *využít*

O tom, že člověk vnímá různé předměty a jevy jako nádoby na finanční, emocionální nebo užitnou hodnotu, svědčí výrazy jako *mám v tom autě 100 tisíc, nacpal jsem do toho spoustu peněz, investovat do nemovitostí, dát do toho srdce*. Tato konceptualizace se projevuje např. i sekundárním významem slovesa *vytěžít* (*z té situace, z toho vztahu co nejvíce*); je možné se setkat i s barvitějšími realizacemi jako *člověk musí to scénu vydojit* (Jan Hřebejk). Předpona *vy-* se na této projekci podílí kombinací se slovesným základem *užít*.

(A2ae – *vyčerpat sklep*) – typ *využít*:

- *využít* (*příležitost, pracovní dobu*), *využítkovat* (*zkušenosti, půdu*)

4.6.3.6.3. Síla – „spotřebovat sílu, zbavit síly“ – *vybít, vysílit*

Další doménou, kterou lze konceptualizovat pomocí schématu LÁTKA V NÁDOBĚ, je doména **síly**. Síla je pojímána jako látka, která se ukládá v tělech živých bytostí a v předmětech jako jsou baterie, aby mohla být později použita, *vyčerpána*.

Existuje také projekce, kdy se nejedná o vyčerpání veškeré síly, ale o **vybití síly přebytné**, tj. o zrušení silového přetlaku. Do této kategorie spadá poměrně široká a dobře vymezená kategorie sloves

¹⁴⁹ U některých realizací je zřejmě přesnějším zdrojem *vypít sklenici* (srov. *kalich bořkosti*).

označujících vybití přílišné tělesné energie. Výsledkem tohoto činu má být **dosažení silové rovnováhy**, stavu silového klidu (srov. *vyběhat se*).

(A2ab – *vyprázdnit se*) – typ **vybít se, vyběhat se**:

- *vyžít se* 2/2, 0 (o kultuře), *vybít se* 2/2, 0 (o baterii), *vyšílit se* (*nemocí, prací*), *vyhasnout* 1/2, 0 (o ohni)
- *vyčerpat se** (*těžkou prací*)

- *vyběhat se* 2/2, 1/1, *vybít se* 1/2, 1/1, *vybourřit se* 1/2, 0 – („dát průchod hněvu a uklidnit se“): *v-i se a bude klid*, *vybourřit se* 2/2, 0, *vydovádet se* 1/1, 0, *vytancovat*, *vyřádit se* 1/1, *vylítat se* 1/1, 0, *vyšplouchat se* 0, 1/1
- *vybláznit se*, *vyblbnout se*, *vyškotačit se*, *vyboupat se*, *vyřebtat se*, *vychechtat se*, *vycachtat se*, *vydívát se*

(A2ac – *vyprodukovat*) – typ **vyzářit (teplo)**:

vyzářit 1/1, 0 (*energii, teplo*), *vyzálat*

(A2ad – *vyčerpat vodu*) – typ **vybít (energii)**:

- *vybít* (*svou sílu, energii v práci*)
- *vyčerpat** 3/5, 3/5 (*své síly*)

(A2ae – *vyčerpat sklep*) – typ **vybít (baterie)**:

- *vybít* 4/4, 4/4 (*akumulátor*), *vysvítit* (*baterku*), *vyšílit* (*někoho*), *vytelefonovat* 0, 2/2 (*telefonní kartu*)
- *vyčerpat** 4/5, 4/5 (*vojáky dlouhým pochodem*)

Představa síly se může následně projektovat i do ještě o něco abstraktnější domény, domény **funkce**. Funkční potenciál předmětů, nástrojů, jejich „schopností“, lze pak pojímat jako jejich sílu a zmenšení tohoto potenciálu jako vyčerpání síly:

typ *vybít baterii* – typ **vykřičet (si hlas)**

- *vykřičet* (*si*) (*hlas*), *vyplakat* (*si*) (*oči*), *vykeroutit* (*si*) 2/2, 2/2 (*kerk zvědavostí*), *vykoukat* *si* (*oči*)
- *vychraptět*, *vyřvat*, *vybrečet*, *vybulit*

4.6.3.6.4. Emoce – „zbavit se přetlaku emocí“ – **vyplakat se**

Zkušenost s lidskou fyzickou silou je dále využita pro uchopení **síly emocionální**. Stejně jako u síly fyzické je smyslem a výsledkem činností popisovaných těmito slovesy stav **emocionální rovnováhy**, zrušení emocionálního přetlaku. Zcela zjevná je tato motivace u sloves z významové sféry hněvu, jako *vyvztekat se*, nebo žalu, jako *vyplakat se*. Také se sem řadí skupina sloves verbální činnosti (*vyprovídat se*) – je evidentní, že řeč je kategorizována jako způsob zvládání emocionálního přetlaku, resp. že sama nenaplněná potřeba mluvit může být příčinou tohoto tlaku. Srovnáme-li dvě verbální slovesa *vyprovídat se* a *vyzpovídat se*, je zde podle mého názoru patrný rozdíl zdrojových představ. V první z nich není nutné dosažení úplnosti ve smyslu množství informací, jde o dosažení emocionální rovnováhy. Naopak v druhém případě by mělo dojít k úplnému „vyčištění“ duše.

Zajímavé je, že v této kategorii nalezneme i slovesa označující stavy **splnění potřeby**, což je na první pohled v rozporu s excentrickým významem přepoxy *vy-*, jako například *vyšpat* nebo *vydýchat se*. Vypadá to však, že i potřeba je vnímána jako vnitřní přetlak, a ne jako „podtlak“, což by člověk mohl očekávat.

(A2ab – *vyprázdnit se*) – typ **vyplakat se**:

- *vyvztekát se* 1/2, 0, *vyzruřit se* 1/1, 0, *vyplakat se*, *vyžvanit se* 2/2, 0, *vyprávát se* (že svých starostí), *vykecat se*, *vymluvit se* 1/2, 2/2, *vykřičet se* (z hněvu)
- *vyválet se* (ve sněhu – dosyta), *vybrát si*, *vyžít se* 1/2, 1/1 (společensky, kulturně, sportovně), *vydýchat se* 2/2, 2/2 (v lese), *vydýchat se* 1/2, 1/2 (po dlouhém běhu), *vyšpat se* 2/5, 1/5, *vyšpinkat se* 1/1, 0
- *vybrečet se*, *vybulit se*, *vyřečnit se*, *vyhovorit se*, *vybručet se*, *vyláteřit se*, *vyklít se*, *vyřvat se*, *vyhajat se*, *vydadat se*, *vychrápat se*

Obdobným způsobem jsou podle mého názoru motivována slovesa následující, s tím rozdílem, že „exploze“ emocionálního přetlaku je součástí komunikace, a má tedy adresáta:

(A2ab – *vyprázdnit se*) – typ **vysmát se (někomu):**

- *vyčinit* 1/2, 1/2 (dětmi), *vyhubovat* (dítěti za neposlušnost), *rynadat* 1/2, 0 (někomu zlodějů), *rynadat* 2/2, 1/1, *vysmát se* (někomu do očí, pověrám)
- *vyšpát* (komu), *ylát* (komu)

4.6.3.6.5. Nemoc – „zbavit se/někoho nemoci“ – **vyléčit se**

Jako látka v nádobě je konceptualizována také nemoc v lidském těle, **oblasti nemoci** je tak další doménou, kterou lze takto prostorově pojímat.

(A2ab – *vyprázdnit se*) – typ **vyléčit se** (sekundární motivace: vykřesat se, vybřednout z nemoci)

- vyléčit se* 1/2, 0, *vystonat se*, *vystřízlivět*, *vyšpat se* 5/5, 4/5 (z opice, ze špatné nálady)
- *vykurýrovat se*, *vyzdravět*

(A2ad – *vyždímat vodu*) – typ **vyležet chřipku**

- *vyléčit* 2/3, 2/3 (nemoc, zranění), *vyležet* 3/3, 3/3 (virózu), *vyopotit* 2/3, 2/3 (chřipku), *vybrát* 2/2, 2/2 (rýmu, revma), *vyhojit* (ekzém, angínu)
- *vykurýrovat*

(A2ae – *vyčerpat sklep*) – typ **vyléčit (pacienta):**

- vyléčit* 1/3, 1,2/3, *vykurýrovat* (koho)

4.6.3.6.6. Komunikace – „sdělit v úplnosti“ – **vyzpovídat se**

Poslední doménou, která je konceptualizována pomocí této konceptuálně-schematické varianty je **doména komunikace** nebo informace. Jednotlivé události této domény se konceptualizují pomocí různých prostorových představ, proto se s ní setkáváme na více místech této části práce. K této představové variantě je třeba podle mého názoru zařadit slovesa označující „vyprázdnění“ v komunikačním smyslu. S touto konceptualizací je v souladu i sekundární význam slovesa *vyšpat něco*, tj. všechno rychle a najednou říci:

(A2ab – *vyprázdnit se*) – typ **vyzpovídat se:**

- vyzpovídat se* 1,2/2, 1,2/2 (z břichů)

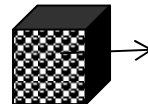
(A2ad – *vyšpat píseň*) – typ **vypovědět**

- *vypovědět*, *vyvzlykat* (někomu do klína historii)
- *vyšpat** 4/4, 5/6 (že sebe dojmy, na papír referát), *vyklopit** 3/3, 7/7 (v-l. všechno, co věděl)

(A2ae – *vyčerpat sklep*) – typ **vyslechnout někoho**:

- *vyslechnout 3/3, 3/3 (obžalovaného), vyzpovídat 1, 2/2, 1, 2/2 umírajícího z hříchu*

4.6.4. (A2b) prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky – vyskákat, vypadat, vybrat apod.

4.6.4.1. (A2ba) TR=S, LM=ADV loc – vyskákat, vypadat

Do této kategorie řadím v první řadě slovesa, jejichž slovesný základ je **iterativní** (*vyskákat, vyházet*). Je pravdou, že tato slovesa jsou kompatibilní i s argumenty jiného typu než je množství, např. lze *vyházet všechny hnůj z chléva*, což je argument, jehož referent má povahu látky. Já se však snažím ukázat, jaký požadavek vychází ze strany předponového slovesa. Stejně tak jako dochází k často poměrně složitému procesu integrace mezi předponou a slovesným základem, odehrává se podobně složitý proces integrace i mezi předponovým slovesem, přesněji řečeno jeho schematickým argumentem, a skutečným substantivem v pozici subjektu nebo objektu. Tak lze spojení *okno se vysypalo* hodnotit jako případ sémantického konfliktu a řešení, podobně jako je tomu u již zmíněného vyjádření *kočka byla po celé silnici* nebo *měl rajče po celém obličejí*. K řešení tohoto konfliktu může dojít na základě naší zkušenosti, že jak okno, tak kočka nebo rajče mohou vykazovat v některých situacích rysy neohraničené entity, tj. látky nebo množství.

Skutečnost, že v pozici objektu může stát látka nebo diskrétní předmět, tak nic nemění na skutečnosti, že sloveso samé obsahuje jako součást své významové struktury schematický argument, který má schematickou povahu MNOŽSTVÍ. Tato okolnost je ve slovníkovém popisu významu signalizována obvykle slovy jako „po malých kouscích“ nebo „postupně“.

vyskákat

vyhlátat – odněkud („postupně vyletět ven“): *dveřmi v-ly mouchy* – rys: postupně, úplně se přemístit ven: ve větším množství
vyskákat 1/3, 1/4 – odněkud („skákaním se postupně dostat ven“): *závodníci v-lí z aut* ve větším množství
vyrojit se 1/2, 1/1 – odněkud („k rojit se“): *něly se v-ly*
vyhrnout se 2/2, 2/2* – odněkud někam („ve velkém množství rychle vyjít 1, vyběhnout 1“): *děti se v-ly ze školy*
vyvalit se 1/2, 2/3* – odněkud; někam („proudem, ve větším množství se vyhrnout“): expr. *zástupy se v-ly do ulic*

vypadat

vypadat – někomu odněkud („postupně vypadnout 1“): *zuby mu v-ly*
vydrolit se 1/1, 0 – („po malých kouscích se oddělit a vypadat“): *část omítky se v-la, zrní se v-lo z klasu*
vysypat se 3/3, 0 – („vypadat (po kouscích)“): *okno se v-lo*

4.6.4.2. (A2bd) kauz=S, TR=O: vybrat, vyházet, vysázet

Stejně jako slovesa kategorie PŘEDMĚT V NÁDOBĚ lze tato slovesa diferencovat na základě směru pohybu vzhledem ke kauzátorovi. Těchto sloves je však o poznání méně.

Skutečnost, že množství (stejně jako látka) je **neohraničená entita** způsobuje, že událost přesunu této entity ven je dokončena tehdy, když je venku celý obsah nádoby, jinými slovy, *vyjíst bonbóny ze sáčku* znamená „vyjíst všechny bonbóny ze sáčku“. Proto se slovesa této kategorie vyskytují velmi často ve spojení se zájmenem **všechen** a i v případech, kdy toto zájmeno není explicitně uvedeno, je jeho význam přítomen jako implicitní. Proto tyto dvě varianty (MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ a LÁTKA V NÁDOBĚ) mohou realizovat i ty slovesné typy, jejichž subjektem nebo objektem je landmark a které explicitně nespécifikují trajektor (a to b) LM=S *vysypat se*, e) kauz=S, LM=O *vyházet skříní, vybrat kamná*). Je to možné z toho důvodu, že přemístění TR ven z LM znamená zároveň změnu stavu LM, tj. jeho **vyprázdnění**. Tento aspekt může být těžištěm vyjádření, i když obvykle povaha TR vyplývá z kontextu. Na základě těchto sloves mohlo přirozeně vzniknout hyperonymum *vyprázdnit* (jako abstrakce), které nespécifikuje způsob, kterým je dosaženo této změny, a proto je odvozeno od adjektiva označujícího výsledný stav.

Slovesa manipulace s množstvím ve spojení s uzavřeným prostorem nádoby už na první pohled vyvolávají představu **zacházení s majetkem**. Už slovesa definovaná v doméně fyzického prostoru mají ve své velké většině konotaci v **doméně poseze**, jinými slovy, přemíst'ování množství vzhledem k nádobě obvykle znamená zároveň změnu vlastnictví. Ke změně vlastnictví může dojít v několika různých směrech, záleží na tom, v jakém vztahu je kauzátor a LM, tedy do jaké míry kontroluje původce děje obsah nádoby.

Prvním případem je přemístění množství mimo **prostor zdroje**. Prostor zdroje je prostor, který není pod kontrolou kauzátoru, ale je z jeho hlediska dostupný. Proces přesouvání množství ven je obvykle spojen s jeho získáváním, přijímáním do osobního vlastnictví. Dokončení události přesunu množství ven pak představuje vyčerpání zdroje: *vybírat borůvky*, *vylovit ryby z Rožmberku*. Slovesné základy v tomto případě označují činnosti získávání majetku, nebo přímo potravy.

vybrat něco odněkud (směrem ke kauzátorovi)

vybrat 3/8, 3/10 – něco odněkud; odněkud něčím („(postupně, úplně) vyjmout 1 (obsah něčeho)“): *v. peníze z peněženky; v. dopisy ze schránky; v. vejce*
vybírat – něco („postupně úplně sebrat“, „sbíráním spotřebovat“): *v. borůvky*
vykoupit 1/3, 1/3 – něco („skoupit“): *v. všechno zboží*
vylovit 1/3, 1/4 – něco z něčeho, někde („lovením vychytat“): *v. všechny ryby z Rožmberku*
vykrást 1/3, 2/3 – něco, něco odněkud („postupně všechno ukrást“): *v. zásoby, v. svěřený fond*

V druhém případě je nádobou **sféra pod kontrolou kauzátoru**. Pohyb ven z této nádoby může mít dvě podoby. V první z nich je kauzátor uvnitř daného prostoru a přemíst'uje věci ven; tento pohyb má někdy konotaci „zbavit se majetku“, „vzdát se posesivního vztahu“ (*vyházet starý nábytek*).

vyházet boty z botníku (směrem od kauzátoru)

vyházet 2/5, 1/4 – něco, něco z něčeho („házením, nebo jinak energicky dostat ven“): *hnít z chléva, boty z botníku*
vystěhovat 1/2, 1/2 – něco; někoho; něco, někoho odněkud („stěhováním dostat ven (x nastěhovat, přistěhovat)“): *v. nábytek*
vyprodat 1/2, 1/1 – něco („(postupně úplně) prodat“, „prodáváním spotřebovat“): *v. všechno zboží*
vyložit 1/5, 1/6 – něco z něčeho, něco („přemístit z vnitřku (dopravního prostředku) ven“): *zavazadla z auta, ublí z vagonu*
vyložit – někoho4, něco („vysadit 1, vyložit 1 někoho z lodi na břeh“): *v. vojáky, náklad*
vysadit 1/6, 1/8 – někoho4 někde („cestující z letadla“): *v. parašutisty do týlu nepřítele*

vyskládat (náklad z vozu)
vynosit

Do kategorie „kauz=S, TR=O, směr od kauzátoru“ je nutno zařadit i následující skupinu sloves – ta však nemají posesivní konotaci. Tato skupina sloves je specifická pravidelnou kombinací s ADV loc ve významu „cíl“. Aktivuje se zde silová konotace gestaltu nádoby – nádoba nejen omezuje pohyb obsahu, ale také znemožňuje přístup vnějších sil k němu, často ve smyslu ochrany. Přemístit obsah ven často znamená vystavit ho vnějším silám, vlivu vnějšího prostředí (srov. *vystavit někoho nebezpečí, vydat někoho napospas* apod.) – proto se obvykle explicitně nepojmenovává východisko, ale cíl.

Základová slovesa označují procesy a události **umíst'ování**: *(po)ložit, (po)sadit, (na)sázet, (za)sít*. Předpona *vy-* spolu se základní (gramatickou) předponou, kterou implikuje sloveso, specifikuje prostor cíle pohybu (*vytít – vy-* + *za-* tj. ven a dovnitř).

Tato slovesa úzce souvisejí se zřetelnými slovesy typu *vystavit (zboží do výkladu)*, *vyvěsit praporek (do oken)*. V obou případech dochází k charakteristickému **rozemístění** předmětů, v prvním případě proto, aby k nim mohlo např. slunce, v druhém případě se jedná o analogickou „sílu“ lidských pohledů (srov. slovo „účelně“ v definici slovesa *vyložit*), proto tento druhý typ sloves řadím ke slovesům definovaným v doméně zraku (srov. níže).

vysadit (něco na záhon) (směr od kauzátoru)

vyložit 3/5, 4/6 – něco někam („účelně umístit, rozložit“): *peřiny do oken, na balkón, karty na stůl*
vysadit 5/6, 5/8 – něco někam („nasázet“): *v. květiny na záhon*
vysázet 1/4, 1/5 – něco někam („vysadit, nasázet“): *v. sazeničky na záhon*
vytít – něco, někam, někde („nasít, zasít“): *v. semínka na záhon*

vyskládat (kamínky na stůl)
vyrovnat (koláče na mísu)

U dalších sloves s posesivní konotací je kauzátor mimo svůj prostor kontroly – „zásobník“ – a konzumuje postupně jeho obsah. Výsledná událost má význam „vypotřebovat zásobu“, tj. **ztratit**. Slovesné základy v této kategorii označují procesy **konzumace**, ať už v jakémkoliv smyslu. I tento slovesný typ nachází svou prototypickou realizaci ve variantě LÁTKA V NÁDOBĚ, jeho nejběžnější konkrétní realizací je sloveso *vyjít* (srov. níže).

vyjít (zásoby) „postupně vypotřebovat“

vyjít 1/2, 1/2 – něco; něco z něčeho („sníst beze zbytku“): *vojáci v. všechny zásoby ve vsi*
vykloupat 0, 2/3 – něco („vyzobat“): *žrníčka do posledního*
vystřít 2/5, 2/5 – něco („střílením spotřebovat“): *v. náboje*
vyškrtat 2/2, 2/2 – něco („škrtáním postupně spotřebovat“): *v. sirky*
vyzobat – něco (někomu; odněkud) („zobáním vysbírat, sezobat“): *v. všechno žrní*
vyčucat 0, 3/4 – něco („cucáním spotřebovat“): *v. plný pytlík bonbónů*
vyhlodat 2/3, 2/3 – něco („hlodáním spotřebovat“): *(o reverkách) ořezaná jádra*

V mnoha případech nekoresponduje nádoba s jakoukoliv hranicí prostoru kontroly a nemá tedy posesivní konotaci. Smyslem pohybu objektů ven pak ovšem obvykle není jejich umístění mimo nádobu, ale jejich **odstranění z nádoby**. Tak tato slovesa získávají konotaci v doméně **existence**, jinými slovy, odstranění všech objektů z nějakého prostoru představuje zároveň jejich zánik. Příznakem změny prominence domény je změna valence: *vychytat mouchy odněkud* – *vychytat mouchy někde*.

vybít mouchy odněkud/někde „d. procesem zcela odstranit, zničit“

vychytat 0, 1/3 – někoho (o zvířeti) někde, odněkud („postupně úplně schytat, pochytat“): *z ložnice všechny mouchy a komáry*
vytlouct 3/5, 3/6 – někoho4 (nejč. o hmyzu) („postupně, úplně“ usmrtit, vybit 1“): *v. všechny mouchy*
vybít 1/4, 1/4 – někoho4 („postupně, úplně“ pobít“): *v. mouchy, dobytek*
vymlátit 0, 2/3 – něco někde („postupně, úplně pomlátit“): *v. mouchy, dobytek*

4.6.4.3. (A2be) kauz=S, LM=O – **vylovit rybník, vystěhovat byt**

vylovit rybník (směrem ke kauzátorovi – prostor zdroje)

vybrat 4/8, 4/10 – něco („postupným braním“ zbavit obsahu“): *v. poštovní schránku; v. kamna odstranit z nich popel*
vylovit 2/3, 2/4 – něco (zprav. o rybníku) („lovením zbavit ryb“): *v. rybník*
vykrást 2/3, 1/3 – něco („krádeží zbavit věcí“): *v. obchod s elektronikou*
vylopit – něco („vykrást 2“): *byt, pokladnu*
vytunelovat 0, 1/1 – něco (definice chybí): *Viktor Kožený vytuneloval Harvardské fondy.*

vybrakovat (*byt, planetu*)

vystěhovat byt (směrem od kauzátora – prostor pod kontrolou kauzátora)

vybalit 2/2, 2/3 – něco („zbavit (obal) obsahu“): *v. knihu*
vyklidit 1/3, 1-3/4 – něco („vyprázdnit“): 1: *pokoj před malováním*, 2: (o policii) *sál, 3: byt* (opustit)
vyložit 2/5, 2/6 – něco („zbavit nákladu“): *auto, loď*
vystěhovat 2/2, 2/2 – něco („stěhováním upravit“): *v. byt*
vyvézt 2/5, 2/5 – něco („vožením vyprázdnit“): *v. jámu, v. žumpu*
vyprodat 2/2, 0 – („prodejem vyprázdnit“): *v. stánek*

vyramovat (vyklidit, vykrást)

vyjít spíž posese (zásobník)

vyjít 2/2, 2/2 – něco, někoho („jedením vyprázdnit, ochudit“): *v. celou spíž, vyjít někoho*
vystřít 3/5, 3/5 – něco; něco na někoho, něco na něco („střílením vyprázdnit“): *v. zásobník*

vyžvýkat (celý balíček žvýkaček)
vyhulit (balíček cigaret)

4.6.4.4. Metaforické projekce varianty (A2b) – „prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“

Prostorová představa pohybu množství ven z nádoby s posesivní konotací („vypotřebovat“) se stejně jako mnohé další prostorové představy může stát zdrojem pro metaforickou projekci.

U následujících sloves hraje roli zásobníku paměť a roli množství, které je spotřebováváno hraje obsah paměti, tj. informace, data: „vypotřebovat potenciál paměti“.

typ **vyjmenovat (významná data)**

- *vyjmenovat (všechny bráče klubu), vypočíst, vypočítat 0, 3/3 (všechny důvody), vyžpívat 1/3, 1/3 (všechny známé árie), vypořádět 1/6, 1/6 (celý příběh), vypovídat (trvalo dlouho, než si všechno v-lí), vypsát 5/6, 5/6 (podrobně všechny události), vyčíst 3/3, 3/3 (někomu nevděk),*
- *vylistovat 1/2 (číslo toho, kdo vám volal) (NSČ)*
- *vyškloňovat, vyčasovat*

4.6.5. (A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky – **vystříhat, vytrhat, vykácet** apod.

4.6.5.1. (A2cb) LM=S – **vypelichat**

vypelichat

vyřínat 1/1, 0 – („k řínat“): pes v-l vypelichal
vypelichat 1/1, 0 – („k pelichat, (zcela) opelichat“): ptáček, pes v-l

4.6.5.2. (A2cd) kauz=S, TR=O – **vykácet stromy**

vykácet stromy

„odstranit“

vyžnout, vyžít – něco („žnutím úplně odstranit (trávu)“): v. trávu
vystříhat 3/3, 3/3 – něco někomu někde („stříháním upravit“): v. vlasy na kerku
vysekat 1/4, 1/6 – něco („sekáním odstranit“): v. trávu před chalupou
vysíci, vysíci 0, 1/2 – něco („sečením odstranit“): v. trávu na zahrádce
vyholit 2/2, 2/2 – něco někomu („holením zcela odstranit“): vyholit knírek
vyležet 1/3, 1/3 – něco („ležení odstranit a tím učinit škodu“): v. trávu na koupališti
vydřít 0, 3/7 – něco („dřením odstranit a tím způsobit škodu“): v. vlas koberce
vyklestít 0, 1/3 – něco někde („odstranit z nějakého prostoru“): v. keř
vyplít 1/2, 1/2 – něco; něco z něčeho („pletím odstranit“): v. pampelišky ze záhonu
vymýtit 1/3, 1/3 – něco (o dřevinách: „mýcením odstranit, vykácet“): v. stromy a keře
vykořenit – něco („zcela odstranit, vyhladit 3“): v. fašismy
vykácet 1/2, 1/2 – něco; něco někde („úplně odstranit z nějakého prostoru“): v. staré jabloně a hrůšky
vytěžit 0, 2/6 – něco, něco z něčeho („těžením vyčerpat, vykácet“): Nový majitel les ihned bez povolení vytěžil.

vyhubit – někoho („hubením zcela odstranit“): v. domorodé obyvatelstvo, zahradní škůdce
vystřílet 1/5, 1/5 – někoho4, něco („střílením (postupně úplně) vyhubit, zničit“): v. všechnu zvěř
vyvraždit – někoho4 („postupným vražděním vyhubit“): Nacisté vyvražďují všechny lidické muže.
vyhladit 3/3, 3/3 – někoho 4 („násilím odstranit, vyhubit“): v. vesnici, národ*

vyporážet
vyplevelit
vymordovat
vylikvidovat
vykosit (ar ječmene)
vyklučit (pařezy)

Pro slovesa této skupiny je typický dvourozměrný LM – mají specifitější význam „**odstranit z plochy**“. Změnou valence vzniká na základě této kategorie kategorie typu „kauz=S, LM=O“, která obsahuje slovesa s významem „vyprázdnit plochu“ (*vykácet les, vybombardovat město*).

Existenční konotace sloves této kategorie umožňuje vznik extendovaných sloves definovaných primárně v doméně existence. Specifikace v necentrální doméně (existence) se dostane do centrální pozice a sloveso lze použít pro popis i takových referenčních situací, kdy specifikace v původně centrální doméně (prostoru) není splněna – např. v případě *vyvražďených Indiánů* se nehovoří o omezeném prostoru, ze kterého by byli odstraněni, jsou zničeni jako celek.

4.6.5.3. (A2ce) kauz=S, LM=O – *vysekat mez*

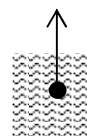
vysekat mez

vyholit 1/2, 1/2 – něco někomu („holením úplně zbavit vousů, vlasů“): *v. kerk*
vyžít, vyžnout – něco („žnutím zbavit trávy“): *v. mez*
vykdestit 0, 2/3 – něco („zbavit porostu“): *v. cestu*
vymýtit 2/3, 2/3 – něco („mýcením zbavit stromů“): *v. stráž*
vysekat 2/4, 2/6 – něco („sekáním zbavit porostu“): *v. cestu*
vysíci 0, 2/2 – něco („sečením zbavit porostu“): *v. zarostlou bráz u rybníka*

vystřihat (kerk)

Do této kategorie řadím případy, kdy v LM stojí označení (plošné) entity, která existuje, ať obsahuje nebo neobsahuje TR, např. *cesta*, *stráž*. Jiné jsou případy, kdy LM je hranice vícečetné entity a se zánikem TR zaniká i LM (*vykácet les*), srov. níže.

4.6.6. (A3a) prostor: PŘEDMĚT V TEKUTÉ LÁTKCE, síla: překonání překážky – *vyplout*, *vyplavit* apod.

Schematická varianta PŘEDMĚT V LÁTKCE má v našem obrazu světa dvě základní podoby podle toho, jestli látkou (LM) je látka **tekutá** nebo **pevná**. Základní tekutou látkou je voda, pokud jde o pevnou látku, základní hmotou je představa země, ale mnohá slovesa se kombinují s mnoha jinými látkami. V případech, kdy je LMem voda, může být TRem živá bytost a patří sem i slovesa samostatného pohybu (*vyplavat*), což v případě pevné látky možné není, tam tedy lze vymezit jen slovesa pohybu samovolného (*vyrůst*).

Neodděluji kategorii sloves označujících pohyb množství z látky, proto slovesa, pro která by tato kategorie byla vhodná, řadím sem. V rámci slovesných základů ovšem tyto významy obvykle specifikovány nejsou, jedná se spíše o slovesa, která se obvykle s vícečetnými TR pojí (*vyfiltrovat*, *vycedit*). Ve spojení s LM = země jsou to často slovesa odvozená od iterativních základů (*vykopat*, *vysekat*), která se mohou stejně tak pojit s diskretním TRem – pak mají význam „přemístit opakovaným pohybem“.

Fyzikální vlastnosti **vody** – její interakce s gravitační silou – zakládají souvislost mezi významem „ven“ a „nahoru“. Jedinou prostupnou „stěnou“ vodní „nádoby“, tj. vodního prostředí je **hladina**, tedy stěna horní a vodorovná. Pokud se tedy nějaký předmět má přemístit z vody ven, musí se pohybovat vzhůru. Proto u sloves typu *vyplavat* není zcela zřejmé, jestli se jedná o vertikální nebo nádobový význam předpony – tato slovesa implikují informaci o tom, že LM = voda, a proto tam obě představová schémata splývají.

4.6.6.1. (A3aa) TR=S, LM=ADV loc – *vyplavat*, *vynořit se*

vyplavat

(samostatný pohyb)

vyplavat 1/2, 1/2 – odněkud; někam („plaváním se dostat na povrch“): *v-l z vody a zase se ponořil*
vyplout – plutím se dostat ven na hladinu: *relyba vyplula na hladinu*

vynořit se

(samovolný pohyb)

vynořit se 1/2, 1/2 – z něčeho, nad něco (zprav. o vodní hladině) („zdvihnout se nad hladinu“): *ponorka se v-la z vody*
vyplout – plutím se dostat ven na hladinu: *tělo vyplulo na hladinu*
vyplavat 2/2, 2/2* – někam („být vyneseno na povrch (kapaliny)“): *mastnota v-la na povrch*

U těchto sloves je výrazná doména zraku – na jejím základě získávají sekundární významy jako *vyplavat*, *vynořit se* ve významu „objevit se“. Ta je základem následných metaforických pojmenování (*na konci ulice se vynořila postava*).

4.6.6.2. (A3ac) LM=S, TR=O – *vyplavit (lod'ku)*

vyplavit

<i>vyplavit 1/3, 1/3</i> – něco („o moři: vodou vyhodit ven na břeh“): <i>moře v-lo škeble a řasy</i> <i>vyvrhnout* 1/2, 1/3</i> – něco, někoho někam („vyhodit ven“): <i>moře v-lo lod'ku, trosečníka</i>

4.6.6.3. (A3ad) kauz=S, TR=O – *vylovit*

vylovit

<i>vylovit 3/3, 3/4</i> – něco, někoho z něčeho, někde („vytáhnout z vody“): <i>kapra z rybníka, tonoucího</i> <i>vycedit 0, 1/4</i> – něco z něčeho („cezením oddělit“): <i>cibuli z omáčky</i> <i>vyfiltrovat</i> – nežádoucí součástky z tekutiny n. plynu

4.6.6.4. Metaforické projekce varianty (A3a) – „prostor: PŘEDMĚT V TEKUTÉ LÁTCE – síla: překonání překážky“

Pohyb předmětu ven z vody je ve srovnání se pohybem předmětu z nádoby specifický v tom, že se TR objevuje **postupně**, nejde o jednorázové překročení hranice. To vyplývá ze zrakových rysů vody (je průhledná nebo aspoň průsvitná). Je pravděpodobné, že postupné pomalé zjevení se nějakého předmětu bude popisováno slovesy, vztahujícími se primárně k prostředí vody: *vynořit se, vyplout, vyplýnout*. Silový aspekt zde může hrát také roli, a to v tom smyslu, že voda vytváří vztlak a předměty v ní obsažené často **samovolně** vystupují na hladinu. Proto objevení se předmětu může skrze tuto projekci získat konotaci „samovolné, „pozvolné“, „přirozené“, „pomalé“.

4.6.6.4.1. Vědomí – „stát se vědomým“ – *vytanout (na mysli)*

Konotace pohybu ven z vody („samovolný, „pozvolný“, „přirozený“, „pomalý“) jsou pravděpodobně důvodem, že představa vody je zdrojem pro konceptualizaci **prostoru vědomí**. Myšlenky, které si uvědomujeme, jsou pro nás dostupné, chápeme jako by byly venku, naopak myšlenky, které jsou součástí našeho vědomí, ale v dané chvíli si je neuvědomujeme, pojmáme jako umístěné někde uvnitř, skryté, zanořené. Pohyb z neuvědomované části do uvědomované je charakterizován jako pohyb ven. Možná se dá hovořit dokonce o metafoře NEVĚDOMÍ JE VODA, protože pohyb myšlenky nebo představy z nevědomí do vědomí často bývá popisován slovy jako *vynořit se, vyplout*. Je důležitý také vertikální rozměr zdrojové představy, srov. termín *podvědomí*. Další aspekt, ve kterém koresponduje zdrojová a cílová představa, je moment **hloubky**, tajemství, které se skrývá pod vodní hladinou, kam už lidské oko nedohlédne, voda jako by měla jen horní hranici, hladinu, směrem dolů jako by byla **nekonečná**. Slovesa, která se k tomuto mentálnímu prostoru vztahují ovšem takto konkrétní metaforickou konceptualizací nezdůrazňují.

(A3aa – *vynořit se*) – typ *vytanout (na mysli)*:

- *vytanout (na mysli, před očima)*, *vybavit se* (o dávném zážitku)
- *vyvstat* 2/2, 2/2* – někde („vytanout na mysli, vynořit se“): *znovu před ním v-la ona událost*

(A3ad – *vylovit*) – *vybavit (si)*:

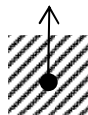
- *vybavit (si) (něčí podobu)*, *vyvzpomenout si*

- *vyvolat (si)* 1/1, 7/7(něčí slova)*

4.6.6.4.2. Životní situace – „dostat (se) z nesnázi“ – *vybřednout*

Silová specifika pohybu předmětu **ven z vody** jsou relevantní pro následující projekci. Situace, kdy člověk spadne do vody nebo dokonce do bláta nebo do bažiny, není příjemná – často může být dokonce nebezpečná – a dostat se zpět na pevnou cestu obvykle vyžaduje určité úsilí. Tato nepříjemná zkušenost s tekutou látkou jako prostředím se promítá do konceptualizace **nepříznivých stavů obecně**. Zásadní je tady speciální silová povaha vody a tekuté látky obecně. Je hustší než vzduch, proto se v ní člověk obtížněji pohybuje, ale je řidší než země, takže se o ní člověk nemůže opřít a nemá „pevnou půdu pod nohama“. Proto obrazně hovoříme o tom, že *se někdo topí v dlužích*, že *zabředl do problému*, že *je na dně*, že *má něčeho po krk* apod. Sloveso *vybřednout* dnes má dokonce jen jediný význam, a to právě tento sekundární, primární význam (*v. z. bažiny*) zanikl, srov. též *vybabrat se*.

4.6.7. (A3b) prostor: PŘEDMĚT V PEVNÉ LÁTKE, síla: překonání překážky – *vykopat (poklad)*

Základní pevnou látkou je **zem**, hlína. Interakce s hmotou země je esenciální součástí naší zkušenosti. A platí to i o pohybu ven. Vysoce zakořeněnou zkušeností s pohybem ven ze země je naše zkušenost s **růstem rostlin** (*vyrůst, vypučet, vyrazit* apod.) a dále zkušenost s **vytrháváním rostlin ze země** např. při sklizení nebo při úpravě půdy (*vytrhnout plevel i s kořeny, vykopat pařež, vytrhnout mrkev, vyvrátit strom*). Prostor, který obýváme, je konstantně vertikálně uspořádaný – gravitační síla ovlivňuje rozložení hmoty v našem prostoru. Zem je proto (takřka) vždy dole, pohyb ven ze země je tedy vždy pohybem vzhůru.

V obou případech pohybu předmětu ven z látky (tzn. z vody i ze země) lze tedy identifikovat **výraznou vertikální konotaci**. Slovesa této kategorie tak podle mého názoru představují jeden z nejsilnějších motivačních zdrojů pro vznik nového extendovaného schematického významu předpony *vy-* – významu **vertikálního**.

Pevná látka je specifický případ nádoby. Vzhledem k jejím silovým vlastnostem nedochází k tomu, že by byly splněny najednou obě základní specifikace nádoby, tj. zraková a silová. Tedy aby byl předmět nejprve uvnitř a nebyl vidět a pak se přesunul zcela ven a přitom se objevil. Nastává buď situace, kdy je předmět v pevné látce zcela a není vidět, a když se pak objeví, dále se ven nepohybuje – *na louce vyrostla květina*. V druhém případě je předmět v materiálu jen částečně a pohyb ven znamená zrušení spojení – *vytrhnout plevel i s kořeny*. Plnou realizací této varianty jsou vlastně pouze situace jako *vykopat poklad* a *vyorat brambory*. V zájmu důslednosti je tedy nutné **přesunout drtivou většinu příkladů mezi významové extenze**, tj. ke kategorii redukované na doménu **zraku** a nebo **síly** (srov. níže).

4.6.7.1. (A3bd) kauz=S, TR=O – *vykopat (poklad)*

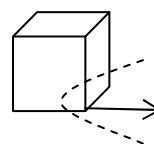
vykopat (poklad)

<i>vykopat 2/2, 2/5</i> – něco z něčeho („dobýt“): <i>v. poklad</i> <i>vyorat 2/2, 2/2</i> – něco („oráním přemístit na povrch země“): <i>v. brambory</i>
--

4.7. Jednotlivá vy-slovesa – periferie centrálního významu – ČÁST-CELEK, ZRAK, SÍLA, ROZSAH, SOUDRŽNOST apod.

Tato slovesa vznikají prefixací, tj. integrací prototypického významu předpony „pohyb obsahu ven z ohraničeného prostoru“ a slovesných základů, které nejsou s tímto významem plně kompatibilní. Dochází k tzv. **shiftu předpony** – její význam se v některém směru modifikuje. Např. vztah nádoby a obsahu se realizuje jako vztah části a celku (*vykrojit*) nebo se jedná o jednoho participanta, pak se pohyb obsahu ven realizuje jako posun hranice předmětu směrem ven. Může jít také o „redukci“ na jednu z obou stěžejních domén, které společně vytváří gestalt nádoby a pohybu ven, tj. na doménu zraku (*vyhlédnout*, *vyšvihnout*) nebo síly (*vytrhnout*, *vysmeknout se*).

4.7.1. (B1) prostor: ČÁST PŘEDMĚTU V PŘEDMĚTU, síla: překonání překážky: *vykrojit* (*jádrínek z jablka*)

Pohyb části nějakého předmětu ven z tohoto předmětu, tj. oddělení části od celku, má pravidelně důsledky pro kvalitu tohoto předmětu. Proto jsou tyto události ve všech případech definovány kromě centrální domény prostoru také v dalších necentrálních doménách. Buď v **doméně kvality** – oddělení části od celku je zároveň např. poškozením nebo naopak zdokonalením celku – nebo v **doméně existence**, pokud jde o část, která je esenciálně důležitá, tj. její oddělení znamená zároveň „ztrátu identity“ jejího celku. Tyto konotace tvoří základ pro vznik extendovaných subkategorií.

4.7.1.1. (B1a) TR=S, LM=ADV loc – *vykloubit se*

vyšťipnout se

vyšťipnout se 1/1, 0 – („odšťipnout se“): rozbitá tabulka skla se v-řla

vykloubit se

(tělesné procesy)

vyhřeznout – (o vnitřnostech) vysunout se z těla: z břicha v-la (raněnému) střeva
vykloubit se – někomu („o částí kloubem připojené“) uvolnit se z kloubu, vymknout se^(s): v-lo se jí koleno
vymknout se 1/2, 1/2 – (o částí těla) někomu; z něčeho; někomu nějak („vykloubit se“): ruka se mu v-la v zápěstí

4.7.1.2. (B1b) LM=S – *vyhnít*

vyhnít

vyběhat se 1/2, 0 – („dlouhodobým namáháním se opotřebovat“): čepy se už v-ly
vyhnít 1/1, 0 – („hnutím uvnitř podlehnout zkáze“): kmen v-l odspodu
vyhořet 1/3, 0 – („úplně shořet“): dům do základů v-l

vykotlat se

4.7.1.3. (B1d) kauz=S, TR=O – *vykrojit*, *vyoperovat*

Kategorii kauzativ, jejichž objektem je TR, lze rozřadit podle toho, jaký smysl, účel má oddělení části od jejího celku. Opět to má důsledky pro specifikace v necentrálních doménách, pro konotace. Pokud je jako primární důsledek události vnímáno odstranění části z celku, může být tato změna buď kladná – *vykrojit jádrínek z jablka* (úprava, zbavení nežádoucí části) – nebo záporná – *vyražít někomu zub*

(poškození, oddělení žádoucí části). Při prominentním LM jsou pak tyto situace specifikovány navíc také v doméně **kvality** a v některých případech **existence** (pokud odstranění části je zároveň zničením celku). V mnoha případech je také událost oddělení části od celku možno vnímat alternativně také jako žádoucí přemístění žádoucí části z celku, tj. **výběr**. Tato okolnost směřuje k představovému schématu „figura-pozadí“.

Následující slovesa mají význam zcela neutrální, tzn. není u nich možno stanovit specifikaci ve zmíněných necentrálních doménách (konotaci), jsou tedy definována pouze v doméně prostoru: popisují událost čisté prostorové změny.

vyjmout

vyrvat 1/2, 1/1 – něco; něco (z něčeho někomu); něco, někomu někomu z něčeho („prudce vytrhnout“): *list ze sešitu*
vytrhat – něco; něco (z něčeho; někomu) („k trhat 2“): *v. listy z kalendáře*
vytrhnout 1/7, 1/6 – něco; něco (z něčeho; někomu; někomu z něčeho („trhnutím dostat ven, vyrvat 1, vyškubnout“): *v. zub, list z kalendáře*
vydlábnout 1/4, 3/3 – něco z něčeho („dlábnutím dostat ven“): *z prkna suk*
vydloubnout 0, 2/2 – něco z něčeho („dloubnutím dostat ven“): *kamínke z pěšinky*
vymontovat – něco z něčeho, něco („montováním uvolnit a vyjmout (něco vmontovaného)“, „montováním přemístit ven“): *součástku z auta*
vybourat 1/2, 1/2 – něco („bouráním odstranit“): *v. příčku*
vybavit 0, 5/5 – něco; někomu (odněkud; z něčeho); něco nějak (definice chybí): *v. plod z dělohy*

Pokud jde o **části těla**, událost oddělení je vždy nějak hodnotově specifikovaná, tzn. žádoucí nebo nežádoucí. V druhém z obou případů nemusí dojít nutně ke skutečnému přemístění ven – lze sem zahrnout i slovesa, která fakticky označují událost znehodnocení, zničení vnitřní části (*vypíchnout oko*).

vyrazit (někomu zub)

tělo: konotace v doméně kvality – poškození celku, tj. zranění

vyhryznout 0, 2/2 – (zprav. o zvířeti) něco někomu z něčeho („hryznutím oddělit“): *žralok vyhryzl ženě kus masa z nohy*
vylámat 2/3, 2/3 – něco z něčeho, u něčeho, o něco („lámáním odstranit n. poškodit“): *v. někomu zub*
vylomit 1/2, 2/2 – něco, něco z něčeho („lámáním, zlomením odstranit nebo poškodit“): *v. někomu / si zub*
vyloupat 3/3, 3/3 – něco někomu („vyjmout“): *Jezinky v. mláďencům oči*
vyrazit 1/9, 1/9 – něco (někomu, z něčeho, někomu z něčeho, něčím), něco („narázem, ranou uvolnit, odstranit, odejmout apod.“): *někomu zub*
vyškubnout, vyškubat – něco (z něčeho; někomu) („vytrhnout, vytrhat“): *v. kačně pero, peří*
vytlouct 1/5, 1/6 – něco někomu („úderem, bitím odstranit“): *v. někomu zub*
vytrhnout 1/7, 1/6 – něco; něco (z něčeho; někomu; někomu z něčeho („trhnutím dostat ven, vyrvat 1, vyškubnout“): *v. zub*
vykloubit – něco někomu („uvolnit z kloubu (část kloubem připojenou, vymknout 1“ já: „vyhodit z kloubní jamky“): *ruku, rameno*
vymknout – něco někomu („vykloubit“): *v. ruku, rameno*
vydrápat – něco (někomu) („zasazením vnitřní části těla ji zničit“): *oči*
vyklovat, vyklovnout 1/1, 1/3 – něco (někomu; z něčeho); něco („klováním odstranit, zbavit obsahu“): *v. někomu oko*
vypálit 2/5, 2/7 – něco (někomu, něčím) („odstranit z těla“): *v. oči*
vypíchnout 1/1, 1/2 – něco někomu („píchnutím, pícháním dostat ven“, já: „zasazením vnitřní části těla ji zničit, jako by mu ji vzal“): *v. oko*
vypíchat – něco (zprav. o očích) někomu („pícháním dostat ven“): *obán dal v-t zjizdícím oči*
vystřelit 3/5, 3/5 – něco; něco něčím někomu („střelbou odstranit, zničit“): *v. někomu oko*
vyškrábat 1/3, 1/3 – něco z něčeho („škrábáním odstranit“): *v. někomu oči*
vyšlehnout 2/2, 2/2 – něco (zprav. o oku) někomu; něco (zprav. o oku) něčím („šlehnutím vyrazit“): *v. někomu oko*
vyšťouchnout – něco někomu („šťouchnutím vyrazit“): *v. někomu oko*
vyšvihnout 2/3, 2/3 – něco někomu něčím („švihnutím vyrazit“): *v. někomu oko*

vyoperovat

(tělo: konotace v doméně kvality – zdokonalení celku – vyléčit)

vyoperovat – něco někomu („operací vyjmout“): *slepé střevo*
vyjmout 2/4, 2/4 – něco někomu, někomu z něčeho („oddělit a odstranit“): *slepé střevo, střep z oka*
vypálit 2/5, 2/7 – něco (někomu, někomu něčím) („odstranit z těla“): *v. bradavici*
vyleptat 2/3, 3/3 – něco, něco něčím („odstranit“): *v. bradavici*
vykousnout 0, 2/2 – (nejč. o zvířatech) někomu někomu4 (o hmyzu), něco; někomu někomu4 (o hmyzu), něco z něčeho („kousnutím odstranit“): *Ajax si vykousl další kličku.*

Podobně následující slovesa, označující ve většině případů **zpracovávání spotřebních plodin**, zacházení s potravinami apod., lze rozdělit na případy, kdy smyslem je výběr lepší části, případy, kdy smyslem je odstranění horší části, odpadu, a případy, kdy se jedná o (třeba i neúmyslné) oddělení části předmětu, jejímž důsledkem je jeho poškození:

vykrojit (košťál)

„vybrat a odstranit část-odpad, zpracovat celek“ (konotace v doméně kvality:

vyčistit)

vyhryznout 0, 1/2 – něco odněkud („hryznutím odstranit“): *jaderník z brusky*
vykrájet 1/3, 1/3 – něco; něco z něčeho („odstranit“): *očka z brambor*
vykrojit 1/3, 1/3 – něco z něčeho („vyříznutím zevnitř odstranit“): *v. košťál z kvěťáku*
vyřezat 1/3, 1/3 – něco; něco z něčeho („řezáním odstranit zevnitř“): *v. uschlé větve stromu, kosti z masa*

vyříznout 1/3, 1/2 – něco; něco z něčeho („říznutím odstranit“): *v. košťál z kvěťáku*
vyštípat 1/3, 1/3 – něco („odstranit“): *v. přebytké vyhonky rajčat*
vyštípnout – něco („štípnutím odstranit“): *v. přebytký vyhonek*
vytrhat – něco; něco (z něčeho; někomu) („k trhat 2“): *v. uschlé listy*
vytrhnout 1/7, 1/6 – něco; něco (z něčeho; někomu; někomu z něčeho („trhnutím dostat ven, vyrvat 1, vyškubnout“): *v. uschlý list*
vydlabat 1/4, 3/3 – něco z něčeho („dlabáním dostat ven“): *jádra z melounu*

vydloubnout rozinku z buchy
hodnoty)

„vybrat a vyjmout lepší část“ (konotace v doméně

vyštípnout – něco („štípnutím odstranit“): *v. brožínku z ránočky*
vydloubnout 1/1, 2/2 – něco z něčeho („vydlabat, vydlábnout“): *brožínku z buchy*
vydloubat 1/1, 2/2 – něco z něčeho („dloubáním dostat ven“): *brožínky z buchy*
vykousnout 0, 1/2 – něco z něčeho („kousnutím získat“): *v. mřížek z koláče*
vyřípnout – něco z něčeho („řípnutím vyjmout“): *v. brožínku z buchy*
vyseknout 1/3, 1/2 – něco („vybrat a seknutím oddělit“): *v. nejlepší kus z masa*
vyklovnout 0, 1/2 – něco (někomu; z něčeho) („klovnutím odstranit“): *Sup vyklovl mrtvému zvířeti oko*
vyzobnout 0, 1/1 – něco z něčeho (definice chybí): *Papoušek vyzobil Gábině z prstýnku kámen*
vydrápat – něco z něčeho („drápnutím dostat ven“): *ružič z dortu*
vystríhat, vystríhnout 1/3, 1/3 – něco z něčeho („stříháním, stříhnutím vyjmout“): *v. román z novin*

vyreparovat

vyломit kámen z prstenu

(konotace v doméně kvality: poškodit celek)

vylámat 2/3, 2/3 – něco z něčeho, u něčeho, o něco („lámáním odstranit nebo poškodit“): *zuby z hřebenu, okna domu*
vyломit 1/2, 2/2 – něco, něco z něčeho („ulomením zevnitř odstranit n. poškodit“): *kámen z prstenu*
vymlít 2/4, 2/4 – něco odněkud („mletím odstranit“): *děť v. stěrk z silnice*

„výplň“
vytlouct, vytlouci 4/5, 5/6 – něco („úplně rozbít, vybit 1“): *v. rykelady*
vytřískat 1/2, 1/3 – něco („úplně rozbít, vytlouci 4“): *v. okna roztřískat*
vybít 2/4, 2/4 – něco („nárazy poškodit, rozbít 1, vytlouci 4“): *v. okna*
vylámat 2/3, 2/3 – něco z něčeho, u něčeho, o něco („lámáním odstranit nebo poškodit“): *v. okna domu*
vyломit 1/2, 2/2 – něco, něco z něčeho („ulomením zevnitř odstranit n. poškodit“): *v. mříž*
vymlátit 2/2, 2/3 – něco („prudkými údery rozbít 1, vytlouci 4“): *v. okna*
vyrazit 1/9, 1/9 – něco (někomu, z něčeho, někomu z něčeho, něčím), něco („názrazem, ranou uvolnit, odstranit, odejmout apod.“): *v. okno, dveře*
vyháčknout 3/3, 3/4 – něco („tlakem, máčknutím zbavit výplně“): *okénko u auta*
vykopnout 0, 2/6 – něco („kopnutím vyrazit, zbavit výplně“): *v. dveře*

vysklít

V rámci této kategorie je možné oddělit skupinu sloves, jejichž objekty pravidelně označují 2D-entity. Část, která je odstraněna, lze souhrnně označit jako **výplň**. Obvykle se jedná o okna, dveře, případně mříže. Vzhledem k tomu, že často není zcela jasné, jestli okno označuje celek i s rámem nebo otvor ve zdi nebo skleněnou výplň, nedá se v těchto případech jednoznačně určit vztah části a celku. Vycházím z interpretace – která odpovídá užité předponě – že celek je okno i s rámem a část, která se odstraňuje, je skleněná tabule.

4.7.1.4. (B1e) kauz=S, LM=O – **vykrojit (jablko)**

Podobně lze hodnotově roztrdit i následující kategorii slovesa s prominentním LM. Její „zakládající členy“ vznikají změnou prominence participantů na základě sloves typu B1d, tj. *vykrojit (jádrinec)* – *vykrojit jablko* a přijímají odpovídající konotaci. Lze je tedy většinou kategorizovat také jako události těchto původně necentrálních doménách, např. v doméně kvality apod.

vykrojit jablko

(konotace v doméně kvality: zlepšit, zpracovat odstraněním odpadu)

vykrájet 2/3, 2/3 – něco („krájením zbavit špatných částí“): *v. houby*
vykrojit 2/3, 2/3 – něco („vyříznutím zbavit špatné části“): *v. brambory*
vyvrhnout 2/2, 2/3 – někoho4 (o zvířeti) („vykuchat (větší zvíře)“): *v. prase, srnu*
vykuchat – něco („ke kuchat, vyvrhnout“): *v. kuře, kapra*
vyvrtat 1/2, 1/2 – něco („vrtáním vyhloubit v něčem otvor“): *v. zub*

vykostit – něco („zbavit kostí“): *v. kuře, rybu*
vytlidnit – něco („zbavit lidí (x zalidnit)“): *v. kruj*

vykrvit (prase při zabíjení)
vypeckovat (třešně)
vyvráskovat (obličej)

Vzhledem k tomu, že valenční struktury těchto deverbativních derivátů specifikují pouze LM, a to jak přímý objekt, jsou použitelné jen pro označení situací, kdy je pevný kognitivní vztah mezi předmětem a odstraňovanou částí, tj. součástí naší zkušenosti je informace o tom, která část se z kterého předmětu (často plodiny) odstraňuje (*vykrojit jablko*). Že bylo nutné často doplnit informaci o povaze TRu, je zřejmé ze skutečnosti, že vznikla desubstantivní slovesa, která zachovávají původní vy-schéma i s významem („odstraněním části zpracovat“), ale jsou specifitější: *vypekčovat*, *vykostit*.

vykastrovat někoho (tělo: doména kvality: odstraněním vnitřního orgánu zasáhnout)

vykastrovat – někoho4 („ke kastrovat“, „vykleštit“): *v. fenku, kocoura*
vykleštit 1/1, 3/3 – vykleštit – někoho4 („ke kleštit, kleštit“, „vykastrovat“): *v. bříčka*

vymiškovat

vyšlapat koberec (konotace v doméně kvality: odstraněním (žádoucí) části poškodit)

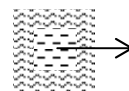
vyleptat 1/3, 1/3 – něco (někde, někam) („leptáním porušit, způsobit“): *kyseľina v.-la poroch vany*
vymlít 3/4, 3/4 – něco („mletím poškodit, porušit, zničit“): *děť v.-l sílnici*
vydřít 3/6, 2/7 – něco („dřením poškodit“): *gumováním vydřít papír*
vyhlodat 1/3, 1/3 – něco („hlodáním poškodit“): *myši v.-ly podlahu*
vyhryzat 1/2, 1/3 – něco („hryzáním poškodit“): *hryzci nám vyhryzali kořenovou zeleninu*
vychodit 2/4, 2/4 – něco („chozením poškodit“): *schody i podlahu jsme za ta léta hodně vychodili*
vyjezdit 2/2, 2/2 – něco („ježděním poškodit“): *v. silnici nákladními vozy*
vyšlapat 2/4, 2/5 – něco („častým chozením opotřebovat nebo deformovat“): *v. koberec prošlapat*
vytlouct 5/5, 6/6 – něco („poškodit, (častými údery) opotřebovat“): *v. cestu (o těžkých strojích)*
vyžrat 3/3, 3/3 – něco („žráním poškodit“): *v. mrkev (o myších), v. železo (o rzi)*
vyhloubit 2/2, 2/2 – něco („učinit v něčem prohlubeň“): *roda časem v.-i i kámen vymele*
vysedět (si) 3/4, 0 – („častým sezením opotřebovat“): *v. si sukni*

vykousat pomeranč (konotace v doméně hodnoty: zbavit všech hodnotných částí, výběr)

vydlabat 2/4, 2/3, vydlábnout 2/4 – něco („dlabáním zbavit obsahu“): *dýní*
vyhryzat 1/2, 1/3 – něco („hryzáním zbavit obsahu“): *vyhryzat jádřinec*
vykousat 0, 2/5 – něco („kousáním zbavit obsahu“): *v. pomeranč*
vybydlet, vybydlit – něco („odstraněním nebo zničením vnitřních částí zničit“): *lidstvo v. Zemi, Romové v. sídliště Chánov*
vydrancovat 1/1, 1/2 – něco („vyplenit, vyloupit“): *nepřátelská armáda vydrancovala vesnice i města*
vyplenit – něco („vydrancovat, zpusť“): *v. město*
vyrabovat – něco („vydrancovat“): *v. okupovanou zemi*

Je možné, že toto je kategorie, která poskytuje jednu z cest k vy-slovesnému schématu „využít hodnotu“ (*využít situaci, vytěžit mnoho ze vztahu, vystudovat školu*), a to cestu experienciální korelace, resp. aktuálního souvýskytu. Slovesa tohoto typu popisují činnosti, během nichž se oddělují, resp. přímo konzumují, všechny části předmětu, které jsou z hlediska člověka hodnotné.

4.7.2. (B2) prostor: ČÁST (TEKUTÉ) LÁTKY V (TEKUTÉ) LÁTCE, síla: překonání překážky: vytavit (železo z rudy)

Pracuji zde s případy, kdy jsou „chemické struktury“ LM a TR propojeny, jako je tomu při smíchání tekutin. Často se sice jedná o pevné materiály, ale řadím je sem, abych odlišila případy, kdy se z celku pevné hmoty odděluje část, např. *vytesat z mramoru sochu*, jejichž konotace jsou zcela odlišné.

4.7.2.1. (B2a) TR=S, LM=ADV loc – vytavit se

vytavit se

vytavit se 1/1, 0 – („roztavit se a vytéci“): *ložisko se v.-lo*
vyškvářit se – z něčeho („škvařením se vyloučit“): *z husy se v.-í hodně sádla*
vyloučit se 1,2/2, 1,2/2 – 1: vydělit se: *ze sloučeniny s v.-lo stříbro*; 2: uvolnit se: *kyseľina se v.-la z těla*

vyloužit se – z něčeho; do něčeho; něčím; něčím (z něčeho, do něčeho) („loužením uniknout“): *vařením brambor se v-i jedovaté látky*
vykrytalizovat 1/2, 0 – (definice i příklad chyby) podle ČNK: („vydělít se z látky, z roztoku“): *sůl obsažená ve vodě v-la*

vyschnout (o vlhkosti ze zdiva)

(konotace v doméně existence: zmizet)

vyblednout 1/2, 0 – („postupně, úplně“ zblednout“): *barvy stáří v-ly*
vyčichnout 2/3, 0 – („(zprav. o pachu) ztratit se 2, vyprchat 2“): *koně z šatů hned tak nev-ne, vůně rychle v-la*
vypařit se – odněkud („o kapalině) přeměnit se z kapalného stavu v plynný“): *lůž se z láhve v-l, kapky na slunci se v-ly*
vyschnout 2/3, 0 – („(o tekutině) vyvařit se, ztratit se 2“): *voda v říčce v-la*
vyvanout 1/1, 0 – („o vůni apod.) zmizet, vyprchat 2“): *vůně v-la*
vyvětrat 2/2, 0 – („o pachu) ztratit se“): *kouř už v-l*
vyvařit se 1/1, 0 – („vařením se vypařit“): *voda se brzy v-i*

vysmradit
vysmrádnout
vysublimovat

vysublimovat
vyvát

4.7.2.2. (B2c) LM=S – vyschnout

vyschnout (o cestě)

(plynná látka v pevné látce)

vyschnout 1/2, 0 – („úplně pozbyť vlhkosti, vody“): *cesta v-la*
vysmahnout – („(o jídle) vyschnout 1 (účinkem žáru)“): *dušit zeleninu, až v-ne*
vyvětrat 1/2, 0 – („zvětrat, vyčichnout“): *pivo v-lo*
vyrudnout 1/1, 0 – („ztratit sytou barvu, vyblednout 1“): *kabát v-nul*
vyprahnout 1,2/2, 1,2/2 – z něj. příčiny („žárem vyschnout“): *páda vedrem v-la*
vyčichnout 1/3, 0 – („ztratit vůni, příchut“): *káva v-la, pivo zvětralo*
vyčpět, vyčpít – („vyčichnout“): *pivo dlouhým stáním vyčpelo, zvětralo*

vybělet
vyšisovat

Podobně jako plynné látky se chová i teplo. I to se přemísťováním ven z pevné látky ztrácí:

vychladnout – („(zcela) zchladnout, vystydnout“): *kávka už v-la*
vystydnout 1/1, 0 – („pozbyť tepla, vychladnout“): *kávka v-la*

4.7.2.3. (B2d) kauz=S, TR=O – vytavit (železo z rudy)

Tato slovesa lze podobně jako u předchozích subkategorií rozdělit podle toho, z jakého důvodu dochází k oddělení TR od LM a jeho přemístění ven. Často se jedná o složitý proces, který svůj účel zpravidla má. Může se jednat buď o událost **získání** dané chemické složky, tak je tomu často v případech těžby nebo obecně získávání žádoucí látky z přírodní suroviny, nebo se jedná o snahu **odstranit** nežádoucí příměs z látky, resp. z předmětu (čištění).

vytavit železo z rudy

(konotace v doméně posese: získání)

vyškvařit 2/2, 2/2 – něco, něco z něčeho („škvařením získat nebo odstranit“): *v. tuk z masa*
vypéct 2/3 – něco z něčeho („pečením získat“): *sádlo z vepřové pečinky*
vytavit – něco, něco z něčeho („tavením získat“): *v. železo z rudy*
vyvařit 3/3, 3/3 – něco z něčeho („vařením získat nebo ztratit“): *v. cukr z řepy, v. ze zeleniny vitamíny*
vyloužit, vylouhovat 2/2, 2/3 – něco z něčeho („loužením získat“): *v. z bylinek léčivé drogy*
vyloučit 2/4, 2/6 – něco z něčeho („chemicky vydělit“): *v. stříbro*

vydestilovat
vykultivovat (vírus z materiálu)

vyčistit skvrnu

(odstranění)

vyčistit 0, 2/2 – něco (z něčeho, něčím) („čištěním odstranit“): *skvrnu z obleku*
vydrhnout 2/2, 2/2 – něco z něčeho („drhnutím odstranit“): *skvrnu z látky*
vydřít 2/6, 1/7 – něco z něčeho („dřením odstranit“): *v. skvrnu z látky*
vygumovat – něco, něco z něčeho („odstranit pryž“): *kaňku*
vyprat 2/2, 3/3 – něco z něčeho, něčím, nějak („praním odstranit“): *v. skvrny ze svetru*
vyretušovat – něco z něčeho („retušováním odstranit“): *v. všechny nedokonalosti*
vyhladit 2/3, 2/3 – něco („hlazením odstranit“): *nápis z náhrobního kamene, záaby na látce*
vymazat 3/3 – něco, něco z něčeho („mazáním odstranit“): *kus rozhovoru z kazety, chybu*

vyradýrovat

vyzmizikovat
vyšmírglovat

vykartáčovat psí chlupy z obleku

(odstranění (špíny) z látky: smetí – množství částic)

vyčesat 1/2, 1/2 – něco (z něčeho; někomu z něčeho) („česáním odstranit, oddělit“): *v. z vlasů peří*
vyhryzat 0, 3/3 – něco odněkud („hryzáním odstranit“): *z kožichu blechy*
vykartáčovat 2/2, 2/2 – něco z něčeho („kartáčem odstranit“): *psí chlupy z kabátu*
vykousat 1/2, 4/5 – někomu něco odněkud („kousáním odstranit“): *z kožichu klíšťata, vnitřek z koláře*
vyklepat 1/3, 3/5 – něco odněkud („klepáním odstranit, často prach“): *prach z koberce*

vyluxovat (smetí z koberce)

4.7.2.4. (B2e) kauz=S, LM=O – vyvařit (kosti), vyklepat (koberec)

Tato kategorie je protějškem ke kauzativním slovesům, jejichž objektem je TR – i tady lze vymezit skupinu sloves označujících přemístění části hmoty ven za účelem jejího **získání** – v tomto případě však je v profilu nádoba, takže tato slovesa lze popsat jako „**připravit (něco) o žádoucí, tj. hodnotnou složku**“, tj. mají specifikaci v necentrální doméně **hodnoty**.

vyvařit kosti

vyvařit 2/3, 2/3 – něco („vařením získat některé látky“): *v. kosti na polévku*
vymlít 1/4, 1/4 – něco (o zrně, obilí) („mletím získat (mouku)“): *v. žito*
vypécti, vypéct 1/3, 1/3 – něco nějak („řádně, hodně upéct“): *v. husu do červena*
vylouhovat, vyloužit 1/2, 1/3 – něco („loužením uvolnit z něčeho určité látky“): *v. čaj*
rytavít (rudu)

vyusušit (vlasy)

„zbavit LM (nežádoucího) obsahu, např. tepla, vody, přebytečné hmoty“

vychladit – něco („zcela zchladit 1, ochladit 1“): *dát pivo vychladit do chladničky*
vyusušit 1/2, 1/2 – něco; něco (někde, někomu) („(dokonale) usušit, osušit“): *v. vlasy fénem, v. prádlo*
vyusušit 2/2, 2/2 – něco („vysoušením odstranit, zbavit vlhkosti a tím odstranit“): *v. bažinu*
vylehčit 1/2, 2 – („(odstraněním části hmoty) učinit lehčím“): *v. živo, cibuli*
vyfoukat 0, 3/4 – něco („foukáním zbavit obsahu, např. vody“): *v. prádlo*
vyfoukat 0, 4/4 – něco (foukáním zchladit): *vyfoukat polévku*

vyslunit (peřiny)

Další rozsáhlou skupinu tvoří slovesa odstranění nežádoucího obsahu – patří sem např. slovesa odstraňování vlhkosti z látky, ale hlavně slovesa „**čištění**“. Na rozdíl od sloves typu *vymýt*, která jsem zařadila ke schématu LÁTKA V NÁDOBĚ, se jedná o případy, kdy je **špína přímo ve struktuře látky**. V mnoha případech dochází při čištění spíše k manipulaci s LMem než s TRem, což odpovídá i jeho roli přímého objektu.

vyklepat (koberec)

vytřást 2/2, 2/3 – něco („třesením něčeho zbavit“): *v. pokrývku*
vytřepat 2/2, 2/2 – něco („třepáním něčeho zbavit“): *v. ubrus*
vyklepat 2/3, 3/5 – něco („klepáním vyčistit od prachu“): *v. koberec*
vyklepnout 0, 2/3 – něco („klepnutím vyčistit od prachu“): *v. prachovku*
vyprášit – něco („zbavit prachu“): *v. prachovku*
vykartáčovat 1/2, 1/2 – něco („kartáčem vyčistit“): *v. kabát*
vyluxovat – něco („k luxovat“): *v. koberec*
vysát 0, 5/5 – něco („elektrickým sáním zbavit obsahu“): *v. la jsem koberec i parkety*
vyčistit 0, 1/2 – (někdo/něco) něco; něco (od něčeho; něčím) („zbavit nečistoty, učinit čistým“): *oblek, ránu, zuby, záhon od plevelu*
vydrbat – něco; něco, někoho4 nějak, něco (někomu, něčím; někomu něčím) („drbáním vyčistit“): *v. zašlapanou podlahu, v. dětem záda*
vydrhnout 1/2, 1/2 – něco; něco, někoho4 nějak, něco (někomu, něčím; někomu něčím) („drhnutím vyčistit“): *v. zašlapanou podlahu, v. montérky na valše*
vydřít 1/6, 5/7 – něco něčím („dřením vyčistit“): *v. pokovku ručníkem*
vymnout 2/2, 2/2 – něco (v něčem, nějak) („mnutím zbavit vlhkosti a špíny“): *v. svetr v ručníku*
vybělit 1/1, 1/3 – něco, nějak („bílít, vyběliti“): *v. prádlo*
vyběliti – něco; něco nějak („vyběliti“): *Nakonec prádlo vybělíme.*
vymáchat – něco; expr. někoho („máchním zbavit nečistoty a mýdla“): *v. prádlo*
vyprat 1/2, 1,2/3 – něco něčím, nějak („k prát 1, 2, praním vyčistit“): *v. prádlo*
vymýdlit 2/2, 2/2 – něco někomu („mýdlením důkladně umýt“): *v. dítě, celé tělo*
vydezinfikovat – něco („odstranit infekci odněkud, provést dezinfekci“): *v. byt, šaty*
vypařit – něco („důkladně pařením vyčistit, vydezinfikovat“): *infikované nástroje, v. si nohy*

vysterilizovat – něco („k sterilizovat“): v. *injekční stříkačka*
vyvařit 1/3, 1/3 – něco („vařením zbavit nečistoty“): v. *chirurgické nástroje*

vyhřebelcovat (*koně*)
vyfrotýrovat (*celé tělo do sucha*)
vydrátkovat (*parkety*)

Slovesa *vyprat* a *vymáchat*, která patří k této subkategorii, mají specifickou prostorovou konotaci, která je důležitá pro další extenze. Také ona označují událost odstranění nečistoty z předmětu, při níž se zasahuje spíše předmět (LM) než špína sama (TR). Děje těchto dvou sloves jsou ovšem specifické tím, že při nich dochází k **ponoření předmětu do vody**, srov. *vyprat, vymáchat prádlo ve vodě, v potoce* apod. Tato konotace tvoří základ pro vznik sloves označujících očištění předmětu ponořením do látky (*vykoupat dítě ve vodě*), na která dále navazují slovesa s významem „zasáhnout povrch předmětu ponořením do látky“ jako např. *vyválet se v blátě, vyválet knedlík v mouce* (srov. níže), u nichž by jinak byla motivace předpony *vy-* stěží vysvětlitelná.

4.7.2.5. Metaforické projekce varianty (B2) – „prostor: ČÁST TEKUTÉ LÁTKY V TEKUTÉ LÁTKE, síla: překonání překážky“

4.7.2.5.1. Poznatky – „získat poznatky z dat“ – *vyabstrahovat*

První abstraktní doménou, která je konceptualizována prostřednictvím prostorové představy LÁTKA V LÁTKE, je **doména poznatků**. Mám na mysli procesy, během nichž např. vědec zpracovává empirická data a z nich dedukuje obecnější poznatky. Už význam, resp. motivace původních latinských sloves svědčí o tom, že zdrojovou představou je zde „vytahování“ žádoucí látky ze surového materiálu. Analogický je mechanismus jakéhokoliv úsudku, kdy je třeba se rozhodnout na základě známých dat.

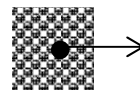
(B2d – *vytavit*) – typ **vyabstrahovat (poznatky z empirických dat)**

- *vyabstrahovat* (*zákonitosti jazykového vývoje*), *vybádat* (*něco nového*), *vykalkulovat* (*cenu zboží*), *vykombinovat* 2/2, 2/2, *vyměřit* 2/2 (*důchod*), *vytipovat* (*cenu, hodnotu pozemku*), *vypočítat, vypočíst* 1/3, 1/3 (*rychlost letadla*), *vy soudit* 2/2, 2/2 (*z výroku v-l, že...*), *vyvodit* (*z něčeho důsledky, závěry*), *vyzkoumat* 1/2, 1/2 (*původ, podmínky, příčiny*), *vytušit* 1/1, 1,2/2 (*nebezpečí*), *vyčítit* (*nebezpečí*), *vystihnout* 1/2, 1/2 (*soupeřovu slabinu*)
 - *vyčíst** 2/3, 2/3 – zjistit, vypožorovat: v. *něco mezi řádky, v-l z jeho očí pochybnost*
 - *vydedukovat, vyanalyzovat, vyvěštít*

(B2e) – typ **vyšetřit** („zacházet s objektem tak, aby poznatky vyšly na jevo“)

- *vyšetřit* 1/3, 1/3 (*okolnosti vraždy*), *vyšetřit* 2/3, 2/3 (*pacienta*), *vyzkoušet* 1,2,3/3 (*své síly, lék, v. novou metodu*)
 - *vyprubovat, vyšacovat, vylustrovat*

4.7.3. (B3) prostor: ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ, síla: překonání překážky: *vylosovat*

4.7.3.1. (B3a) TR=S, LM=ADV loc: *vydělit se*

vydělit se

vydělit se – z něčeho, z někoho („k *vydělit* 1; o částí: oddělit se z celku“): *Genius se nakonec vždy vydělí z průměru.*

4.7.3.2. (B3d) kauz=S, TR=O – *vybrat, vyčlenit*

Stejně jako v předchozí kategorii, objevuje se i v této konotace **výběr** (figura-pozadí). Pro tuto variantu VÝBĚR JEDNOTLIVINY/MNOŽSTVÍ Z MNOŽSTVÍ je to ještě typičtější než pro VÝBĚR ČÁSTI Z CELKU. Vzhledem k tomu, že množství není vnitřně tolik soudržné jako diskrétní předmět, neznamená přemístění části ven – oddělení části – nic pro jeho identitu ani kvalitu. Můžeme tady odlišit přinejmenším kategorie „vybrat a odstranit odpad“ a „vybrat lepší část“. Slovesa druhé z těchto dvou skupin už ve velké většině označují výběr v nefyzických doménách, tzn. ne výběr z množství předmětů, ale např. výběr z možností (řadím je proto mezi kategorie nefyzické). V těchto případech se tedy nejedná už tolik o prostorovou změnu, spíše o změnu zaměření pozornosti (schéma „figura-pozadí“).

vyčlenit

vyčlenit – něco, někoho4 (odněkud, za něj. účelem) („vyjmout jednotlivinu, jednotliviny z celku, vydělit 1): *vyčlenit z oddělení dva pracovníky a pověřit je speciálním úkolem, pro výzkum team badatelů, vyšetřovací komisi, částku z rozpočtu na projekt*
vydělít 1/2 – něco z něčeho, někoho4 z něčoho; něco (za něj účelem; pro někoho z něčeho): *vydělil ze svého majetku několik podílů, vydělil telata ze stáda, vydělil finanční prostředky na povodněmi postižené oblasti*

vybrat, vyřadit

vybrat 1/8, 2/10 – něco odněkud („vyhledat, co je nevhodné a oddělit to od vhodného“): *vybrat z účty kamínky*
vytřídit 2/2, 2/2 – něco („tříděním vyřadit“): *v. vadné zboží*
vyřadit 2/3, 2/3 – něco, někoho odněkud („vyčlenit jako nepotřebné“): *v. vadné zboží*
vytnout 1/2, 1/3 – něco; něco někomu („tnutím, tětím dostat ven, odstranit“): *v. stromek*

vyselektovat
vyseparovat
vyeliminovat

4.7.3.3. (B3e) kauz=S, LM=O – vytřídit zboží

vytřídit (zboží)

(konotace v doméně kvality: zdokonalit odstraněním odpadu)

vyjednotit – něco („k jednotit“ „protrháním osamostatnit nejlepší rostliny k dalšímu růstu“): *v. řepu, mrkev*
vytřídit 1/2, 1/2 – něco; něco nějak („roztřídit“): *v. vejce*

4.7.3.4. Metaforické projekce varianty (B3) – ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ

4.7.3.4.1. Text

Představa pohybu JEDNOTKY/MNOŽSTVÍ Z MNOŽSTVÍ se projektuje např. do **domény textu**:

(B3d – vybrat) – typ **vypsát (něco z textu)**

- *vypsát 1/6, 1/6 (příjezdy autobusů), vypsát 2/6, 2/6 (slovesa z textu, citáty)*
- *vyexcerpovat, vykopírovat (stříh ze stříhové přílohy)*

(B3d – vyřadit) – typ **vyškrtnout (něco z textu)**

- *vyškrtnout, vyškrtnat 1/2, 1/2 (položky z rozpočtu, jméno ze seznamu),*
- *vypustit 4/5, 5/6* (z článku odstavec), vynechat 2/3 (slovo), vyjmout* 3/4, 3/4 (pasáž z prezidentského projevu), vytrhnout* 3/7, 3/6 (větu z kontextu)*

4.7.4. (B4) prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTKE, síla: překonání překážky: **vylámat (kámen)**

vydolovat uhlí ze země

(konotace v doméně poseze: získat)

vydolovat 1/1, 1/2 – něco, něco z něčeho („dolováním vytěžit“): *ráce uhlí*
vyrubat – něco („vykopat“): *v. uhlí*
vylámat 1/3, 1/3 – něco („lámáním vytěžit, dobýt“): *v. kámen*
vylomit 2/2, 1/2 – něco („lámáním oddělit, získat“): *v. vrstvu uhlí dobýt*
vytěžit 1/3, 1/6 – něco („získat těžbou, těžením“): *v. uhlí, dříví*

vykutat
vyrežovat
vyřezávat
vyfédrovat (SNČ: horn vytěžit, vytáhnout z dolu) *v. horninu*

vytesat sochu, vykrojit z těsta cukroví

(konotace v doméně existence: vytvořit)

vykrájet 3/3, 3/3 – něco z něčeho, něco něčím („krájením vytvořit z něj, celku“): *škubánky z bramborového těsta, cukroví*
vykrojit 3/3, 3/3 – něco z něčeho („vykrojením vytvořit“): *z těsta hvězdičku*
vypilovat 1/3, 1/3 – něco („pilováním upravit“): *v. branu*
vytesat – něco (z něčeho, do něčeho; na něco; někde) něco („k tesat 2“): *v. sochu*
vyřezat 3/3, 3/3 – něco z něčeho („řezáním vytvořit“): *lodičku z kašy*
vyřiznout 3/3, 0 – („řiznutím vytvořit“): *v. kolečko z lepenky*
vydlabat 4/4, 1/3 – něco z něčeho („dlabáním vytvořit“): *lodičku z kašy, misku ze dřeva*
vystříhnout, vystříhat 2/3, 2/3 – něco z něčeho („stříháním z nějakého celku vytvořit“): *v. límeček z papíru*
vysoustružit, vysoustruhovat – něco („k soustružit, soustruhovat“): *v. figurky ze dřeva*

Slovesa typu *vytesat (sochu)* označují oddělení části pevné látky – jsou tedy definovány v doméně prostoru – a na základě toho je zvolena jejich předpona. Mají ale také konotaci existenční a ta umožňuje jejich rekatégorizaci „vytvořit plastický útvar, 3D-předmět z pevné látky“. Tato nová kategorizace (a její schéma) je podle mého názoru zdrojem pro vznik sloves vytváření předmětu z pevné látky. Ta splňují tento nový existenční význam, ale není již u nich zřetelný pohyb ven: *vymodelovat, vytvarovat* (srov. níže k významovým extenzím).

4.7.5. (C1) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se: *vysvítnout, vystavit*

Důležitost domény zraku pro kategorizaci děje jako pohybu zevnitř ven si lze ukázat na příkladu situace označované běžně slovy *vyšel na mýtinu*. Mýtina je objektivně uzavřený prostor v lese, proto by tento děj měl být popsán spíše slovy *vešel do mýtiny*. Výběr předpony dokazuje, že relevantní je vnitřní perspektiva – pocit bytí uvnitř x venku – a její důležitou součástí je změna zrakového vjemu, tj. rozšíření zorného pole. Může tu hrát roli ovšem i perspektiva vnější (*na mýtinu vyšel jelen*) – v tom případě se jedná o změnu vizuální dostupnosti TR – „objevil se“.

Prototypická centrální vy-slovesa („přemístit obsah ven z nádoby“, resp. „zbavit nádobu obsahu“) implikují nádobu definovanou jak vjemově, tj. hlavně vizuálně, tak interakčně, silově. Kromě těchto případů ale existují vy-slovesa, která neobsahují schéma „uvnitř-venku“ jako celkový gestalt, ale profilují pouze jeden z jeho aspektů, tj. **jednu z domén**, která se podílí na vytvoření tohoto gestaltu, a to **aspekt zrakový**. Nádoba je zde tedy definována pouze v doméně zraku, tj. pomocí vizuálních rysů, od silových rysů se odhlíží: podstatná je skutečnost, že prototypická nádoba vytváří bariéru vizuálnímu signálu, z čehož vyplývá **neviditelnost předmětu uvnitř nádoby a jeho viditelnost mimo ni** při vnější perspektivě a naopak **omezenost zrakového pole TRa uvnitř nádoby a jeho rozšíření mimo ni** při perspektivě vnitřní. Pokud se stává základem pro kategorizaci jevů schématem „nádoba“ pouze vizuální aspekt, **mohou být tedy jako „vizuální nádoby“ kategorizovány i takové situace, které nesplňují silové rysy nádoby**, tzn. není tam hranice, která omezuje pohyb TR, pouze dojde ke změně viditelnosti, resp. zrakového pole: *vykouknout zpoza rohu*.

Také u klasických sloves pohybu může být aktuálně v daném kontextu doména zraku povýšena na nejvyšší stupeň prominence. Lze sem zařadit kontexty jako *vyjít ze stínu, vylézt zpod postele*, ale také *vyjít na jeviště*. V těchto případech ovšem není relevantní integrace slovesného základu a předpony, ale předponového slovesa a adverbiálního členu – teprve vlivem sémantického konfliktu mezi nimi – výchozí prostor není kategorizovatelný jako nádoba (srov. *vykouknout zpoza rohu*) – dochází podle mého názoru k redukci významu předponového slovesa na doménu zraku.

Aby mohl být konkrétní pohyb kategorizovatelný jako pohyb ven v doméně zraku, stačí, aby se (při vnitřní perspektivě) TR přemístil tak, že se mu rozšíří zorné pole (*vyhlédnout z okna, ze dveří*¹⁵⁰) nebo aby se (při vnější perspektivě) TR přemístil tak, aby se dostal do zorného pole pozorovatele (částečně se ukázat). Vzhledem k tomu, že se nejedná o překonání hranice, nemohly by takovéto situace být normálně kategorizovány jako pohyb ven. Redukce na doménu zraku však podle mého názoru poskytuje vysvětlení.

4.7.5.1. (C1a) TR=S – vysvitnout, vyhlédnout

vysvitnout (vnější perspektiva – přemístit se ven zde znamená „objevit se“)

vybafnout 2/3, 3/4 – na někoho odněkud (expr. „překvapit výpadem z úkrytu provázeným slovem „baf“): *z úkrytu za sloupem na tálu v-(nu)l*
vykouknout 2/2, 2/2 – odněkud („zčásti n. krátce se ukázat“): *měsíc v-l zpod mraků*
vyhlédnout 1/2, 1/2 – odněkud; někdy; někam („podívat se ven“): *v. z okna, oknem* („objevit se v okně“)
vysvitnout 1/2, 1/2 – (o nebeském tělese) odněkud; někde („náhle jasně se objevit na obloze, zazářit“): *slunce v. na obloze, z mraků*
vyklouznout 0, 4/5* – odněkud („náhle se ukázat“): *z rukávu vyklouzla oblá paže*
vynořit se 2/2, 2/2* – odněkud; někde („náhle se objevit“): *ze tmy se v-la postava*
vyjít 5/18, 6/19* – (o nebeských tělesech) někdy; někde („objevit se na obloze“): *slunce už vyšlo*
vyskočit 3/4, 3/4* – na někoho; na někoho odněkud („vrhnout se“): *pes v-l na host*
vyskočit 4/4, 4/4* – někomu někde („náhle (ve větším množství) se objevit“): *na tvářích jí v-ly pily*
vytít se 2/2, 2/2* – na někoho („vyrazit 5, 7“): *vytít se na ni pes*
*vyložit se** – odněkud („vyklonit se“): *v. se z okna*

vyjuknout
vyřýsovat se (uprostřed se vyřýsovalo něco jako dřevo)
vyčouhnout (nolhy zpod peřiny)

K této kategorii je možné přiřadit ještě následující slovotvorně neprůhledná slovesa:

vyškytnout se – někde; u někoho; mezi někým, mezi něčím; někdy („objevit se, ukázat se 1“): *v osadě se v-tl tyfus, v-tla se příležitost naskytla se*
vyrvat 2/2, 2/2* – někde („náhle se objevit, zjevit se 1“): *na obloze v-la mračna*

vyjevit se (o nových stránkách něčí osobnosti)

vyhlédnout (vnitřní perspektiva – přemístit se ven zde znamená „rozšířit si zorné pole“)

vyhlédnout 1/2, 1/2 – odněkud; někdy; někam („podívat se ven“): *host vyhlédl z okna svého pokoje*
vykouknout 1/2, 1/2 – odněkud („podívat se ven“): *támhle z toho okna vykoul nĕjaký muž*

Signálem významového posunu je podle mého názoru také změna směrového ADV loc na **statické**: kromě *vyjít odkud, vyjít se odkud* se objevuje vazba *vyjít, vyjít se kde: na obloze vyšly hvězdy*. U kauzativních sloves této kategorie je tento posun ještě výraznější. Spíše než se směrovým ADV loc (*vylepít, vystavit, vyvěsit odněkud někam*) se u nich setkáváme s vazbou statickou: *vylepít, vystavit, vyvěsit někde*.

4.7.5.2. (C1b) kauz=S, TR=O – vystavit

vystavit „učinit vizuálně dostupným“

vylepít 1/2, 1/2 – něco; něco někam, někde („nalepením na veřejně dostupné místo zveřejnit“): *plakát, pouť*
vystavit 1/3, 1/3 – něco; něco (někde; někam) („viditelně umístit ke zhlédnutí, k propagaci n. k uvědomění o něčem“): *v. obraz, rakev*
vyvěsit 1/3, 1/3 – něco („veřejně pověsit“): *v. praporek*
vystřčit 2/3, 2/3* – něco někam („umístit na viditelné místo“): *praporek do okna*
vynést 6/6* – použít při hře, vyhodit 8: *v. kartu, přeneseně: dítkaz*

Slovesa typu *vystavit (obraz)* úzce souvisejí se slovesy typu *vyložit (karty)*, jejichž TRem je vícečetný předmět (*vyložit zboží, karty*). Vztah mezi slovesným základem a předponou je u sloves těchto dvou kategorií vztahem specifikacním, v témže smyslu jako např. u slovesa *zapsat* – „napsat dovnitř“ (srov. výše). Jedná se tedy vždy o sřetení pohybového vektoru fyzického mutačního slovesného základu (*nalepít, pověsit, postavit*) a excentrického vektoru předpony (*ven*).

Skutečnost, že se TRu (při vnitřní perspektivě) rozšíří zorné pole a že je TR (při vnější perspektivě) více viditelný, je jeden z momentů, ve kterých se stýká schéma „uvnitř-venku“ se schématem „dole-

¹⁵⁰ Tyto případy lze alternativně interpretovat jako pohyb pohledu směrem ven.

nahoře“. Dostat se nahoru totiž také v mnoha případech znamená zároveň „rozšířit své zrakové pole“, tzn. vlastně dostat se ven při redukci na doménu zraku (*vyjít na kopec*). Podobně dostat se výše znamená v mnoha případech zároveň „objevit se“ a dát něco výš znamená často učinit to více viditelným, „ukázat“ (*vyvěsit plakáty, vyvěsit táborovou vlajku*). Zajímavá je také shoda vazby: *vyjít (ze zákulisí) na jeviště, vyjít na kopec*.

4.7.6. (C2) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÉ MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyrojit se, vylepit plakáty*

Také v této představové variantě dochází k redukci gestaltu nádoby na doménu zraku. Slovesa s významem „přemístit se (odněkud) ven ve větším množství“ (*vyhlédnout, vyskákat, vyrojit se*) mají obvykle konotaci „objevit se (někde) ve větším množství“, lze je tímto způsobem rekategorizovat.

Výrazný je zrakový aspekt u vy-sloves typu **kauz=S, TR=O**, kde přemístit ven znamená zároveň „učinit vizuálně dostupným“. U některých sloves této kategorie pohyb ven už není patrný. Již jsem se zmiňovala o charakteristickém rysu těchto dějů, kterým je **rozložení vícečetného TRu do plochy** tak, aby byly všechny jeho části viditelné (srov. výše u typu *vyasadit*) – u některých sloves se tento rys stává dominantním (*vyrovnat koláče na mísu*).

vyrojit se

*vyrojit se** 2/2 – odněkud („ve velkém počtu (jako roj) se objevit“): *k večeru se v-lí komáři*; expr. *děti se v-ly ze školy*
*vyskákat** 3/3, 3/4 – někomu někde („náhle (ve větším množství) se objevit“): *Barbore vyskákaly po těle pupínky*.

vylepit plakáty, vystavit zboží

vyložit 4/5, 5/6 – něco někde („vystavit“): *zboží do výkladní skříně, na pult*
vyložit 3/5 – něco někde („položit na viditelné místo, rozložit 2“): *karty na stůl, kondolenční archy*
vylepit 1/2, 1/2 – něco; něco někam, někde („nalepením na veřejně dostupné místo zveřejnit“): *plakáty, pouzdra*
vystavit 1/3, 1/3 – něco; něco (někde; někam) („viditelně umístit ke zhlédnutí, k propagaci n. k uvědomění o něčem“): *v. zboží na pult*
vyvěsit 1/3, 1/3 – něco („veřejně pověsit“): *v. prapory*
vyvěsit 2/3, 2/3 – něco („umístit na nástěnkou n. na jiné veřejné místo, vyložit 3 (na veřejně přístupném místě)“): *v. volební seznamy*
vyrovnat 1/7, 1/6 – něco (někam, nějak) („složit k sobě, srovnat“): *v. koláče na mísu*
*vystrčit** 2/3, 2/3 – něco někam („umístit na viditelné místo“): *praporečky do okna*

4.7.7. (C3) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se: *vykvést, vykultit oči*

Do této kategorie řadím slovesa, jejichž referenční děje lze charakterizovat jako **pohyb části ven z celku, ale pouze v doméně zraku**. Vzhledem k tomu, že v doméně zraku „přemístit se ven“ znamená „objevit se“, jedná se o případy, kdy se část předmětu přemísťuje směrem k povrchu tak, že se z vnějšího pohledu stane více viditelnou. Nejedná se tedy o oddělení části od celku. Uvážíme-li, že vzhled předmětu je obvykle jeho základní kvalitativní rys, vy-slovesa, jejichž prominentním participantem je LM, jsou přirozeně specifikována v doméně kvality, tzn. nová viditelnost některé části má za následek změnu kvality celku (*vykvést*). Změnu stavu/kvality těchto celků je možné vnímat také jako **projev** jejich vnitřního potenciálu, skryté vlastnosti, což je důležité pro další extenze

TR=S

vykvést (o květu)

vypučet – („k pučet, vyrašit“): *strom už v-l*
vyrašit 1/1, 0 – („k rašit, vypučet“): *lístky na slunci v-ly*
vykvést 1/1, 0 – („rozvít se (o květech)“): *ruže už v-ly*

vyboulit se (o očích)

vychlípit se 1/1, 0 – („(zprav. o něj. orgánu) vystoupit 4“): chybí příklad
vyboulit se, vypoultit se 1/2, 1/1 – někomu někde (o očích) („vystoupit z důlků“): *oči se mu strachem v-ly*
vysehnout 3/3, 0 – („(o částech lidského těla) nápadně vystoupit 4“): *lopatky jí v-ly*
*vystoupit** 4/8, 4/8 – někde, někomu někde („dostat se na povrch, stát se zřejmým, výrazným“): *na těle jí v-l pot vyrazil; na pánvích mu v-ly žíly; lícní kosti mu výrazně v-ly*
vysestly

LM=S

vykvést, vypučet (o stromu)

(projevit se přemístěním nějaké části ven)

vyklíčit 1/1, 0 – („ke klíči“, vzklíčit“): *brambory v-ly*
vypučet 1/1, 0 – („k pučet, vyrašit“): *strom už v-l*
vyrašit 1/1, 0 – k rašit, vypučet: *lístky na slunci v-ly*
vykvést 1/1, 0 – („rozvít se v květy“): *ruže už v-ly*

LM=S, TR=O

vykulit oči

tělo: „vyklonit/vystrčit část těla více ven a tím ji učinit více viditelnou“

vypláznout, vyplazit – něco na někoho (zprav. o jazyku: „vystrčit z úst“): *v. jazyk na lékaře*
vycenit II 1, 2/2 – (o člověku, o zvířeti) něco (o zubech); něco na někoho (ukázat (zuby) při smíchu nebo jako hrozba, k cenit): *v. zuby*
vyšpulit – něco („zaokrouhlit a vysunout (rty apod.) dopředu, našpulit“): *v. rty, pusy*
vytřeštit – něco (o očích, o zraku); něco (o očích, o zraku) z něj. příčiny („vyjeveně se podívat“): *Hedvika v-la oči a vykřikla.*
vychlípit 1/1, 0 – („způsobit, aby něco z něčeho, odněkud vystupovalo, vyčnívalo“): *v. rty*
vykulit – něco na někoho, na něco, z nějaké příčiny („vyboulit, vyvalit“): *v. úžasem oči*
vypoulit – něco (o očích); něco (o očích) na něco, na někoho, z nějaké příčiny („vykulit, vyvalit“): *oči*
vyboulit 1/1, 2/2 – něco (o očích); něco (o očích) na něco, na někoho, z nějaké příčiny („vykulit, vyvalit, vytřeštit“): *v. oči*
vyvalit 2,3/3, 2,3/3 – něco (o očích); něco (o očích) (na něco; na někoho; z něj. příčiny); něco; něco z něčeho („vysunout 2 (dopředu) vyboulit, vykulit“): *v. břicho, v. oči*
údivem

4.7.8. (C4) zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se: *vyčníknout, vyhledat*

Stejně jako i v dosud uvedených variantách konceptuálního schématu „uvnitř-venku“ je i v této variantě relevantní zrakový aspekt. Fyzický pohyb ven redukován na zrakový aspekt ve všech případech znamenal takovou změnu prostorového vztahu mezi LM a TR, že se z vnější perspektivy dříve neviditelný TR stal viditelným. Tentýž princip lze najít i u varianty JEDNOTLIVINA/ČÁST MNOŽSTVÍ V MNOŽSTVÍ, a to především ve formě kauzativ (kauz=S, TR=O), např. *vyhledat*. U sloves tohoto typu je zřetelný fyzický pohyb jednotliviny ven z množství. Zároveň je však děje označené těmito slovesy pojmuty obecněji jako „najít, zjistit, kde leží“. Skrze tuto obecnější specifikaci se mohou stát zdrojem pro vznik extendovaného vy-schématu s významem „najít“ – tato nová slovesa už nemusejí splňovat původní prostorovou specifikaci (pohyb zevnitř ven), srov. níže.

TR=S, LM=ADV loc

vyčníknout 2/2, 1/1 – v něčem, něčím; jako někdo, mezi někým, nad někým, nad někoho („stát se zřejmým, nápadným“): *rozdíly mezi námi brzy v-ly*

Toto sloveso má dvě možné vazby, z nichž jedna se vztahuje k představě vertikální (*vyčníknout nad ostatními*) a druhá k představě „uvnitř-venku“ ve variantě množství (*vyčníknout mezi svými spolužáky*). Je to další případ shody vizuálního aspektu obou pohybů, zde ovšem při vnější perspektivě – je zde výrazná doména pozornosti (schéma „figura-pozadí“). Jinými slovy by se tento vztah dal popsat jako dvojice experienciálních korelací: „viditelný je nahoře, neviditelný dole“ a „viditelný je venku a neviditelný je uvnitř“.

kauz=S, TR=O

vyhledat (něco někde)

vyhledat 1,2/2, 1,2/3 – 1: něco, něco někde, 2: někomu, pro někoho („hledáním zjistit, vypátrat“): *v. citát v knize, spoj v jízdě m řádu, dveři ženicha*
vyšmejdit 1/2, 1/2 – někde něco; že; V vzt (hovor. expr. „šmejděním nalézt“): *v. v tašce peníze*
vyšťourat, vyšťárat 3/3, 3/3 – něco někde (hovor. „nalézt“, objevit“): *v. starou listinu*

vyštrachat – něco (někde; odněkud) („štracháním vyhledat, nalézt“); *v. staré sešity*
vyhrabat 3/4, 2/3 – něco (odněkud, někde) („hrabáním nalézt, objevit a vyjmout“); *děti v.-ly na půdě staré kukačky*
 (NSČ) **vylišťovat 1/2** – něco (poč. „vyhledat něco s následným výpisem, seznamem vyhledaných položek“); *můžete si vylišťovat číslo toho, kdo vám volal*

vykramařit
vykrámovat

vyštěkat (zasypaného člověka)
vyhmatat (spodní okraj hrudní kosti)

vygooglovat

4.7.8.1. Metaforická projekce zrakové varianty centrálního významu (C)

4.7.8.1.1. Společenské prostředí

Zkušenost se zrakovým aspektem představového schématu nádoby je základem **metaforické prostorové konceptualizace** sociálního prostoru, **společenského prostředí**. To si lze představit jako dualitu prostoru uvnitř, soukromého, neveřejného na straně jedné a prostoru venku, tj. společného, sdíleného, veřejného. Pohyb ze soukromé sféry do sféry veřejné lze metaforicky kategorizovat jako pohyb zevnitř ven. Přitom zde hraje roli právě vizuální aspekt schématu nádoby: při pohybu ven se TR stává vizuálně dostupným. Toto je základ významu sloves, která označují události „**zveřejnění**“ různého typu. Kromě sekundárního významu slovesa *vyjít (tiskem)* jsou to sekundární významy slovesa *vystoupit (na veřejnost)* – zde ovšem jistě hraje roli i vertikálnost, je to další z případů korelace mezi venku a nahoře. Objevení se na veřejnosti, upoutání její pozornosti, souvisí kulturně se zaujetím vyšší fyzické pozice, např. na jevišti, u řečnického pultu apod.

(C1d – *vystavit*) – typ **vyhlásit**:

- *vypsat 4/6, 4/6 (volby, konkurs), vyhlásit 1/2, 1/2 (výjimečný stav, v. sankce proti Iráku), vypovědět 2/6, 3/6 (válku)*
- *vydat* 7/10 (prohlášení, výzvu, pokyny), vynést* 3/6 (rozsudek)*

učinit informaci dostupnou veřejnosti

- *vyhlásit 2/2, 2/2 (někoho vítězem soutěže), vyvolat 1,2/7, 1/7 (cenu při dražbě), vytroubit (sólo, poplach), vyautovat (homosexuální aktivista v-l některé prominenty)* (NSČ)

připravit něco pro veřejnost

- *vypravit 3/4, 2/4 (pobřeb), vystrojít 3/3, 3/3 (svatbu)*
- *vydat* 8/10, 8/10 (knihu)*

- *vybubnovat, vyhlásat, vyhoukat (poplach)*

Pokud se zabýváme hranicí mezi neveřejným a veřejným prostorem a pohybem směrem ven, dostáváme se přirozeně k otázkám **komunikace**: to, co bývá zveřejňováno, jsou hlavně **informace**. Informace jsou přitom standardně konceptualizovány jako vlastnictví, které lze mít, dát, získat apod. Uvedená kauzativa odvozená od sloves definovaných v doméně informací, resp. v doméně komunikace, jako např. *vyhlásit*, tedy lze vnímat jak skrze představu vizuálního aspektu fyzického prostoru, tj. *vyhlásit* jako „ukázat veřejnosti“, tak skrze představu (abstraktního) vlastnictví, tj. *vyhlásit* jako „dát veřejnosti“. Já bych se přikláběla spíše k prvnímu pojetí; slovesa jako *vyhlásit* se mi jeví jako významově bližší skupině vizuálních sloves typu *vylepit, vyvěsit* než skupině sloves čistě komunikačních, informačně-posesivních jako *vyzradit* nebo *vyzvědět*. Je také možné, že v různých kontextech si konkrétní mluvčí může vybrat jinou z těchto dvou možností konceptualizace. V každém případě obě přirozeně motivují užití předpony *vy-*.

4.7.9. (D) síla: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení: **vytrhnout (se), vypojit (se), vyháknout, vyviklat**

Na rozdíl od předchozího případu, kdy došlo k redukci gestaltu nádoby na jeho zrakový aspekt (prominentní se stala doména zraku), redukuje se tentokrát nádoba na svůj aspekt interakční, tj. je definována v doméně síly, od vizuálních rysů se odhlíží. Podstatná je tedy **schopnost nádoby ovládat**

umístění svého obsahu – to je základ pro kategorizaci jednotlivých předmětů skutečnosti schématem „nádob“. Jako „silové nádoby“ mohou být kategorizovány i části skutečnosti, které nesplňují vizuální rysy nádoby, tzn. TR není ukryt v LM – *vyšroubovat šárovek z objímky, vysadit dveře z pantů* apod. Také pohyb ven je kategorizován silově: aby mohl být konkrétní pohyb kategorizovatelný jako pohyb ven v doméně síly, je třeba, aby se TR silově uvolnil, tzn. přemístil tak, aby LM neovládal jakýmkoliv způsobem jeho pohyb. Není tedy nutné, aby byl TR původně zcela uvnitř LM, tzn. dostat se ven v doméně síly znamená „**uvolnit se**“, zbavit se pohybového omezení. U části sloves této kategorie je to událost jednoznačně prostorová (ještě stále ji lze pojmut jako pohyb zevnitř ven), ale tato prostorová událost je definována pomocí silových rysů. U ostatních je spojení realizováno mírně odlišným způsobem (*vyháknout, vypráhnout, vypojit*¹⁵¹), ale přesto je lze podle mého názoru zahrnout ještě do centrálního významu předpony – obvykle lze identifikovat jakýsi pohyb zevnitř ven.

TR=S, ADV loc=LM

vypojit se, vyvlíknout se „uvolnit se ze spojení“

vyvléci se 1/3, 0 – („vyprostit se (z něj. pouta, zapojení)“): *v. se z oblázky, z pout, nít se v-la z jehly*
vyklouznout 2/3, 2/3 – z něčeho; někomu; někomu z něčeho („obratně uniknout ze sevření“): *dívka mu v-la z náručí*
vykroutit se 0, 1/2 – z něčeho; někomu z něčeho („kroucením se uvolnit, vyprostit se“): *kluk se v. ze strážnickova sevření*
vymanit se – z něčeho („vyprostit se“): *v. se z mužova objetí*
vyvznout se 2/2, 2/2 – někomu z něčeho („prudkým pohybem se vyprostit“): *v. se ze sevření*
vyprostit se – z něčeho („uvolnit se, osvobodit se“): *v. se z pout, z objetí*
vyrvat se – někomu z něčeho (expr. „silou se vyprostit, vytrhnout se 1“): *v. se ze sevření*
vysekat se 1/1, 1/2 – z něčeho („expr. sekáním, bojem ap. se vyprostit“): *v. se z nepřátelského obležení*
vyškubnout se – někomu; někomu z něčeho („vytrhnout se“): *v-l se jí a utekl*
vysvobodit se – z něčeho; z něčeho něčím (chybí definice): *v. se ze zajetí*
vytrhnout se 1/2, 1/2 – někomu; někomu z něčeho („trhnutím se vyprostit (ze sevření)“): *dítě se mu v-lo z ruky* vyškublo se
vyvléci se, vyvléct se, vyvléknout se 1/3, 0 – („vyprostit se (z něj. pouta, zapojení)“): *v. se z oblázky; v-la se mi nít*
vyvmotat se 1/2, 1/2 – odněkud („oklikami se dostat“): *v. se z lesa*
vyškrábat se – někým; odněkud; po něčem („s námahou vylézt nahoru n. ven, vydrápat se“): *v. z rody*
vyssoukat se 2/2, 1/1 – odněkud; někým; někdy někým („námahavě vylézt 3“): *v. se na strom*
vydrápat se – někým; odněkud; po něčem („expr. s námahou vylézt, vyšplhat se, vyškrábat se“): *v. se z rody na břeh; v. se na skálu*
vyhrabat se 0, 1/1 – odněkud („neohrabaně nebo obtížně a pomalu se dostat ven“): *madam se konečně vyhrabe z postele*
vydrat se – z něčeho („kníž. mocí, silou se dostat ven“): *rostliny se vyderou i z kamenité půdy, z prsou se mu v-l vzdech*

vypojit se
vypráhnout se

vyviklat se

vyviklat se 1/1, 0 – („uvolnit se“): *břečky se v-ly*
vyvrátit se 2/2, 0 – („prudkým nárazem se uvolnit ze základů“): *strom, vrátka se v-la*

kauz=S, TR=O

Do této skupiny zařazují v první řadě slovesa realizující událostní schéma PŘEDMĚT V LÁTCE – je možné je zařadit bez problémů k centrálnímu významu „pohyb ven“, ale vyznačují se tím, že pro ně je prominentní doména síly, doména zraku je zde naopak zcela nepodstatná. Jedná se o události uvolnění ze země, zrušení spojení, a přitom nedochází k jakékoliv změně vizuální dostupnosti TR.

vyrýpnout (něco ze země)

vytáhnout 1/11, 1/12 – něco, někoho4 odněkud; něco, někoho4 („tažením dostat ven, odstranit“): *v. trn z prstu*
vypárat 1/2, 1/2 – něco („páráním odstranit, zrušit“): *v. šev*
vykopnout 1/4, 1/6 – něco; něco z něčeho („kopnutím dostat ven“): *v. sazeňku*
vykroutit 0, 1/2 – něco (někomu z něčeho) (já: „kroucením vyjmout“): *břeb ze země, blavn z oblázky, hůl z ruky*
vyrýpnout, vyrýpat – něco, něco z něčeho („rýpnutím, rýpáním vyjmout“): *v. mrkev ze záhonu*
vyryt 1/3, 1/3 – něco z něčeho („rytím vyjmout“): *plevel i s kořeny*
vydobýt 1/2, 1/3 – něco z něčeho („dobýváním dostat ven, vykopat 2“): *v. pařez*
vyrvat 1/2, 1/1 – něco; něco (z něčeho někomu); něco, někoho někomu z něčeho („prudece vytrhnout“): *list ze sešitu, kořen ze země*
vysekat 3/4, 3/6 – něco z něčeho („sekáním uvolnit, vyprostit“): *v. čun, labut' z ledu*
vyškubnout, vyškubat – něco (z něčeho; někomu) („vytrhnout, vytrhat“): *v. plevel ze země*
vytrhnout 1/7, 1/6 – něco; něco (z něčeho; někomu; někomu z něčeho („trhnutím dostat ven, vyrvat 1, vyškubnout“): *v. plevel i s kořeny*

¹⁵¹ Jistě je třeba počítat také s vlivem opozitnosti – v tomto případě je důležitým slovotvorným faktorem silná opozitní vazba mezi předponou *vy-* a předponou *z-*, což je patrné právě u vy-sloves s významem „zrušit spojení“: *zabáknout – vyháknout, zapojit – vypojit, zahnout – vypnout* apod. Mnoho sloves na jedné i druhé straně mohlo vzniknout na základě existence tohoto opozitního vztahu mezi předponami a existencí jednoho z členů opozice (např. sloveso *vyháknout* mohlo vzniknout negací slovesa *zabáknout*).

vytrhat – něco; něco (z něčeho; někomu) („k trhat 2°“): *v. plevel, listy z kalendáře*
vytahat 1/3, 1/4 – něco (z něčeho; někomu; někam) („taháním (postupně úplně) dostat ven, odstranit“): *v. břebky z prkna*
vykopat 2/2, 2/5 – něco z něčeho („dobyť“): *v. křen*
vyřypat – něco, něco z něčeho („rýpáním postupně vyjmout“): *v. pampelišky z trávníku*
vyviklat – něco („uvolnit“): *v. kůl*
vyvrátit 2/5, 2/5 – něco; něco z něčeho („prudkým nárazem vytrhnout ze základů“): *v. vůz v-l plot, strom*
vypáčit 2/2, 0 – („páčením dostat ven“): *v. skobu*

Poslední tři slovesa *vyviklat*, *vyvrátit*, *vypáčit* označují situace, které jsou charakteristické tvarem trajektorie – uvolňování probíhá prostřednictvím výkyvu z původní obvykle svislé polohy cca o 90° do polohy vodorovné. Tato slovesa hrají podle mého názoru roli zdrojové představy pro slovesa jako *vychýlit se*, *vyklonit se*. Ta již splňují pouze tuto původně necentrální specifikaci (tvar trajektorie) a nelze je vnímat jako pohyb ven.

vytrhnout (list ze sešitu), vypojit

vyrvat 1/2, 1/1 – něco; něco (z něčeho někomu); něco, někoho někomu z něčeho („prudce vytrhnout“): *list ze sešitu, kořen ze země*
vytrhat – něco; něco (z něčeho; někomu) („k trhat 2°“): *v. listy z kalendáře*
vytrhnout 1/7, 1/6 – něco; něco (z něčeho; někomu; někomu z něčeho) („trhnutím dostat ven, vyrvat 1, vyškubnout“): *v. zub, list z kalendáře*
vysadit 3/6, 3/8 – něco („vyjmout něco vsazeného“): *v. okna, dřeve*
vyškubnout, vyškubat – něco (z něčeho; někomu) („vytrhnout, vytrhat“): *v. kachle, pero, peří*
vylomit 1/2, 2/2 – něco, něco z něčeho („lámáním, zlomením odstranit nebo poškodit“): *v. někomu si zub*
vyšroubovat 1/3, 1/3 – něco („šroubováním uvolnit, vyjmout“): *v. žárovku z objímky*
vytočit 3/5, 3/7 – něco; něco odněkud („točením uvolnit“): *v. papír ze stroje*
vypojit – něco („odpojit“): *v. traktor*
vypřáhnout 1/2, 1/2 – někoho (o koni) („odepnutím postroje odpojit“): *v. koně*
vyvléci, vyvléknout 2/3, 0 – („vytáhnout 1 (z něj. pouta, zapojení) (x navléci 2°)“): *v. nit z jehly, klíč z kroužku*
vyvěsit 3/3, 3/3 – něco („uvolnit ze závěsu (telefonní sluchátko)“): *v. telefon*
vysadit 3/6, 3/8 – něco („vyjmout něco vsazeného, vyháknout z pantů“): *v. okna, dřeve*
vyprostit – někoho, něco z něčeho („uvolnit 1, osvobodit 1.“): *děvčátko z trní, v. zajíce z oka*
vykroutit 1/2, 1/2 – něco, něco z něčeho, někomu něco z něčeho („kroucením uvolnit, vyprostit“): *v. ruku z pouta*
vyrvat 2/2, 1/1 – něco; něco (z něčeho někomu); něco, někoho někomu z něčeho („prudce vytrhnout“): *v. dítě matce z ruky*
vysmeknout – něco z něčeho („smýkavým pohybem dostat ven“): *v. ruku ze sevření vyprostit*
vyškubnout – něco (z něčeho; někomu) („vytrhnout 1, 2°“): *v. la mu dítě z ruky*
vytrhnout 2/7, 2/6 – něco (o části těla) odněkud („trhnutím vyprostit“): *v. la mu ruku*
vypáčit 1/2, 1/2 – něco, něco něčím („páčením otevřít, uvolnit“): *v. dveře, zámeček*

vyrolovat (papír ze stroje)
vyháknout
vyháčkovat (dveře)

4.7.9.1. Metaforické projekce silové varianty centrálního významu (D)

4.7.9.1.1. Životní situace – „dostat někoho/vyváznout z nežádoucí situace“ – vyváznout, vykoupit někoho

Vzhledem k tomu, že omezení osobní svobody je obvykle živými bytostmi vnímáno jako negativní stav, mají slovesa označující pohyb ven ze silově definované nádoby konotaci „změna z nežádoucího stavu na stav žádoucí“. Tato základní fyzická vy-slovesa jsou ve svých sekundárních významech užívána pro označení událostí **změny z obecně nepříznivého stavu** (nebezpečí, dluhy, povinnost) **na stav obecně příznivý**. Někdy je nebezpečí konceptualizováno specifickěji jako tekutá látka (voda, bažina), ve které je možné se utopit (srov. níže PŘEDMĚT V LÁTCE). Tento mentální prostor by bylo možno označit pomocí metafory **ŽIVOT JE CESTA**: životní stavy, situace a okolnosti jsou konceptualizovány v rámci metafory cesty jako místa, do kterých se člověk na cestě může dostat.

typ *vyváznout (z nebezpečí)*

- *vyklouznout 2/3, 2/3* (z nebezpečí), *vykřesat se* (z dluhů), *vyváznout* (z nebezpečí), *vyplatit se 0, 1/2* (z dluhů)
- *vyléčit se* 2/2, 1/1* (ze žánlivosti), *vylézat se** (z dluhů), *vysekat se** (z dluhů)
- *vybruslit*

typ *vysekat (někoho z obvinění)*

- *vymanit* (mladistvého ze závislosti na drogách), *vyprostit* (děvčátko z trní), *vysekat* (syna z průšvihů)

- vytáhnout* 4/11, 6/ (někoho z dluhů), vysvobodit 2/2, 2/2 (někoho z těžkého postavení), vytrhnout* 5/7, 5/6 (někoho z bídy), vyvést* 2/6, 3/9 (z omylu, z nesnáze)

4.7.9.1.2. Silový aspekt společenského prostředí – „zbavit (se) nadvlády“ – vysvobodit (se)

Jako stav omezení osobní svobody je samozřejmě v první řadě vnímán stav „poroby“, podřízenosti vůli někoho dalšího. Tento mentální prostor by bylo možno vnímat jako **silový aspekt sociálního prostoru**, společenského prostředí. Kromě vzájemného omezování svobody ovšem tento mentální prostor zahrnuje i pozitivní aspekt síly, a to ochranu slabšího silnějším. Pohyb ven se silového vlivu tak znamená ztrátu ochrany (srov. sekundární význam sloves *vystavit někoho něčemu*, *vydat někoho posměchu*, *napospas*)

typ **vymanit se (z područí)**

- *vykoupit se* 1/1, 1/2 (*únosům*), *vymanit se* (z *cizího vlivu*, z *nadvlády*)

typ **vysvobodit někoho (z područí)**

vysvobodit 1/2, 1/2 (*zajatce*, *národ z poroby*), *vykoupit* 2/3, 2/3 (*otroky*, *rukojmí ze zajetí*), *vymanit* (někoho z *područí*)

4.7.9.1.3. Společenské normy – „zbavit (se) závazku“ – vyvinít někoho, vyľhat se z něčeho

Sociální prostředí jedince omezuje také jiným způsobem, než jsou zmíněné „sféry kontroly“. Jedná se o **společenská očekávání**, která člověk pocítuje – tlak, který jej nutí jednat určitým způsobem. I toto omezení je někdy konceptualizováno jako stav uvnitř v silovém smyslu.

typ **vymluvit se (na nemoc)**

- *vymluvit se* 2/2, 1/2 (*na nemoc*), *vyľhat se* 0, 1/1 (z *něčeho*)
 - *vykeroutit se** 0, 2/2 (z *placení*), *vyzout se** 2/2, 2/2 (z *odpovědnosti*, *povinnosti*), *vyľknout se** 2/2 (z *povinnosti platit alimony se nevyľkneš*)

typ **vyvinít (někoho z něčeho)**

- *vyvinít* 0, 1/1 (někoho), *vyplatit sestru* („vypojit“ ze závazku)
 - *vyvázat** 2/2, 2/2 – někoho, něco z něčeho („zprostit (povinností, závazku)“): *v. ze závazku*

4.7.10. (E1) ROZSAH –prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): *vyrůst*

4.7.10.1. (E1a) ref TR=S – *vyrůst*

Vývoj lidské bytosti je proces, který se odehrává zároveň ve více oblastech. Sloveso *vyrůst* popisuje primárně změnu fyzického rozměru, tou je motivován i výběr předpony, ale už samo toto sloveso je použitelné i v kontextech, ve kterých se hovoří o vývoji duševním nebo o kvalitativní změně. Můžeme říci, že událost *vyrůst*, jejímž častým subjektem je právě člověk, je specifikována navíc v doméně **času** a v doméně **kvality**. Na základě těchto konotací je možné předponu *vy-* použít v kombinaci se slovesnými základy, pro které jsou tyto domény doménami centrálními: *vyspět*, *vychovat* apod. (srov. níže).

vyrůst

vyrůst 1/1, 1/8 – (o živých organismech) nějak („k růst 1-4, 6“): *chlapec, stromek v-l za rok o 5cm; v. ze šatů; v. do krásy stát se krásným; - v. ve městě; - na záhonu v-l plevel; v. krátké době zde v-lo místo* (další přen. významy: *odborně vyrůst, vyrůst do krásy*)
vykynout 1/1, 0 – („ke kynout 1“): *dát těsto v.*

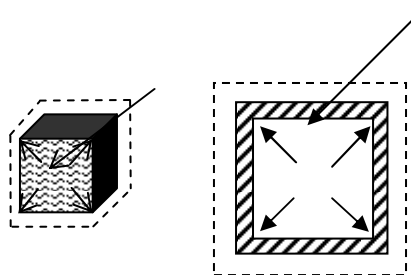
4.7.10.2. (E1b) kauz=S, ref TR=O – **vykrmit**

vykrmit (prase) zvětšit objem předmětu

vykrmit – někoho4 (o zvířeti) („krmením učinit tučným“): *v. prase*

U sloves této kategorie je samozřejmě třeba počítat **vertikálním aspektem**. Pokud si představíme, jakou máme zkušenost s růstem jako takovým, vždy se sice jedná o zvětšení objemu, ale vzhledem k vertikální orientaci lidského těla (a také rostlin) a vzhledem k pevnému podkladu se ta nejvýraznější změna odehrává směrem vzhůru. Zvětšení objemu (směr ven) tak standardně znamená prodloužení směrem do výšky.

4.7.11. (E2) ROZSAH – prostor: reflexivní 3D-NÁDOBA, síla: posunutí hranice (zvětšení objemu): **vytáhnout (boty)**, **vycpat (zvíře)**

4.7.11.1. (E2a) S=ref TR – **vytáhnout se** (o svetru)

vytáhnout se (o botách) „zvětšit svůj objem“

vytáhnout se 5/5, 0 – („častým užíváním se roztáhnout“): *boty se nošením roztáhly*
vytahat se – („častým užíváním se roztáhnout“): *v-ný svetr, guma*

vyšlápnout se (o by se v.-ly)

4.7.11.2. (E2b) kauz=S, O= ref TR – **vytáhnout (boty)**

Tuto variantu je možné rozdělit ještě na dva slovesné typy. První z nich označuje situace, kdy se normální objem nádoby změní, zvětší (**vytáhnout svetr**) – často se jedná o **opotřebování**. V druhém případě člověk vytváří excentrický tlak proto, aby naopak dosáhl normálního, **plného tvaru** předmětu (**vycpat medvěda**).

vytáhnout (boty) většit objem nádoby“

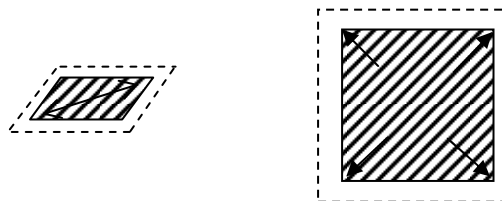
vyšlápnout 1/2, 1/5 – něco (o obuvi) („zvětšit, roztáhnout“): *v. boty*
vyšlapat 0, 3/5 – něco (o obuvi) („šlapáním zvětšit“): *Magda si ty kozačky tak pěkně vyšlapala, že žádné jiné nechce.*
vytáhnout 7/11, 4/12 – něco („tažením, taháním prodloužit do délky i do šířky“): *v. boty*
vytahat 0, 4/4 – něco (definice chybi): *Katka za léto vytáhala gumu u tepláček, svetr*
vytlačit 8/8, 8/8 – něco na něčem („častým tlakem (při nošení) zdeformovat“): *v. si koleno na kalhotách*
vyvčít – šaty

vycpat (slamník, medvěda) „působit silou zevnitř tak, že LM dosáhne plného tvaru (naplněním nebo jinak)“

vycpat 1/2, 1/1 – něco, někoho4 (o zvířeti); něco něčím („vyplnit něčím (pro udržení tvaru, konzervaci, dekoraci)“): *v. mokré boty papírem, v. ptáky, berec představující ženu si příslušná místa v. polštářky*

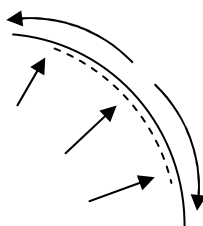
vyfutrovat (*vyčpat, podšít*)

4.7.12. (E3) prostor: reflexivní 2D-PŘEDMĚT, síla: posunutí hranice (zvětšení plochy): *vypnout (záclonu na rám)*

Varianta „**zvětšení rozsahu plochy**“ je dvourozměrný protějšek sloves jako *vyrůst* – i zde se jedná o excentrický tah z centra k okrajům (*vypnout záclonu na rámu*). Při napínání plochých předmětů obvykle dochází k jejich vyrovnání.

Toto je jedna z možných interpretací. Druhou je vztah mezi silou působící ven na stěnu nádoby a silami působícími v ploše stěny nádoby. Pokud působíme na nějakou nádobu zevnitř rovnoměrnou silou (např. plníme pytel pískem), jeho povrch se **napíná, vyrovnává** – síla působící zevnitř na stěnu nádoby způsobuje vznik síly v ploše této stěny působící od centra k okrajům, pod jejímž vlivem se plocha rozpíná (tak dlouho dokud nepraskne). Dá se říci, že **tlak se převádí na tah**. Souvislost mezi tlakem zevnitř ven a vyrovnáním plochy je patrná např. u slovesa *vyklepat blatník*, tam se jedná přímo o konotaci – tuto činnost je možné kategorizovat jak jako „působit silou na blatník zevnitř“, tak jako „vyrovnat blatník“.

Obr. 8. Zkušební souvislost mezi excentrickou silou a vyrovnáním plochy.

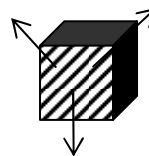
Třetí možností je kategorizace pomocí schématu „**činností zlepšit**“, jehož realizacemi jsou slovesa jako *vyhladit, vyleštit, vybrousit*. Užití předpony *vy-* v těchto případech může být motivováno na základě kterékoliv interpretace, každý mluvčí může preferovat jinou. V každém případě ostatní interpretace podpírají jeho smysluplnost.

vyžehlít (kalhoty)

vyžehlít – něco („k žehliti“): *v. sukni*
vymandlovat – („k mandlovat“): *v. prádlo*
vylišovat 1/4, 1/4 – něco („lisováním zpracovat (já: lisováním vyrovnat“): *v. květinu*
vypnout 2/3, 2/3 – něco; něco nějak („pro udržení tvaru napnout, způsobit narovnání do správného tvaru“): *záclonu na rámu*
vyrovnat 3/7, 2/6 – něco, něco něčím („narovnat 1, srovnat 1“): *v. ohnutý drát*
vyvěsit se 1/1, 0 – („o oděvu) visením se narovnat“): *šaty se žas v-i*
vytepat 0, 1/2 – něco nějak (definice chybí): *Kovotepci vytepaří vzácný kov na tenkou fólii.*
vyválet 1/2, 1/3 – něco nějak („válením zpracovat, upravit“): *Těsto na vlasové nudle vyválíme do tenka*

vyválcovat

4.7.13. (F) SOUDRŽNOST – prostor: reflexivní 3D-PŘEDMĚT, síla: překonání hranice:
vybouchnout

vybouchnout

<i>vybuchnout, vybouchnout 1/2, 1/4 – z nějaké příčiny („prudce se vznítit s uvolněním množství plynů, s hlukem ap., explodovat“): grandt při dopadu na zem v-chl</i>

4.8. Způsoby rozšiřování sémantického systému předpony vy-

V části věnované článku V. Evanse a A. Tylerové o anglické předložce *over* jsem hovořila o tom, že předpony se svými významy pohybují sice na obdobném stupni schematičnosti (implikují konceptuální schémata a jejich kombinace), ale že je pro ně – jako pro morfémy – mnohem důležitější jejich vztah ke slovesu. V něm hrají důležitou roli lexikalizační procesy (srov. „entrenchment“) – slovo tvorný význam se mění na význam lexikální. Při popisu vztahů mezi jednotlivými užitími předpony v konkrétních slovesech proto není vhodné brát v úvahu jen významové vztahy mezi identifikovatelnými významy předpony jako jednotky (např. „směr ven“, „směr nahoru“, „počátek pohybu“), které představují široké kategorie sloves, ale je podle mého názoru důležité, všít si také vztahů a procesů na nižších rovinách obecnosti. Těmi mám na mysli **vztahy a významové posuny mezi menšími kategoriemi vy-sloves a dokonce mezi jednotlivými vy-slovesy**.

Polysémie slovanských předpon se v kognitivní lingvistice popisuje tradičně na relativně vysokém stupni obecnosti¹⁵². Platnost těchto popisů nezpochybňuji, ale jsem přesvědčena, že je třeba představit si, jak k takovým významovým posunům předpony (k transformacím) dochází na základě řečové praxe. Vycházím z předpokladu, že **k významovým posunům jazykových jednotek dochází během jejich kontaktu s představami** (mentálními reprezentacemi), které označují, v konkrétních komunikačních situacích. Pokud jde o jednotky lexikální, můžeme pozorovat např. proces jejich sémantizace, obohacování významu o **konotace**, a to přímo úměrně s tím, jak bohatou zkušenost má jazykové společenství s danou částí reality. Jak bohatý je její pojem ve sdíleném konceptuálním systému (obrazu světa), tak bohaté konotace má jeho pojmenování. Právě konotace jsou často prostředkem vzniku nových významů slova. Jsou to ony, které tvoří styčné body (tzv. rodinné podobnosti) mezi jednotlivými členy polysémních sítí. Pro polysémní systémy jsou tedy konotace a tedy i obecně kognitivní zázemí jazykového významu velice důležité.

Jakým způsobem se ale rozšiřuje polysémní systém tak obecné, abstraktní jazykové jednotky, jako je předpona? Její význam se v průběhu každodenního užívání tak pevně propojuje s významem slovesného základu, že často není snadné stanovit, která složka významu původně patřila předponě a která slovesnému základu. Předponové sloveso funguje v jazykovém systému v první řadě jako jednotka. Mluvíci ji aktivizují jako celek, nesestavují ji z jednotlivých komponentů. Situace se navíc komplikuje tím, že i u předponových sloves jako jednotek – stejně jako u další slovní zásoby – dochází k významovým posunům na rovině lexikálního významu. Tzn. ne každé předponové sloveso vzniklo prefixací (resp. reprefixací) – mohlo vzniknout **sémantickým tvořením** slov. Ale to neruší jeho vztah k sémantickému systému předpony.

Právě z těchto důvodů jsem přesvědčena, že **rozšiřování významového systému konkrétní předpony je založeno v první řadě na významových posunech konkrétních předponových sloves**. Jsou to právě ona, která jsou v přímém kontaktu s mentálními reprezentacemi, které označují.

4.8.1. Extenze a metaforická projekce

Při popisu jednotlivých významů předpony (předponového formantu) pracuji se dvěma základními pojmy: **extenze a metaforická projekce**. První z nich je Langackerův termín – já ho zde používám v poněkud užším slova smyslu, a to jako **extenzi nemetaforickou**¹⁵³, abych tento princip odlišila od metaforické projekce, která se obvykle uvádí jako jeden z typů extenze (tzv. metaforická extenze).

Právě na nemetaforickou extenzi se při mém popisu významového systému předpony chci zaměřit. Její podstatou je tzv. **reanalýza**, o které hovoří ve svém článku Evans a Tylerová¹⁵⁴:

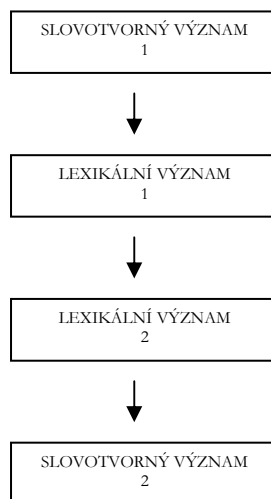
¹⁵² Srov. JANDA 1986.

¹⁵³ Je velmi pravděpodobné, že tento typ extenze úzce souvisí s **metonymií** – stejně jako při metonymickým posunech je základem tohoto typu extenze souvislost, věcná souvislost. Tuto otázku ovšem v této chvíli ponechávám stranou.

¹⁵⁴ Samozřejmě s tím, že v jejich případě se jedná o předložku, ne o předponu jako zde, lexikálnímu významu předponového slovesa zde odpovídá konvenční mentální reprezentace spojená s předložkovou frází. Jak vysvětluje Langacker, také předložkové fráze, jsou-li dostatečně frekventované, podléhají „zakořenění“, což je obecnější pojem zahrnující právě lexikalizaci (srov. výše).

„We posit that distinct senses arise as a result of the reanalysis of a particular aspect of (...) a recurring complex conceptualization. In other words, the recurring complex conceptualization from which a distinct sense originally arises is derivable from the protoscene and thus the distinct sense is related to the protoscene in a principled manner.“ (EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 201).

Nový význam předpony (předponového formantu) vzniká prostřednictvím posunu lexikálního významu předponových sloves; celý proces je možné znázornit takto:

Obr. 9. Reanalýza.

Reanalýza je vztah mezi lexikálním významem 2 a slovotvorným významem 2. Celý proces lze podle mého názoru popsat takto: spojením předpony a slovesného základu vznikne předponové sloveso s určitým slovotvorným významem (**slovotvorný význam 1**). Toto sloveso se vlivem užívání lexikalizuje a obohacuje se o konotace, jinými slovy, vytváří se přímý sémantický vztah mezi předponovým slovesem jako celkem a dějovou představou jako celkem – tento vztah již není zprostředkován významem předpony a základového slovesa. Vzniká lexikální význam předponového slovesa – rozumí se **lexikální význam 1**.

Vlivem užívání může dojít k **významovému posunu** – komplexní dějová představa, která tvoří lexikální význam předponového slovesa, začne být pojmána jinak než způsobem, který ovlivnil výběr původní slovotvorné struktury. Např. děj označený slovesem *vymáchat* (*něco ve vodě*), který byl původně vnímán jako odstraňování špíny z prádla a jako takový byl označen právě vy-slovesem („směr ven“), může být nově vnímán jako ponořování do vody, srov. *kde ses zase vymáchal?* Může se jednat o **změnu prominence domén** v rámci významového matrixu, který tvoří lexikální význam slovesa. Tato změna se projeví v kombinatorických vlastnostech slovesa. Např. sloveso *vyjít* je ve svém základním významu definováno v doméně prostoru a času. Jako takové se pojí s ADV loc (ohraňovaný prostor) a ADV temp (*vyšel z domu v 5 hodin*). Může dojít ke změně prominence domén – prominentní je nově pouze doména času, jinými slovy, děj označený slovesem *vyjít* je nově pojat jako událost časová, tj. jako počátek pohybu¹⁵⁵. To se projeví tím, že se toto sloveso pojí napříště primárně s ADV temp (*kdy vyšel?*), a pokud se pojí s ADV loc, nemusí mít označené východisko nutně povahu ohraničeného prostoru: *vyšel v 5 hodin od školy*. Dalším typem významového posunu je **změna prominence participantů situace**, která se projevuje jako změna valence. Tato změna je často provázána také změnou prominence domén (srov. níže). Jde o změny typu *vylít vodu z konve* – *vylít konev* nebo *vykopat pařež* – *vykopat jámu*. Pro první z obou sloves je prominentní doména prostoru, jde o událost přemístění, pro druhé je to doména kvality nebo existence – vyprázdnění nádoby, vytvoření dutého prostoru.¹⁵⁶ Vzniká tak (více nebo méně ustálený) **lexikální význam 2**.

¹⁵⁵ Ve své podstatě se zde jedná o významový posun označovaný jako **generalizace významu**, tj. lexikální jednotka ztrácí některé své významové rysy, je méně specifická, má širší extenzi, např. *limonáda* – původně „nápoj z citrónové šťávy“, později „nápoj z ovocné šťávy“ (srov. EŠČ, s. 151). Tak sloveso *vyjít* ztrácí své rysy v doméně prostoru, jeho požadavky na kontext jsou méně přesné. Východiskem děje tedy nemusí být nutně ohraničený prostor.

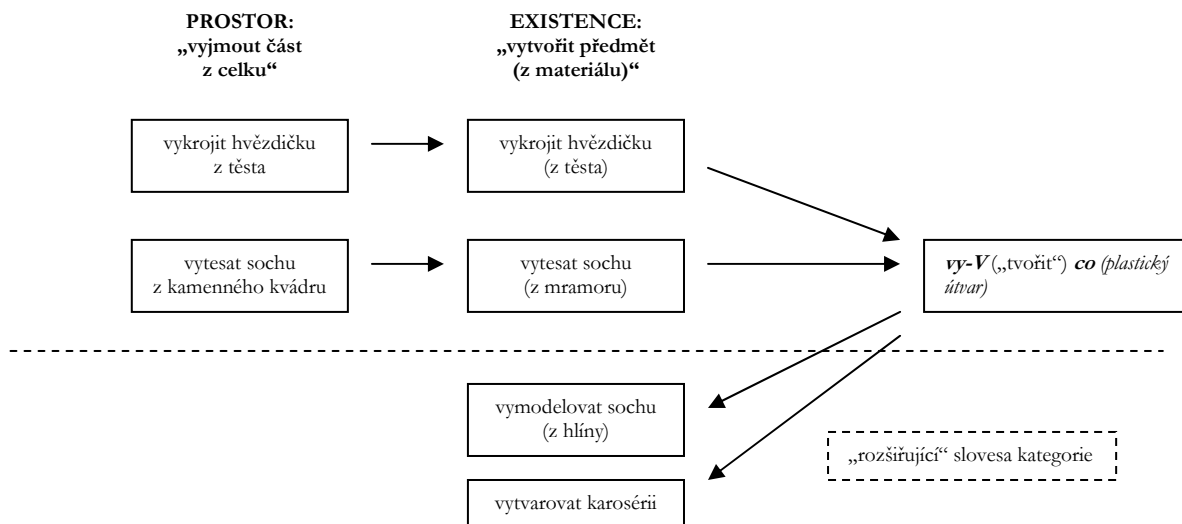
¹⁵⁶ Může jít také o metaforickou **projekci předponového slovesa** – *člověk vyšel* – *knihy vyšla* – té ovšem nevěnuji příliš pozornost, protože se netýká prefixace jako slovotvorného postupu.

Pokud dojde k témuž procesu u více sloves, může dojít právě k **reanalýze**. Na základě nově hierarchizovaných sloves si mluvčí pomocí abstrakce mohou vytvořit schematickou dějovou představu (*vylít konev, vysypat pytel, vyházet vagón* – „činností vyprázdnit“), jakousi dějovou kostru, kterou tato slovesa sdílejí (srov. výše o vzniku vy-schématu u prototypických vy-sloves), a tyto společné schématické významové rysy pak mohou přisoudit jejich společným rysům formálním, tj. předponě, případně předponovému schématu (předpona + valenční a intenční rysy + event. reflexivní částice). Tak vzniká nový **slovotvorný význam 2**, tj. nová představa slovotvorného formantu (s odlišným významem). O existenci předponového formantu s novým významem svědčí vznik dalších členů kategorie, který se nedá vysvětlit posunem významu (např. změnou valence) jako u členů „zakládajících“. Vznik takového tohoto člena kategorie lze vysvětlit pouze jeho integrací s nově vytvořeným předponovým formantem.

Při reanalýze jsou tedy schématické rysy nové mentální reprezentace (zde nového lexikálního významu) asociačně spojeny s tím komponentem struktury vyjádření, který běžně vyjadřuje tyto schématické složky významu. Tímto prvkem může být např. předložka (srov. případ *over*) nebo právě předpona.

Podstatu **rozdílu mezi nemetaforickou extenzí a metaforickou projekcí** spatřuji v rozdílu mezi aktuálním vztahem dvou domén v rámci jedné představy (reanalýza – nemetaforická extenze) a obecným, ustáleným, široce sdíleným vztahem dvou domén v konceptuálním systému (metaforická projekce).

Reanalýza, kterou považuji za základní princip nemetaforické extenze, je umožněna skutečností, že je **konkrétní slovesný děj definován ve více různých doménách** (srov. konotace jako specifikace v necentrálních doménách). Např. děj, kdy cukrářka vykrojí z perníkového těsta hvězdičku, je definován v doméně **prostoru**. Je to událost **vyjmutí** části pevné látky z ostatní masy (*vykrojit hvězdičku z těsta*). Vzhledem k tomu, že pevný předmět je standardně definován svým tvarem, je událost udělení tvaru látky zároveň událostí vytvoření předmětu. Proto je tato událost definována zároveň v doméně **existence** – je to událost vytvoření hvězdičky. To ovšem neznamená, že jde nutně o zkušenostní korelaci, tj. opakovaně prožívanou souvislost. Jde jen o **aktuální** souvýskyt dvou obecných domén: **prostoru** a **existence**, přesněji řečeno souvýskyt **specifikací** ve těchto dvou doménách. Ale i tento aktuální souvýskyt se může stát základem významového posunu předponového slovesa. Mluvčí může vnímat uvedený děj spíše jako děj vytvoření předmětu než jako vyjmutí části z hmoty. Celková představa se tak rehierarchizuje – v pozici prominentní domény stojí nově doména existence: *vykrojit hvězdičku* („vytvořit“).

Obr. 10. Vznik extendovaného vy-schématu.

Naproti tomu konvenční jazyková metafora je založena na existenci ustálené konceptuální souvislosti mezi dvěma doménami – na existenci **konceptuální metafor**. Ta se projevuje v různých oblastech jazykového systému a vzniká často na základě opakujících s zkušenosti souvýskytu těchto dvou domén, na základě **zkušenostní korelace**. Pokud chceme zdůvodnit nějaký významový posun

metaforickou projekcí, by bylo žádoucí, abychom existenci takovéto konceptuální metafory doložili materiálem z jiné oblasti jazykového systému (frazologie apod.), srov. Lakoffův „závazek obecnosti“ (srov. výše).

Skutečnost, že konceptuální metafory jsou často založeny na zkušenostní korelaci, tj. souvýskytu domén, je podle mého názoru důvodem, proč hranici mezi reanalýzou a metaforickou projekcí není snadné přesně stanovit. Souvýskyt domén, který jsem popisovala u slovesa *vykrojit* (*hvězdičku*), může být součástí obecnější zkušenostní korelace, na jejímž základě může vzniknout skutečná konceptuální metafora VYJMOUT JE VYTVOŘIT (srov. výše pozn.). Problematická je v tomto ohledu např. doména posese. Abstraktní vztah vlastnictví má s největší pravděpodobností své teritoriální kořeny a jeho základem je fyzická kontrola určitého prostoru. Předpokládám, že existuje konceptuální souvislost mezi prostorovou blízkostí (uvnitř sféry kontroly) a vztahem vlastnictví – zřetelným příkladem je ruské *у меня есть*. Ale zároveň mnohá vy-slovesa jsou definována kromě domény prostoru zároveň v doméně posese, např. *vyloupnout brášeke z lusku*, *vykopat brambory*, *vytavit stříbro*, *vytěžít*, *vydojit* apod. – přemístění ven často znamená zisk, tzn. v rámci vy-slovesného materiálu lze doložit případy aktuálního souvýskytu obou domén, na jehož základě může dojít k reanalýze. Proto **není zcela jasné, jestli posesivní význam předponového formantu** (srov. *vydělat*, *vybrát*, *vyžít*, *vyžít*, *vyžít*, *vyprosít* apod.) **vzniká prostřednictvím aktuální reanalýzy nebo prostřednictvím obecné metaforické projekce**.

Pro účely této práce předpokládám, že vzhledem ke **schematické povaze významu předpon** mohou **aktuální reanalýzou** vzniknout nové významy jen v relativně **obecných doménách**, jako jsou doména existence, kvality, vlastnictví, času apod. Tedy pravděpodobně ne např. v doméně emocí. Svědčí o tom i výzkum Leonadra Talmyho provedený na materiále mnoha jazyků¹⁵⁷ – určité typy významů jsou v jazycích s vysokou pravděpodobností vyjadřovány gramatickými kategoriemi (např. singularita – pluralita), naopak další typy významů jsou vyjadřovány výlučně lexikálně (barvy). Toto jsou dva póly škály. Jak jsem se již zmiňovala, předpony – ač je jejich význam bohatší než význam např. gramatických morfémů – jsou spíše na schematickém pólu této škály, lze tedy očekávat, že významy, které mluví předponovým formantům přisoudí při reanalýze se budou pohybovat pouze v takovýchto obecných doménách.

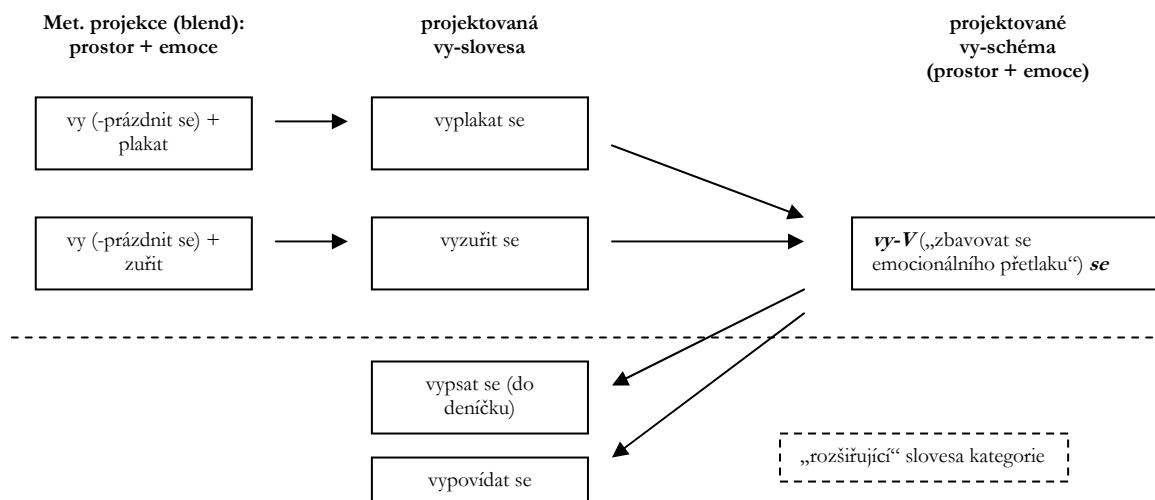
Lze ovšem doložit případy, kdy informace o doméně, a to doméně relativně specifické (normálně vyjadřované lexikálně), jsou součástí předponového formantu: *vyběhat se* („dosyta užít běhání“), *vypsat se do deníčku* („zbavit se emocionálního přetlaku“). Doména emocí není v těchto případech součástí konvenčního významu základových sloves (**běhat*, **psát* ve významu „zbavovat se emocionálního přetlaku, plnit potřebu“¹⁵⁸), proto musí být součástí formantu.

Slovesa tohoto typu vysvětlují prostřednictvím existence **projektovaného předponového schématu**. Toto schéma podle mého názoru vzniká prostřednictvím abstrakce na základě sloves jako *vyplakat se*, jejichž slovesné základy jsou definované primárně v doméně emocí. K integraci předponového formantu definovaného v doméně fyzického prostoru a slovesného základu definovaného v doméně emocí u těchto sloves podle mého názoru dochází prostřednictvím **konvenční prostorové konceptualizace domény emocí** jako takové. Existenci odpovídající konvenční konceptualizace (konceptuální metafory) lze doložit mnoha lexikálními metaforami (*vypláchnout*, *vybouchnout*, *vyssypat to na někoho*, *ventilovat emoce*).

Tento typ integrace můžeme podle mého názoru označit jako metaforickou projekci nebo také jako **blend**, protože dochází k míšení obou domén – doména prostoru, tedy představa pohybu ven (tj. původní význam předponového formantu), je stále součástí významu takového předponového slovesa. Pokud prostřednictvím abstrakce na základě takovýchto vy-sloves vznikne předponové schéma, je součástí jeho schematického významu i tento „blend“, tj. smíšení domény prostoru s doménou emocí. Jako takové je toto vy-schéma schopno aktivovat ten aspekt kognitivního potenciálu základového slovesa (*psát*, *běhat*), který se týká emocí. Např. v případě slovesa *vyssypat se* naši zkušenost, že psaním o nějaké bolesti dosáhne člověk psychické úlevy.

¹⁵⁷ Srov. EVANS – BERGEN – ZINKEN 2007, s. 483-490.

¹⁵⁸ Samozřejmě tato doména je součástí **kognitivního potenciálu** těchto sloves, jejich obecného pojmu, obrazu, naší sdílené zkušenosti s nimi. Na tomto základě může dojít ke vzniku korespondence mezi tímto projektovaným předponovým schématem a tímto základovým slovesem. Jde ovšem o „shift“ slovesa pod tlakem předponového formantu.

Obr. 11. Vznik projektovaného vy-schématu.

Abych mohla hovořit o metaforické projekci, musím – jak jsem již zmiňovala – mít doloženu existenci konceptuální metafory. Proto postupuji tak, že pokud se mi podaří najít v rámci vy-sloves doklad o aktuálním souvýskytu domén, který se může stát základem pro reanalýzu, nehledám dále doklady o existenci případné konceptuální metafory a předpokládám, že jde právě o reanalýzu. Samozřejmě je možné, že daná konceptuální metafora (jako VYTVOŘIT JE VYJMOUT) existuje, pak je takováto reanalýza jen příspěvek ke zkušenostní korelaci obou domén, na které je tento konceptuální vztah založen. Ale to jsou otázky, které jsem nucena z důvodů omezeného rozsahu práce ponechat stranou.

4.8.2. Reanalýza

Výše uvedené typy sloves (centrální subkategorie) představují vnitřní diferenciaci centrálního významu předpony *vy-*, který bývá označován jako „směr ven“. Na jejich základě vznikají extendované významy konkrétních vy-sloves a z nich prostřednictvím abstrakce extendovaná vy-slovesná schémata nebo přímo extendované významy předpony jako takové. Jak jsem se zmiňovala, za hlavní princip (nemetaforické) sémantické extenze považuji reanalýzu, která vzniká prostřednictvím **rehierarchizace představy**¹⁵⁹ (mentální reprezentace), kterou dané sloveso označuje, tj. změnu prominence. Dějová představa je hierarchizovaná v několika různých směrech:

- hierarchizace domén (prostor, existence, kvalita, ...)
- hierarchizace participantů situace (srov. hierarchizace propozice)
- hierarchizace schematických rysů v rámci domény (prostor: vertikální rysy, uvnitř-venku, vpředu-vzadu apod.)

První typ hierarchizace se týká **prominentní domény**. K tomuto typu hierarchizace se vztahuje uvedený příklad (*vykrojit hvězdičku*). Ve skutečnosti lze každý děj pojmát jako událost v několika různých doménách. Příkladem ze života je situace, kdy malé dítě sedí v tramvaji (mamince na klíně) a kope nohama. Přitom občas zavadí o nohu muže, který stojí nad ním. Maminka ho napomene: „Petříku, nekojpej pána.“ Tady dochází k dvěma odlišným pojetím téhož děje. Je pravděpodobné, že dítě nemá v úmyslu někoho kopat, ale z nemožnosti jiného pohybu se takto projevuje. Z hlediska dítěte je v profilu doména fyzického prostoru a fyzické síly. Jeho chování je ale dospělým interpretováno v doméně sociální – je zároveň narušováním integrity spolucestujícího a spadá tak do kategorie společensky nepřijatelných

¹⁵⁹ Jen pro doplnění, hierarchizace představy – výběr prominentních aspektů – je jen jedním z typů její struktury. Dále lze hovořit např. o perspektivě, o rozsahu záběru, detailnosti apod. (srov. výše Langacker „strukturace konceptuálního obsahu“ nebo Talmy „conceptual structuring model“).

činů. Komunikace mezi dospělými a dětmi je oblastí, kde se tyto odlišné interpretace objevují často – děti profilují obvykle jiné domény věcí a dějů než dospělí¹⁶⁰.

Prominentní doména se projevuje v intenci slovesa. Např. pokud je dějová představa slovesa *psát*, resp. *napsat* hierarchizována tak, že prominentní doménou je **pohyb v prostoru** (*napsat* jako „umístit něco někam“), stojí v roli objektu název grafického znaku, tj. písmena nebo slova: *napsat na tabuli písmeno A*. Pokud je ale v témže ději prominentní doménou doména **komunikace** (*napsat někomu něco* jako „sdělit někomu informaci“), nemůže být objektem název grafického znaku, musí to být název nebo popis informace: **napsat Petrovi A*, *napsat Petrovi o své nemoci*. Spojení *napsat Petrovi A* ale může vzniknout na základě domény **zraku**, ve které je toto sloveso také definované, v tom případě to bude vyjádření analogické jako *nakreslit Petrovi beránka*, tj. ve smyslu „ukázat“, učinit ho vizuálně dostupným, tedy ukázat, jak se píše nebo kreslí, jak vypadá. Různá hierarchizace té které jazykové jednotky a z ní vyplývající změna intence a valence je často – pokud je ustálená – základem odlišení dvou různých sémémů v rámci lexému, tj. slovníkového hesla (srov. v SSČ *napsat* 1/3 – doména prostoru x *napsat* 3/3 – doména komunikace)

Členy centrálních subkategorií vy-sloves jsou primárně definovány v doméně fyzického prostoru – na základě specifikace v této doméně je vybrána předpona –, ale zároveň mohou být pojata i v dalších doménách, nefyzických. Přemístění nějaké věci ven (prostorová událost) tak může být vnímáno např. jako událost v doméně posese (zisk, ztráta), v doméně existence (vznik, zánik) nebo v doméně kvality (zdokonalení, poškození) apod., srov. příklad *vykrojit hvězdičku*. Je možné říci, že se jedná o konotace, pokud jsou tyto specifikace ustálené a sdílené.

Konotace jsou přídavné významové rysy, které se stávají součástí významu prostřednictvím plně mentální reprezentace, představy aktivované aktuálně v kontextu. Tato plná mentální reprezentace je de facto kognitivním protějškem kontextového významu – vztah mezi konkrétní mentální reprezentací a kontextovým významem je tentýž jako vztah mezi obecným pojmem a lexikálním významem, rozdíl je v tom, že druhá dvojice se týká ustálených jednotek mysli a jazyka, zatímco první se týká aktuálních představ a aktuálních jazykových jednotek. Kontextové konotace se mohou ustálit a stávají se součástí konvenčního významu.

Langacker nepoužívá termínu konotace v tomto smyslu, tento pojem je však součástí jeho systému také. Když hovoří o konceptuálním základu jazykového významu, předpokládá, že konkrétní lexikální jednotka je specifikována ve větším množství kognitivních domén, z nichž některé jsou centrální, prominentní a jiné spíše periferní¹⁶¹. Čím centrálnější je daná doména v rámci lexikálního významu, tím je větší pravděpodobnost, že bude aktivována při použití daného slova v textu. **Langackerova specifikace v centrální doméně** podle mého názoru **odpovídá denotaci**, zatímco **konotacím** odpovídají **specifikace v doménách necentrálních**.

Druhý typ hierarchizace je **výběr několika prominentních participantů situace** – ty pak zaujmou odpovídající role v intenční struktuře slovesa. Klasickým případem změny tohoto typu hierarchizace je posun *vylít vodu u konve* – *vylít konev*. Zde hrají pravděpodobně roli hlavně dva faktory. Prvním z nich je okolnost manipulace s LM – přímým objektem děje je tedy konev, proto se také přirozeně dostává její označení do pozice přímého objektu slovesa. Druhým z nich je prominence participantu – smyslem takovýchto činností je často spíše vyprázdnit nádobu, než dostat obsah ven. Pokud člověk takovýto děj vnímá nebo koná, prožívá zároveň změnu stavu konve, je to paralelní interpretace téhož děje, kterou bychom také podle mého názoru mohli zařadit mezi konotace¹⁶² slovesa *vylít (vodu)*. Extenze se v tomto případě projevuje změnou intence – přímý objekt má nově schematické rysy „nádobý“ (*vylít konev*).

Ve svém popisu ale s těmito změnami hierarchizace nepracuji jako extenzemi (i když by to bylo možná přesnější), ale jednoduše je považuji za dvě alternativní možnosti jazykového ztvárnění konkrétního událostního schématu. Za extenze považuji pouze ty změny intenční struktury, které jsou

¹⁶⁰ „Dospělí si potrpí na číslice. Když jim vypravujete o novém příteli, nikdy se vás nezeptají na věci podstatné. Nikdy vám neřeknou: Jaký má hlas? Které jsou jeho oblíbené hry? Sbírá motýly? Místo toho se zeptají: Jak je starý? Kolik má bratrů? Kolik váží? Kolik vydělává jeho otec?“ Teprve potom si myslí, že ho znají. Řeknete-li dospělým: „Viděl jsem krásný dům z červených cihel, za okny muškáty a na střeše holuby ...“, nedovedou si to představit. Musíte jim říci: „Viděl jsem dům za sto tisíc franků.“ Tu hned zvolají: „Ach, to je krása!“ (de Saint-Exupéry, A.: *Malý princ*. Albatros, Praha 1984, s. 19-20). Srov. též výše o vztahu naivního a vědeckého obrazu světa.

¹⁶¹ Srov. LANGACKER 2002, s. 4.

¹⁶² Jedná se o široké pojetí tohoto pojmu: za konotace děje podle mne můžeme považovat všechny jeho okolnosti, které opakovaně prožíváme spolu s dějem, i když na ně nezaměřujeme svoji pozornost, a tento prožitek sdílíme.

provázeny změnou domény, jako např. vztah mezi *vykácet stromy* (prostor: přemístit ven, odstranit z prostoru) a *vykácet les* (existence: způsobit jeho zánik).

Třetí možností je změna **hierarchizace schematických rysů v rámci jedné domény (např. prostoru)**. Některá z fyzických vy-sloves založených na schematické představě „uvnitř-venku“ mají ještě další necentrální schematické specifikace v doméně fyzického prostoru. Jedná se o jiný prostorový parametr, jehož specifikace jsou dostatečně schematické, aby se mohly objevovat u několika sloves zároveň a mohly tak být přisouzeny slovotvornému formantu jako jeho význam.

Typickým příkladem je opakující se vztah souvýskytu mezi „**uvnitř-venku**“ a „**dole-nahore**“ např. u sloves *vyplavat*, *vyrůst*, *vylézt*, *vyniknout* (srov. níže). Jiným příkladem jsou slovesa *vybrat*, *vyškrábat* (*kaši z misky*) nebo *vybloubit* (*řečiště*). Tato slovesa označují události přemístění látky ven (z nádoby) a součástí představy této události je také **charakteristický pohyb** (např.) ruky podél vnitřní strany nádoby. Tento rys se objevuje i u některých sloves označujících vyjmutí části z celku: *vykrojit jádřinec*, *vydlabat misku*. Je to pohyb „dovnitř a ven“ a má často **tvar oblouku**. Tak motivuje podle mého názoru vznik sekundárních významů slovesa *vybrat*: *vybrat míček*, *vybrat žatáček*, *vybrat šaty v pase* (při šití), ale je důležitý také pro vznik předponových sloves označujících pohyb po obloukové dráze jako je *vytočit žatáček*, *vytočit se s autem*, *vykroužit oblouk* apod. V tomto případě se tedy jedná o **extenzi v rámci domény fyzického prostoru**. Jinými slovy, na základě fyzických schematických konotací fyzických sloves vznikají fyzická vy-slovesa, pro něž je původní konotace významem centrálním a není možné u nich už identifikovat původní centrální význam zdrojového slovesa, tj. směr zevnitř ven.

4.8.3. Metaforická projekce

Už v rámci popisu centrálních vy-slovesných subkategorií jsem uváděla poznámky k předpokládaným metaforickým projekcím. Jako metaforické projekce označují případy, kdy výběr prefixu pro perfektivizaci konkrétního nedokonavého nefyzického slovesa definovaného v nějaké abstraktní (tj. nefyzické) doméně stojí na metaforické nebo alespoň konceptuálně-schematické konceptualizaci této nefyzické domény. Klasickým případem je metaforická konceptualizace hněvu, která je jedním z případů **prostorové konceptualizace domény emocí** (srov. *vyzúrřit se* jako *vyplakat se*, *vyskotačit se* apod.), srov. výše.

Lakoff počítá s metaforou i při analýze anglické předložky *over*:

Lakoff (1987) has argued that an important factor in motivating meaning extension, and hence the existence of polysemy, is metaphor. For instance, he argues that the CONTROL meaning of over that we saw in (19e) derives from the ABOVE meaning by virtue of metaphor. This is achieved via application of the metaphor CONTROL IS UP.

(19e) She has a strange power over me. CONTROL

By virtue of the independent metaphor CONTROL IS UP, the lexical item over, which has an ABOVE meaning conventionally associated with it, can be understood metaphorically as indicating greater control. Through frequency of use the meaning of CONTROL becomes conventionally associated with over in such a way that over can be used in non-spatial contexts like (19e), where it acquires the CONTROL meaning.¹⁶³

Tuto Lakoffovu interpretaci zcela nesdílím, jsem přesvědčena, že *over* si v tomto kontextu zachovává svůj prostorový význam, ale ten interaguje s metaforickou konceptualizací společenských vztahů. Vztahy mezi lidmi mají v některých aspektech silový charakter. Zřejmě na základě zkušenostní korelace **větší síla = vyšší pozice** se tyto silové poměry ve skupině konceptualizují metaforicky prostorově jako poměry vertikální (srov. výrazy jako *podléhat*, *nadřícený*, *přepřát někoho*, *přemoci*, *podvolit si*, *podmanit*, v neverbální komunikaci poklona, postavení dlaně při podání ruky, vertikální gesta také mezi psy ve smečce apod.). Tuto **prostorovou konceptualizaci společenských vztahů využívá předložka over**. Případá mi tedy, že se nejedná ani tak o posun významu předložky, vertikální význam nese pořád, ale naopak o metaforickou projekci v specifické doméně implikované plnovýznamovým kontextem této předložky; korespondence pak vzniká mezi prostorovou konceptualizací silových poměrů mezi lidmi a prostorovým významem předpony, ne tedy významovou extenzí předpony.

¹⁶³ EVANS – GREEN 2006, s. 36-39.

Podle mého názoru nelze hledat metaforickou projekci přímo v posunech významu předpony. O metaforické projekci můžeme hovořit spíše na straně slovesného základu. Vzhledem k tomu, že konceptuální schémata představují základní a pravděpodobně univerzální způsob struktury konceptuálního obsahu, můžeme očekávat, že jak fyzické, tak **nefyzické domény**, implikované významem slovesných základů, **jsou těmito konceptuálními schématy rovněž strukturovány**. Koherentní mentální reprezentace může vzniknout na základě integrace **fyzického předponově-slovesného schématu**¹⁶⁴ s **konceptuálně-schematickou strukturací dané abstraktní domény**.

Prostřednictvím této integrace vznikají nefyzická vy-slovesa. Stejně tak jako u sloves fyzických mohou i tady vznikat abstrakce vy-slovesných kategorií, **vy-slovesná schémata, tentokrát s nefyzickými významy**. I na jejich základě se pak mohou tvořit nové deriváty. Pokud k tomu dojde, jeví se slovotvorný formant jako významově velmi bohatý – vyznačuje se v podstatě lexikálními rysy, protože tato nefyzická vy-schémat se vzájemně liší ve svých doménách: *vypovídat se, vypsát se do deníčku, vyběhat se* získávají informaci o doméně z předponového formantu, protože konvenční význam slovesného základu není definovaný v doméně emocí.

Nemusí se přitom jednat o relativně obecné domény jako je existence, posese, kvalita nebo kvantita. Může jít o doménu komunikace (*vy-V něco někomu – vyžvanit, vykecat, vyžradit, vyžvónit, vyslepičit* apod.), informací (*vy-V něco odněkud – vysondovat, vypožorovat, vycítit, vytušit, vyčíst, vyrozumět* apod.), poznatků (*vy-V něco z něčeho – vyabstrahovat, vydedukovat* apod.). Jak je vidět z příkladů, ve většině případů je v odpovídající doméně specifikován slovesný základ, takže předpona nebo předponové schéma definované v prostoru (nebo jiné schematické doméně) se integruje s nefyzickým slovesem (blend).

Některé abstraktní domény jsou při tom zároveň přesněji strukturovány metaforickou projekcí, ale i tak jsou přítomna konceptuální schémata, protože zdrojový „prostor“ (často fyzického charakteru) je schematicky strukturován právě jimi. Vzpomeňme na Lakoffův příklad metafory boje, kterou je strukturována polemika, diskuse. Skrze bojovou metaforu je do celé představy vnášena např. jedna z variant konceptuálního schématu SÍLA – vztah dvou opačně orientovaných silových vektorů („the CONTERFORCE schema“) – nebo prostorová (nádobová) konceptualizace posese: zabírání prostoru/teritoria.

Situace se tedy dá chápat takto: sémantická integrace předpony a slovesného základu probíhá na konceptuální úrovni. Dochází tedy k interakci mezi konceptuálně-schematickým základem významu předponového schématu a konceptuálně-schematickou strukturací kognitivní domény, která je základem významu slovesného základu. Struktura slovesné domény je přitom v některých případech zprostředkována metaforickou projekcí.

Předpokládám, že tato konceptuálně-schematická, případně metaforická struktura slovesné domény by měla být zřetelná i z dalších výrazů vztahujících se k téže doméně (srov. závazek obecnosti). Pokud tedy nalezneme další výrazy implikující tutéž strukturu domény, je větší pravděpodobnost, že pracujeme s reálným kognitivním útvarem. Např. výrazy jako *vrazit do tobo spoustu peněz, mít v tom autě 100 tisíc* svědčí o tom, že hodnota je schematicky kognitivně pojmána (mimo jiné) jako obsah nádoby – tzn. není to jen otázka jazyka, ale způsobu, jak si hodnotu představujeme, otázka její konceptualizace.

V případě předpon je možné využít **sekundárních významů fyzických vy-sloves**, jako např. *vybouchnout, vypěnit* a metaforických sloves neprefigovaných (*ventilovat vztek*). Skutečnost, že tato slovesa existují, svědčí o tom, že naše interpretace sloves *vyzlobit se, vyvztekat se, vyžurřit se* jako projevu konceptuální metafory „hněv je kapalina v nádobě“ je pravděpodobně správná. Předponové sloveso – kombinace fyzického předponového formantu a nefyzického slovesného základu – na jedné straně a fyzické sloveso v sekundárním významu na straně druhé jsou tedy dvě různé oblasti jazyka, ve kterých se projevuje tatáž konceptualizace určité abstraktní oblasti naší zkušenosti (srov. závazek obecnosti).

Při klasifikaci jednotlivých sloves a popisu jejich subkategorií proto tyto sekundární významy fyzických vy-sloves také v některých případech uvádím – tedy případy jako *vybouchnout* ve smyslu „ventilovat hněv“. Pokud bychom vnímali prefixaci jako spojení slovesného základu a předpony, samozřejmě by tato slovesa vůbec nespádala do našeho okruhu zájmu – jsou přece odvozena sémanticky. Pokud ale klademe důraz na kategorizaci, tj. přiřazení k určitému schematickému pojmu (zde

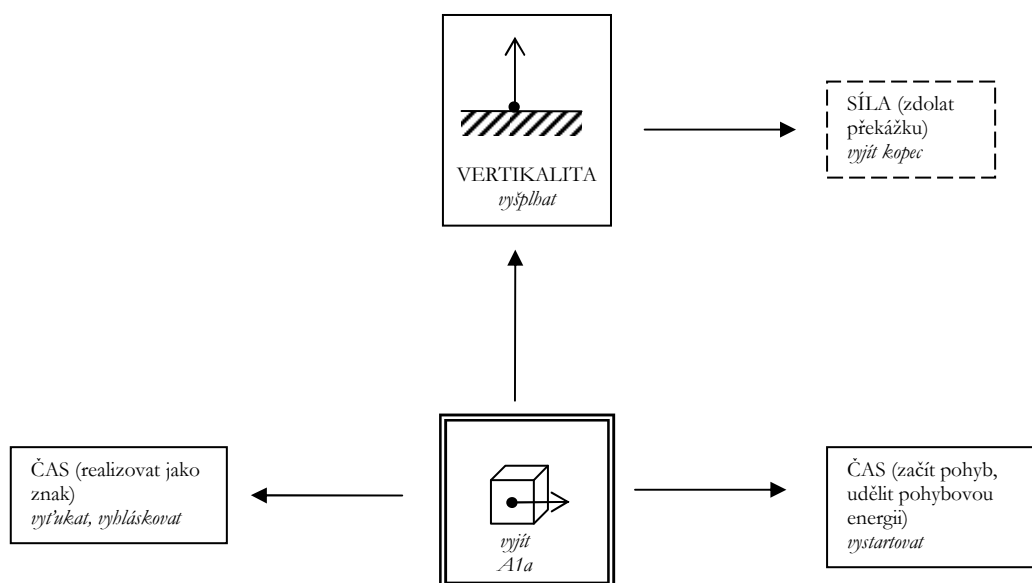
¹⁶⁴ Je třeba říci, že zdrojem projekce mohou být stejně tak fyzická vy-schémat (kategorie vy-sloves), která jsou sama o sobě extendovaná.

slovotvornému modelu), je podle mého názoru třeba brát je v úvahu. Vzhledem k tomu, že reprezentují tutéž konceptualizaci, přispívají k stabilizaci dané kategorie v sémantickém systému.

Rozsah **konceptuálně-schematické struktury konceptuálního obsahu** je tedy zřejmě právě tím, co **umožňuje širokou použitelnost omezené sady slovesných předpon** při zachování jejich významové náplně, podobně je tomu u předložek.

4.9. Jednotlivá vy-slovesa – extendované subkategorie a jejich metaforické projekce

4.9.1. Extenze varianty (A1a) – „prostor: PŘEDMĚT V 2/3D-NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (vyjít (z domu), vytáhnout (z krabice) apod.)

Obr. 12. Extenze varianty (A1a).

4.9.1.1. Čas – „začít pohyb, udělit pohybovou energii“ – vystartovat

Ingresivní význam se obvykle vymezuje jako jeden ze základních významů předpony *vy-*; uvádějí se příklady jako *vyjet v 7 hodin*, *vyjít od školy v 8 hodin* apod. V tomto významu je tato předpona velice omezena co do kompatibility, už sloveso *vyběhnout* tento časový význam nemá. Dalo by se tedy uvažovat o tom, že se jedná spíše o sekundární významy jednotlivých vy-sloves pohybu (*vyjít*, *vyjet*, *vylézt*, *vyběhnout*, *vykročit*, *vyplout*) než o extendovaný význam samotné předpony. Jediné sloveso, které nelze takto interpretovat, je *vystartovat*. V tomto případě nedochází ke změnám valence, takže se nebude jednat o vznik vy-schématu. Situace se spíše jeví tak, že v kombinaci se slovesným základem *-startovat*, který je definované primárně v doméně času, se předpona jako jednotka redukuje právě na doménu času, jinými slovy, aktivuje se její časová konotace: pohyb ven je spojen s počátkem cesty, je spojen udělením nebo investicí pohybové energie (srov. slovesa jako *vypálit*, *vystřelit*, ale také *vyslat*). Je to obdobná situace jako redukce na zraku nebo síly, ovšem tento posun již nekže zahrnout do centrálního významu „pohyb ven“ – je to extenze. Uváděla jsem, že i centrální vy-slovesa (slovesa pohybu) mohou být v konkrétním kontextu rehierarchizována, tzn. nejprominentnější se stane jedna z těchto domén (*vyšel zpoza rohu*, *vyšel ze stínu* – stal se více viditelným), podobně je tomu u domény času (*vyšel od školy v 8 hodin* – začal pohyb).

Podle mého názoru je tedy tzv. ingresivní význam předpony záležitostí extendované subkategorie vy-sloves, z nichž většina jsou sekundární významy vy-sloves centrálních (*vyjet*, *vyjít*, *vyběhnout* ...). O existenci ingresivního významu samotné předpony lze uvažovat jen díky slovesu *vystartovat*, ale i tam je tento význam silně kontextově vázaný – časová konotace předpony (resp. časová konotace pohybu ven) se aktivizuje jen v časově definovaném kontextu. V žádném případě nelze hovořit o tom, že by byl tento ingresivní význam rovnocenný významu centrálnímu.

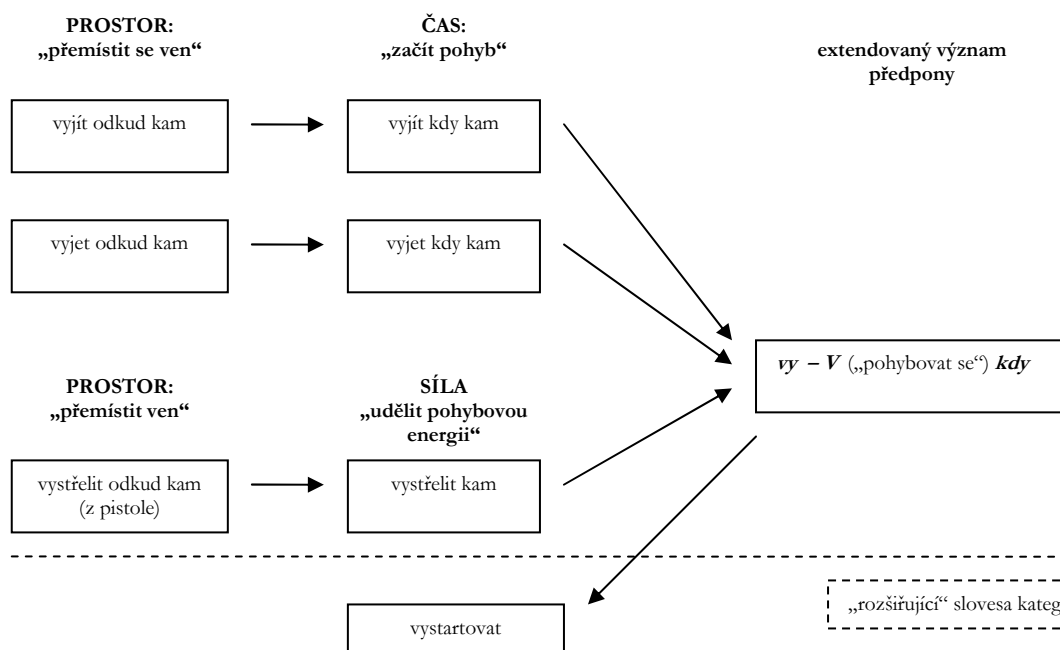
vyjet odněkud, vyrazit

„začít pohyb“

vyběhnout 3/4, 2/6 – odněkud; odněkud za něj. okolností („začít běžet“): závodník v-bl ze startu pozdě

vyjet 7/8, 2/9 – někde; někde; odněkud; někdy; na něčem; s něčím; nějaký; nějak („zahájit jízdu, začít jet, vyrazit“): *kdy v-te (do města), po nové dálnici vyjela první auta, autobus vyjel přesně v 8 h.*
vyjít 6/18, 2/19 – někdy; odněkud; nějaký; nějak („začít jít, vyrazit“): *v kolik hodin vyjdeš?*
vykročit 1/2, 2/4 – 2: někam; někde; někdy; 4: něčím („vydat se na cestu (za urč. cílem), začít kráčet“): *v. (směrem) k lesu; v. pravou nohou*
vyšlápnout 2/2, 2/5 – nějak („vykročit 1“): *v. pravou nohou*
vyplout 1/2/2, 1/2 – odněkud, někam, někdy („začít plavbu“): *kdy loď v-je?*
vyrazit 6/9, 5/9 – (o člověku) někam; odněkud; někdy, za něj. účelem („různě se vydat na cestu, vyjít 2/6, vyjet 2“): *v-íme ráno*
vyrazit 5/9, 4/9 – různě, rychle vyběhnout 1, vyjet 1: *káň v-l kupředu; auto v-lo z lesa, 6*
vystartovat 0, 1/2 – odněkud („odstartovat“): *Z mysu Canaveral v-l dnes ráno v 5.00 raketoplán Challenger.*

vydat se* 2/2, 1/2 – někam; k někomu; někdy; za někým; za něčím; za něj. účelem („odejít 1, dát se 2, vypravit se“): *v. se na cestu, na zkušenou*
vypravit se* – někam; odněkud; k někomu; za někým, za něj. účelem („vydat se (po jistých přípravách) na cestu“): *v-l se z domu*

Obr. 13. Vznik extendovaného významu předpony

4.9.1.2. Vertikalita – „přemístit se nahoru“ – *vylézt, vyšplhat*

Mnohá slovesa typu **vyjít (ven)** mají vertikální konotaci, tj. existují kontexty, kdy lze jimi pojmenovávaný pohyb vnímat jak jako pohyb ven, tak (sekundárně) jako pohyb vzhůru. Jedním z těchto kontextů je situace, kdy se člověk musí dostat **ven z nějaké krajinné prohlubně**, např. z rokle nebo z údolí. Tato situace je obvykle popisována slovesy typu *vylézt*, např. *vyškrábat se, vyhrabat se z rokle, z příkopu*. Dostat se ven v těchto případech znamená zároveň překonat určité převýšení, pohybovat se **po více či méně strmě stoupajícím povrchu vzhůru**. Podle mého názoru není nepravděpodobné, že se taková dějová představa mohla rehierarchyzovat, tj. v centru pozornosti najednou nestála představa pohybu ven, ale nově představa pohybu vzhůru, a předponě byl přiřazen nový schematický význam: „směr vzhůru“.

vyfárat – odněkud; někam („vyjet z dolu“): *v. ze šachty*
vylézt 1/5, 1/7 – z něčeho („lezením, pomalým pohybem se dostat ven“): *v. z úkrytu*
vydrápat se – někam; odněkud; po něčem („expr. s námahou vylézt, vyšplhat se, vyškrábat se“): *v. se z vody na břeh*
vyškrábat se – někam; odněkud; po něčem („s námahou vylézt nahoru n. ven, vydrápat se“): *v. z vody*
vytáhnout se 1/5, 1/2 – někam („s námahou) se dostat ven“): *v. se z vody*
vyskočit 1/4, 1/4 – odněkud („skočit ven“): *v. z postele*
vymrštit se – někam, odněkud, za něčím („vyskočit“): *v. se z postele*
vyhoupnout se 2/2, 2/2 – odněkud („zhoupnutím se dostat ven“): *v. se z vody*
vylézt, vylétnout 1/9, 1/11 – (o okřídleném živočichu) odněkud („letem, rychlým pohybem se dostat ven“): *ze včelína v-l roj; z pušky v-la střela*

vylítnout, vyfrknout, vysápat se (z jámy)

Stejně jako v případě ingresivního významu předpony je i zde velká část členů subkategorie sekundárním významem centrálních sloves pohybu – jedná o jejich sekundární významy, takže

k významové změně (ven – nahoru) mohlo dojít právě u nich na úrovni jednotlivých sloves. Jinak je tomu u sloves manipulace. Tam se tak často s vertikální konotací nesetkáváme. Můžeme o ní mluvit maximálně u sloves jako *vytáhnout* nebo *vylovit z vody*, *vyvalit ze sklepa*. Tuto situaci je možné vysvětlit tak, že nový vertikální význam předpony vznikl na základě sloves samostatného pohybu (*vyjít*) spolu se slovesy zvětšování objemu (*vyrůst*) a teprve následně se nová předpona uplatňovala při prefixaci sloves manipulace: *vyvést*, *vytáhnout*, *vytlačit*. V každém případě je tento vertikální význam předpony mnohem samostatnější než výrazně kontextově vázaný význam ingresivní.

Schematická scéna předpony *vy-* ve vertikálním významu se ovšem výrazně liší od scény se schématem nádoby. LMem v této vertikální scéně je vždy vertikálně orientovaný prostor zemského povrchu, tj. nejedná se o konkrétní LM, jako je tomu v případě nádoby. TR se tedy pohybuje vzhledem k LM, tj. vzhledem k vertikální orientaci našeho prostoru. Tím se struktura této skupiny sloves zjednodušuje – není třeba třídit slovesné typy podle povahy LMu. Další zjednodušení vzniká přirozeně tak, že TR nemůže být nikdy částí LMu. Ve výsledku lze vymezit dva typy vy-sloves, a to slovesa tzv. **nereflexivní**, kdy se TR mění své místo směrem vzhůru, a **reflexivní** (v langackerovském smyslu), kdy TR mění svůj rozsah, svou hranici směrem vzhůru (srov. níže).

TR=S, LM=ADV loc

vyjít (nahoru), vyšplhat

slovesa samostatného pohybu – „přemístit se nahoru“

vyběhnout 2/4, 3/6 – někým; po něčem („během, rychlým pohybem se dostat nahoru“): *v. po schodech, na kopec*
vydrápat se – někým; odněkud; po něčem („expr. s námahou vylézt, vyšplhat se, vyškrábat se“): *v. se na strom*
vyhoupnout se 1/2, 1/2 – někým („zhoupnutím se dostat do výše“): *v. se na boudaře, v. se na pódium*
vyjet 3/8, 3/9 – někým (něčím; s něčím; na něčem; na někom (o zvířeti) („jízdu se dostat nahoru“): *v. na kopec, v. výtahem do třetího patra*
vyjít 3/18 – někým („chůzí se dostat nahoru“): *v. po schodech na věž vystoupit, vylézt*
vykráčet 0, 1/1 – odněkud; někým („pomalu vyjít nahoru“): *v. do třetího patra*
vylézt, vylétnout 5/9, 4/11 – (o ptáku, o letadle apod.) někým („letem, rychlým pohybem se dostat nahoru, vzlítout 1“): *balon, skřivan v-l vysoko (do vzduchu)*
vylézt 3/5, 3/7 – někým („lezením, namáhavým pohybem se dostat nahoru“): *v. na strom; hovor. v. na věž vystoupit*
vymrštit se – někým, odněkud, za něčím („vyskočit“): *v. se z postele*
vysehnout 2/3, 2/2 – někým („sednout na výše položené místo“): *v. na koně*
vyškákat 2/3, 2/4 – někým („skákáním se postupně dostat nahoru“): *vojáci v-li na věž*
vyskočit 2/4, 2/4 – někým („skočit, vykonat prudký pohyb vzhůru“): *v. do výšky; v. na koně*
vyssoukat se 2/2, 1/1 – odněkud; někým; někdy někým („namáhavě vylézt 3“): *v. se na strom*
vystoupit 1/8, 1/9 – někým; někdy; o něco („chůzí n. jinak se dostat nahoru, do vyšší polohy (x sestoupit 1)“): *v. na vrchol hory vyjít; v. na žebřík, na špičky*
vystoupit 0, 1/1 – někým; někdy někým (chybí definice): *Pomalu jsme v-l do čtvrtého patra.*
vyšlapat 3/4, 4/5 – něco; někým („chůzí nebo jízdu na kole zmocí, vyjet 4“): *v. do třetího patra, v. třetí patro; v. (na kole) kopec*
vyškrábat se – někým; odněkud; po něčem („s námahou vylézt nahoru n. ven, vydrápat se“): *v. z vody*
vyšplhat (se) – někým; po něčem („šplháním se dostat nahoru, lézt 3“): *v. se na strom, expr. v. se do posledního patra*
vystrchat se – odněkud; někým (hovor. expr. „obtěžně vyjít 1-3“): *v. se na ulici; na půdu*
vyšvihnout se 1/2, 1/1 – na někoho (zprav. o zvířeti); někým; někomu někým („svíhem se dostat do výše“): *v. se do sedla*
vytáhnout se 2/5, 1/2 – někým („s námahou) se dostat nahoru“): *v. se do sedla*

vyfunět (do 3. patra)

vydusat (do 3. patra)

vydrásat se (zpátky do svého vozíku)

vykasat se

slovesa samovolného pohybu

vyssoukat se 1/2, 0 – („o části oděvu) vyhrnout se, vykasat se“): *sretr se jí v-l*
vyhrnout se 3/3, 3/3 – někomu („shrnutí se do výše; vykasat se“): *rukáv se v-l*
vykasat se 1/1, 0 – („vyhrnout se do výše“): *sukně se jí vykasala*

kauz=S, TR=O, LM=ADV loc

vyvést někoho na vrchol, vytáhnout něco nahoru

„přemístit něco nahoru“

vyčesat 2/2, 2/2 – (část. *vyčesat si*) něco (nějak; někým) („česáním nahoru upravit“): *vyčesat si vlasy do uzlu*
vyhodit 1/8, 1/6 – něco, někoho někým („hozením dostat do výše“): *v. míč do velké výše*
vykasat – něco („vyhrnout do výše oděv, vysoukat): *vykasat si nohavice a přebrodit potok*
vyssoukat 2/2, 2/2 – něco (někomu; někomu nějak) („vyhrnout, vykasat (části oděvu)“): *v. nohavice, rukáv*
vyhrnout 2/2, 2/2 – něco někomu („ohrnováním) zvednout 1“): *v. si límec, nohavice*
vymrštit – něco, někoho4 (někým, odněkud), něco („mrštit do výše nebo ven“): *v. šíp, v. ruce vzhůru*
vytáhnout 2, 6/11, 2,3/12 – něco, někoho4 někým; něco; něco někomu („tažením přemístit nahoru“): *dát se v. lanovkou, v. (si) kalhoty, v. obočí*
vytlačit 2/8, 2/8 – něco někým („tlačením dopravit nahoru“): *v. vozík na kopec*
vyvést 3/6, 4/9 – někoho4 někým („vedením dostat nahoru“): *v. vjpravu na vrchol, na věž*
vyvézt 5/5, 5/5 – někoho4, něco někým („vezením dopravit nahoru“): *v. hosty výtahem*
vyrovnat 1/7, 1/6 – něco (někým, nějak) („složit k sobě, na sebe, do výše“): *v. dříví do hranice*
vyvléct 3/3, 2/2 – něco někým („vlečením 1 dostat nahoru“): *v. děla na vršek*
vyzvednout, vyzdvihnout 1/3, 1,2/5 – něco, někoho4 někým („zdvihnout, zvednout do výše“): *v. dítě na ramena*
vynést 2/6, 2/6 – něco, někoho4, někým („nesením dopravit vzhůru“): *v. věci na půdu*
vyсадit 2/6, 2/8 – někoho4 někým („pomocí vylézt“): *v. dítě na židli*

vyheverovat (někoho na jeviště)

vykopnout

o části těla: přemístit výše „přemístit část svého těla směrem nahoru“

vykopnout 0, 6/6 – něčím (o noze, nohou) někým; něco (o noze) nějak („provést cvik“): *v. vzhůru levou nohou a pak pravou*
vysunout 2/2, 2/2 – něco; něco, někoho4 někým („sunutím umístit výše n. dopředu“): *v. obočí*
vyhodit 2/8, 2/6 – něčím („prudce pohnout vzhůru (části těla)“): *katil v. l. zadkem*
vyšvihnout 1/3, 1/3 – něco někým („švihnutím dostat do výše“): *v. nohu*
vymrštit – něco, někoho4 (někam, odtěkud), něco („mrštit do výše nebo ven“): *v. šíp, v. ruce vzhůru*

vytrčít

Mezi významem „ven“ a „nahoru“ existuje podle mého názoru ještě **souvislost vizuální**. Zraková specifikace pohybu ven **při vnitřní perspektivě** přesně odpovídá zrakové specifikaci pohybu vzhůru (opět při vnitřní perspektivě). Přemístíme-li se ven z nějakého uzavřeného prostoru, **zorné pole se výrazně rozšíří**. Tentýž prožitek zažíváme, pokud se přemístíme v krajině (nebo i ve městě) více vzhůru – rozšíří se obzor, je vidět o poznání dále. Rozšíření zorného pole je často dokonce hlavním důvodem, proč se člověk v krajině snaží dostat na vyvýšené místo – tato souvislost je reflektována v pohádkách (Jeníček šplhá na strom, Dlouhý se vytahuje do výšky, aby našel správnou cestu), a stala dokonce součástí naší kulturní paměti prostřednictvím legendárního Čechova výstupu na horu Říp a prostřednictvím Libušina pohledu z vyehradské skály. Tato vizuální souvislost by sama o sobě jistě pro vznik nového vertikálního významu předpony nestačila, v každém případě jej však „podpírá“, činí více smysluplným.

Pokud se zaměříme na vizuální aspekt obou schematických dějů (pohyb ven a pohyb nahoru) **při perspektivě vnější**, zjistíme, že i tady se vizuální specifikace překrývají. Pokud se nějaký předmět pohybuje ven, stává se pro vnějšího pozorovatele více vizuálně dostupný. Totéž platí i o pohybu vzhůru – čím výše je nějaký předmět umístěn, tím lépe (z větší dálky) je vidět. To je důvod, proč existují vyvýšená řečnická stanoviště, kazatelny a pódia. Spojení obou představ je patrné u (vizuálně specifikovaného) slovesa *vyvěsit*, tj. učinit lépe viditelným: *vyvěsit praporek do oken* (ven), *vyvěsit táborovou vlajku* (nahoru).

Navíc existuje souvislost silového aspektu představy „uvnitř-venku“ (pohyb ven často znamená překonání překážky v podobě hranice nádoby) a představy pohybu vertikálního. Spočívá v tom, že stejně jako pohyb ven, také pohyb vzhůru obvykle vyžaduje určitou silovou investici. Dokonce lze cestu směřující najednou strmě vzhůru chápat jako překážku pohybu, stejně jako hranici uzavřeného prostoru. Vztah mezi ven a nahoru je tak posílen naší zkušeností interakční, silovou.

Jak se lze dočíst už v Lakoffově-Johnsonově knize *Metafory, kterými žijeme*, vertikálnost figuruje ve dvou zásadních konceptuálních metaforách. První z nich se týká kvantity – VÍCE JE NAHOŘE – a druhá kvality – LÉPE JE NAHOŘE. Ty se projevují i v kombinacích předpony *vy-* s neprostorovými slovesy jako *stupňovat*, *gradovat*. Uvádím i slovesa, která jsou sama o sobě metaforická, např. *vyvrcholit* je založeno na metaforické představě průběhu nějaké akce – podle toho, jak kvalitní je její průběh v daném časovém bodě, se křivka pomyslného grafu pohybuje nahoru nebo dolů; vrchol oslavy je tedy ta fáze, která je nejlepší. Interpretace těchto metaforických sloves ale není předmětem práce. V každém případě se však jedná o metaforickou projekci konceptuálního schématu „nahore-dole“.

typ *vystupňovat se*

- *vystupňovat se 1/1, 0* (*napětí se v-lo*), *vyvrcholit* (*oslava v-i manifestací*), *vybrotit se 1/1, 0* (*spor se nebezpečně v-l*)
- *vygradovat*, *vykulminovat*, *vypointovat*, *vyostřit*

typ *vystupňovat (rychlost)*

- *vybrotit* (*konflikt*), *vystupňovat* (*rychlost*)
- *vyhnat** 4/6, 3/5 (*ceny nahoru*), *vyšroubovat* 3/3, 3/3 (*sázku, cenu*)

Tyto dvě kategorie sloves jsou postaveny na metafoře VÍCE JE NAHOŘE. Vyšší kvantita v těchto případech představuje buď zvýšení množství, nebo zvýšení intenzity. Naopak následující užití předpony *vy-* je motivováno metaforou LÉPE JE NAHOŘE:

typ *vychválit někoho*

- *vychválit (jakost zboží)*
- *vyzdvihnout, vyzvednout** (*význam Komenského*)

4.9.1.3. Síla – „zdolat (vertikální) překážku“ – *vyjít kopec*

Tato extendovaná subkategorie sloves se od sloves pohybu vzhůru vyznačuje pouze specifickou valencí. Význam těchto sloves je „**zdolat překážku**“ a řadí se tak ke slovesům jako *přejít ulici, obejít stodolu, projít les*. Jedná se o slovesa, která vznikla změnou valence ze sloves vertikálního pohybu. Na základě této skupiny se nevytvořilo vy-schéma – není možné doložit žádné rozšiřující členy. Takovéto skupiny vy-sloves znázorňují pomocí přerušovaných rámečků, abych je odlišila od kategorií ustálených, které rozšiřující členy mají.

vyjít (kopec)

vyběhnout 0, 4/6 – něco („během zdolat“): *V mládí vyběhl každý kopec.*
vyjet 4/8, 4/9 – něco („jízdou zdolat“): *vyjet srah, kopec*
vyjít 4/18, 4/19 – něco („chůzí zdolat“): *v. kopec, schody*
vyslapat 3/4, 4/5 – něco; někam („chůzí nebo jízdou na kole zmocí, vyjít 4, vyjet 4“): *v. do třetího patra, v. třetí patro; v. (na kole) kopec*
vyslápnout 0, 4/5 – něco („chůzí n. jízdou na kole zmocí“): *Závodníci právě v-lí kopec.*
vylézt 0, 5/7 – něco („lezením zdolat“): *Horolezci vylezli i obtížnou jižní stěnu hory.*

4.9.1.4. Čas – „realizovat (jako znak)“ – *vyhláskovat (slovo), vyt'ukat (rytmus)*

Slovesa typu *vy-slovit (jméno)* je možné alternativně kategorizovat jako „**zvukem realizovat**“, „realizovat jako zvuk“ (srov. výše). Řeč a produkce zvuku obecně je oblastí, kde – zjednodušeně řečeno – průběh tvoření je výtvořem, tj. když člověk vydá zvukový signál, vytvoří tím zvukovou entitu, např. slovo. Spojení *vy-slovit slovo* tak v tomto smyslu vlastně odpovídá spojení *zatančit tanec* nebo *zazpívat píseň*. Přímým objektem těchto sloves je vždy nějaká **časová entita**, děj.

Toto alternativní pojetí podle mého názoru zakládá vznik extendovaného vy-schématu s významem „**realizovat známkou, signálem**“, „realizovat jako znak“. Jako realizace tohoto vy-schématu pak mohou vznikat slovesa jako *vyt'ukat rytmus, vyhláskovat slovo, vytočit číslo*, která ovšem už nesplňují původní prostorovou specifikaci (pohyb ven), která motivovala výběr této předpony u sloves typu *vy-slovit*.

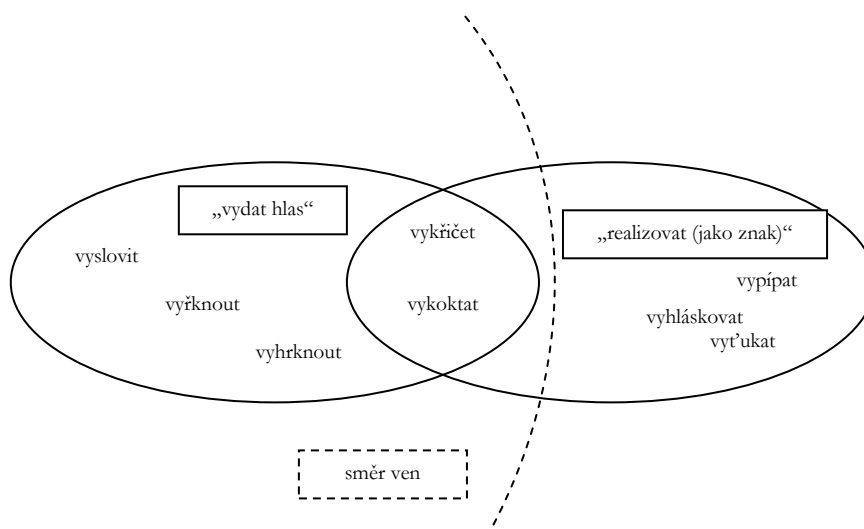
Tak slovesa typu *vy-slovit (jméno)* vlastně zakládají **delimitativní význam předpony vy-**, resp. vznik vy-slovesa s delimitativním významem. Toto vy-schéma je ovšem značně specifické co do možného kontextu – vyžaduje, aby přímý předmět označoval entitu, která má časový rozměr a zároveň je známkou. Tyto požadavky jsou dědictvím významu zdrojové subkategorie sloves.

vyhláskovat slovo

vytečkovat 1/2, 1/2 – něco („tečkami naznačit“): *v. v textu choulstivá slova*
vyklepat 0, 5/5 – něco (něčím na něco) („úderem nohou, taktovkou apod. něco naznačit“): *učitelka v. rytmus písničky*
vyt'ukat – něco; něco na něčem („t'ukáním vyjádřit“): *v. rytmus písničky, signál*
vytočit 4/5, 6/7 – něco („točením zvolit“): *v. telefonní číslo*
(NSČ) *vypípat* – něco („nahradit jistý úsek textu (zejména vulgarismy) zvukovým signálem (pípáním)“): *v. televizním vysílání se sprostá slova musejí vypípat*

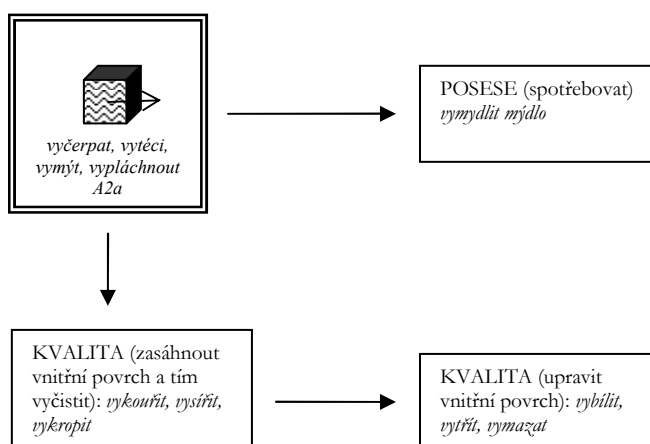
vybrnkat
vyhláskovat
vyslabikovat

vytleskat
vyspelovat

Obr. 14. *Motivační řetězec vyslovit – vyhláskovat.*

4.9.2. Extenze varianty (A2a) – „prostor: LÁTKA V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (*vyčerpát, vytéci*)

Obr. 15. *Extenze varianty (A2a).*

4.9.2.1. Posese – „postupně spotřebovat“ – *vymydlit (mýdlo)*

Centrální fyzická vy-slovesa označující pohyb látky ven z nádoby („přemístit obsah ven“, „zbavit obsahu“), která jsou navíc definována v **doméně posese** („spotřebovat zásobu“), resp. **existence** („způsobit zánik obsahu“), jako např. sloveso *vystřítet* (*zásobník*), *vypsát* (*pero*), zakládají vznik kategorie sloves, která jsou už definována pouze těchto dvou doménách: *vymydlit mýdlo*. Stejně jako u fyzických (centrálních) sloves s posesivní a existenční konotací stojí i u nich v objektu **ohraničené množství** nějaké látky, není to ovšem množství ohraničené nádobou (*vymazat masť*). Může jít o diskrétní předmět vnímaný jako „porce“ látky (*vymydlit mýdlo*, *vysvítit svíčku*, *vyplést klubko*) nebo je přítomen explicitní kvantifikátor (*vyplýtvat mnoho vody*). Zdrojová slovesa označující prostorovou změnu s posesivní konotací (*vymazat masť*) se naopak poji pravidelně s kvantifikátorem *všechen*.

Není zcela jasné, jestli se jedná spíše o doménu existence nebo posese, v těchto případech existovat zároveň znamená „být vlastněn, být k dispozici“, protože objekty těchto sloves jsou materiály denní potřeby.

vymydlit mýdlo

vyplést 2/2, 3/3 – něco („pletením spotřebovat“): *sto klubek vlny*
vyplývat – něco (na něco, za něco) („zbytečně spotřebovat“): *v. mnoho vody*
vymotat 1/1, 1/2 – něco („motáním spotřebovat“): *celé klubko provázku*
vymydlit 1/2, 1/2 – něco („mydlením spotřebovat“): *jedno mýdlo za týden*
vykouřit 1/3, 1/3 – něco („ke kouřít 3“, „kouřením zkonsumovat, spotřebovat“): *cigaretu, doutník*
vysvětlit – něco; něco (za něj. dobu; někdy) („svícením spotřebovat“): *v. svíčku*
vysít 3/3, 3/3 – něco („šitím vypotřebovat“): *v. nit, čivku nití*

4.9.2.2. Kvalita – „zasáhnout vnitřní povrch a tím vyčistit“ – *vykouřit, vysítit, vykropit*

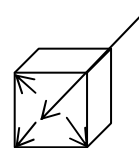
Skupina centrálních vy-sloves označujících událost vyčištění nádoby (přemístění špíny ven) zahrnuje také vy-slovesa, která označují čištění nádoby **zasazením jejího vnitřního povrchu nějakou látkou nebo silou** – *vypláchnout skleničku, vymýt umyvadlo, vylízt talíř*. Jejich základovými slovesy jsou slovesa označující děj kategorizovatelný jako „zasahovat povrch“, která tvoří deriváty také pomocí předpony *o-* nebo *po-* (*opláchnout, omýt, olízt*). Tento rys, který je součástí těchto dějových představ spolu s představou pohybu (špíny) ven, lze chápat jako jejich schematickou prostorovou konotaci. Na základě této konotace lze tyto děje rekategorizovat jako „zasáhnout vnitřní povrch (a tím očistit)“. Slovesa s touto konotací pak tvoří možný základ pro vznik (extendované) kategorie, do níž mohou být zařazena také slovesa jako *vysítit, vykropit, vykourit* apod., která také označují čištění vnitřního povrchu, ale není již u nich patrný pohyb špíny ven, který původně motivoval výběr předpony (u sloves *vypláchnout* apod.).

vykouřit (sklep sírou)

vykloktat – něčím, něčím něčím („ke kloktat 1“): *v. (si) křk heřmánkem*
vykouřit 2/3, 2/3 – něco něčím („naplnit kouřem (k dezinfekci)“): *v. sklep sírou*
vypálit 0, 3/7 – něco („uvnitř zářem vydezinfikovat“): *v. ránu*
vypařit – něco („důkladně pařením vyčistit, vydezinfikovat“): *v. láhev*
vykropit – něco; něco něčím („pokropit vnitřek (svěcenou vodou) jako náb. úkon“): *v. hrob*
vysvětlit 1/1, 1/2 – něco („k světlit 1, 2“): *v. chrám*
vykapat 2/2, 2/3 – něco něčím („kapáním ošetřit (něco uvnitř)“): *v. nos olejem*
vystříkat 3/3, 3/3 – něco něčím („stříkáním uvnitř upravit, vyčistit“): *v. sklep*
vytříť 3/4, 3/3 – něco něčím („natíráním pokrýt vnitřní stěnu, vymazat 1“): *v. křk tinkturu*

vysítit

4.9.2.3. Kvalita – „upravit vnitřní povrch nádoby“ – *vybílít, vymalovat, vytapetovat, vymazat*

U sloves předchozí kategorie, která ještě označují událost čištění, se již dostává do prominentní pozice představa „zasáhnout vnitřní povrch“. Dalším členem motivační trasy se pak může stát kategorie sloves, která již nesplňují rys „vyčistit“, který původně motivoval výběr předpony *vy-* (přemístění špíny ven), a označují děje dalších typů úprav vnitřního povrchu: *vymazat, vytříť, vysmolit* apod.

Tato slovesa také úzce souvisejí se slovesy pokrývání plochy – typ *vybarvit*, která tvoří podle mého názoru 2D-variantu sloves typu *vyplnit* (srov. níže). Motivační trasa by tedy mohla vést alternativně také přes ně: *vydlaždičkovat podlahu – vydlaždičkovat bazén*.

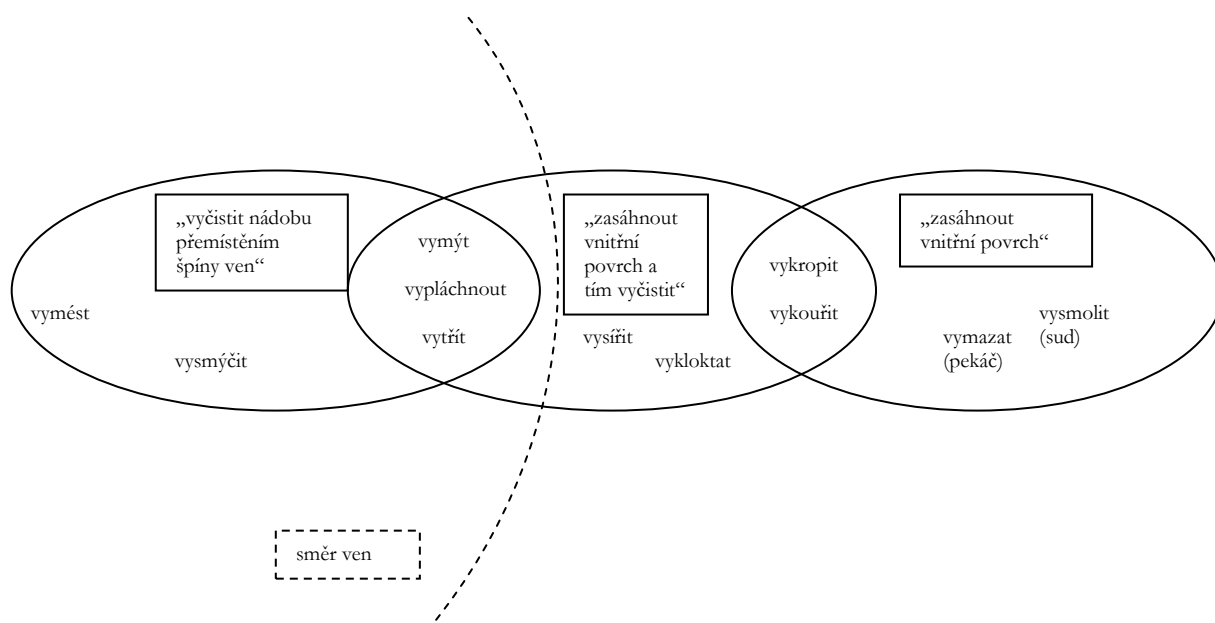
Základová slovesa těchto vy-sloves se obvykle pojí s předponami pokrývání povrchu: *polepit, polít, obílit, nabílit, pokapat, namalovat, pomastit, omastit, pomazat, namažat, postříkat, potříť, natříť* apod. To je jeden ze signálů pro mluvčího, že se předpona *vy-* v tomto slovese realizuje právě skrze toto předponové schéma. Bylo by proto jistě možné uvažovat také o možnosti, že tato schematická představa vzniká integrací

představy pohybu směrem ven se schematickými rysy základových sloves, tj. „zasahovat/upravovat povrch“. V tom případě by došlo k posunu schematického významu předpony (shift) působením schematických rysů slovesa – tj. k posunu „směr ven“ na „směr zevnitř“.

vymazat pekáč, vytapetovat ložnici

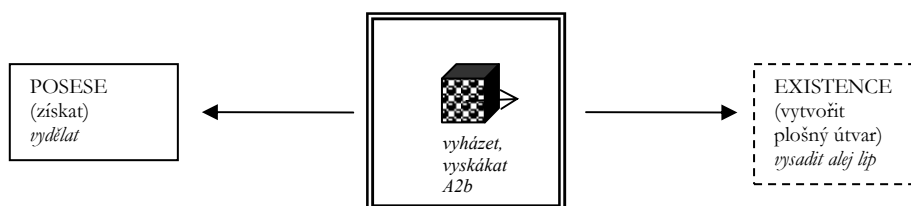
vybetonovat – něco („opatřit vrstvou betonu“): *v. koupaliště*
vybílít 1/1, 2/3 – něco („k bílí, bíle obarvit“): *v. sklep vápnem*
vycementovat – něco („opatřit vrstvou cementu“): *v. žlab*
vydlažďikovat 1/1, 0 – („k dlažďikovat“): *v. bazén*
vykachlíčkovat 1/1, 0 – („ke kachlíčkovat“): *v. koupelnu*
vylepit 2/2, 2/2 – něco něčím („polepit uvnitř“): *skříň tapetou*
vytlít 3/3, 0 – („polít zvnitřku (tekutinou ap.)“): *v. sud smolou*
vyložit 5/5, 6/6 – něco něčím („zevnitř pokrýt“): *v. zásuvku papírem*
vymalovat 1/4, 1/3 – něco („opatřit malbou“): *v. byt*
vymastit 0, 1/2 – něco („pokrýt z vnitřku omastkem“): *v. pekáč*
vymazat 1/3 – něco, něco něčím („mazáním z vnitřku natřít, opatřit vrstvou něčeho“): *v. pekáč na buchty (máslem), v. kamna (blínou)*
vysmolit – něco („vymazat smolou“): *v. sud*
vystlat – něco něčím („pokrýt zevnitř něčím měkkým“): *v. břízdo trávu*
vysypat 3/4, 4/6 – něco něčím („důkladně uvnitř n. na povrchu posypat“): *v. báborkovou formu moukou*
vyšamotovat – něco („k šamotovat“): *v. kamna*
vytapetovat – něco („k tapetovat“): *v. ložnici*
vytřít 3/4, 3/3 – něco něčím („natíráním pokrýt vnitřní stěnu, vymazat 1“): *v. pekáč máslem; v. keré tinkturou*
vyzdít 2/2, 1/2 – něco („zdivem upevnit“): *v. tunel*
vyčalounit – („k čalounit“): *v. křesla potáhnout*

vykachlíčkovat
vykachlíkovat
vyvložkovat
vyzlatit
vypolstrovat
vypolštářovat

Obr. 16. Motivační trasa vypláchnout – vykropit – vymazat.

4.9.3. Extenze varianty (A2b) – „prostor: MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ, síla: překonání překážky“ (vyskákat, vyházet)

Obr. 17. Extenze varianty (A2b).

4.9.3.1. Posese – „získat“ – vyhrát, vydělat, vydražit

Naše interakční zkušenost s fyzickými nádobami říká: jsem-li venku, to, co je uvnitř, je pro mne nedostupné, dostat to ven znamená **získat to**. Existuje poměrně početná skupina centrálních fyzických vy-sloves, které mají tuto specifikaci v doméně posese, tj. tuto **posesivní konotaci**. Jsou to slovesa patřící k různým událostním schémátům, tedy PŘEDMĚT V NÁDOBĚ (*vyloupnout brášeke z lusku*), MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ (*vylovit ryby z rybníka*), LÁTKA V NÁDOBĚ (*vydojit 5 litrů mléka*) a LÁTKA V LÁTCE (*vytavit železo z rudy*). Na základě takovéto konotace může dojít k reanalýze, na jejímž základě vznikne extendované vy-schéma s posesivní konotací. Na jeho základě mohou vznikat slovesa, která jsou již definována pouze v doméně posese, a už ne v doméně prostoru. Už tedy neznamenají „přemístit něco odtěkud ven a tím to získat“, ale pouze „**činnost základového slovesa získat**“.

Kromě představy „zisku“ se objevuje také posesivní konotace „**ztráta**“. Jedná se o případy, kdy ohraničený prostor je sféra pod kontrolou subjektu, pohyb ven tedy znamená zároveň ztrátu kontroly: *vytrousit*. Ke ztrátě může dojít i tak, že se obsah tohoto prostoru (zásoba) vypotřebuje.

Vznik těchto sloves lze interpretovat také jako projekci prostorové představy do domény posese, **vlastnictví**. Předpokladem je konvenční prostorová konceptualizace této nefyzické domény. Jedná se o sociální strukturaci prostoru – o jakési sféry kontroly spadající pod jednotlivé majitele. Vztah mezi fyzickým prostorem a takto sociálně strukturovaným prostorem je vzniká na základě zkušenosti, že člověk má pod kontrolou prostor ve svém nejbližším okolí (srov. vyjadřování posese např. v ruštině).

Posesivní vy-schéma lze tedy vnímat jak jako projektované (doména vlastnictví konceptualizovaná jako prostor rozdělený na sféry kontroly), tak jako změnu hierarchizace domén a následnou reanalýzu (prostorová změna – „vyjmout“ – je často zároveň změnou vlastnictví – „získat“).

Tato doména se tedy uplatňuje v různých typech sloves, podle toho, jestli se TR pohybuje ven (*vytrousit, vytrátit*) ze sféry kontroly (LM) kauzátora nebo ven ze sféry kontroly někoho jiného směrem ke kauzátorovi, který je mimo tuto sféru (*vydělat, vyprosit, vypůjčit si*). Vzhledem k tomu, že TR je zde vlastněný předmět, obvykle se zde neobjevují slovesa typu (a), tj. slovesa samostatného pohybu, naopak typická jsou zde kauzativa TR=O. Pokud jde o konceptualizaci majetku samého, větší množství sloves realizuje schematickou variantu LÁTKA V NÁDOBĚ nebo MNOŽSTVÍ V NÁDOBĚ (srov. dosud uvedené příklady). Případy, kdy člověk získává nebo ztrácí jednotlivou entitu konceptualizovatelnou jako fyzický předmět, jsou mnohem méně časté:

LM=S, TR=O

Tato slovesa se liší podle povahy vztahu kontroly (vlastnictví, profesionální zodpovědnost apod.): zbavit se něčeho, vzdát se vlastnictví, prodat něco a získat peníze, investovat peníze nebo přesunout zodpovědnost na dalšího účastníka řetězce:

vydat (zajatce, zásilku)

vydat 3/10, 3/10 – někomu (něco; po něčem) („rozdát 2, rozdělit 2°“): *zásilku vám vydají na poštu*
vydat 5/10, 5/10 – někomu4, něco; někomu4, něco někomu („odevzdat, často pod nátlakem“): *zajatce, zbraň*
vydražít – něco („v dražbě prodat“): *nadace v. umělecká díla darovaná výtvarníky*
vyhodit* 5/8 – odstranit 1 (něco překážejícího): *v. starý nábytek*

vyšmelit

Sloveso *vydražít* je dvouznačné, protože je realizací dvou vy-slovesných schémat. První z nich má význam „vzdát se vlastnictví, kontroly“ – podobně jako *vydat, vyexpedovat* – a druhé „získat“ – podobně jako *vydělat, vyhrát* (srov. níže).

kauz=S, TR=O

vyhrát (medaili)

vydlužit si – něco; něco (od někoho; u někoho, někde; odněkud; na něco); na něco („vypůjčit si“): *v. si pecen chleba*
vydražít – něco („dražbou nabýt, získat“): *v. samoobsluhu*
vydupat (si) 2/2, 2/2 – něco; něco na někom („s úsilím získat, vynutit si 1°“): *v. si souhlas, povolení*
vyhrát 2/3, 2/2 – něco; něco (v něčem; na někom) („hrou nabýt, získat“): *v. první cenu*
vykoledovat 1/2, 1/2 – něco („koledováním získat“): *v. si vajíčko*
vylákat 2/2, 2/2 – něco z někoho, od někoho, na někom („vyloudit, vymámit“, „lsti získat“): *peníze*
vyloodit 1/2, 1/2 – něco (na někom; od někoho) („louděním získat, vymánit“): *v. z kamaráda tajemství*
vymámit – něco (z někoho, na někom, od někoho) („mámením získat, vyloudit 1, vylákat 2°“): *dovede v. z jalové krávy tele expr. dokázat, získat (jednáním) i téměř nemožné*
vymoci, vymocit 1, 2/2, 1/2 – něco (na někom, od někoho, z někoho); něco („mocí vydobýt, vynutit si, prosadit si“): *v. na dlužníkovi dluh*
vymoci, vymocit 0, 2/2 – něco někomu, něčím, pro někoho („s úsilím někomu zařídit, opatřit“): *v. tetě státní podporu*
vynutit – něco (na někom, z někoho) („násilím, nucením dosáhnout, vymoci 1°“): *v. na někom přiznání*
vynutit si 1/2 – něco, něco (na někom, od někoho) („prosadit 1, vymoci (si) 2, dosáhnout, získat úsilím, přes překážky“): *v. si respekt, v. si přístup do budovy* *mocí zjednat*
vyprosit (si) – něco, (někomu) od někoho, u někoho, na někom („prošením získat, vyžádat si 1°“): *v. dítěti na otcí odpuštění; v. si úlevy*
vypůjčit si 1, 2/3, 1/2 – něco někde, od někoho, u někoho, na něco („vyžádat si k dočasnému užívání“): *v. si knihu*
vysloužit si – něco („službou, zásluhou získat“): *v. si odměnu*
vyškemrat – něco (od někoho; na někom) („expr. škemráním získat, vyprosit“): *v. od taty, na tátovi pár korun*
vyvzodorovat (si) – někomu4, něco; někomu4, něco na někom, na něčem („vzdorováním si vynutit“): *dítě si nemá v., co chce*
vyžádat si 1/2, 1/2 – něco, někomu4; něco (od někoho, u někoho; někde) („vyslovit žádost o něco, uplatnit nárok na něco“): *v. si doklad, revizi, plnou moc, čas na rozmyšlenou*
vyžebnat, expr. **vyžebnat 1/1, 1/2, 2/2** – něco; něco od někoho; něco (na někom; od někoho) („žebnáním, žebroňením získat, přen. expr. vyprosit“): *v. peníze*
vyženit – něco od někoho („ženitbou získat“): *v. peníze, dobrou ženu*
vyběhat – expr. něco; něco někomu, pro někoho („běháním obstarat, opatřit“): *v. povolení na stavbu; v. si lázně*
vybojovat 1/2, 1/2 – něco; něco někomu („bojem získat“): *v. území (na nepříteli); - v. mít; - v. si uznání*
vydobýt 2/2, 2/3 – někomu (něco, kníž. něčeho) („dosáhnout velkým úsilím, domoci se“): *v. národu respekt*
vyboxovat 1/2 – něco; něco někomu („boxováním získat“): *titul (v boxu)*
vyjednat 2/2, 2/2 – něco, někomu něco („opatřit 1, obstarat 2, zařídit“): *v. příteli noceh*
vytelefonovat 1/1, 1/2 – něco („telefonováním vyjednat“): *nocleh v hotelu*
vydobýt 2/2, 3/3 – něco z někoho, z něčeho; na někom; něco („dostat násilím, vymoci, vynutit“): *v. si nárok na syna*
vyseďet (si) 2/4, 3/3 – něco („stálým, častým nebo dlouhým sezením získat (právo)“): *své místo si už v-l*
vychodit (si) 3/4, 3/4 – něco někomu („chozením, pochůzkami obstarat, zařídit, získat“): *v. si povolení, místo*
vyšlapat (si) 4/4, 5/5 – něco (hovor. „častým chozením, neodbytným jednáním si vymocit“): *v. si povolení; umí si vše v. zařídit*
vystát 2/4, 2/3 – něco (někomu, pro někoho) („(dlouhým) stáním získat“): *v. si vstupenky do divadla*
vystřílet 5/5, 5/5 – něco někomu („střílením získat“): *v. na pouli papírovou rúž*
vykopat 0, 5/5 – něco („kopáním, fotbalem získat“): *mistrovský titul*
vysoudit 1/2, 1/2 – něco na někom („soudně vymoci“): *v. na příbuzných dědictví*
vyvlastnit 1/2, 1/2 – něco; něco někomu („vzít ze soukromého vlastnictví“): *v. půdu, podnik*

vydemonstrovat
vyprotestovat
vystávkovat
vyžalovat
vyhádat

vytrucovat
vydyndat
vyšmrvovat
vyžadovat
vyřádnout

vyfasovat
vyorodovat
vymodlit
vytoužit
vyobchodovat

vyšmelit
vyšašit („obratně získat“)
vyvácit
vyzapasit

Jak jsem se zmínila, předponově slovesné schéma reprezentující tuto subkategorii vy-sloves je vysoce kognitivně význačné. Mezi těmito slovesy můžeme najít mnoho „rozšiřujících“ vy-sloves vzniklých na základě „shiftu“ jako *vyženit co* (**ženit co* – „získávat“), *vyběhat (si) co* (**běhat co* – „získávat“), včetně sloves odvozených od slovesných základů stavových – *vystát si (vstupenky do divadla)*. Slovesným základem této kategorie se může stát označení jakékoliv procesu nebo stavu, který lze pojmut jako záměrný a použitelný jako prostředek k získání něčeho.

4.9.3.2. Metaforické projekce posesivní extenze do abstraktních domén – *vypátrat, vyzvédět, vyžradit*

Abstraktní posese – „získat informaci o umístění“ – *vypátrat*

Kauzativa typu *vyhledat* označují události nalezení jednotliviny ve větším množství stejnorodých předmětů. Typickou situací je např. hledání knihy v knihovně, staré lampy na půdě, stránky v knize. Proces probíhá tím způsobem, že obrazně řečeno „bereme do ruky“ každou jednotlivinu prohledávaného množství a rozhodujeme, zda je to ta věc, kterou potřebujeme. To je důvod, proč mají tato slovesa často onomatopoický základ (*vyštrachat, vyšmejdít*). Pokud se budeme ptát na smysl celé události, nejde o prostou změnu místa, ale spíše o **získání informace o umístění** dané věci. Tento rys je možné považovat za specifikaci v necentrální doméně (abstraktní posese), tj. za konotaci. Ta je styčným bodem, souvislostí mezi představou hledání ve větším množství a představou jiného typu hledání (získání informace o umístění), a to buď pomocí **sledování stop** nebo pomocí „**číhání**“. Na základě této konotace tedy pravděpodobně vzniká nové vy-schéma – vy-derivát je nově možno použít i pro označení událostí, v nichž se už nejedná o fyzické přemístění TR ven z LM, ale pouze o získání informace o umístění: *vypátrat, vysledovat, vyčíhat*. Je ovšem také možné, že motivační trasa k tomuto významu vede také přes abstraktní posese (zjistit: *vybádat, vykombinovat...*).

typ *vystopovat zvěř*

najít sledováním řetězce stop

- *vypátrat* (pachatele), *vyčénichat* 1/1, 1/2 (stopu *zajíce*), *vyčmuchat* (stopu *zajíce*), *vysledovat* (zvěř), *vystopovat* 1/1, 1/2 (zvěř), *vysлідit* 1/1, 1,2/2 (zvěř), *vyčíhat*, *vyčíhat si* (srnce, soka), *vyčíhnout*, *vyčíhnout si* (srnce, soka)
- *vyšpekovat*, *vyšpiclovat*, *vy máknout*, *vyčuchat*

Abstraktní posese – „získat nebo ztratit informace“ – *vyzvédět, vyžradit*

Doména posese se následně stává zdrojem pro konceptualizaci **domény informací**. Zacházení s informacemi je pojímáno jako jakási abstraktní posese.

typ *vyslovit se, vyjádřit se*

- *vyjádřit se* 1-3/3, 1-4/4 (jak, k něčemu, pro něco), *vyznat se* (ze své lásky), *vyslovit se* 1/1, 1,2/2 (nápadník se ještě nevyslovil, v. se uznale o autorovi), *vykázat se* 1/1, 1/2 (legitimací)
- *vyžvejknout se*, *vyjevit se*

typ *vyslovit, vyjádřit myšlenku*

- *vyjádřit* 1/3, 1, 2/2 (radost, myšlenky i pocity), *vyslovit* 2/2, 2/2 (myšlenku, soustrast), *vyznat* (dívce lásku), *vyzpívat* 3/3, 3/3 (svůj žal), *vykřičet* 2/3, 2/3 (svou radost)
- *vyjevit*, *vyřvat*, *vyřici*, *vypovědět*

typ *vykázat*

- vykázat* 3/3, 3/3 (členy, zisky), *vyčít* (zboží), *vyúčtovat* (zálohu, mzdu), *vyhodnotit* 2/2, 2/2 (výsledky výzkumu), *vyčíslit* (ztráty, náklady), *vymodelovat* 0, 3/3 (procesy probíhající v ekologických systémech)

typ *vyžradit se*

- *vyžradit se* (neopatrným slovem), *vykázat se* 1/1, 1/2 (legitimací)

typ *vyzvédět informace* (přemístit informace ven)

- *vysondovat* (něčí mínění, půdu), *vyčíst* 1/3, 1/3 (poznatky z knih), *vyzvédět* (vojenské tajemství), *vypožorovat* (slabiny soupeře), *vyrozumět* 2/2, 1/2 (v-l z toho, že má odejít), *vyptat se* (na cestu)

- *vytlouct** 0, 2/6 (z někoho doznaní), *vytráskat** 0, 2/3 (z někoho doznaní)
- *vyposlouchat* (něco z něčeho)

typ **vyzradit (tajemství)**

- *vybreptat* (tajemství), *vybreptnout* (tajemství), *vytlachat*, *vyzradit* (plán nepříteli), *vyžvanit* 1/2, 1/1 (plány, tajemství)
- *vyzvonit** (nic nesmlčí, všechno v-í), *vytroubit** 1/1, 1/ (každému hned všechno v-í), *vyňst** 4/6 (nic nesmlčí, všechno vynese)
- *vybleptnout*, *vycinkat*, *vykdákat*, *vykecat*, *vysepičít*, *vyplesknout*

vymluvit (něco někomu)

„odstranit myšlenku (TR) z mysli (LM)“

4.9.3.2.1. Problém – „získat řešení problému“ – **vyřešit, vyluštit**

Nádoba standardně omezuje pohyb svého obsahu a činí ho tak často z vnějšku nedostupným. Získat předmět z uzavřené nádoby je často velmi problematické, také proto je toto schéma principem mnoha hlavolamů (ježek v kleci apod.). Proto tu hraje důležitou roli doména síly. Ovšem v mnoha případech je důležitá i domény zraku – obsah nádoby není dostupný ani vizuálně. Tato zkušenost je základem metafory **HÁDANKA JE UZAVŘENÝ PROSTOR**, kterou lze upozorovat jako pozadí frazému *to bude (tvrdý) oříšek* (těžký úkol) nebo např. sekundárního významu slovesa *rozlousknout* (*hádanku, příklad, problém*). Tato metaforická conceptualizace je možným základem pro kombinaci přepony *vy-* (a také předpony *roz-*) se slovesnými základy označujícími **intelektuální činnost, řešení problému**. Vzhledem k tomu, že se předponové schéma „zakoreňuje“, je možné do uvedené kategorie podle mého názoru zařadit i slovesa, kde pohyb ven není patrný ani v metaforickém slova smyslu (*vyřídít záležitost*).

(A1ae – *vyloupnout*) – typ **vyluštit hádanku**:

- *vyřešit* 0, 2/3 (*problém, hádanku*), *vyluštit* 1/1, 1/2 (*krížovku, hádanku*), *vypočítat* 1/3, 1/3 (*úlohu*), *vyřídít* 2-5/6, 2-5/6 (*sporné otázky*), *vybavit* 0, 3/5 (*objednávky*)

4.9.3.3. Existence – „vytvořit plošný útvar“ – **vysadit (alej lip)**

Slovesa jako *vysadit* a *vysázet* se ve svém primárním významu pojí s objektem, jehož referenty jsou rostliny (*vysadit ořešák*). Označují události **umístění sazeničky ven**, např. na záhon. Vzhledem k tomu, že se sazeničky obvykle vysazují ve větším množství, je přímý objekt často v plurálu (*vysadit kedlubny*), nebo jím je jméno látkové (*vysadit řepu, česnek* apod.). Ještě zřetelnější je to u slovesa *vsít*. Smyslem sázení a setí je umístit rostliny tak, aby měly co nejlepší podmínky pro růst, včetně světla. Proto musí být množství rozloženo do plochy rovnoměrně tak, aby si jednotlivé rostlinky vzájemně nepřekážely. Tak spojení jako *vysadit cibuli* nebo *vsít mák* získávají konotaci „umístit sazeničky rovnoměrně po celé ploše, **rozmístit** je.“ To je tentýž rys, se kterým jsme se už setkali u sloves jako *vyložit karty, vystavit zboží do výkladu*. I v těchto případech se jednalo o vlastnosti světla, ovšem spíše o jeho důsledky pro lidský zrak (učinit vizuálně dostupným). Konotace „rozmístit do plochy“ pravděpodobně motivuje vznik sekundárního významu *vysázet peníze na dřevo* – styčným bodem je představa pokládání určitého množství mincí na stůl.

Právě případy spojení slovesa *vysadit* a *vysázet* s vícečetným referentem jsou použitelné pro vysvětlení vzniku posunutého významu těchto sloves „činností vytvořit“. Jedná se o extenzi změnou prominence participantů a zároveň změnou prominence domény. Nově je prominentní vzniklá **skupina rostlin tvořící plochu**, např. *záhon, les, alej*, a proto stojí její označení v pozici objektu. Tato změna významu se odehrává na úrovni konkrétních sloves, nelze podle mého názoru hovořit o předponovém schématu. Tuto skupinu sloves ovšem můžeme považovat za další ze zdrojů obecného existenčního významu předpony *vy-* „vytvořit“.

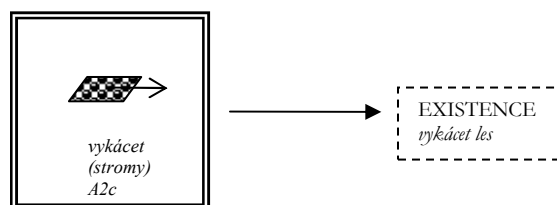
vysadit (alej lip)

vysadit 6/6, 7/8 - něco („sázením zřídít“): v. *alej lip*
vysázet 2/5, 1/4 - něco („sázením zřídít“): v. *záhon růží*

Rys rozkládání, rozmístování množství v ploše lze vysledovat i u dalšího sekundárního významu slovesa *vysázet*, a to *vysázet rukopis*. Je možné, že existence tohoto slovesa, označujícího vznik dalšího typu plošného útvaru – **tištěného textu**, je vysvětlením pro výběr předpony u existenčních vy-sloves jako *vybrotovit dekret*, *vystavit fakturu*, jejichž objekt označuje rovněž hlavně tištěné materiály. Jistě zde hraje svou roli i souvislost pohybu ven a zlepšením vizuální dostupnosti z vnější perspektivy (*vystavit zboží*).

Setkáváme se zde tedy s asociační vazbou mezi předponou *vy-* a představou **vzniku plošného útvaru** (*vysázet záhon*). Tato asociační vazba má ale i další zdroje v rámci sloves obsahujících předponu *vy-*. Např. slovesa jako *vyšlapat pěšinku*, *vydýchat kolečko na zamrzlém okně* označují vznik plošného útvaru (prázdného místa). Dále slovesa jako *vyrýt rýbu*, *vyorat brázdu* apod. motivují vznik sloves jako *vyrýt monogram*, *vybrousit ornament* – opět plošné útvary. Pokud vezmeme v úvahu tuto asociační vazbu, nepřekvapí nás vznik sloves jako *vymalovat obraz*, *vyportrétovat krále* apod., která označují právě vytváření nějakého plošného útvaru (obrazu), a to pokrýváním plochy. Tato vy-slovesa nelze tak snadno vztáhnout k některé kategorii vy-sloves, v nichž má předpona zřetelný excentrický význam, zatím se mi nepodařilo nalézt nějakou zřetelnější motivační trasu. Na tomto pozadí se ale výběr předpony *vy-* pro vytvoření těchto sloves již nejvíce tak úplně arbitrární.

4.9.4. Extenze varianty (A2c) prostor: MNOŽSTVÍ NA PLOŠE, síla: překonání překážky (*vykácet*)

Obr. 18. Extenze varianty (A2c).

4.9.4.1. Existence – „zaniknout/zničit“ – *vymřít* (o rodu), *vykácet* (les)

Motivace předpony *vy-* je zde podle mého názoru takováto: proces likvidace určitého množství probíhá postupně. Představíme-li si, že chceme vykácet určitý porost, začneme výběrem jednoho stromu, pak dalšího atd. Tzn. od začátku je tam přítomná představa **odstranění z prostoru ohraničeného hranicí skupiny**¹⁶⁵, která přirozeně motivuje výběr předpony *vy-* u sloves jako *vykácet stromy*, *vyhynout* (o zvířatech v určitém prostoru), *vymřít* (o lidech v určitém prostoru). Pokud je tento proces dokončen, množství, které původně hrálo roli nádoby (LM), např. les, zaniká. Tak mohou vzniknout slovesa s odlišnou intenční strukturou, **slovesa existence** jako *vykácet les*. Zřejmě právě proto, že je předpona *vy-* motivována hlavně počáteční a střední částí procesu, kdy je množství ještě tak velké, že je lze považovat za nádobu (LM), zůstává v těchto slovesech výrazný právě **rys postupnosti**. To je zřetelné ve srovnání s dalšími předponovými slovesy zániku jako (*rod*) *zanikl*, kde se rys postupnosti neobjevuje. Zde se ukazuje, jak zdánlivě totožný význam dvou různých předpon (*vymřel*, *zanikl*) nemůže být nikdy plně synonymní, protože vzniká na základě odlišných zdrojových představ.

Tato extendovaná subkategorie vy-sloves je typická tím, že slovesné základy jsou v drtivé většině samy o sobě definovány právě v doméně existence. Přikláním se tedy spíše k názoru, že jde o aktuální konceptuální integraci prostorového významu předpony a existenčních slovesných základů. Tento typ není dostatečně ustálen, vy-schéma, na jehož základě by se tvořily „rozšiřující“ členy této kategorie, není možné doložit.

¹⁶⁵ Tato slovesa by tedy bylo zřejmě možné zařadit mezi slovesa výběru části množství. Přikláním se spíše k interpretaci, že jde o odstranění z plochy vymezené hranicí skupiny.

vymřít (o rodu)

vymřít 1/2, 1/1 – z něj, příčiny; někým („postupným umíráním zaniknout“): *rod v.-l po meči*
vyhynout 1/2, 0 – („(postupně) úplně zaniknout1, vymřít 1“): *obyvatelé města vyhynuli morem*
vymrznout 1/2, 0 – („(o rostlinách apod.) mrazem vyhynout“): *ozimý v.-ly*

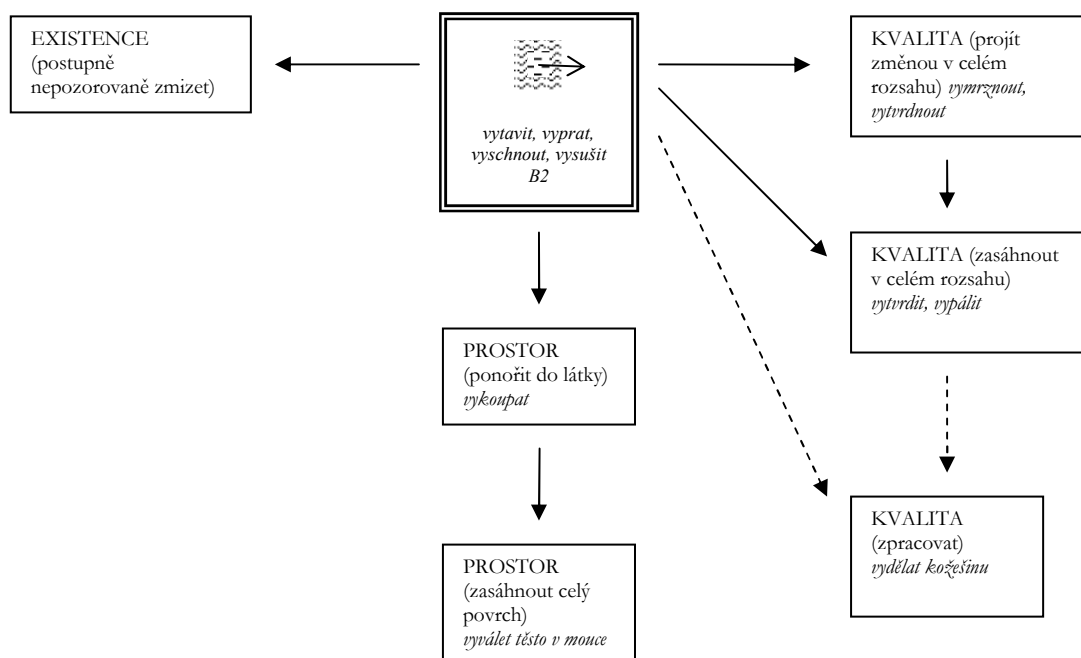
vychcípát

vykácet (les)

vykácet 2/2, 2/2 – něco někde („odstraněním stromů zničit“): *les, sad*
vypálit 1/5, 1/7 – něco („pálením zničit, odstranit z nějakého prostoru“): *v. mnoho lesů*
vyhladit 3/3, 3/3* – něco, někoho („násilím odstranit, vyhubit“): *v. vesnici*
vyvraždit – někoho4 („(postupným vražděním) vyhubit“): *v. celou vesnici*
vybombardovat – něco („bombardováním zničit“): *v. město, vesnici*
vypálit 1/5, 1/7 – něco („pálením zničit“): *vojsko v.-lo celou vesnici*

vyklučit (les)

4.9.5. Extenze varianty (B2) – „prostor: ČÁST TEKUTÉ LÁTKY V TEKUTÉ LÁTCE, síla: překonání překážky“ (*vytavit stříbro*)

Obr. 19. Extenze varianty (B2).

4.9.5.1. Prostor – „ponořit předmět/se do látky“ – *vykoupat (se)*

Již jsem se zmiňovala o konotaci sloves typu *vyprat, vymáchat prádlo (v potoce)*, kterou je ponoření **celého** předmětu do vody. Tuto konotaci je podle mého názoru možno použít jako motivační zdroj pro vznik vy-schématu s významem „zbavit (se) špíny ponořením do vody“. U jeho (rozšiřujících) realizací se opět nedá zcela hovořit o pohybu zevnitř ven – nejde o špínu v látce, ale špínu na povrchu.

vykoupat se

vykoupat se – někde v něčem („ke koupání se“): *v. se v rybníku*

vycachtat se
vyráchat se

vykoupat (dítě)

vykoupat 1/1, 1,2/2 – někoho4 („ke koupání 1“): *v. dítě každý den*
vysprchovat – někoho4, něco („(důkladně) osprchovat“): *v. se po cvičení*

vymáčet

4.9.5.2. Prostor – „zasáhnout látkou celý povrch předmětu“ – **vyválet (těsto v mouce)**

Pokračováním této motivační trasy jsou vy-slovesa označující „zasažení povrchu ponořením do látky“.

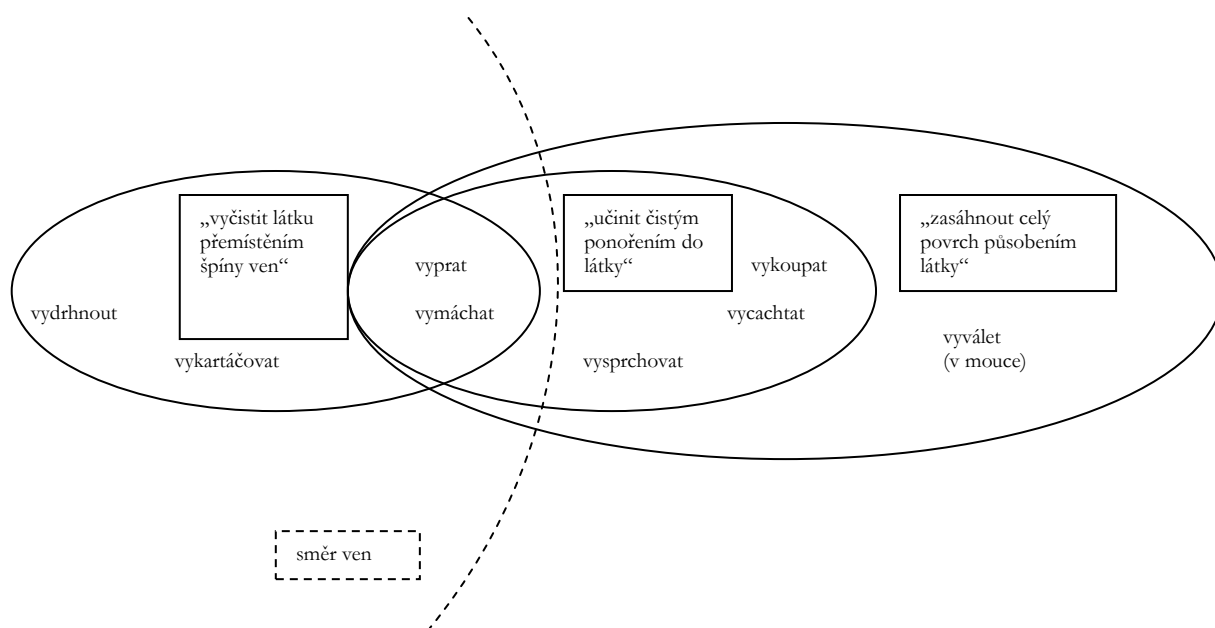
vyválet se

vyválet se – v něčem; někde („dosyta užít válení“): *děti se v-ly ve sněhu*

vyválet (knedlík v mouce)

pokrýt moukou celý povrch

vyválet 0, 3/3 – expr. něco v něčem (definice chybí): *v. těsto v mouce, v. kabelku v lonžě*

Obr. 20. Motivační trasa vyprat – vykoupat – vyválet.

4.9.5.3. Kvalita – „projít změnou v celém rozsahu“ – **vymrznout**

Slovesa jako *vyschnout*, *vyblednout*, *vyrudnout*, ale také *vychladnout*, *vystydnout* (tepelná energie se v mnohém chová jako plynná látka), která řadím k událostnímu schématu LÁTKA V LÁTKE mají konotaci „projít změnou v celém rozsahu“, a jsou podle mého názoru zdrojem extendovaného vyschématu právě s tímto významem (v doméně kvality). Toto vyschéma poskytuje vysvětlení pro vznik

sloves jako *vymrznout* (ve spojení *venku jsme pořádně vymrzli*), *vytvrdnout*, *vykysat* (srov. níže), kde již nelze hovořit o pohybu ven, který motivoval výběr předpony u sloves typu *vyschnout*.

vymrznout

vymrznout 2/2 – („mrázem silně prochladnout“) – *děti na bruslích v-ly*
vykvasit 1/1, 0 – („ke *krasit* 1“): *víno v-lo*
vykysat 1/1, 0 – („ke *kyvat*“): *dát želi v*
vytřít se 1/1, 0 – („vypustit jikry a mlčí k oplodnění“): *ryby se na mělně v-ly*

vysrážet se
vytvrdnout

4.9.5.4. Kvalita – „zasáhnout v celém rozsahu (a tak zpracovat)“ – *vymísit (těsto)*

Extenze typu *vymrznout* spolu s kauzativní subkategorií centrálních sloves typu *vysušit* podle mého názoru mohou motivovat vznik kauzativního vy-slovesného schématu o významu „**zasáhnout v celém rozsahu**“ nebo „změnit kvalitu v celém rozsahu“: *vytvrdnout* – *vytvrdit*, *vyschnout* – *vysušit*. Na jeho základě mohla vzniknout následující vy-slovesa:

vymísit (těsto)

vyškvařit 1/2, 1/2 – něco („k *škrvařit*“): *v. yrné sádlo*
vypálit 4/5, 5/7 – něco („žárem upravit, vytvořit“): *v. cibly*
vymísit – něco („mísením (dokonale) zpracovat“): *v. těsto*
vyšlehat 0, 2/2 – něco (chybí definice): *Bílky rádně vyšleháme a pak vmícháme do těsta.*

vymíchat
vyhasit (vápno)
vytvrdit

vysmažit (řízky)

vypécti, *vypéct* 1/3, 1/3 – něco nějak („řádne, hodně upéct“): *v. husu do červena*
vysmažit 1/1, 0 – („hodně usmažit“): *v. řízky*
vyudít – něco („k *udit*“): *v. maso*

U těchto tří sloves je možná ještě alternativní interpretace: sloveso *vypéct (husu)* lze kategorizovat také jako „zbavit tuku“, což může také motivovat použití vy-derivátu. Necentrální specifikace, která by následně motivovala vznik obou dalších významově blízkých vy-sloves, by pak byla „**důkladně upéct**“.

4.9.5.5. Kvalita – „zpracovat“ – *vydělát (kožešinu)*

Na základě konotace centrálních sloves typu *vyvařit kosti* (B2) a možná také extendovaných sloves typu *vymísit těsto* vzniká pravděpodobně extendované vy-schéma s obecným významem „**činnost zpracovat (surovinu)**“, jehož realizace nemusejí už splňovat původní prostorovou specifikaci, tj. nemusejí implikovat pohyb ven ani změnu kvality v celém rozsahu.

vydělát kožešinu

vydělát 3/3, 6/6 – něco (o surové kůži) (zpracovat na useň): *králíčí kožku*
vybrousit 1/3, 1/3 – něco; něco nějak („broušením opracovat, zpracovat“): *v. drabokam, kámen*
vytříbit – něco; něco (něčím někde) (definice chybí): *Cizí jazyk si vytříbíte denním hovorem s rodilými mluvčími.*
vyčínit 2/2, 2/2 – něco („zpracovat surovou kůži na useň“, k činit 3): *v. králíčí kožku*
vykovat 1/1, 1/2 – něco („kováním zpracovat“): *v. železo*

4.9.5.6. Existence – „postupně nepozorovaně zmizet“ – *vymizet*, *vytratit se*

Slovesa označující pohyb plynné látky ven z „nádoby“ (*vyčichnout*), nebo pohyb tekuté látky ven z nádoby prostřednictvím plynného skupenství (*vyschnout*) mají konotaci v doméně **zraku, resp. čichu a hmatu**. Pokud tatáž látka takto opustí nádobu, rozptýlí se v plynném prostředí – vzhledem s svým

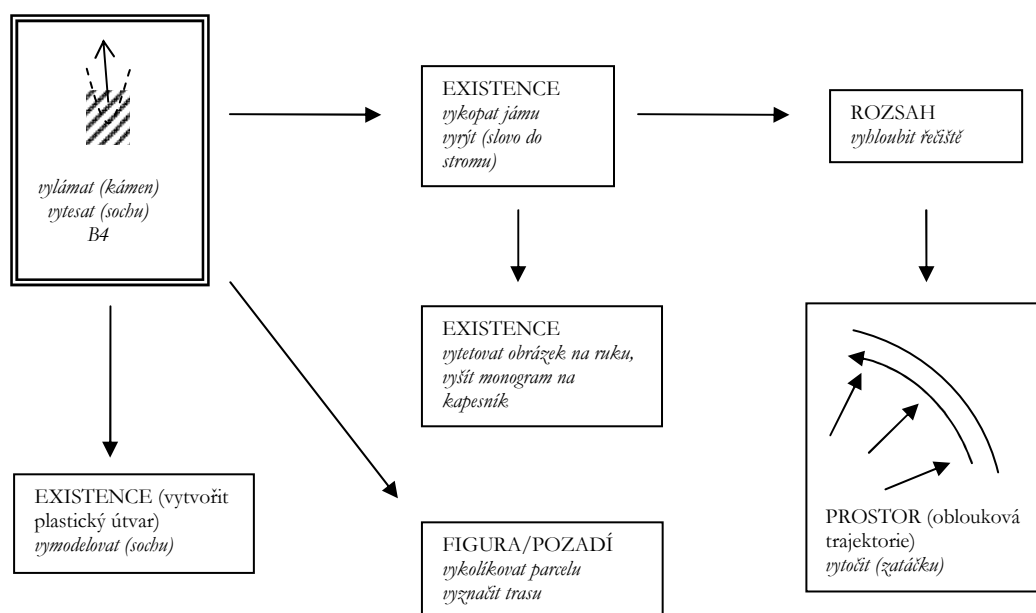
fyzikální vlastností – a přestane být smyslově vnímatelná, **zmizí**. Pro tyto děje je příznačné, že změna probíhá **postupně a nepozorovaně**. Předponové schéma, které vzniká na základě rehierarchizace těchto dějů, si tento rys zachovává i při spojení se slovesnými základy, které označují už změny čistě existenční, jako *vytvořit*. Moment postupnosti se stává zřetelným ve srovnání se slovesem *zmizet*.

TR=S

vytrátit se

vytrátit se 2/2, 2/2 – z něčeho („zmizet, ztratit se 2“): z tráví se mu v-l úsměr
vytvořit 1/1, 0 – (postupně úplně) zmizet: staré zvyky v-ly
vykouřít se 1/1, 0 – (jako kouř) zmizet: už se mi to z hlavy v-lo
vyblednout 2/2 – (téměř) zmizet, pominout: vzpomínky časem v-ou*
vytrátit se 1/2, 1/2 – odněkud; někam („o jednotlivci i o více lidech) nenápadně odejít, zmizet“): v. se ze schůzky*
vytrousit se – nenápadně po jednom odejít, vytrátit se, zmizet: lidé se v-li ze sálu*

4.9.6. Extenze varianty (B4) – „prostor: ČÁST PEVNÉ LÁTKY V PEVNÉ LÁTKE, síla: překonání překážky“ (*vykopat, vydolovat*)

Obr. 21. Extenze varianty (B4).

4.9.6.1. Existence – „vytvořit (dutý prostor)“ – *vykopat (jámu)*, *vyrýt (slovo do stromu)*

Děje označené slovesy typu *vykrojit*, *vyříznout* představují situace, kdy se z hmoty odděluje část. Tím v hmotě zůstává dutý prostor různé velikosti a tvaru. K témuž jevu dochází v případech, kdy se vyjmají z pevné hmoty nějaké předměty, např. *vykopat pařeť*. Jinými slovy, tyto děje – přirozeně označované vy-derivátem – lze stejně tak dobře kategorizovat prostřednictvím domény existence, a to jako „vytvořit dutý prostor“, např. jámu, otvor, díru, příkop apod. Rozumí se, že zároveň dochází ke změně hierarchizace situace – v profilu (referentem přímého objektu) tentokrát není oddělená část hmoty, ale naopak prostor, který zůstane po oddělení části v hmotě. Dutým prostorem může být i „prázdné místo“ v ploše, např. cestička vyšlapaná v trávě.

vykopat (jámu)

vybourat 2/2, 2/2 – něco („bouráním vytvořit“): v. okno, v. otvor pro okno
vydřevat – něco do něčeho („vytvořit otvor“): v. otvory do plechu

vydlabat, vydlábnout 3/4 – něco (v něčem, do něčeho), něco („(krátkým) dlabáním vytvořit“): <i>v. díru do dřeva, jamku do země</i> rozděleno na dva významy (v. díru do něčeho a lodičku z něčeho – viz níže)
vydloubat 1/2, vydloubnout 1/2 – něco (v něčem, do něčeho) („dloubáním, dloubnutím vytvořit“): <i>v. důlek do chleba, jamku/y do záhonu</i>
vydřít 0, 4/7 – něco (do něčeho; v něčem; něčím) („dřením způsobit“, „dřením vytvořit“): <i>při odstraňování kaňky v. díru do papíru</i>
vydupat 1/2, 1/3 – něco, něco někde („dupáním vytvořit“): <i>v. cestičku, pěšinu, v. dolíček</i>
vydýchat 0, 2/3 – něco někde („dýcháním vytvořit“): <i>v. na zamrzlém okně kolečko</i>
vyházet 1/5, 0 – házením, vybráním (země) vyhloubit 1: <i>v. jámu</i>
vyhlodat 3/3, 3/3 – něco v něčem („hlodáním n. činností připomínající hlodání vytvořit“): <i>červotoč v. v dřevě četné chodbičky</i>
vyhloubit 1/2, 1/2 – něco („hloubením vytvořit“ nebo prohloubit 1): <i>soused mi v. studnu</i>
vyhrabat 3/4, 3/3 – něco; něco někde („hrabáním vytvořit“): <i>kerťák si v. novou chodbičku</i>
vyhrábnout 4/4 – něco, něco někde („hrábnutím vytvořit“): <i>kluci vyhrábli důlek a začali hrát kuličky</i>
vyhryzat 2/2, 2/3 – (zprav. o zvířeti) něco (v něčem, do něčeho) („hryzáním vytvořit“): <i>mysi v. ly v podlaže díru</i>
vychodit 1/4 1/4 – něco (někde; někudy) („častým chozením vytvořit“): <i>neukáznění chodí v. li v louce širokou stezku</i>
vyjet 6/8, 7/9 – něco, něco v něčem („jízdou vyhloubit, vytvořit“): <i>první lyžař vyjede stopu pro ostatní</i>
vyjezdít 1/2, 1/2 – něco („ježděním vytvořit“): <i>běžkaři vyjezdili krásnou stopu</i>
vyklovat 0, 3/3 – něco (v něčem, do něčeho) („klováním vytvořit“): <i>žlutý v. v káře otvory</i>
vyklovnout 0, 2/2 – něco (v něčem, do něčeho) („klovnutím vytvořit“): <i>žlutý v. v káře otvor</i>
vykopat 1/2, 1/5 – něco („vyhloubit“): <i>v. jámu</i>
vykousat 2/2, 1/5 – něco (v něčem, do něčeho) („kousáním vytvořit“): <i>mysi v. ly díry v pokojíve</i>
vylámat 3/3, 3/3 – něco někde („lámáním vytvořit“): <i>v. chodbu ve skále</i>
vyležet 2/3, 2/3 – něco někde („dlouhým ležením vytvořit“): <i>v. důlek v posteli, v. si pelíšek v seně</i>
vyorat 1/2, 1/2 – něco („oráním vyhloubit“): <i>v. brázdu</i>
vyopálit 4/5, 6/7 – něco do něčeho, někde („žárem vytvořit, např. otvor“): <i>cigaretou dírkou do ubrusu</i>
vypilovat 2/3, 2/3 – něco („pilováním vytvořit“): <i>v. na půle větší zoubky</i>
vyrazit 2/9, 2/9 – něco (někam, do něčeho) („ražením, tlakem vytvořit“): <i>v. díru do zdi</i>
vyřýt 2/3, 2/3 – něco („rytím vyhloubit“): <i>v. brázdu</i>
vyříznout 2/3, 2/2 – něco někam („řezáním vytvořit“): <i>v. vrub do trámu</i>
vytnout, vytít 2/2, 2/3 – něco někde („tnutím vytvořit“): <i>v. šrám v káře stromu</i>
vyřezat 2/3, 2/3 – něco někam („řezáním vytvořit“): <i>v. vrub do trámu</i>
vyseďt 3/4, 2/3 – něco někde („častým sezením vytvořit“): <i>v. dolíček v pohovce</i>
vysekat 4/4, 4/6 – něco (v něčem, do něčeho) („sekáním vytvořit“): <i>v. díru v ledu</i>
vyseknout 2/3, 0 – („seknutím vytvořit“): <i>v. otvor v ledu</i>
vystřílet 4/5, 4/5 – něco někde („střílením vytvořit“): <i>v. otvor ve skále</i>
vyslapat 1/4, 1/5 – něco (někde; někudy) („šlapáním 1 vytvořit“): <i>v. cestu ve sněhu</i>
vytisknout 2/2, 0 – („tlakem, tisknutím vyznačit, vytlačit 7“): <i>v. dolíček v polštáři</i>
vytlačit 7/8, 7/8 – něco někam, někde („tlakem vytvořit (otisk, stopu)“): <i>v. stopu do sněhu</i>
vyvtát 2/2, 2/2 – něco; něco do něčeho („vrtáním vytvořit“): <i>v. díru do dřeva</i>
vyžrat 0, 4/4 – něco (v něčem; do něčeho) (definice chybí): <i>červotoč vyžere ve dřevě chodbičky.</i>
vymlít 4/4, 4/4 – něco („mletím vytvořit, vyhloubit“): <i>voda v. la nové koryto</i>

vybagrovat
vyfrézovat (drážku)
vydusat (si) (pelíšek)
vystát (důlek)

Odstraněním určité části z pevné hmoty (hlína, dřevo) lze získat jak objemný dutý prostor – to je případ uvedeného *vykopat jámu* –, tak plastický (dutý) útvar určitého tvaru: *vyřýt slovo do stromu*. V objektu těchto sloves nestojí tedy samo označení dutého útvaru (*díra, rýha*), ale spíše tvarově definovaná entita – kresba, znak. Jedná se tedy o změnu prominence participantu – nejde o trojrozměrný prázdný prostor, ale o plošný útvar. Tato slovesa jsou kategorizovatelná jako „vytvořit (dutý) grafický útvar do pevné plochy/desky“, což tvoří základ pro další extenze.

vyřýt (slovo do stromu)

„vytvořit grafický útvar v ploše“

vybrousit 2/3, 2/3 – něco na něčem („broušením vytvořit“): <i>v. ornament na skle</i>
vydrápat – něco (někam) („drápáním vytvořit, např. napsat“): <i>v. své jméno do omítky, do desky lavice</i>
vyřýt 3/3, 3/3 – něco někam („rytím vytvořit“): <i>v. kresbu</i>
vyříznout 2/3, 2/2 – něco někam („říznutím vyznačit“): <i>v. monogram do stromu</i>
vyřezat 2/3, 2/3 – něco někam („řezáním vyznačit“): <i>v. monogram do stromu</i>
vyškrábat 3/3, 3/3 – něco (na něco, někam) („škrábáním vytvořit“): <i>v. ornament na kraslici</i>
vytesat – něco (z něčeho, do něčeho; na něco, někde) něco („k tesat 2“): <i>v. nápis do náhrobního kamene</i>
vyleptat 3/3, 3/3 – něco (někam, někde) („leptáním vytvořit“): <i>v. ornament do skla</i>
vypálit 3/5, 4/7 – něco, někomu někam („žárem vtisknout, vpálit“): <i>v. býkoví značku za ucho</i>

4.9.6.2. Existence – „vytvořit grafický útvar v ploše“ – vytetovat (obrázek na ruku)

Konotace sloves typu *vyřýt slovo do stromu* „vytvořit grafický útvar do pevné plochy/desky“ se stává centrálním významem následující kategorie sloves. Způsob vytvoření znaku lze sice i v těchto případech považovat za poměrně výrazné zasažení povrchu – ve srovnání např. referenčním dějem slovesa *napsat* – ale už se nejedná o odstraňování části hmoty povrchu, což byla původní motivace pro použití předpony *vy-*.

vytětovat (obrázek na ruku)

vytlačit 7/8, 7/8 – něco někam, někde („tlakem vytvořit (otisk, stopu)“): *v. titul na hřbet knihy*
vyrazit 2/9, 2/9 – něco (někam, do něčeho) („ražením, tlakem vytvořit“): *v. číslo na známku*
vyděrovat – něco (do něčeho, na něco) („vyznačit údaje do děrného štítku“): *v. údaje na kartu*
vytětovat – něco (někomu; někomu někam) („k tětovat 2“): *v. obrázek na ruku*
vyšít 2/3, 2/3 – něco (na něco; nějak) („šitím vytvořit“): *v. monogram na kapesník*
vyplést 0, 2/3 – něco; něco na něco („vytvořit pletením“): *Zkušená pletářka vyplete i ty nejsložitější vzory.*
vytisknout 1/2, 1/1 – něco („k tisknout“): *v. článek otisknout*

vytkat (gobelín)

4.9.6.3. Rozsah – „zvětšit dutý prostor“ – *vyhloubit (řečiště)*

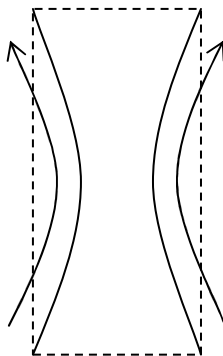
Třetím vy-slovesným typem, který profiluje dutý prostor vzniklý oddělením části od celku pevné hmoty, je následující kategorie sloves. Primárními objekty těchto sloves jsou duté prostory, ovšem tato slovesa neoznačují událost jejich vzniku, ale událost **zvětšení** jejich rozsahu. Tento slovesný typ se následně stává základem pro extendované schéma (srov. níže). Důležitým rysem dějů, označených těmito slovesy, je **obloukový pohyb**, kterým je vybírána hmota, obvykle zem, z prohlubované jámy. Tvar tohoto pohybu je důležitý pro vznik sekundárních významů slovesa *vybrat* (např. *vybrat míček* nebo *žatůčku*) a pro další slovesa odvozená předponou *vy-*.

vyhloubit řečiště (dutý prostor) doména kvantity: odstraněním TR z LM zvětšit dutý prostor

vybrat 5/8, 6/10 – něco („vyhloubit 1“): *v. řečiště*
vyhloubit 0, 1/2 – něco („hloubením prohloubit“): *vodohospodáři v. zanesený příplav*

vybagrovat

Další extendovaný význam v této skupině tvoří nepříliš sémanticky průhledné sloveso *vypasovat oblek*, k němuž lze přiřadit ještě jeden ze sekundárních významů slovesa *vybrat* (*šaty v pase*), tj. **„projmout“**. Tato slovesa označují zúžení obleku při jeho šití tak, aby těsně přiléhal k tělu. Základem tohoto řídkého vyschématu je podle mého názoru vy-slovesný typ *vyhloubit*, který označuje událost „zvětšení, prohloubení dutého prostoru“. Představíme-li si střední partii ženských šatů jako dva proti sobě obrácené oblouky, už se nezdá tak nepředstavitelné označit jejich prohloubení, tj. **zúžení šatů v pase**, pomocí vy-derivátu.

Obr. 22. Schematická představa motivující výběr předpony u slovesa *vypasovat* (oblek).

vypasovat oblek

vypasovat 1/1, 0 – („upravit oblek tak, aby přiléhal k tělu“): *v. oblek v botách*
*vybrat** – *šaty v pase*
*vykrojit** – *vyštrň*

4.9.6.4. Prostor – „absolvovat obloukovou trajektorii“ – *vytočit (zatačku)*, *vykroužit (oblouk)*

Již jsem se zmínila o tom, že součástí představy dějů označených slovesy jako *vyhloubit* nebo *vybrat* je **obloukový pohyb** při odstraňování hmoty **podél stěny** nádoby. Tentýž pohyb lze postřehnout u odstraňování látky z oblé nádoby (*vytrít šlehačku z mísy*, *vyškrábat kaši z mísy*) nebo při vykrajování částí plodin (*vydlabat dýni*, *vykrojit dužinu z melounu*, *vykrojit jádřinec z jablka*). Tento pohyb je navíc provázený **silou působící zevnitř ven**, tzn. excentrickým tlakem působícím na stěnu té které nádoby. Podle mého názoru je právě zkušenostní souvislost mezi předponou *vy-* a pohybem tohoto typu základem vzniku *vy-*sloves odvozených od slovesných základů označujících právě kruhový nebo obloukovitý pohyb.

vykroužit oblouk

absolvovat dráhu obloukovitého tvaru

vytočit 2/5, 2/7 – něco („točením vytvořit“): *v. píruetu*
vyseknout 3/3, 2/2 – frazeol. *v. poklonu* rázně, okázale se poklonit
vytočit 2/5, 1/7 – něco (někde; nějak) („točením projet“): *v. zatačku*
vytočit se 1/1, 1/2 – nějak („změnit na místě, v oblouku svůj směr“): *v. se s vozem (v úzkém prostoru)*
vytočit 1/5, 1/7 – něco („provést obloukovitý pohyb na místě“): *v. trup, vůz*
vykroužit 1/1, 1/2 – něco někde („kroužením vytvořit“ já pohybem vytvořit trajektorii určitého tvaru): *krasobruslař v. na ledě osmičku, letoun v. na obloze spirálu*
vybrat 8/8, 10/10* – něco („zvládnout“): *zatačku* správně ji projet, *míček*

vystrouhnout (poklonu)

4.9.6.5. Existence – „vytvořit plastický útvar“ – *vymodelovat (sochu)*

Konotací sloves typu *vytesat sochu* – které označují děj odstranění vnější části hmoty a tak ve své podstatě „přemístění“ objektu ven – je specifikace v doméně existence, a to „**vytvořit (plastický útvar)**“. Díky ní mohou být pomocí předpony *vy-* odvozena i slovesa jako *vymodelovat*, která neimplikují pohyb zevnitř ven. Opět se jedná o motivační trasu vedoucí k obecnému existenčnímu významu předpony *vy-* (*vytvořit*).

vymodelovat 1/1, 1, 2/3 – něco; něco z něčeho („k modelovat“): *v. figurku*
vytvářet 1/1, 1, 2/2 – něco; něco (z něčeho; nějak; něčím) („zpracovat, vyrobit do urč. tvaru“): *Vytváříme z těsta rohlíčky.*

vyformovat (tvar brože)

vysochat

vyvoskovat (Karla Gotta („vytvořit jeho sochu z vosku“))

4.9.6.6. Figura/pozadí – „učinit viditelným rozsah hranic“ – *vyznačit, vykolíkovat (parcelu)*

Slovesa jako *vytesat sochu* označují děje, kdy udělením tvaru pevné hmotě vznikne předmět. Jedná se vlastně o **ohraničení** části této hmoty. Slovesa následující subkategorie (*vykolíkovat, vymezit* apod.) označují podobně vydělení ohraničené části z bezrozměrného celku. V tomto případě ovšem není tímto celkem pevná hmota, ale spíše plocha, povrch země. Vzhledem k tomu, že také není dost dobře možné ohraničenou část od zbytku plochy skutečně oddělit, spočívá vydělení ohraničené plochy ve **vyznačení jejích hranic**. Stejně jako v případě sloves typu *vytesat sochu* dojde tímto činem zároveň de facto k **vytvoření** daného prostorového útvaru, srov. *vyznačkovat závodní trasu*, *vykolíkovat parcelu* (jako *vystříhnout čtverec*). Tak lze tato slovesa vlastně považovat za dvourozměrnou variantu této zdrojové subkategorie.

Právě způsob oddělení daného plošného útvaru od ostatní plochy – zvýraznění hranic – je aspekt, který sbližuje slovesa této kategorie s *vy-*slovesy definovanými v doméně zraku. Zvýraznění hranic lze něčeho lze interpretovat jak v doméně existence (vytvořit), tak v doméně zraku: „učinit vizuálně dostupným“. Vyznačená trasa je najednou vidět. Na tomto příkladu je patrné, jak jednotlivé schematické představy označované *vy-*deriváty zůstávají stále ve vzájemných souvislostech a jako celek vytvářejí zajímavý představový subsystém (srov. níže).

kauz=S, LM=O

vymežit parcelu, vyznačit trasu

učinit hranice TR v rámci LM viditelnými, tím ho učinit zřetelným, často tím vytvořit nebo získat

*vykolíkovat 1/1, 0 – něco („ke kolíkovat“, „vyznačit kolíky“): v. parcelu, zadržadu
vyznačit 1/2, 1/2 – něco; něco (něčím, někde) („opatřit značkou, označit 1“): v. cestu šipkami
vyznačit 2/2 – vyjádřit graficky: v. postup vojsk na mapě, v. střed červené
vyznačkovat – něco („opatřit značkami, označkovat“): v. závodní trať
vyměřit 1/2, 1/2 – něco („stanovit rozměry“): v. základy
vymežit 1/2, 1/2 – něco („určit hranice“): v. prostor
vytyčit 1/2, 1/2 – něco („vyznačit v terénu“): Tělocvikář v-1 rozměry brázdě.*

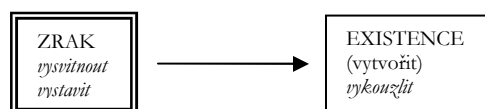
*vykolíkovat
vytyčit
vylajnovat (hráště)*

Představa vydělování určitého rozsahu z celkového prostoru se neomezuje jen na prostor fyzický. Dochází k projekci představy fyzického prostoru do prostoru abstraktního (jakési „psychologické teritorium“):

typ **vyhradit si (práva)**

- vyhradit (si) 1/2 (práva), vyhradit 2/2 (stránku pro zprávy ze světa), vykázat 1/3, 1/3 (služce světničku), vymínit si (část zisku)
- vymezit* 2/2 (úkol, funkci), vytyčit* 2/2, 2/2 (cíl, program)
- vydefinovat

4.9.7. Extenze varianty (C1) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÝ PŘEDMĚT, objevit se, učinit viditelným (vysvitnout)

Obr. 23. Extenze varianty (C1).

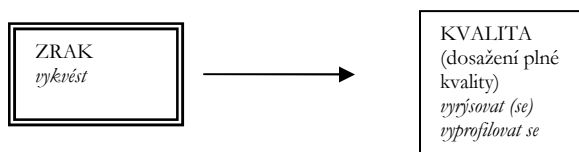
4.9.7.1. Existence – „vytvořit“ – vykouzlit

Součástí naší zkušenosti je souvislost mezi pozorovaným **pohybem** předmětu **ven** z uzavřeného prostoru a pozorovaným **vznikem** nějakého jevu. Lze ji popsat jako zkušenostní korelaci mezi **být vidět – být a nebýt vidět – nebýt** – viditelnost je jeden z hlavních symptomů existence. Zkušenost, že něco existuje, i když to není vidět, je sekundární, je více vědomá, není tak intuitivní (srov. psychomotorický vývoj dítěte – při zakrytí sušenky v určité fázi dítě ztratí zájem, v další fázi vývoje překážku odstraní– ví, že tam je, i když není vidět). Právě tato korelace podle mého názoru určuje výběr prostředku pro perfektivizaci sloves definovaných v **doméně existence**, tj. označujících vznik, tvorbu. Existenční význam patří pravděpodobně k několika obecným významům předpony jako jednotky – budu se jím zabývat v závěru. Zde uvádím jen dvě slovesa, která mají zřetelnou souvislost s významem „objevit se / učinit viditelným“:

vykouzlit

*vyčarovat 1/1, 1/2 – něco, něco z něčeho („čarováním vytvořit, vykouzlit“): poh. v. zlaté peníze, z dýně kočár souvisí s vychovat, vyrůst (o někom z někoho): změna vlastnosti
vykouzlit 0, 1/2 – něco; něco (z něčeho; někde) („vytvořit kouzlem“): pohádkový dědeček v. zážračný batoh*

4.9.8. Extenze varianty (C3) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST PŘEDMĚTU, objevit se (*vykvést*)

Obr. 24. Extenze varianty (C3).

4.9.8.1. Kvalita – „učinit důležité části zřetelnými“ – *vykrystalizovat, vyprofilovat se*

Vizuální vy-slovesa typu (C3) označují děje, při nichž se část nějakého celku skutečně přemísť směrem ven, ale pouze tak, že je tento děj kategorizovatelný jako pohyb ven z hlediska domény zraku, tzn. **část, která předtím nebyla vidět, se objeví**. Často se jedná o projev nějakého vnitřního potenciálu (*vykvést*). Děje následujících sloves jsou **čistě vizuální**, nejde o změnu místa, ale o **změnu viditelnosti, výraznosti** – přesněji lze tyto děje popsat jako změny v doméně **pozornosti** (figura/pozadí). Naše zkušenost se zrakovým aspektem schématu „uvnitř-venku“ způsobuje, že změny výraznosti pojmáme jako pohyb ven, tj. pokud se nějaká vlastnost stane z našeho pohledu „výraznou“, přitáhne naši pozornost, vnímáme ji, jako by se „dostala více ven“. Např. říkáme, že *rysy vystoupily* apod.

Části, které se stanou výraznými, mohou být části nebo **složky charakteristické**. Toho si lze všimnout i u některých sloves fyzických (např. *vykvést* lze kategorizovat také jako „projevit se charakteristickým způsobem“). Pokud se tedy tyto charakteristické složky stanou výraznými, **celek se** jakoby **stane více „sám sebou“**, projeví se ve své pravé podobě, která byla dříve pouze potenciálem. Prominentním participantem je v těchto případech obvykle LM, tedy celek. Události, které tato slovesa označují, lze popsat jako „dosáhnout pravé podoby“ nebo „projevit svůj potenciál“. Toto je podle mého názoru možná motivační trasa pro vysvětlení sloves jako *vyrýsovat se, vyprofilovat se, vykrystalizovat se*. Že zde hraje důležitou roli naše zkušenost s rostlinnými procesy, o tom svědčí sekundární významy sloves *vyzrát* a *vybarvit se*.

LM=S

vyprofilovat se, vyrýsovat se

vykrystalizovat (se) 2/2, 0 – („ke krystalizovat (se)“): *situace (se) v.-la*
vytříbit se 2/2, 0 – („stát se jasným“): časem se vše v.-i
vytříbit se 1/2, 0 – („k *tříbit se*“): jeho vkus se v.-l
vyzrát 1/3, 0* – („(o plodech, semenech) dokonale uzrát“): *ovoce, obilí v.-lo*
vybarvit se 1/2* – dostat příslušnou barvu (o zvířatech, rostlinách) vlivem dospělosti, zralosti: *papoušek se vybarvil, na podzim se listí krásně vybarví*

vyprofilovat se
vyrýsovat se
vystříbit se
vyvrbit se

kauz=S, LM=O

vytáhnout rys tuší, vyrýsovat něco (= učinit důležité části výraznými, viditelnějšími)

vytáhnout 8/11, 12/12 – něco něčím („tahem péra vytvořit“): *Narýsovanou křehčí vytáhneme tuší.*
vystihnout 2/2, 2/2 – něco; něco něčím („přiléhavě vyjádřit“): *v. význam slova, malíř v.-l podzimní náladu* *dostat z toho charakteristické rysy x postihnout (pokrýt)*

vyprofilovat
vyrýsovat
vyspecifikovat

Představa postupného získávání vlastní kvality, postupné krystalizace je podle mého názoru možným zdrojem pro vznik následujících projektovaných sloves, jejichž základy jsou definovány

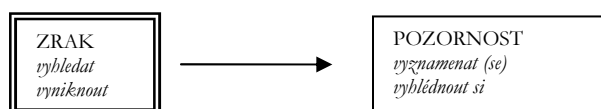
v **doméně komunikace**, jako je *vykorespondovat*, *vykomunikovat*, *vydiskutovat*. Význam těchto sloves lze podle mého názoru shrnout jako „komunikací vyjasnit, učinit zřetelným, explicitním“.

typ **vyjednat schůzku**

- *vyjednat 1/2, 1/2 (termín schůzky, slušné podmínky)*, *vykorespondovat (program konference)*
- *vydiskutovat (názor na základní věci)* (NSČ), *vykonzultovat* (NSČ)
- *vykomunikovat*

4.9.9. Extenze varianty (C4) – zrak: VIZUÁLNĚ NEDOSTUPNÁ ČÁST MNOŽSTVÍ, objevit se (*vyčníknout*, *vyhledat*)

4.9.9.1. Pozornost (figura-pozadí) – „vzbudit pozornost, zaměřit na něco pozornost (vybrat z množství)“ – *vyhlédnout si*, *vyznamenat se*

Obr. 25. Extenze varianty (C4).

O tom, že zrakový aspekt fyzického prostoru slouží také k pojmovému uchopení pozornosti, jsem se již zmiňovala. Můžeme mluvit o jakémsi „**pozornostním prostoru**“, který se skládá z „pole pozornosti“ a okolního prostoru. Fyzický předmět se často dostane do zrakového pole v momentě, kdy se přemísť ven z nějaké nádoby (*vykouknout*), ven z látky (*vynořit se*) a také ven z množství stejných entit. Jinými slovy, pohyb ven má často specifikaci také v necentrální doméně pozornosti – vzbudit pozornost. Na základě této konotace je možné použít vy-derivát pro označení čistě pozornostní události, tj. změny ze stavu „nevnímaný“ na stav „vnímaný“ (*vyčníknout*). V tomto významu se ovšem spojují dvě motivační trasy – také **předmět pohybující se vzhůru nebo umístěný výše** na sebe často přitáhne pozornost. Proto zmíněné sloveso *vyčníknout* může mít jak vazbu odpovídající pohybu ven z množství – *vyčníkl mezi ostatními* – tak vazbu odpovídající pohybu vertikálnímu – *vyčníkl nad ostatními*. Toto sloveso ovšem není primárně definované v doméně pozornosti, jde o sekundární význam prostorového slovesa. Existují ale další vyslovesa, jejichž slovesné základy evokují přímo doménu pozornosti:

TR=S, LM=ADV loc

vyznamenat se

vyznamenat se – něčím; při něčem; v něčem („vyčníknout, proslavit se“): *v. se při záchranných pracích, v bitvě*
vyhrát 1/3, 1/2 – něco; v něčem; nad někým; nad něčím; s někým; nějak („zvíťazit“): *v. v kartách; v. závod, bitvu, spor*

vycajchnovat se
vychytračit (nad zákonem)

kauz=S, TR=O

vyvolit (si)

vybrat (si) 2/8, 1/10 – někoho4, něco (z někoho, z něčeho; mezi někým, mezi něčím; za něj, účelem; za někoho, za něco; jako někoho, něco) („z většího počtu, množství (si) zvolit“): *v. (si) látku na šaty, v. si nevěstu*
vytknout (si) 2/4, 2/4 – něco („stanovit 1, určit 1“): *v. si cíl, v. si něco za cíl*
vyvolit (si) – něco; něco z něčeho; někoho4 (za někoho; jako někoho) („volbou (si) vybrat, zvolit“): *v. si tanečnici; lepší stránku věci*
vyvolat 4/7, 3/7 – někoho4; někoho4 z něčeho („vyzvat ke zkoušení“): *Dneska mě češtinářka asi vyvolá.*
vyhodnotit 1/2, 1/2 – někoho4 („hodnocením vybrat“): *porotci v.-li tři nejlepší účastníky soutěže*
vyhlédnout 2/2, 2/2 – něco, někoho4 někomu („(pohledem) si vybrat 2“): *v. si látku na šaty; v. si kořist, v. někomu nevěstu*
vytypovat – něco; někoho4 („vybrat, určit, stanovit jako (vhodný) typ“): *v. pracovníky pro nějaký úkol*
vylosovat – někoho4, něco („losem vybrat“): *v. výherce, pořadí*
vytáhnout si 11/11, 9/12 – něco („vylosovat, vyjmout“): *v. si kartu*
vyznamenat – někoho4; někoho4 (něčím; za něco) („pocítit vyznamenáním“): *v. nejlepšího žáka*

vyhlídnout, vyexportovat (data z databáze)

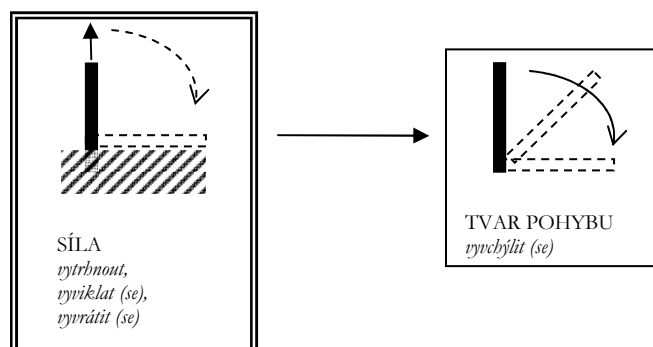
vydělit

(vybrat a odstranit)

vydělit 1/2, 1/2 – něco z něčeho, někoho z něčeho, něco za něj. účelem; pro někoho z něčeho („vyčlenit, oddělit“): v. z celku okrajové jevy
vytknout 3/4, 3/4 – něco před něco („umístit, postavit samostatně před něco“): v. úmítele před závorčku

4.9.10. Extenze varianty (D) – síla: PŘEDMĚT UPEVNĚNÝ V PŘEDMĚTU/V PEVNÉ LÁTCE, zrušit spojení, uvolnit: *vytrhnout, vyvrátit*

4.9.10.1. Tvar pohybu – „vychýlit se ze svislé osy“ – *vychýlit se, vyklonit se*

Obr. 26. Extenze varianty (D).

Slovesa *vyvrátit se* a *vyviklat se* řadím do subkategorie neprototypických centrálních sloves. Jsou to slovesa definovaná primárně v doméně síly, „být uvnitř“ v jejich případě znamená „být upevněn, omezen ve svém pohybu“. Tato jsou mezi ostatními specifická svou konotací týkající se **tvaru pohybu**. V obou případech se jedná o svislý předmět, který tkví spodní částí v zemi. Slovesa pojmenovávají událost vytažení tohoto předmětu ze země, ovšem prostřednictvím charakteristického **výkyvu ze svislé do vodorovné polohy cca o 90°** (*vyvrátit strom*). Tato konotace je podle mého názoru základem nového extendovaného vy-schématu, které se realizuje např. ve slovese *vyklonit se* nebo *vychýlit střelku*. U těchto sloves už není splněna původní prostorová změna „zevnitř ven“, jako je tomu ještě u slovesa *vyviklat se*.

Alternativní interpretace tohoto užití předpony *vy-* je přemístění ven ze standardní svislé polohy. Ta by ale sama o sobě nemohla vysvětlit právě charakteristický tvar pohybu. Také by přicházela v úvahu transformace dráhy pohybu, která se v této souvislosti objevuje u slovesa *vychýlit se (ze směru)* nebo u slovesa *vyhnout se* (srov. A1b: předmět v 1D-nádobě) na jednodimenzionální předmět (*vychýlit se, vyklonit se* o střelce, o člověku). Přikláníla bych se ale spíše k prvnímu vysvětlení, protože i z hlediska etymologického se představa vychýlení z dráhy jeví jako sekundární (metaforická) – časově starší je jistě představa změny polohy předmětu (srov. *schýlit se, nachýlit se* apod.)

TR= S

vychýlit se

vyklonit se – odněkud; někam („(skloněním) se vychýlit přes okraj ven“): v. se přes zábradlí
vychýlit se – z něčeho; někam („změnit pův. polohu“): v. se z rovnováhy; magnetická střelka se v-la ;
vyvrátit se 1/2, 0 – („vychýlit se z pův. polohy, směru“): otáčet se, dív se mu kerě nev-l
vyvrtnout se 1/1, 0 – (chybí definice i příklad)

vyvrknout

LM= S, TR=O

vyvrátit hlavu

vyvrátit 1/5, 1/5 – něco; něco (někam; někomu) („prudce vychýlit z původního směru, polohy“): *v. hlavu nazad*
vyvrtnout (sí) – něco („vyvrátit (z pův. polohy kloubu), zvrtnout“): *v. si prst, kotník*
vychýlit – něco z něčeho („způsobit změnu pův. polohy“): *v. jazýček na váze, hlavu*
vyklonit – něco (část svého těla) (odněkud, nějak) („vychýlit ven“): *hlavu z okna*

vykývnout
 vyvrknout

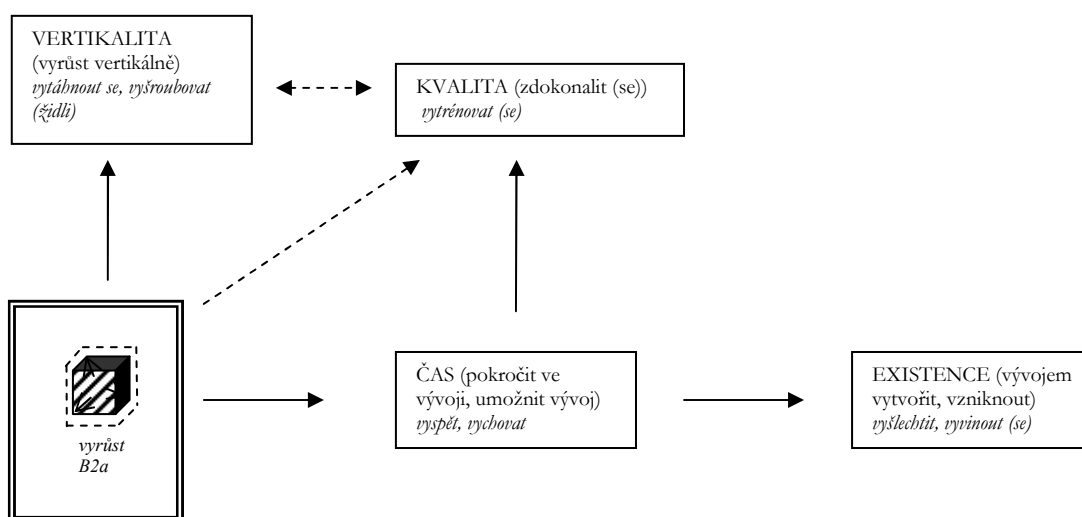
kauz=S, TR= O

vychýlit něco

vyvrátit 2/5, 2/5 – něco; něco z něčeho („prudkým nárazem vytrhnout ze základů“): *v. plot, strom*
vychýlit – něco z něčeho (způsobit změnu pův. polohy): *v. jazýček na váze, střelku*

vykývnout

4.9.11. Extenze varianty (E1) prostor: REFLEXIVNÍ 3D-PŘEDMĚT, síla: posunutí překážky

Obr. 26. Extenze varianty (E1).

4.9.11.1. Vertikalita – „zvětšit (svůj) vertikální rozměr“ – vytáhnout se, vyšroubovat (židli)

TR=S

vyrůst

„zvětšit svůj vertikální rozsah směrem vzhůru“

vyrůst 1/1, 1/8 – (o živých organismech) nějak („k růst 1-4, 6“): *chlapec, stromek v-1 za rok o 5cm; v. ze šatů; v. do krásy stát se krásným; - v. ve městě; - na záhonu v-1 plevel; v. vytáhnout se* 3/5, 0* – („vyrůst“): *děvče se za rok v-1o*
vypnout se 2/3, 2/3 – nějak („napřímít se, vztyčit se“): *v. se na špičky*
vykynout – ke kynout 1: *dát těsto v.*
vytáhnout se (na špičky)

kauz=S, TR=O

vyšroubovat (židli)

„zvětšit vertikální rozsah TRu směrem vzhůru“

vyšroubovat 2/3, 2/3 – něco nějak („šroubováním posunout do výše“): *v. otáčecí židli*

Také události označující zvětšení rozměru (vertikálního) mohou být zdrojem pro konceptualizaci událostí v dalších doménách. Tato představa může sloužit např. pro konceptualizaci **sebeprezentace člověka v kolektivu**. Některý člen skupiny chce zvýšit svoji prestiž, proto se snaží být vnímán jako hodnotnější. Větší hodnota je metaforicky znázorňována jako větší rozměr, resp. vyšší výška: *vytahovat se, vychloubat se*.

4.9.11.2. Čas – „pokročit ve vývoji“ – *vyspět*

Sloveso *vyrůst* je sice relativně osamocené ve svém významu, o to více je ale kognitivně význačné – představuje základní označení obrazu vývojové změny, tak jak je součástí naší zkušenosti. Jinými slovy, růst dítěte, ale také růst zvířat a rostlin tvoří základ naší zkušenosti z **vývojovými změnami v čase**. Jak jsem již zmínila, toto sloveso je primárně definováno v doméně prostoru (směr ven a nahoru), ale necentrálními doménami jeho „matrice“ jsou také domény **vývoje** a **kvality**. Jejich prostřednictvím může představa růstu motivovat užití předpony *vy-* ve spojení se slovesnými základy definovanými v těchto doménách:

vyspět

pokročit ve vývoji

vyspět 1/2, 1/2 – někdy, někdy nějak („dospět 3“): *v-l dítě než jeho spolužáci*
vyvinout se 2/2, 2/3 – nějak; na něčem; v někomu; v něčem („dospět na určitý stupeň vývoje“): *chlapec se dobře v-l vyspěl*
vyzrát 1/3, 0 – („o plodech, semenech) dokonale uzrát“): *ovoce, obilí v-l*

vychovat

umožnit vývoj, poskytnout podmínky pro vývoj

vychovat 1/2, 1/2 – někoho4 („zajistit (zdárný) vývoj (mladého člověka)“): *v-la tři děti*
vychovat 2/2, 2/2 – někoho4, někoho4 z někoho, k něčemu, pro někoho, nějak, v někomu („výchovou dosáhnout zformovat“): *v. z dítěte řádného člověka*
vypílat 1/1, 0 – s těžkostmi, pracně vychovat, vypěstovat: *v. dítě z nejbližšího*
vysest 4/4, 1/3 – (o ptácích) někoho4 („seděním na vejcích způsobit vylíhnutí (mláďat)“): *v. kuřata*

4.9.11.3. Kvalita – „zdokonalit (se)“ – *vytrénovat (se)*

vyspět, vycvičit se

zdokonalit se

vyspět 2/2, 2/2 – nějak („pokročit 2, zdokonalit se“): *rozumně, politicky v. vyrůst, vyzrát*
vycvičit se – v něčem; v něčem někde („cvičením se zdokonalit“ – já): *v. se v zábranářství, ve hře na klavír, v cizích jazycích*
vyškolit se – v něčem; k něčemu; na někoho („vycvičit se, vycvičit se“): *odborně se v.*
vyučit se – někým; něčemu; někde; u někoho; hovor na někoho; něco („získat odb. znalosti v učebním oboru“): *v. se řemeslo, řemeslu, švadlenou*
vypracovat se – na někoho, na něco; z někoho na někoho; mezi někoho; někam („prací dosáhnout odbornosti, úspěchu“): *v. se na vynikajícího odborníka*
vyzrát 2/3, 1/2* – v někoho („o člověku) tělesně dospět; kníž. duševně (zprav. umělecky) vyspět“): *v. v ženu, v. v skutečného umělce*

vyzpívat se – zpíváním se zdokonalit, najít svůj styl
vyhrát se – hraním se zdokonalit, najít svůj styl (také o nástrojích)
vypsat se – psaním se zdokonalit (u spisovatele) – najít svůj styl

vyučit, vytrénovat

zdokonalit

vyučit – někoho4; někoho4 (někým; něčemu) („poskytnout odb. znalosti v učebním oboru“): *v. bocha kominikem*
vytrénovat 1/1, 1/2 – někoho („k trénovat“): *v. mužstvo*
vycepat 1/1, 1/2 – někoho4; někoho4 (k čemu, aby) („hovor. expr. (tvrdě) vycvičit, vychovat 2“): *chce v. z kluka slušného člověka; v. žáky*
vycepat 1/1, 2/2 – někoho4 z někoho („hovor. expr. (tvrdě) vycvičit, vychovat 2“): *chce v. z kluka slušného člověka vytesat? vybrousit?*
vycvičit – někoho4; něco; někoho4 (v něčem; k něčemu); něco (v někom, někde) („dovést někoho k získání tělesných nebo duševních dovedností a znalostí“, „cvičením zdokonalit“, *k cvičit 3*): *v. vojáky, v. si paměť*
vyškolit – někoho4; někoho4 (v něčem; k něčemu; pro něco; na někoho) („ke školení“): *v. pracovníky*

vydrezírovat (někoho)

I když je podle mého názoru možné vysvětlit motivaci předpony takto, neznamená to, že nemohou existovat další motivační souvislosti, které potvrzují smysluplnost výběru právě této předpony. Každý mluvčí může ve svém vlastním individuálním sémantickém systému preferovat jiné z nich. Je známým faktem, že i pedagogičtí pracovníci se liší v konceptualizaci své práce. Někteří ji vnímají jako proces

„vkládání znalostí **do** žáků“, srov. výrazy jako *nalejvárna*, jiní naopak jako snahu „dostat z žáků jejich přirozené schopnosti“, pomoci jim projevit to nejlepší (srov. *Výborný učitel vyřeší z žáků nečekané výkony*, SVS, s. 463). Proto např. kategorie sloves typu *využit* a *vychovat* mohou být vnímány navíc v následujících souvislostech, tj. prostřednictvím těchto zdrojových představ:

„d. procesem vyučit, vychovat“

1) **posunout směrem nahoru**: vzděláním vzrůstá společenská prestiž, člověk stoupá na společenském žebříčku (srov. *využit se na švadlenu*, *vystudovat na právníka*)

2) **zvětšit duševní „rozměr“, tj. zvýšit hodnotu**: souvislost mezi rozměrem a hodnotou je zřetelná např. ve slovese *vytahovat se*, slovesa jako *využit* mohou být vnímána jako mentální protějšky ke slovesu *vykrmit*

3) **vybavit potřebnými znalostmi, tj. naplnit**: tato konceptualizace je zřetelná např. ve slovese *vyškolit*

4) **vyladit, vyříbit**: odstranit vady, vylepšit

5) **vytvořit, vybrousit**: tato konceptualizace se projevuje ve vazbě *vychovat z dítěte řádného člověka* – dítě je tak vnímáno jako jakýsi surový materiál, v původním stavu nedokonalý, který je teprve následně (často vnějším tlakem) zdokonalován (srov. *vycepovat*)

6) **vyseďt, vychovat**: slovesnými základy těchto vy-sloves jsou slovesa v podstatě stavová (*sedět, chovat*) a evokují představu ochrany, vytvoření **stavu bezpečí**, podmínek pro vývoj, spíše než „popohánění“ nebo regulování vývoje; je zajímavé, že ve specifčnosti vztahu mezi předponou a slovesným základem (sémantický konflikt) se paradoxně velice výstižně odráží specifčnost této činnosti; proto také není snadné najít přesnou konkrétní zdrojovou představu

7) **působit tlakem zevnitř** tak, aby bylo dosaženo **plného tvaru** (srov. *vyčpat, vypnout*)

8) **gramatikalizované** čistě vidové *vy-* ve významu dosáhnout úplnosti, úplného cíle procesu (*vykonat*)

4.9.11.4. Existence – „vývojem vzniknout, vytvořit“ – *vypěstovat*

Konceptualizace, kterou jsem uvedla pod číslem 5), může být základem pro vznik sloves jako *vyvinout* (*nový produkt*), *vyšlechtit*, *vypěstovat*. Ale je pravděpodobné, že zde hrají roli ještě další představové zdroje, např. metaforická konceptualizace času, ale také obecný existenční význam předpony (*vytvořit*). U slovesa *vypěstovat* navíc existuje souvislost přímo se slovesem *vyrůst* v jeho významu „přemístit se ven ze země“.

vyvinout

vytvořit

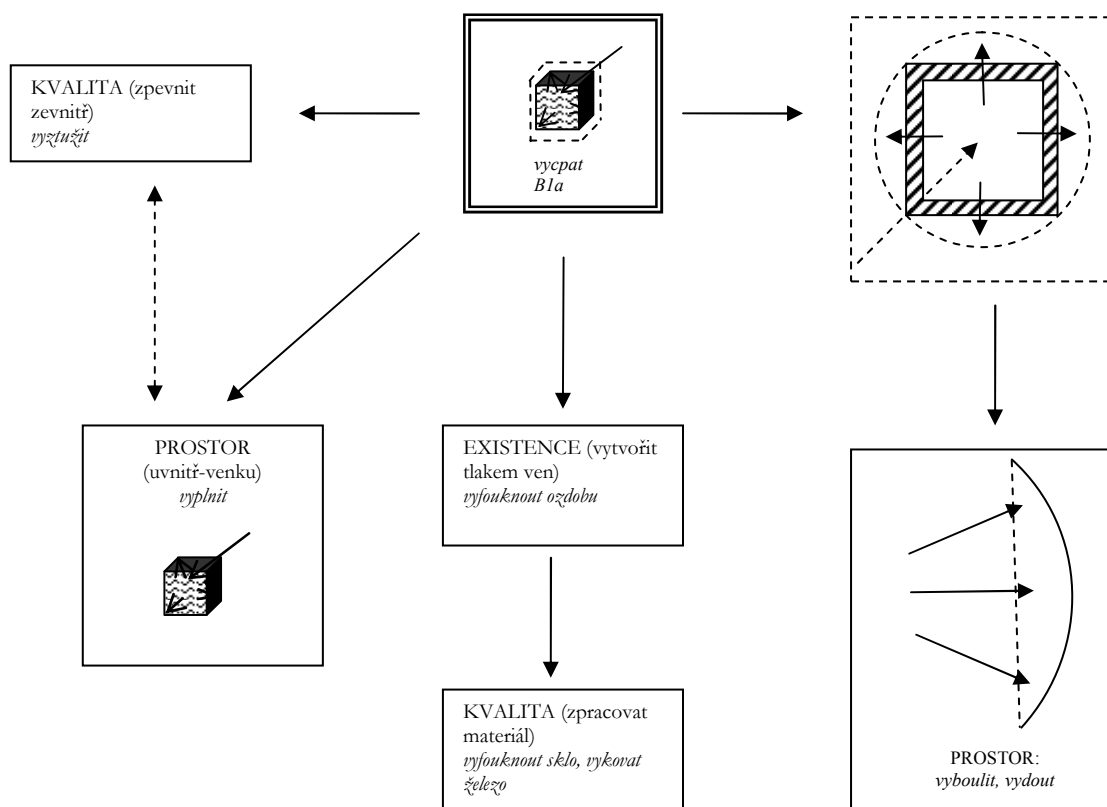
vyšlechtit – něco, někoho4 (o zvířeti) („k šlechtit“): *v. novou odrůdu brambor*
vypěstovat 1/2, 1/2 – něco, někoho (o zvířeti) („pěstováním způsobit zdárný vývoj“): *růže, novou odrůdu*
vyvinout 2/2, 2/2 – něco („navrhnout, vytvořit a zkouškami ověřit“): *v. nový typ auta*
 (NSČ) *vyklonovat* – něco, někoho („genetickými zásahy (klonováním) vytvořit, získat, naklonovat“): *ředcům se podařilo vyklonovat geneticky totožná selata*

vyvinout se

vzniknout

vyvinout se 1/2, 1/3 – z někoho; z něčeho; nějak; mezi někým („postupně vývojem vzniknout“): *ptáci se v-lí z plazů* – zatím je to asi jediný případ významu „vznik“, možná se k němu přidá něco jako *vykryštalizovat*

4.9.12. Extenze varianty (E2) – prostor: REFLEXIVNÍ 3D-NÁDOBA, síla: posunutí překážky (vytáhnout, vycpat)

Obr. 27. Extenze varianty (E2).

4.9.12.1. Prostor (změna tvaru) – „vytvořit oblínu“ – *vyboulit se*

Událost **změny tvaru nějaké nádoby vlivem vnitřního tlaku jejího obsahu** je standardní součástí naší zkušenosti. Jedná se často o nádoby z tvárného materiálu, mezi ně spadá také oblečení. Typickým případem je situace odjezdu na dovolenou, kdy se snažíme dostat co nejvíce věcí do zavazadla – kufru, tašky nebo batohu. Pokud tlak působí **zevnitř** rovnoměrně po celé ploše, stávají se původně „ploché“ nádoby **oblými** (sáčky, pytle, tašky). Tato necentrální tvarová specifikace těchto událostí je podle mého názoru základem nového vy-schématu s čistě tvarovým významem „**změnit (svůj) tvar z rovného na oblý**“. Členy této subkategorie jsou i slovesa, v jejichž objektu stojí pojmenování rovného předmětu, plochy, např. *plachta*. Nejde tedy už o směr ven, pouze o tvarovou změnu.

S=ref TR

vyboulit se (o plachtě) „změnit samovolně tvar z původního rovného na oblý“

vyboulit se 2/2, 1/1 – někomu někde („obloukovitě se prohnout ven“): *plachta se vřemem v-la, kalboty se v. na kolenou*
vydout se 1/1, 0 – („nafouknout se 1, vzdout se“): *plachta se v-la*
*vyklenout se 1/1, 1/1*¹⁶⁶ – někde; někomu („obloukovitě se ohnout, ke klenout se“): *starým lidem se vyklenou zádá*

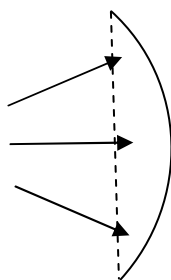
vyhrbit, vyvrásnit

¹⁶⁶ *vyklenout se* – někde (o obloukovitém útvaru: „objevit se“, ke klenout se, obloukovitě se rozložit: *na oblož se v-la duha V/T* zajímavý případ, kdy objevení předmětu obloukovitého tvaru vzbuzuje pocit, že tento předmět ke svému výslednému tvaru dospěl přechodem z původního tvaru rovného (srov. *plachta se vyboulila, vydula*). Jde o další případ *dynamizace statického jevu*. Člověk jako by vnímal v tom oblouku to napětí. Souvisí to s *vycpat boty papírem, ptáka*. Musí tu jít o **zkušenost s obloukovitými tvary, často vznikají tak, že se nějaký prostor naplní úplně k prasknutí** (i když původně je hranatý nebo plochý): pytel, břicho, oblečení, balón. Vždy tu je excentrická síla, tlak nějaké látky, působící zevnitř ven na všechny body plochy stejně, která vychyluje takoveto předměty z jejich ploché podoby, a to do podoby rovnoměrně oblé, zřejmě je tomu tak i u klenby: laická představa, nějaká vertikální a zároveň excentrická síla ji musí držet ve výšce, jinak by se zřítla

kauz=S, O= ref TR

vydout plachtu (o větru) „změnit tvar předmětu z původního rovného na oblý“

vyboulit 0, 1/2 – něco („vydout, vytvořit boule“): *vitr v. plachtu, v. koleje, sluneční žár v. plastovou reklamní tabuli*
vydout – něco („nafouknutím zvětšit objem něčeho, nafouknout“): *plachtu (o větru)*
vyklepat 3/3, 4/5 – něco („úderý nástroje opravit“, já: upravit do původního tvaru): *automechanik zručně vyklepal naražený blatník*
lidské tělo:
vypnout 3/3, 3/3 – něco (o hrudi, prsou) („napětím svalů vyklenout“): *v. hrud, prsa*
vydout – něco („nafouknutím zvětšit objem něčeho, nafouknout 1“): *v. l tváře*

Obr. 28. Schematická představa motivující výběr předpony u sloves typu vydout (plachtu).

4.9.12.2. Existence – „vytvořit tlakem zevnitř ven“ – *vyfouknout (ze skla ozdobu)*

Při vytváření předmětů z materiálů různých typů je možné postupovat mnoha způsoby. Ve spojitosti s předponou *vy-* jsme se již setkali např. s *vykrajováním, vyřezáváním* tvarů z materiálů. Další možností je právě působením silou zevnitř. To je případ slovesa *vyfouknout (ozdobu ze skla)*. Prostorová specifikace – směr zevnitř – je splněna a navíc má toto sloveso konotaci „**činností vytvořit**“. Je to další z motivačních tras pro obecný existenční význam předpony *vy-*, který je zřetelný např. v samotném slovese *vytvořit* nebo v některých jeho hyponymech, u nichž nelze nalézt jakoukoliv jinou motivaci užití této předpony (*vykovat vrata*).

vyfouknout ze skla ozdobu „vytvořit z látky věc“

vyfouknout 3/4, 2/3 – něco („fouknutím vytvořit, zformovat“): *sklář vyfoukne za minutu 10 ozdob*
vyfoukat 0, 2/4 – něco; něco něčím („foukáním vytvořit“): *sklář vyfoukal několik skleněných zvířátek, v. útes*
vykovat, vykout 1/1, 2/2 – něco („kováním vytvořit“): *v. podkornu ukovat*
vytepat 1/1, 2/2 – něco („k tepat 2“): *v. náramek*
vytvářovat 1/1, 1, 2/2 – něco; něco (z něčeho; nějak; něčím) („zpracovat, vyrobit do urč. tvaru“): *v. karosérii*
vyválet 2/2, 2/3 – něco z něčeho („válením vytvořit“): *v. z těsta placku*
vylišovat 2/4, 2/4 – něco („lišováním vytvořit“): *v. miskou, plech*
vykroužit 0, 2/2 – něco („kroužením vytvořit“): *brnčíř v. l objemný džbán*

4.9.12.3. Kvalita – „zpevnit oporou působící zevnitř“ – *vyzdít, vyztužit*

Dějová představa, kterou označuje sloveso *vyčpat* je možným motivačním zdrojem také dalšího extendovaného vy-schématu, které se realizuje např. ve slovese *vyztužit*. Když vyplňujeme nějakou tvárnou nádobu (plyšového medvídku) nějakou náplní, smyslem je poskytnout této nádobě **vnitřní oporu**, tak aby byla pevná a držela svůj náležitý tvar. Též lze u jiných typů nádob dosáhnout tak, že se dutý útvar opatří vnitřní pevnou kóstrou. Jejím smyslem je **vytvářet excentrický tlak** a udržet dutý prostor v původním tvaru.

vyztužit něco něčím

vyztužit – něco; něco něčím („učinit tuhým, ztuhit, zpevnit výztuží“): *v. lince škerobem, dílní chodbu betonem*
vyzdít 2/2, 1/2 – něco („zdívkou upevnit“): *v. tunel*
vypérovat 1/1, 1/2 – něco („opatřit pery 3“): *dobře v. vůz vyztužit*

vypružit

Tato slovesa poskytují zdroj pro představu vytváření opory v abstraktní doméně (srov. metaforu TEORIE JSOU BUDOVY): *vyargumentovat* (nářory, problém, návrh, správnost svého rozhodnutí).

4.9.12.4. Kvalita – „zpracovat materiál“ – *vykovat železo*

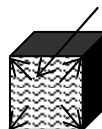
Vytváření předmětu z materiálu je možno alternativně pojmout jako zpracovávání materiálu. Jedná se pouze o posun centra pozornosti z jednoho participanta situace na druhého, změnit hierarchizaci situace. Tak je tomu i zde.

vytvářovat plech

„tlakem zevnitř zpracovat materiál“

<i>vytvářovat 1/1, 0 – („k tvarovat“): v. plech, sklo</i> <i>vyfouknout 2/4, 0 – („fouknutím zformovat“): v. sklo na určitý tvar</i>

4.9.12.5. Prostor – „naplnit nádobu obsahem v celém objemu“ – *vyplnit*

Následující vy-slovesa představují kombinaci excentrického významu předpony s základovými slovesy označujícími umístění látky do nádoby. V těchto případech tedy **síla působící zevnitř nepřekonává hranici nádoby, neposunuje ji** ani na ni nevytváří tlak – její vektor je hranicí nádoby ukončen. Jedná se o variantu konceptuálního schématu SÍLA, kterou Johnson označuje jako BLOCKAGE.

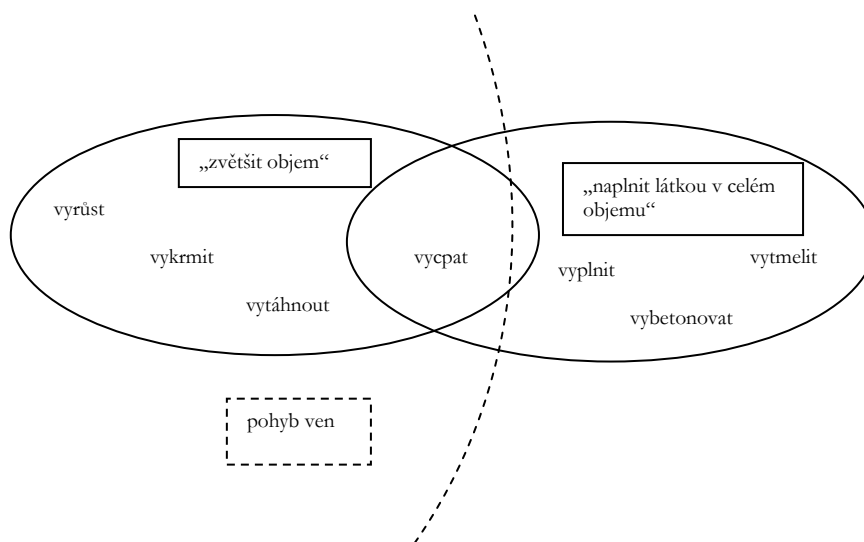
Pro vznik tohoto extendovaného významu předponového schématu podle mého názoru existují následující dvě vysvětlení.

Jedním z nich je „shift předpony“, tedy situace, kdy se předpona integruje se slovesem, s jehož prostorovou představou (scénou) není kompatibilní. Výsledkem je modifikace prostorové představy předpony tak, aby koherentní představa mohla vzniknout. Tak se situace může jevit z hlediska vnímatele takového slovesa. Z hlediska tvůrce jde o výběr předpony pro perfektivizaci daného slovesa. Mluvíci může mít v úmyslu zdůraznit moment zaplnění všech míst, tj. celého objemu včetně periferních částí. Pro představové schéma **centrum-periferie** v češtině neexistuje samostatná předpona a excentrický význam předpony *vy-*, i když spojený se schématem nádoby, může být vhodným představovým zdrojem. Pokud bychom situaci pojali takto, dala by se popsat jako vztah transformace mezi schématem „uvnitř-venku“ a schématem „centrum-periferie“.

Já se však přikláním k interpretaci „reanalytické“. Při reanalýze v případě předpony dochází k tomu, že část realizací určitého významu již integrovaného v síti vykazuje určité schematické rysy, které jsou změnou prominence v rámci představy přisouzeny předponovému formantu (předponě nebo předponovému schématu). Pokud chceme posun významu popsat jako reanalýzu, musíme najít takové realizace, jejichž referenční děje je možné pojmout jak prostřednictvím původní schematické představy spojené s předponou (v tomto případě prostřednictvím představy pohybu ven), tak pomocí cílové schematické představy, kterou je zde pohyb látky do nádoby, tzn. naopak dovnitř.

Hledáme tedy vy-sloveso, které je zároveň pohybem ven a zároveň pohybem dovnitř, a tvoří tak průnik těchto dvou subkategorii v motivačním řetězci (srov. „rodinné podobnosti“). Podle mého názoru je tímto slovesem např. sloveso **vyčpat**. Je členem subkategorie kauzativních sloves typu *vytáhnout svetr*, *vyšlápnout boty* apod., které označují zvětšení objemu nádoby působením síly zevnitř. Jako taková je tato subkategorie realizací centrálního významu – zvětšení objemu je jeho neprototypickou variantou. V rámci této subkategorie je sloveso *vyčpat* specifické tím, že **silou, která způsobuje zvětšení objemu nádoby, je obsah této nádoby, látka, která je do nádoby přidávána**. Jedná se o případy, kdy je nádoba z tvárného materiálu (něco podobného jako pytel, vak) a její obsah je relativně pevný (sláma, piliny apod.). Pohyb hranice nádoby ven je tedy přirozenou motivací pro výběr předpony *vy-* u tohoto slovesa. Zároveň ovšem lze tuto dějovou představu snadno rehierarchyzovat. Prominentním aspektem již nemusí být pohyb

nádoby ven („plněním zvětšit“), ale naopak pohyb látky dovnitř („naplnit“). Tento nový schematický aspekt se pak může asociačně spojit s použitým formantem a tím vznikne extendované schéma nového významu **„naplnit látkou v celém objemu“** (srov. obr. 29). Může se zdát, že toto sloveso je příliš osamocené na to, aby mohlo samo o sobě způsobit změnu významu slovo tvorného formantu. Uvážíme-li však, v jakých mnoha běžných situacích hraje (nebo v minulosti hrál) proces „vyztužení“ měkké nádoby nějakým pevnějším materiálem roli, myslím, že tuto interpretaci můžeme považovat za přijatelnou. Vzpomeňme na peřiny, slunníky, plyšové hračky a loutky, vycpávky v oděvech, mokré boty, zvířata v muzeu apod.

Obr. 29. Reanalýza předponového schématu: „zvětšit objem“ – „naplnit látkou v celém objemu“.

Tímto významovým posunem vzniklo ovšem nové vy-schéma implikující stejně jako centrální význam konceptuální schéma „uvnitř-venku“. Jak se ukazuje, je tato subkategorie v polysémním systému předpony *vy-* dosti významná. Množství sloves, která jsou členy této subkategorie, se sice nedá ani zdaleka srovnat s množstvím sloves centrálních, ale zajímavé je množství extenzí (a také metaforických projekcí), která na základě tohoto již extendovaného schématu vznikají. Významy extendovaných schémat založených na představě „naplnit nádobu látkou v celém objemu“ tvoří relativně **samostatnou skupinu**, která na první pohled nemá zcela nic společného s extendovanými významy založenými na významu centrálním. **Celkový rozsah schematických představ vyjadřovaných vy-slovesy je v konečném důsledku tak velký a rozmanitý, až nesourodý**, že se zdá jediným společným rysem změna vidu.

vyhřát se

vyhřát se – někde („přijmout (hodně) tepla“): *v. se na sluníčku*

vyplnit (jámu pískem)

vyplnit 1/4, 1/4 – (někdo) něco („učinit prostor plným, zaplnit 1, naplnit 1“): *v. jámu pískem*
vybetonovat – něco („opatřit vrstvou betonem“): *v. základy*
vycpat 2/2, 1/1 – něco, někoho4 (o zvířeti); něco něčím („spaním vyplnit, zaplnit 1“): *v. škrty mechem, tmelem ucpat*
vycementovat – něco („opatřit cementem“): *v. spáry mezi dlaždičkami*
vylít 0, 3/4 – něco něčím („lítím vyplnit“): *Zedník vylil spáry betonem*
vyzdít 1/2, 2/2 – něco; něco z něčeho („zdívkou vyplnit (prostor)“): *v. základy*
vyplavit 3/3, 3/3 – něco („zaplavit 1, zatopit“): *roda v-la sklop*
vytopit 1/2, 1/2 – něco, někoho4 („zalit vodou, zatopit“): *v. někomu byt*
vyhnojit 1/1, 0 – dobře pohnojit: *v. pole*
vyhřát 1/2, 1/2 – (někdo/něco) něco; něco (nějak, něčím) („učinit (hodně) teplým“): *já: „vyplnit teplem“: v. pokoj; mírně v. troubu*
vytopit – něco (něčím; nějak) („topením vyhřát n. rozehrát“): *dobře v. byt; neos. v. sále je v-no*

vykytovat
vyplombovat

vytemperovat
vytmelit

vypěchovat (mezgeru betonem)

4.9.12.6. Metaforické projekce extendovaného schématu *vyplnit* „naplnit nádobu obsahem v celém objemu“ – *vyslyšet, vyzpívat, vybavit, vyšít, vystrojít se, vyšlehat*

U následujících slovesných kategorií se podle mého názoru aktivizuje metafora, která by se dala popsat jako „**plán je nádoba, realizace je naplnění nádoby**“. Ta se objevuje v kontextech jako *splnit, vyplnit slib, přání, naplnit své plány*. U následujících sloves se nejedná o plány, ale o předpokládaný ideální průběh, očekávání. *Vyzpívat tón* nebo *vytancovat figuru* znamenají plně uskutečnit, tak jak je třeba.

typ *vyslyšet (přání)*

- *vybovět* 1, 2/2 (*někomu, prosbě*), *vyslyšet* 1, 2/2, 1/1 (*přání, prosebníka*)
- *vyplnit** 4/4, 4/4 (*slib, přání rozkaz*)

typ *vyzpívat (vysoké C¹⁶⁷)* (realizovat plně)

- *vypsát* 3/6, 3/6 (*jméno hůlkovým písmem, číslo slovy*), *vypracovat* 2/3, 2/3 (*krejčí sako dobře v.-l*), *vyzpívat* 2/3, 2/3 (*vysoké C*)
- *vytancit, vytancovat* (*taneční figuru*), *vyformulovat* (*zdůvodnění pro vyznamenání*), *vymakat* (*vylepšit*)

Vztah mezi očekáváním a realizací, tj. mezi potencialitou, možností a následnou realizací, **naplněním této možnosti**, lze najít také u sloves tří dalších typů, a to typu *vybavit (se/něco) něčím, vyzdobit (se/něco) a vyšupat někoho*.

Představme si situaci, kdy máme před sebou prázdný prostor nového bytu. Je to potenciál pro příjemný a pohodlný život, ale aby skutečně sloužit, je nutno tento potenciál **realizovat, naplnit**, tzn. tento byt *vybavit nábytkem* apod. Podobně jsou motivována slovesa *vybavit se, vyzbrojit se* – také jde o to doplnit celý rozsah potenciálu. Představa dosažení hranice potenciálu vynikne, pokud srovnáme slovesa *vyzbrojit armádu* a *ozbrojit armádu*. Představa, kterou evokuje sloveso *vyzbrojit armádu*, není příliš vzdálená představě označené slovesem *vybnojit (pole)* – ten rys, v němž dochází k rezonanci mezi těmito dvěma dějovými představami, je „obohatit, jak jen to lze, naplnit potenciál“.

typ *vybavit kancelář:*

- *vybavit* 1/2, 1/5 (*stavbu ústředním topením*), *vyzbrojit* 1/2, 1/2 (*armádu*), *vyživit* (*organismus*), *vytížit* (*auto*)
- *vybnojit* 1/1, 0 (*pole*)

Na tuto kategorii sloves přirozeně navazuje kategorie následující, tj. slovesa typu *vyzdobit (se) něčím*. Možnou interpretací je zde opět představa, že každý předmět má jistý **potenciál, prostor, v jehož rámci může být** tentokrát „**vylepšen**“, **vyzdoben** (vybaven pro prezentaci). Předpona *vy-* může být v těchto slovesech motivována právě představou, že se tento potenciál beze zbytku **naplní** (využije).

K tomu, že tato předpona zde působí zcela logicky a pravidelně, přispívá (na rozdíl od sloves předchozích) i skutečnost, že činnosti označované těmito slovesy mají za cíl **zvýšit vizuální výraznost předmětu** – aktivizuje se tu tedy i aspekt „vizuální signál působící ven – do okolí“, který můžeme najít např. ve slovesech *vyjímat se, vypadat* nebo také *vyzařovat*. Ve všech případech původce děje počítá s tím, že jeho dílo bude vnímáno dalšími lidmi – vzniká tady také souvislost se slovesy typu *vystavit*, jejichž význam je „ukázat navenek“, „prezentovat“:

typ *vyšít ubrus:*

- *vyšít* 1/3, 1/3 (*ubrus*), *vyštepovat* (*límeč*), *vymalovat* 4/4, 0 (*kraslici*), *vyzdobit* (*okna praporeky, stěnu freskami*), *vyšperkovat* 0, 1/1 (*projev populistickými frázemi*), *vystrojít* 2/3, 2/3 (*vánoční stromček*)
- *vydekorovat, vykrášlit, vyšafírovat*,

¹⁶⁷ Nejedná se zde o vertikality, protože to lze říci i o hlubokém tónu.

typ **vystrojit (se)**:

- *vystrojit (se) 1/3, 1/3 (na schůzku), vyšňořit (se) (na ples), vymódit*
- *vyšvihnout* 3/3, 3/3 – někoho4; nějak („vystrojit 1, nastrojit 4“): v-l se podle poslední módy*
- *vyfešákovat, vyfiknout, vybaštrošit, vymustrovat, vyparádit, vyštafírovat*

Naplnění potenciálu poněkud jiného typu lze pozorovat ve významu následujících sloves. Jedná se o typ málo zastoupený, přesto ho lze podle mého názoru přiřadit k tomuto představovému zdroji. O tom, že se může jednat právě o **naplnění** jakéhosi „**vjemového potenciálu**“ svědčí rys „důkladně“, který je uvedený ve slovníkové definici, ale také ve vyjádřeních typu *co se do něho vejde*, kde je patrná projekce „způsobit vjem“ je „dát“ (*já ti dám co proto, dostaneš ránu ...*). Lze sem zařadit – kromě několika vulgarismů označujících sexuální akt – tato slovesa:

typ **vyšlehat (někoho)**:

- *vyšlehat 1/1, 1/2 (děvče, děvčeti), vyšupat (někoho)*
- *vymrskat, vyfackovat (někoho), vyčastovat (někoho něčím)*

Tentýž případ, pouze posunutý do roviny **vjemu emocionálního** (ne tělesného), představují slovesa jako *vyplísnit, vypeskovat*, ale i *vychválit*. Poslední z nich připouští více různých interpretací, a to včetně vertikální – *vychválit někoho do nebes* (srov. *vynášet někoho*, může se jednat i o kontaminaci).

typ **vyplísnit, vychválit (někoho)**:

- *vypeskovat (žáka pro nekázeň), vyplísnit (dítě za nepořádek)*
- *vychválit (svou dceru)¹⁶⁸*

Ještě méně sémanticky průhledná jsou slovesa následující kategorie, tj. slovesa typu *vyobrazit*. Podle mého názoru se tady spojují dvě motivační trasy, tak jako v případě sloves typu *vyzdobit*. Jedním ze zdrojů mohou být právě slovesa typu *vyplnit*. Opět by se jednalo o vztah mezi očekáváním, potencialitou – zde specifikováno jako **předloha** – a realizací. Malíř si tedy na základě vnímaného předmětu skutečnosti vytváří představu o tom, jak **má** jeho dílo vypadat, a tuto představu se pak snaží postupně **naplnit**. Je zde souvislost s dalšími významy slovesa *vymalovat (obrázek)* – postupně vyplnit nevybarvené plochy, postupně pokrýt barvami. Sloveso *vymalovat* by tak mohlo být centrálním slovesem této kategorie – na jeho základě (rekategorizací na „vytvořit obraz, kopii“) by mohla vzniknout další slovesa jako *vyfotografovat*.

Druhou motivační souvislostí je opět vizuální aspekt. Tato slovesa označují činnosti, jejichž výsledkem je předmět určený k vnímání zrakem, jeho smyslem je být vnímán. Tak tato slovesa souvisí se slovesy s významem „**ukázat**“ (*vystavit, vyložit, vyzdobit*).

typ **vyobrazit, vyfotografovat**

„naplnit předlohu“

„učinit viditelným, názorným, působícím smyslově vizuálně“

- *vymalovat 2/4, 3/3 (výjev z lovu, manželku průmyslníka), vyobrazit 1/1, 1/2 (Pannu Marii), vyfotografovat, vyfotit (dětí, přístav), vypočtenit 0, 1/1 (svědek útočníka, portrét monarchu)*
- *vyportrérovat, vyblejsknout, vyblýsknout*

Projekcí právě zmíněných konkrétních dějových představ do **oblasti představivosti, imaginace** jsou slovesa typu *vylišit* – místo reálného vizuálně vnímatelného obrazu zde vzniká obraz v mysli vnímatele. I zde lze podle mého názoru je možné pozorovat onu dvojí motivaci: je tu vztah mezi „potentialitou“, v tomto případě je jí obraz nějakého zážitku, který je součástí paměti původce děje. Tuto

¹⁶⁸ Toto sloveso lze jistě interpretovat pomocí představy vertikální, srov. *vyzdvihnout, vyzvednout * 3/3, 4/5 (význam Komenského), vylíčit (někoho)*.

z vnějšího pohledu nedostupnou představu je třeba verbálně ztvárnit, plně realizovat, **naplnit**, jinými slovy, verbálně „pokrýt“ všechny její části. Zároveň je tu aspekt vizuální: učinit, viditelným, názorným, „ukázat“, zde ve smyslu **vytvořit** tentýž **obraz v mysli posluchače**.

vyličít

- *vykreslit (v románu život pod borami), vyličít (barvitě v. zážitkem, příbodu, situaci), vypočítat*

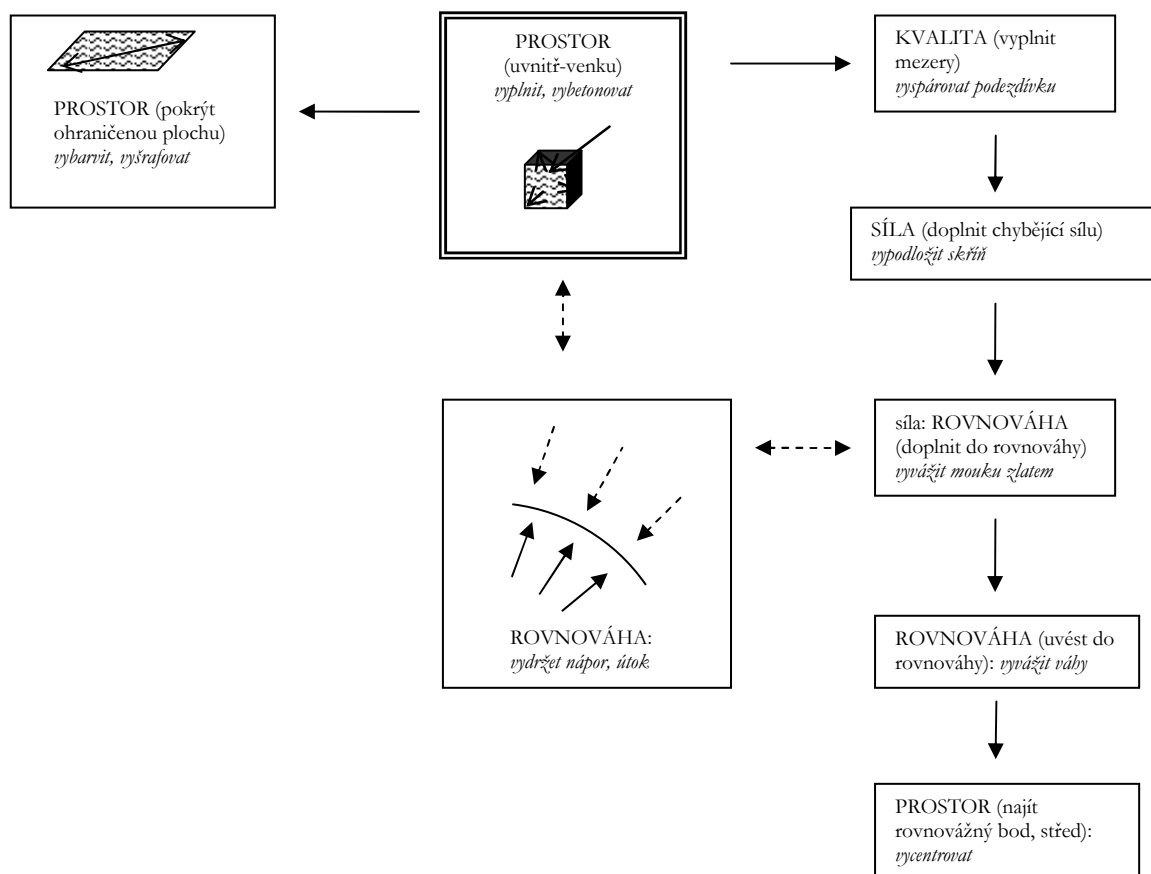
Příkladem zajímavé projekce dějové představy „vyplnit“ jsou slovesa *vystát (hodinu)* a *vysedět (celé hodiny)*. Cílovou doménou je **doména času**. Časový interval je pak nádoba, která je vyplňována nějakou činností. V rámci vy-sloves je to případ spíše ojedinělý, ale projevem této konceptuální metafory je např. sekundární význam slovesa *vyplnit*, který se objevuje v kontextech jako *vyplnit volný čas (turistikou)*.

typ *vystát (hodinu ve frontě)*

(vyplnit hodinu stáním)

- *vystát 1/4, 1/3 (hodinu ve frontě), vysedět 1/4, 0 (celé hodiny u knihy)*

4.9.12.7. Extenze extendovaného schématu *vyplnit* „naplnit nádobu obsahem v celém objemu“

Obr. 30. Extenze extendovaného schématu „vy-V („plnit“) nádobu látkou“.

4.9.12.7.1. Kvalita – „vyplnit zbývající prázdné prostory“ – *vyspárovat (podezdávku)*

Zdrojem následující kategorie vy-sloves je podle mého názoru vy-schéma s významem „vyplnit“, přesněji ty jeho kontexty, kdy se jedná o vyplnění většího počtu dutin najednou – *vycpat škvíry mechem, vytmelit otvory*. Extenze spočívá ve **změně prominence participantů** situace. V předchozích kontextech

byl prominentním participantem otvor nebo dutina (*vycementovat spáry mezi dlaždičkami*), v extendovaném schématu je jím celek, jehož součástí jsou tato prázdná místa (*vyspárovat podezdívku*). Děj je tak kategorizován jako **změna kvality tohoto celku** – jeho doplnění, zdokonalení. Důležité je, že v těchto situacích nedochází k prostému vyplnění prostoru, ale k vyplnění **zbývajících** prázdných míst. Tento rys je důležitý pro další extenze, ale také pro projekce (srov. *vypomoci*). V jednotlivých slovesech se objevují jak konfigurace s trojrozměrnými „dutinami“, tak s dutinami dvourozměrnými:

vyspárovat podezdívku, vybarvit obrázek

„vyplnit zbývající (prázdné) části předmětu“

vyaspárovat – něco („vyplnit spáry na něčem“): v. *podezdívku (malou)*
vyaspravit – něco („spravit 1, opravit 1 (všechna vadná místa)“): v. *punčochy, plot*
vyamalovat 2/3 – něco, něco něčím („pokrýt, vyplnit, ozdobit barvami“): *obrázky omalovanék*
vybarvit – něco, něco (nějak, něčím) („barvou pokrýt“): *obrázky, omalovánky, slunce žlutě*
vyplnit 3/4, 3/4 – něco („doplnit (tiskopis) podle předpisu“): v. *příhlášku, složenku*

vylišťovat (sklo u auta)
vykryt (celou plochu, všechny požadavky)
vypsat – vyplnit psaním: v. *formulář*

4.9.12.7.2. Síla – „doplnit chybějící sílu (oporu)“ – *vypodložit*

Také další slovesa splňují tento rys „dovyplnění“, proto mohla být kategorizována tímto vyschématem, tj. proto u nich pravděpodobně došlo k výběru předpony *vy-*. Jsou však specifická tím, že prázdným místem, které má být vyplněno je **chybějící opora**. U dějů obou dvou sloves určitá opora existuje, ale ta není dostatečná.

vyvázat růže

vyvázat 1/2, 1/2 – něco; něco někam („vázáním k něčemu připevnit“): v. *růže, révu*
vypodložit – něco něčím („k podložit 1, 2“): v. *nohu stolu špalíkem*

vyklínovat

Jako metaorickou realizaci této představy lze podle mého názoru interpretovat sloveso sloveso *vypomoci*. Opět i v tomto případě (ve srovnání se slovesem *pomoci*) se jedná o dodatečné doplnění, „vykrytí“ prázdného místa.

4.9.12.7.3. Rovnováha – „vyrovnat síly (doplněním chybějící síly)“ – *vyvážit mouku zlatem*

Slovesa jako *vypodložit* nebo *vyvázat*, která lze popsat jako „doplnit sílu chybějící na určitém místě“ mohou představovat spojovací článek k následující kategorii sloves. Jejich typickým představitelem je sloveso *vyrovnat (dluh)*. Schematická představa, kterou podle mého názoru tato slovesa implikují, je **představa rovnováhy** (síla: CONTERFORCE/ROVNÓVÁHA protichůdných sil). Tu si lze představit jako váhy, na jejichž dvou miskách má být umístěno stejné množství závaží, tj. **na obou dvou ramenech má působit stejná síla**. Rovnováha je narušena, pokud na jedno rameno působí menší síla než na druhé, tj. pokud na jednom rameni síla **chybí**. Následující vy-slovesa označují právě události **doplnění** takového **chybějící síly** a opětovné nastolení rovnováhy. Použití právě této předpony je podepřeno možná také vertikálním aspektem této situace – pozdvižení „misky, která klesá“ (srov. též *chtěl se mu vyrovnat*).

Ač slovesa, která jsem zařadila do této kategorie, jsou svými primárními významy definována v doméně fyzického prostoru, v materiálu, ze kterého jsem vycházela, jsem našla pouze jejich projektovaná (metaforická) použití. Správně by na tomto místě měl stát kontext typu *vyvážit mouku zlatem* apod.

vyvážit, vyrovnat, vykompenzovat „doplnit do rovnovážného stavu“

vykompenzovat – něco, něco něčím („ke kompenzovat“, „vyrovnat 4, vyvážit 2“): v. *únavu odpočinkem*
vyvážit 2,3/3, 2,3/3* – něco; něco něčím („nahradit 1 (stejnou hodnotou), (vy)kompenzovat“): *menší nadání v-la svou příli, dobrý konec v-la všechna utrpení*
vykoupit 3/3, 3/3* – s námahou a obětmi získat: *svobodu oběťmi*

vyrovnat* 6/7, 5/6 – něco, něco nějak („zaplatit 1, uhradit, vypořádat“): *v. dluh, účet, škodu*
vyrovnat* 4/7, 3/6 – něco („uvést do žádoucího stavu, do rovnováhy“): *v. smyk, zpoždění vlaku, schodek v rozpočtu*
vyplatit 2/3, 3/5 – někoho4 („odměnit za práci apod.“): *v. zaměstnance*

vyplatit směnku

Kromě těchto metaforických sloves lze do této kategorie zařadit ještě další metaforické projekce představy rovnováhy. V tomto případě se jedná o rovnováhu rozloženou v čase – o rovnováhu **akce a adekvátní reakce**. Toto základní schéma se ovšem realizuje pravděpodobně skrze specifitější metafory, např. skrze metafora **obchodu** – čin je investice (narušení rovnováhy), která se může nebo nemusí vrátit ve formě očekávaného výnosu (*to se ti vyplatí*) – tj. dojde k doplnění rovnováhy.

vyplatit se (objevit se jako důsledek)

vyplatit se 1/1, 2/2 – někomu („ukázat se výhodným, výnosným“): *to se ti nemusí vyplatit, oprava se už nevyplatí*
vyrstít se – někomu; na někoho; někomu na někoho („o něj. vlastnosti n. ději) způsobit (svému nositeli n. původci) zlé následky“): *nedůslednost se mu vymstila* nevyplatila se
vytrestat 1/1, 1,2/2 – někoho4; někoho4 (za něco; něčím“): „hodně potrestat, postihnout vážnějšími následky“): *jeho lebkomyšlnost ho v-la*

vypořádat se (s věřiteli)

vypořádat se 1/3, 1/3 – s někým („zaplatit 1, vyrovnat se 4“): *v. se s věřiteli*
vyrovnat se 4/5, 2/4 – s někým („zaplatit dlužnou částku, vypořádat se 1“): *v. se s věřiteli*

Dalším případem, kdy je předpona *vy-* motivována představou „doplnit chybějící sílu“, jsou podle mého názoru slovesa *vydržet* a *vytrvat*. Jeden z významů slovesa *vydržet* dokonce přímo popisuje působení **odstředivé** síly tak, aby byla vyrovnána síla opačná (*vydržet útok, nápor*), a to ve smyslu „vyrovnat útok“, „vyvážit nápor“. Tak se v představě rovnováhy spojují dvě možné souvislosti: směr ven a doplnění chybějící síly.

vydržet útok

vydržet 3/5, 3/4 – (o věci) něco („odolat, snést nápor“): *v. náraz*
vytrvat – do něj. doby (při někom, někde); za něj okolností; za něj okolností (při něčem; s někým; v něčem; někde) („vydržet 1“): *v. v práci, v. na přednášce až do konce*
vytát 4/4, 0 – („snést 7“): *nemohli se v.*

Pokud srovnáme dvě prostorová událostní schémata reprezentovaná slovesy *vyjít/vyjmout* a *vyplnit*, můžeme si všimnout, jak jejich odlišné **silové specifikace** zakládají zcela odlišné silové významy předponového formantu. V případě centrálního významu je silovou extenzí „zrušení spojení“ (*vypojít, vysmeknout se, vyprábnout*), zatímco u (extendovaného) schématu *vyplnit* je silovou extenzí vznik **silové rovnováhy**. Pokud si představíme vztah látky (slámu) a nádoby (slamníku) jako vztah silový, skutečně jej můžeme vnímat jako vztah rovnováhy: nádoba má přesně takovou míru soudržnosti, aby nepovolila pod tlakem látky uvnitř. Pokud by rovnováha byla narušena, nádoba by praskla apod. Zajímavé je, že také události realizace obloukové trajektorie označené slovesy *vykeroužit, vytočit, vytočit se* apod. lze chápat prostřednictvím představy silové rovnováhy – jako vyrovnání **odstředivé síly**. Na tuto interpretaci jsem byla upozorněna – pro dotyčného mluvčího měla vyšší prominenci než ta, kterou uvádím já. I tady se tedy objevuje možnost vícenásobné motivace. Jednotliví mluvčí mohou na základě svých osobnostních rysů a specifické zkušenosti (např. oborového zaměření) preferovat tu nebo onu motivační trasu.

4.9.12.7.4. Rovnováha – „uvést do rovnováhy“ – *vyvážit misky vah*

Slovesa *vyvážit, vyrovnat (schodek)* znamenají tedy „uvést situaci do rovnováhy“, a to doplněním síly „na správné misce vah“. Tato slovesa se mohou stát zdrojem pro vznik další vy-slovesné kategorie. K sémantické extenzi dochází v tomto případě opět změnou prominentního participantu. V případě předchozí kategorie stálo v objektu sloves označení „silového nedostatku“ (*dluh, schodek, zpoždění, nedostatek nadání*). Nově se prominentním participantem stává ten objekt, který v situaci hraje roli vah, tj. který je

třeba uvést do stavu rovnováhy. Tato slovesa tedy označují události, kdy (obrazně řečeno) střídavým přidáváním a ubíráním síly působící na obou stranách vah je dosaženo stavu rovnováhy.

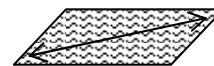
vyvážit (váhy)

vyvážit 1/3, 1/3 – něco za něj, okolností („uvést do rovnováhy“): *v. misky vah, v. kolo auta*
vyrovnat 0, 4/6 – něco, něco (s něčím, mezi něčím) („urovnat, uvést v soulad“): *v. sociální rozdíly*
vybalancovat 0, 1/3 – něco („udržet rovnováhu“): *Krasobruslařka stěžej vybalancovala povinný trojitý skok.*

4.9.12.7.5. Prostor – „najít rovnovážný bod, střed“ – *vycentrovat*

Další možnou extenzí je podle mého názoru změna hierarchizace situace – v centru pozornosti může nově stát **rovnovážný bod**, kterým je obvykle **střed**. Význam těchto sloves by pak bylo možno popsat jako „nalézt rovnovážný bod, nalézt střed“: *vycentrovat, vystředit, vyosít*. Bohužel žádné z těchto sloves není doložené ve slovnících.

4.9.12.8. Prostor – „pokrýt plochu v celém rozsahu“ – *vybarvit*

Tato slovesa představují dvourozměrnou variantu typu *vyplnit*.

vyšrafovat plochu

vybarvit – něco; něco (nějak, něčím) („pokrýt barvou“): *v. výkres, v. plochu*
vymalovat 1/4, 1/3 – něco („opatřit barvou“): *v. plochu, byt*
vyšrafovat – něco („k šrafovat“): *v. plochu*
vytečkovat 2/2, 2/2 – něco („pokrýt tečkami“): *v. zadní stěnu krychle*
vyplést 1/2, 1/2 – něco; něco něčím („opatřit výpletem“): *v. tenisovou raketu*
vyasfaltovat – něco („k asfaltovat“): *v. chodník*
vybetonovat – něco („opatřit vrstvou betonu“): *v. chodník*
vydláždit – něco („opatřit dlažbou“, k *dlaždit*): *v. chodník*
vydlaždičkovat 1/1, 0 – („k dlaždičkovat“): *v. podlahu*
vyсыпать 3/4, 4/6 – něco něčím („(důkladně) uvnitř n. na povrchu posypat“): *v. cestu pískem pokrýt*

vykolorovat
vystínovat
vyštěrkovat
vysněžit (sjezdovku)

4.10. Nezařazená slovesa

V úvodu klasifikace jsem uváděla skupiny sloves, obsahujících předponu *vy-*, se kterými jsem nepracovala (např. slovesa, která vznikla sémantickým posunem již existujícího předponového slovesa nebo slovesa s dvojitou předponou). Kromě těchto sloves ovšem samozřejmě zůstala některá, která se mi zatím nepodařilo do systému zapojit. I ta ovšem vykazují určitou tendenci tvořit sémantické skupiny:

vybojovat, vyboxovat, vyválčit boj, utkání, vyjít z boje vítězně*
vystřídát (se), vyměnit (se), vyhandlovat
vyzkoušet, vyšetřit, vyprubovat
vykonat
vydělit, vynásobit, vykrátit
vyřídít pozdrav, vyrozumět adresáta
vytahat, vykrákat někoho za rasy
vyvést hloupost
vyzrát na někoho
vyčkat na něco, *vyčíhat si* někoho
vytmavit to někomu
vynulovat, vyresetovat
vycenit nemovitost
vymáznout se, vybourat se
vypérovat doskok
vysvětlit, vyjasnit, vyspecifikovat
vyrukovat s něčím, *vytasit se* s něčím
vymňouknout něco, *vyvést (lotrovinu)*
vyhnísat (o třísce)
vyháčkovat (vstupní dveře), vypáčit (dveře, skříň)
vyfakturovat (objednávky, služby, 29 miliard) někomu
vydraftovat (o klubu: bokejistu)
vyspádovat (podlahu)
vystříhat se (alkoholu), vyvarovat se (bádek).
vyvinout 1/2, 1/2 (energii, úsilí, teplo)
vypovědět (smlouvu)

4.11. Shrnutí popisu sémantického významu předpony vy-

V centru mého zájmu během popisu jednotlivých sloves stály procesy **kategorizační**, a obzvláště na nich založené procesy **reanalytické**, tj. případy, kdy byl slovotvornému formantu přisouzen odlišný význam na základě více různých sloves sdílejících jednu konotaci.

Bylo možno identifikovat poměrně velké množství extendovaných subkategorií vy-sloves definovaných v různých schematických doménách (prostor, čas, síla, existence, kvalita, poseze, pozornost apod.). Pouze u některých z nich bylo možno hovořit o vzniku extendovaného vy-schématu, tj. **extendovaného předponového formantu**. V těchto kategoriích byly přítomny tzv. „rozšiřující“ členy (srov. výše).

Za součást sémantického systému předpony považuji i ty skupiny sloves, které vznikly sémantickým tvořením **na úrovni jednotlivých sloves**, tj. všechny jejich členy lze vysvětlit např. změnou valence nebo reflexivizací již existujícího vy-slovesa. Podle mého názoru by bez nich nebylo možno popsat celkové množství vy-sloves v jeho úplnosti a popis významového chování předpony by se jevil stále jako fragmentární. Navíc je potencionálně možné, že i na základě těchto sloves v budoucnu vzniknou extendované předponové formanty (ať už předpona v extendovaném významu nebo extendované vy-schéma) a tyto skupiny začnou být vnímány jako živé „rostoucí“ kategorie.

Pokud lze doložit prostřednictvím „rozšiřujících“ členů existenci extendovaného předponového formantu, mohou nastat dvě možnosti. Předponovým formantem může být sama předpona – pak se jedná o nový necentrální význam předpony, který by měl mít obdobný status jako význam „směr ven“. Předponovým formantem ale také může být předponové schéma. Jeho význam ovšem nemá srovnatelný status s významem předpony jako jednotky, tyto schematické jazykové jednotky jsou na nižší rovině specifčnosti než předpona jako jednotka. **Proto významy těchto vy-schémat nelze řadit vedle významu předpony**. A to i přesto, že oba typy formantu mohou být prostředkem pro vytváření nových předponových sloves. Stejně tak může být slovotvorným formantem vy-schéma projektované, jejichž popisu jsem se bohužel nemohla věnovat kvůli omezenému rozsahu práce.

Je možné ovšem uvažovat o možnosti, že na základě více různých předponových schémat definovaných v téže doméně a obsahujících tutéž specifikaci v této doméně může vzniknout prostřednictvím **abstrakce** extendovaný význam předpony jako jednotky (srov. níže). Vzhledem k tomu, že předpona je CC-prvek a její význam je ze své podstaty relativně schematický, nepředpokládám, že by k podobné schematizaci docházelo na základě vy-schémat projektovaných, která jsou definována v konkrétnějších, specifitějších doménách (emoce, vjem, komunikace apod.).

Popis sémantického systému předpony vy- by tedy měl obsahovat:

- centrální a extendované významy předpony jako jednotky (prostor – „směr ven“, prostor – „směr nahoru“, čas – „počátek pohybu“ apod.)
- všechna produktivní vy-slovesná schémata
 - centrální (vy-V (přemísťovat se) *z ohraničeného prostoru mimo ohraničený prostor*: typ *vyjít*)
 - extendovaná (vy-V („tvořit“) *duť prostor*: typ *vykopat jámu*)
 - projektovaná (vy-V („ventilovat emocionální přetlak“) *se* (z čeho): typ *vypsat se, vyplakat se*)

4.11.1. Centrální a extendované významy předpony jako jednotky

4.11.1.1. Prostor – „SMĚR VEN“ (centrální význam předpony) – *vyjít, vykrojit, vyhlédnout, vypojit, vyrůst*

O centrálním významu předpony vy- s jeho variantami jsem již hovořila, zde jen shrnutí. Jedná se o **pohyb směrem ven z ohraničeného prostoru**, ohraničený prostor má různou povahu podle základového slovesa (srov. konceptuální integrace):

- **prototyp**: NÁDOBA – OBSAH – **pohyb obsahu ven z nádoby**, nádoba a obsah mají různé schematické rysy (předmět, nádoba, látka): *vyjít, vytéct, vytékat, vyvést, vylít* apod.

- varianty:

- a) ČÁST – CELEK – **pohyb části ven z celku** – *vykrojit, vytrhnout, vyštípnout, vylomit*
- b) REFLEXIVNÍ TRAJEKTOR – **pohyb hranice předmětu směrem ven** – *vyrůst, vytáhnout, vybouchnout*
- c) DOMÉNA ZRAKU – **pohyb předmětu z prostoru ohraničeného vizuální bariérou** (kdy je omezována jeho vizuální dostupnost) – *vyblédnout, vysvítnout, vystavit*
- d) DOMÉNA SÍLY – **uvolnění předmětu z fyzického spojení** (kdy je ovládán jeho pohyb) – *vypojit, vypráhnout, vyvrátit*

Podíváme-li se na schéma na obr. 32, jsou tyto varianty centrálního významu znázorněny na první kružnici od středu.

Extendované významy předpony vznikají tak, že je předponě jako slovotvornému formantu přisouzen jiný schematický aspekt děje označeného předponovým slovesem, tj. jiný schematický aspekt jeho lexikálního významu než ten, který byl použit pro výběr předpony při prefixaci. Základem je posun významu jednotlivých sloves, který se projeví změnou intence. Nejedná se ovšem o změnu prominence participantů – tím způsobem vznikají extendovaná vy-schémata (specifická co do valence a intence) – ani o změnu povahy a vzájemného vztahu TR a LM („obsah-nádoba“, „část-celek“ apod.) – tyto případy považuji za neprototypické varianty centrálního významu „směr ven“. Také sem nezahrnuji změny prominence jednotlivých domén, na jejichž základě vzniká celkový obrazu prostorového vztahu „uvnitř-venku“ (zrak: vizuální bariéra, síla: obsah je ovládán nádobou) – ty lze podle mého názoru stále ještě považovat za varianty centrálního významu „směr ven“. Z toho vyplývá, že změny významu předpony mohou nastat jen ve dvou aspektech:

- změna prominence domén v rámci schematické představy „pohyb ven“ – tj. mezi doménami prostoru a doménou času
- změna prominence schematických rysů v rámci domény prostoru – souvýskyt více různých prostorových specifikací v jednom ději

Tyto posuny významu se pak projevují v podstatě pouze změnou kompatibility s ADV loc a ADV temp. Jsou to běžně uváděné dva necentrální významy předpony *vy-*. Význam vertikální „**směr nahoru**“ a význam ingresivní „**počátek pohybu**“. Zatímco centrální význam implikuje konceptuální schéma NÁDOBA („uvnitř-venku“), tyto dva významy realizují další konceptuální schémata: VERTIKALITA („nahore-dole“) a CESTA („východisko-cesta-cíl“).

4.11.1.2. Prostor – „SMĚR NAHORU“ – vyjet (na kopec), vytáhnout (něco nahoru), vyšplhat

Tento význam vznikl reanalýzou předponového formantu u sloves, která označují děj kategorizovatelný jako pohyb ven i jako pohyb nahoru (*vylézt z jámy, vyplout na hladinu, vyrůst*). Jejich simplex mají stejnou valenci a význam jako slovesný základ derivátu (*jít odkud kudy kam, vyjít odkud kudy kam*) – tj. při posunu významu slovesa (změna prominence schematických aspektů v doméně prostoru: ven – nahoru) se nový schematický význam asociačně spojí **přímo s předponou**, ne tedy s celým slovesným schématem jako je tomu v jiných případech. Nový význam je vlastně nová prostorová **scéna**. V rámci vy-slovesa předpona v tomto necentrálním významu omezuje jeho možný kontext co do vertikální povahy východiska, cesty a cíle: *vyjít z dola po stoupající trase nahoru* – **vyjít do pátého patra, vytáhnout vůz na kopec**. O tom, že předpona *vy-* funguje v tomto významu jako samostatný slovotvorný formant svědčí vertikální vy-slovesa, jejichž existence se nedá vysvětlit pouhým posunem významu. Jsou to některá vertikální vy-slovesa samostatného pohybu (*vyjet na kopec*), ale hlavně vy-slovesa manipulace (*vytáhnout, vynést z dola nahoru*). Navíc existují slovesa odvozená od simplexů, které označují vertikální pohyb – *šplhat, stoupat* – *vyšplhat na strom, vystoupat do pátého patra* – zde dochází k překrytí vertikálního významu předpony a významu slovesného základu.

Vertikální konotaci centrálních vy-sloves, na jejímž základě mohl vzniknout extendovaný **vertikální význam** předpony, jsem uváděla pouze u sloves pohybu *vyplavat, vylézt* a u slovesa zvětšení objemu *vyrůst*

(srov. obr. 32). Tyto případy ovšem nejsou jediné, u nichž se vertikální konotace objevuje. Jinými slovy, existuje několik různých kategorií vy-sloves, která lze kategorizovat jak jako prostorovou změnu „zevnitř ven“, tak jako prostorovou změnu „zdola nahoru“. Můžeme jmenovat tyto případy:

- **vyjít, vylézt** (předmět v nádobě) (A1a)
- **vyvěsit (prapor)** (předmět v nádobě – zraková extenze varianty (A1a))
- **vytrysknout** (látka v nádobě) (A2a)
- **vyplavat** (předmět v látce) (A3a)
- **vyrůst (ze země), vytrhnout (ze země)** (předmět v látce) (A3b)
- **vyčníknout** (předmět v množství) (A4a)
- **vyrůst** (reflexivní TR) (B2a)

Vertikální význam předpony *vy-* tedy podle mého názoru přirozeně vyplývá z jejího významu „nádobového“. I když zdrojový uzel byl pravděpodobně jeden, existuje hned několik motivačních cest, které podporují smyslnost a stabilitu tohoto necentrálního významu předpony *vy-*.

Neznamená to ovšem, že by měl tento význam totožný status jako význam centrální, tj. že by si tyto významy byly rovnocenné. Pro slovesa, ve kterých má předpony *vy-* vertikální význam, ve velké většině existují i varianty s předponou ve významu excentrickém, srov. *vyjít z domu, vyjít na kopec; vylézt z postele, vylézt na strom* apod. Vnímatel textu identifikuje vertikálnost významu teprve na pozadí sémantického konfliktu s ADV loc. Excentrický význam je centrální, tzv. kognitivně nejvýznačnější, vždy je to on, který je aktivován jako první a teprve tehdy, když s ním není zcela v souladu kontext, hledá vnímatel alternativní interpretaci.

Dosud byla řeč o případech sloves, která jsou realizacemi jak centrálního, tak vertikálního významu předpony. Existují ale vy-slovesa omezená na vertikální význam? Pokud jde o slovesa pohybu, není jich příliš mnoho:

vystoupat 0, 1/1 – někde; někdy někde (chybí definice): *Pomalů jsme v-li do čtvrtého patra.*
vyšlapat 3/4, 4/5 – něco; někde („chůzí nebo jízdou na kole zmocí, vyjet 4“): *v. do třetího patra, v. třetí patro; v. (na kole) kopec*
vyšplhat (se) – někde; po něčem („šplháním se dostat nahoru, lézt 3“): *v. se na strom, expr. v. se do posledního patra*
vyšvihnout se 1/2, 1/1 – na někoho (zprav. o zvířeti); někde; někomu někde („švihem se dostat do výše“): *v. se do sedla*

vyfunět (do 3. patra)
vydusat (do 3. patra)

Navíc mnohé slovesné základy (*šplbat, stoupat*) jsou samy vertikálně specifikovány, takže samy tvoří tomuto významu žádoucí kontext¹⁶⁹. O existenci vertikálního vy-schématu svědčí slovesa jako *vyfunět*, která představují tzv. shift: sloveso *funět* není standardně kategorizováno jako „pohybovat se s funěním vzhůru“, takže tyto rysy musejí být součástí předponového formantu. Opět ale musí být přítomen žádoucí větný kontext, aby byl tento specifický slovotvorný model vůbec aktivován (*vyfunět do 3. patra*). Samostatnější je vertikální význam předpony *vy-* ve spojení se slovesy manipulace (*vytáhnout, vyhodit, vymrštít, vykopnout něco do výše*). Tato slovesa již pravděpodobně vznikla spojením s novým vertikálním významem předpony, protože jejich centrální (excentrické) protějšky nevykazují ve většině případů vertikální konotaci.

Jinými slovy, vertikální význam předpony *vy-* je ve srovnání s významem centrálním výrazně sekundární, tj. výrazně méně kognitivně význačný, ale přesto samostatný.

4.11.1.3. Čas – „POČÁTEK POHYBU“ (ingresivní význam) – *vyrazit, vystartovat*

Ještě více kontextově vázaný je význam **ingresivní**. U převážné většiny vy-sloves, která se běžně uvádějí jako realizace tohoto významu předpony *vy-* lze vznik vysvětlit změnou významu na úrovni jednotlivých sloves. Tato změna se projevuje jako změna intence – kompatibilita s ADV u derivátu ve srovnání se simplexem omezenější, ale pouze co do časových rysů – předpona nespecifikuje prostorovou povahu východiska jako ohraničený prostor: *vyjít od školy*. Kdyby to byla předpona v centrálním významu, to sloveso by nebylo s takto specifikovaným východiskem kompatibilní.

¹⁶⁹ Tak dochází k výraznému překrytí významu předpony a slovesa – lze hovořit o případě tzv. gramatické (čistě vidové, prázdné) předpony: *šplbat – vyšplhat, stoupat – vystoupat*.

O tom, že existuje předpona v ingresivním významu jako samostatný formant svědčí pravděpodobně pouze sloveso **vystartovat**. Konvenční význam jeho základového slovesa je primárně definován v doméně času, tj. označuje začátek pohybu. Dalšími slovesy, která podírají uznání tohoto významu za samostatný význam předpony, jsou slovesa jako *vystřelit*, *vypálit* (ve srovnání s *vystřít*) a *vyslat* (ve srovnání s *vyhnat*). U těchto sloves se dostává do popředí časový aspekt – označují spíše událost **udělení kinetické energie**, jehož následkem je pohyb, ne tedy prostorovou událost přemístění ven.

V každém případě je tento význam předpony *vy-* silně kontextově vázaný, není kompatibilní s žádnými dalšími slovesy mimo slovesa pohybu (**vyzpívat* ve významu „začít zpívat“, **vyomalovat* ve významu „začít malovat“). Ovšem neberu v úvahu výklad slovesa *vykřiknout* jako „počátek děje“ – toto sloveso označuje momentánní děj, jednorázový čin, u něhož je podle mého názoru přinejmenším násilně hovořit o jeho počátku a konci.

Kromě uvedených případů, kdy ke vzniku extendovaného významu předpony jako jednotky dochází reanalýzou a změnou významu slovotvorného formantu (kterým je předpona), existuje možnost, že **ke vzniku takového obecného významu předpony dojde prostřednictvím abstrakce na základě několika různých předponových schémat**. Tato vy-schémat musejí být definována v téže doméně a vykazovat v ní totožné specifikace.

V průběhu popisu jednotlivých subkategorií vy-sloves se opakovaně objevovaly určité typy schematických významů. Jinými slovy, řetězce extendovaných schematických vy-sloves, které vycházely z různých „zdrojů“, tj. z různých realizací základního významu, byly definovány v týchž doménách:

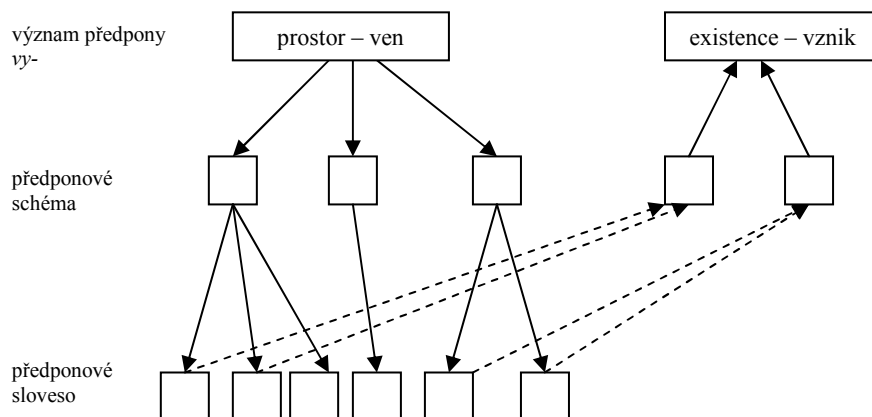
fyzické domény:

- **prostor** (např. uvnitř-venku, nahoře-dole, tvar trajektorie)
- **čas** (např. pohyb, vývoj)
- **síla** (např. zrušit spojení, překonat překážku)
- **zrak** (objevit se, ukázat)

nefyzické domény:

- **existence** (vzniknout, zaniknout)
- **kvalita** (zdokonalit, poškodit)
- **pozornost** (vzbudit pozornost, zvýraznit)
- **posese** (získat, ztratit)

Centrální vy-slovesa definovaná v doméně fyzického prostoru získávají různé necentrální specifikace (konotace) právě v těchto doménách. Na jejich základě pak vznikají extendované významy jednotlivých vy-sloves nebo extendovaná vy-schémat. Specifikace různých vy-sloves v téže doméně se mohou lišit, nebo být dokonce protikladné. Např. na základě různých zkušeností jazykového společenství s pohybem ven získávají různá vy-slovesa různé specifikace v doméně posese. Pohyb ven může znamenat jak zisk, tak ztrátu. Ovšem v dalších schematických doménách jsou specifikace relativně jednotné. U domény „**existence**“ sice situace není zcela jednoznačná, ale srovnáme-li množství sloves pro kladnou a zápornou specifikaci v rámci této domény, zjistíme, že převážná většina označuje variantu kladnou, tedy „vytvoření“, „vznik“. Podobně je tomu se specifikacemi v doméně „**kvalita**“. Množství takto jednotně specifikovaných subkategorií pro doménu kvality („zdokonalit (se)“) a existence („vytvořit, vzniknout“) je značné, navíc existují slovesa, která tuto obecnou specifikaci nesou, ale nelze je přiřadit k žádné z jednotlivých subkategorií (*vylepšit*, *vytvořit*).

Obr. 31. Druhý možný způsob vzniku necentrálního významu předpony.

4.11.1.4. Existence – „VZNIKOUT, VYTVOŘIT“ – *vybudovat, vytvořit, vyrobit, vymyslet*

V průběhu popisu jednotlivých extendovaných kategorií jsem několikrát zmiňovala případ, kdy prostorová změna je zároveň změnou v doméně existence. Tyto extendované kategorie tvoří přechodné případy, kdy referenční situaci je možno hierarchizovat buď prostorově, nebo existenčně. Tyto přechodné případy umožnily vznik spojení mezi předponou *vy-* a existenčním významem „vznik“, na jehož základě se mohly vytvořit deriváty takových slovesných základů, kde už není patrný prostorový význam.

Pokud jde o existenční význam, je v rámci extendovaných schémat možno nalézt i variantu negativní, tj. „zánik“, např. *vyvraždit, vyhladit*.

„vznik“

- vykouzlit* – „vytvořit“ (A1a zraková extenze - „objevit se, ukázat“)
- vysadit (alej)* – „vytvořit“ (A2b *vybázet*)
- vykopat (jámu)* – „vytvořit dutý prostor“ (A4c *vykopat*)
- vyřít (monogram)* – „vytvořit grafický útvar v ploše“ (A4c *vykopat*)
- vytesat (sochu)* – „vyjmout ze zbytku hmoty, udělit látce tvar“ (A4c *vykopat*)
- vymodelovat (sochu)* – „vytvořit plastický útvar“ (A4c *vykopat*)
- vyfouknout (ozdobu ze skla)* – „vytvořit tlakem zevnitř ven“ (B1a *vyčpat*)
- vyšlechtit, vyvinout se (z něčeho)* – „vývojem vzniknout, vytvořit“ (B2a *vyrůst*)

„zánik“

- vypálit (město)* zničit zničením vnitřní části (A1d *vykrojit*)
- vymizet, vytratit se, vymýdlit (mýdlo)* zaniknout, způsobit zánik (A2a *vyčerpat, vytéci*)
- vykávet les* způsobit zánik (A2c *vykávet*)

Skutečností, že abstrakcí vznikl na základě extendovaných vy-schémat definovaných v doméně existence obecný existenční význam předpony, lze vysvětlit vznik vy-sloves s významem „vytvořit“, která nejsou realizacemi některého z uvedených vy-schémat. Často jde o slovesa, pro jejichž simplex je doména existence primární, např. *budovat, stavět, -robit, malovat*.

vytvořit se

vytvořit se – z něčeho, z někoho; něčím; někde, někomu někde („k *trořit se*, vzniknout, vyvinout se“): *na silnici se v-lo náleží*

vytvořit, vybudovat, vyhotovit

vykovat, vykout 1/1, 2/2 – něco („kováním vytvořit“): *v. vrata* ukovat
vystavět – něco; něco (někde; nějak) („stavěním zřít, postavit 10“): *v. dům, most, závod* vybudovat
vybudovat 1/1, 1/3 – něco („č budovat, vystavět, zbudovat“): *v. sídliště, vodní dílo*
vyhotovit – něco („dát (úřednímu spisu) náležitou definitivní podobu, vypracovat 1“): *v. žádost, dekret* vystavit
vysadit 0, 8/8 – něco („zhotovit sazbu“): *vysadit pamětní list*
vypracovat 1/2, 1/3 – něco („prací vyhotovit, vytvořit“): *v. plán, projekt*
vyrobít – něco; něco (z něčeho, pro někoho) („v pracovním (strojovém) procesu vytvořit (předmět, materiál apod.), produkovat“): *v. stroje, el. energii, ocel*
vytvořit 1,2,3/3, 1-8/8 – něco; něco z něčeho; něco (pro někoho; někomu) („dát něčemu vznik“): *v. dobrý kolektiv, novou vládu, divadelní brn, sopka v-la kráter*
vystavit 3/3, 3/3 – něco někomu („vyhotovit (listinu)“): *v. dekret na byt, fakturu, potvrzení*
vykřesat 1/1, 1/2 – něco (o jiskrách) z něčeho („vytvořit“): *Nejsnadněji v-áš jiskry z křemene.*
vymalovat 3/4, 0 – („malováním vytvořit“): *v. obraz*

vyskládat (*pec z kachlí*)

vyprojektovat (*nechat si v. vilu u architekta*)

vymyslet (teorii)

něco nového, uskutečnitelného:

vydumat – něco; že; Vvzt („kníž. dumáním vymyslet“): *v. novou teorii, přístroj*

vykombinovat 1/2, 1/2 – něco („kombinováním vytvořit“): *v. přístroj*

vykonstruovat – něco („vymyslet“): *v. teorii*

vykoumat – něco; že; Vvzt („vymyslet“): *v., jak převést peníze na svůj účet*

vymyslet 1/2, 1,3/3 – něco („přemýšlením na něco přijít, myšlením vytvořit“): *v. teorii, v. jméno pro dítě*

vyspekulovat – něco; že; V vzt („spekulováním 2 vytvořit“): *v. novou teorii* vymyslet

něco nereálného, neskutečného:

vymyslet (si) 2/2, 2/3 – něco; něco o někom, o něčem; že („myšlením (si) v mysli vytvořit (něco neodpovídajícího skutečnosti)“): *přiznej se, že sis to vymyslel*

vysnit (si) – něco („sněním vymyslet“): *v. si ženícha*

vybásnit si 0, 1/1 – něco („vymyslet si“): *v. si pohádkový svět*

vykonstruovat – něco („vymyslet bez reálných podkladů“): *v. obrnění*

vykombinovat 1/2, 1/2 – něco („kombinováním vytvořit“): *v. ve fantazii příběh*

vybájit

vybájit

vyfabulovat

vyfantazírovat

vymudrovat

Zajímavou okolností je skutečnost, že vznik je v našem obrazu světa často spojen s pohybem ven – rození, růst ze země, líhnutí se z vajíčka.

Výběr předpony *vy-* pro existenční význam je podepírán také jejím významem vertikálním – ke vzniku nějakého předmětu může kromě pohybu ven docházet také prostřednictvím sestavování součástí k sobě, což se jeví jako růst objemu (to je jedna z variant centrálního významu předpony: *vyrůst*), v mnoha případech orientovaný vertikálně (stavba cihel na sebe), srov. *vybudovat*. Tyto souvislosti jsem se snažila ve finálním schématu (obr. 32) naznačit přerušovanými spojnícemi. Tyto úsečky nenaznačují vztah extenze (ty jsou značeny šipkami), ale zkušenostní souvislosti, které podepírají smysluplnost zvolené předpony pro danou schematickou představu a posilují konsistentnost celého sémantického systému předpony.

4.11.1.5. Kvalita – „ZDOKONALIT“ – *vyladit, vylepšit*

Podobně jako v předchozích případech i zde existuje více různých extendovaných schémat, která lze interpretovat také v doméně kvality, a to pozitivně – „zdokonalit“: *vyčistit, vykrojit, vychovat, vyšlechtit, vydělat (koževšinu)* apod. Jsou to extenze pocházející z různých zdrojů a jejich významy jsou velmi různé, ale tento rys mají společný. Příklady kvalitativně specifikovaných extenzí:

„zbavit nežádoucí části“: *vykrojit jablko, vypeckovat třešně, vyvrtat zub*

„zpracovat“: *vyčinit, vypéct (busu)*

„vyčistit“: *vymést, vymýt, vyprat*

„zpracovat vytvořením otvoru“: *vyděrovat plech*

„pokročit ve vývoji“: *vyspět, vyvinout se, vychovat*

„doplnit celek, opravit“: *vyspárovat, vyspravit*
 „opatřit vnitřní oporou“: *vyztužit, vyždíť*
 „zpracovat materiál“: *vykovat železo*
 „vyrovnat plochu“: *vyrovnat, vyhladit, vyklepat (blatník), vyžebřit, vylišovat*

Myslím, že můžeme počítat s abstraktním významem předpony, definovaným v doméně kvality „zvýšit kvalitu, zlepšit, zdokonalit (se)“, jehož projevem je např. sloveso *vylepšit*. I když můžeme najít také extenze s kvalitativním významem v negativním smyslu („poškodit“, např. *vyšlapat podlahu*), jejich počet je výrazně nižší a obecné sloveso **vyhoršit* neexistuje.

Tento obecný kvalitativní význam předpony může být podle mého názoru vysvětlením pro množství vy-derivátů, jejichž slovesné základy odkazují k různým doménám a mají společné pouze právě zvýšení kvality. U některých z nich lze ještě vnímat abstraktní pohyb ven ve formě odstranění kazů (*vyhladit, vyhojit*), u jiných už nikoliv (*vyładit, vylepšit*).

vylepšit – něco, něco někomu („učinit lepším, zlepšit“): *v. chatu přístavbou*

vyhladit se, vyjasnit se

vyhladit se 1/1, 0 – stát se (dokonale) hladkým: *oblázek se v řece v-l*
vyhojit se 1/1, 0 – (chybí definice i příklad)
vyčáslit se – vyjasnit se 1: *po bouři se v-lo*
vyjasnit se 1/3 – rozjasnit se 1: *obloha se v-la; neos. už nepříš, v-lo se vyčáslilo se*

vyleštit auto

vyhladit 1/3, 1/3 – zbavit hrubostí a kazů, učinit dokonale hladkým: *pomačkaný papír, povrch kamene*
vyleštit – něco („k leštit“, „leštěním dosáhnout lepšího vzhledu“): *parkety, nábytek, auto*
vyčistit – něco („vyleštit, vyčistit“): *v. klíčky, boty*
vybrousit 1/3, 1/3 – něco, něco nějak („broušením opravit, upravit“): *v. parkety*
vyładit – něco („naladit 1“): *v. přijímač, stanici*

vypucovat
vypulírovat
vyblýskat (*knoflíky*)
vyšmírgovat
vystrouhat (*nosnou plochu kopyta*)

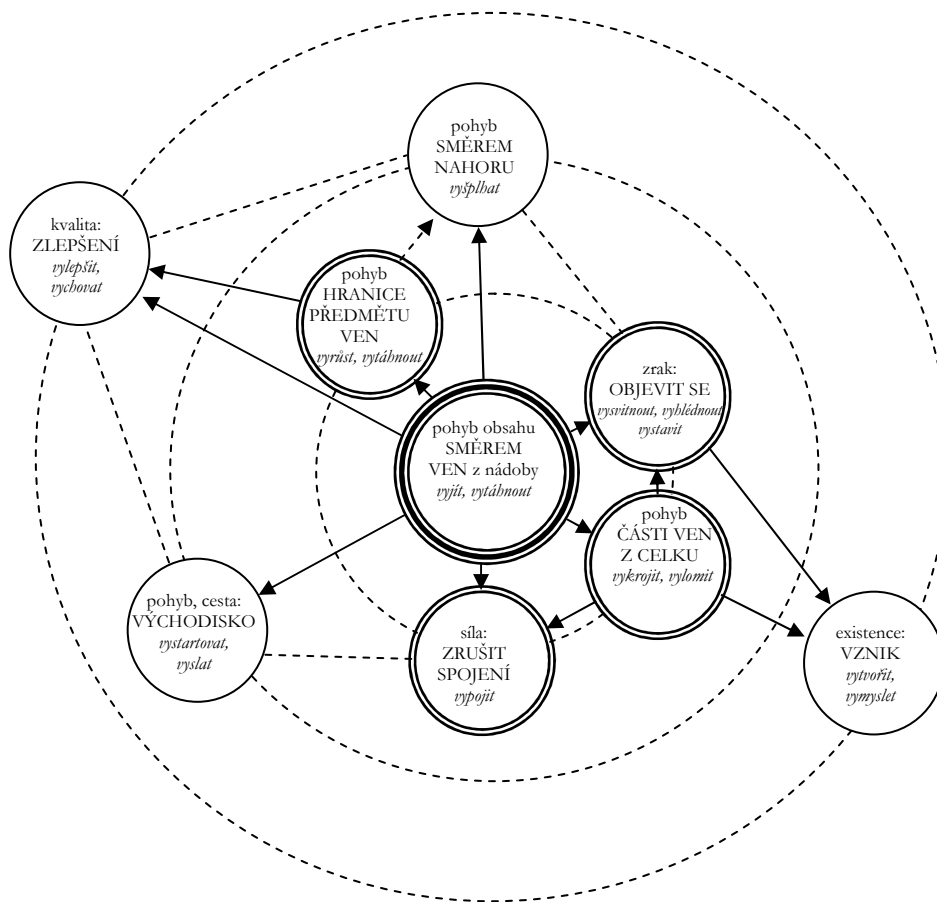
vyfrézovat (*silnici*)
vyštelovat
vyčelovat
vyjemnit
vymakat (*srov. vymakany*)

vyprecizovat
vyregulovat (*hladinu vody, jazýček vah*)
vybílancovat (*nabídku, dodávku*)

4.11.2. Finální schéma obecných významů předpony

Vztahy mezi uvedenými obecnými významy předpony jsem se pokusila znázornit na obr. 32. Uvedené obecné významy mají mezi sebou navíc další zkušenostní souvislosti. Např. existují zkušenostní souvislosti mezi „zlepšit se“ a „přemístit se vzhůru“ (srov. metaforu „lepší je nahoře“), mezi „zlepšit se“ a „opustit východisko“ (představa vývoje), silová investice je styčným bodem významu ingresivního (*vystartovat, vyrazit*) a silového (*vyrazit někomu něco z ruky*). Tyto souvislosti podle mého názoru přímo nemotivují významové posuny, ale posilují smysluplnost použití dané předpony v těchto významech. Výsledkem je poměrně značně vnitřně provázaný celek obecných schematických představ, který lze podle mého názoru považovat za polysémní systém předpony *vy-*. Jedná se ovšem samozřejmě pouze o „vrcholy“, ne tedy o soubor významů všech slovotvorných formantů, na nichž se předpona podílí. Formantem je podle mého názoru často předponově-slovesné schéma a systém jejich významů je samozřejmě mnohem složitější. To jsem se snažila ukázat při popisu jednotlivých subkategorií a jejich extenzí. Navíc existuje druhá vrstva systému vy-slovesných schémat, a tou jsou schémata projektovaná.

S ohledem na zkušenostní souvislosti mezi jednotlivými schematickými představami je tedy možné sestavit následující obecné schéma významů předpony *vy-* (obr. 32). Uprostřed stojí prototyp centrálního významu, tj. význam „pohyb obsahu ven z nádoby“. Na první kružnici od středu jsou umístěny varianty centrálního významu, tj. kategorie sloves, která neoznačují pohyb obsahu ven z nádoby, ale přesto je lze zahrnout do centrálního významu „směr ven“. Na druhé kružnici jsou extendované významy předpony jako jednotky, jejichž vznik je možné vysvětlit reanalýzou (vertikální a ingresivní význam). A konečně na vnější kružnici leží možné extendované významy předpony, vzniklé prostřednictvím abstrakce na základě vy-schémat specifikovaných tímž způsobem v téže doméně (existenční a kvalitativní význam).

Obr. 32. Systém významových extenzí předpony vy-.

4.11.3. Centrální, extendovaná a projektovaná vy-schématata

V průběhu popisu jednotlivých subkategorií jsem se zamýšlela nad tím, jestli daná kategorie zakládá vznik vy-schématu, které by mohlo motivovat vznik rozšiřujících členů kategorie. Jednotlivé subkategorie vykazují různé stupně „soudržnosti“:

Nejnižší stupeň mají kategorie o několika málo členech, které sice reprezentují např. specifické uspořádání scény některého událostního schématu, ale jejich „abstraktní vrchol“, **slovesné schéma se nevytvořilo nebo není dostatečně kognitivně význačné**. Říkala jsem, že slovesné schéma můžeme chápat jako specifický slovotvorný model, tj. slovotvorný model na nízké úrovni obecnosti. Pokud tedy takovéto slovesné schéma neexistuje, nebo není dostatečně kognitivně význačné, nefunguje jako slovotvorný model, tzn. kategorie nerozšiřuje své členy. Takovou kategorií je třeba skupina sloves *vybalit dárky*, *vymotat miminko z peřinky*, *vysvléknout dítě*, *vyžout dítě*. Ve všech případech se jedná o odstranění nějakého obalu z povrchu pevného předmětu – tím je tato kategorie specifická, protože u ostatních kategorií dochází obvykle k manipulaci s obsahem (*vytáhnout klíč ze zámku*) než s nádobou. Tato kategorie se ale nerozšiřuje (**vylepit něco z něčeho* ve významu „zbavit přilepené vrchní vrstvy, obalu“) – v případě, že se se vnímatel setká s novým předponovým slovesem, pravděpodobně k aktivaci této kategorie sloves nedojde.

Druhým stupeň soudržnosti představují rozsáhlé kategorie s **existujícím schematickým vrcholem, který však nemá explicitní formu**. Příkladem je např. již na několika místech zmíněná kategorie sloves s významem „vytvořit prázdný prostor“ (*vykopat jámu*).

Nejvyšším stupněm soudržnosti se podle mého názoru vyznačují kategorie, jejichž souhrnný **schematický pojem existuje, a navíc má podobu konkrétního slovesa**. Toto sloveso obvykle není deverbativní, protože schematický pojem je neutrální co do průběhu děje. Obvyklé jsou adjektivní základy jako *vyprostit se*, *vyčistit*, *vylepšit*, *vysvobodit*, *vyprázdnit*. Všechny členy takovéto kategorie je tedy možno chápat

jako hyponyma těchto schématických deadjektivních sloves a tímto způsobem se také může kategorie rozšiřovat. Ovšem jsem toho názoru, že **tato deadjektivní slovesa vznikají spíše až na základě existující kategorie** (prostřednictvím abstrakce), než že by takovouto kategorii založila.

Pravděpodobnou podobu celého systému předponových schémat jsem naznačila v průběhu popisu jednotlivých subkategorií a jejich vztahů. Jeho **úplný popis však vyžaduje podrobnější průzkum materiálu**. Srovnáme-li jednotlivá vy-schémat, která v této fázi můžeme považovat za existující nebo dokonce produktivní, ukazuje se, že se značně liší co do specifičnosti, tj. podle toho, jak bohatý je jejich schématický význam. Velmi významově bohatá jsou především vy-schématata projektovaná, protože obsahují informaci o doméně, do které se fyzické schéma projektuje: *v-V* („ventilovat emoci“) (*se*) – *vyzúrīt se*, *vyplakat se*, *vydovádět se*. Ale i některá centrální a extendovaná schémata jsou dosti specifická, např. slovesa jako *vydechnout* nebo *vydrkotat jméno* svědčí o existenci specifického vy-schématu *vy-V* („verbálně vyjádřit“) *verbální znak*, srov. neexistenci sloves **drkotat (slovo)*, **dechnout (slovo)*. Naopak existují i poměrně obecná vy-schématata jako *vy-V* („přemístit“) *něco z ohraničeného prostoru ven*. Mezi jednotlivými schématy tedy existují vztahy schéma – realizace a přitom oba členy tohoto vztahu jsou zároveň součástí sémantického systému předpony. To je v souladu s **Langackerovou nereduktivní představou hierarchicky uspořádaného systému**.

Vzhledem k tomu, že specifická vy-schématata mohou být realizacemi obecných vy-schémat, není snadné v této fázi u jednotlivého vy-slovesa určit, na jaké rovině je formant (model), s jehož pomocí bylo vytvořeno. Situace se navíc komplikuje tím, že jednotliví mluvčí se přirozeně liší v tom, jakým způsobem se svým jazykovým systémem pracují.

Rozhodující je zde **tzv. kognitivní význačnost** (srov. výše k Langackerově kognitivní gramatice), což je pojem, který se může jevit jako vágní, přesto jej považuji za velice důležitý – jeho prostřednictvím je možné – zjednodušeně řečeno – zohlednit skutečnost, že na některé aspekty zkušenosti člověk klade důraz, zatímco jiné opomíjí. Přitom nejde jen o frekvenci této zkušenosti, ale také o její sílu, intenzitu, prožitek. A opět síla prožité zkušenosti není objektivní veličina – je do značné míry ovlivněna nastavením, zaměřením vnímatele. A zde se již otevírají velmi zajímavé otázky, jak pro výzkum individuální metnální gramatiky, tak pro srovnávání jednotlivých jazyků.

5. Závěr

Ve své práci jsem se chtěla pokusit vytvořit na základě inspirace poznatky kognitivní lingvistiky návrh na popis významu jedné konkrétní předpony. Tento návrh ovšem je samozřejmě nutné jednak podložit širším jazykovým materiálem – zatím jsem pracovala pouze se vzorkem – a hlavně uvést do souvislosti s výsledky diachronního výzkumu, je možné, že mnohé vztahy a souvislosti budou přehodnoceny. Podle mého názoru je důležité, že se tento způsob popisu snaží vycházet z povahy a vztahů myšlenkových obsahů, dějových pojmů, **představ** – právě tam hledá zdroj významových změn. Proto nepracuje primárně s významy předpony jako jednotky, ale mnohem více s významy specifických kategorií sloves a na jejich základě vzniknuvších předponově-slovesných schémat, tj. specifických **slovotvorných modelů**. Ty jsou přitom považovány za znakové jednotky, ač schematické. Jako základní princip slovotvorného procesu je považována spíše **kategorizace**, tj. vytvoření nové realizace specifického slovotvorného modelu (schématu), a ne skládání komplexních jednotek z jednotek elementárních.

Přitom se jedná o systém relativně jednoduchý v tom smyslu, že vztahy v jeho rámci lze redukovat na pojmy SPECIFIKACE, ABSTRAKCE, EXTENZE a PROJEKCE. Přitom jediným principem zakládajícím extenzi je **změna prominence**, rehierarchizace, restruktura představy (konceptuálního obsahu), tedy ve své podstatě změna **pozornosti** ve smyslu **FIGURE-GROUND**, jejímž důsledkem je změna významu daného specifického jazykového prostředku (předponového slovesa). Ta má pak za následek změnu významu jazykového prostředku schematického (předpony, předponového schématu).

Finální schéma se může jevit jako zjednodušující, jistě bude potřeba ho ještě zrevidovat, ale přesto inspiruje k zajímavým úvahám. Zamyslíme-li se nad místem uvedených schematických představ v našem životě, můžeme si všimnout, že se např. všechny vyskytují v první fázi životního cyklu: „vznikání“, „objevování se“, „rozšiřování zorného pole“, „počátek cesty, východisko, silová investice“, „odpojení (od zdroje)“ (např. od matky), „(vertikální) růst“, „zvyšování kvality“. Jejich vzájemné souvislosti jsou velice bohaté v různých oblastech našeho obrazu světa.

I tyto okolnosti svědčí o tom, že spektrum významů, které pokrývají vy-slovesa, a které je tak asociačně spojeno s předponou *vy-*, není v žádném případě náhodné, ač se v mnoha ohledech může jevit jako vnitřně rozporné. Tato rozpornost ovšem není – jak podle mého názoru vyplývá z popisu prezentovaného v této práci – argumentem pro širokou desémantizaci předpony, ale spíše je projekcí mnohostranné zkušenosti členů jazykového společenství s fyzickým prostorem. Tento moment byl ostatně hlavním tématem a smyslem této práce – **popsat množství užití předpony jako v převážné většině sémanticky motivované**.

Jsem přesvědčena, že podobný typ analýzy může mnohé napovědět o základech struktury našeho konceptuálního systému, našeho specifického porozumění světu, o základních hodnotách a postojech, které si vytváříme při jeho prožívání.

6. Použitá literatura

- DANEŠ, F. a kol.: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia, 1981.
- DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Praha: Academia, 1962.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002 (ESČ).
- EVANS, V. – BERGEN, B. – ZINKEN, J. (eds.): *The Cognitive Linguistics Reader*. London – Oakville: Equinox, 2007.
- EVANS, V. – GREEN, M.: *Cognitive Linguistics – An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.
- GEERAERTS, D. – CUYCKENS, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press, 2007.
- JANDA, L. A.: *A Semantic Analysis of the Russian Verbal Prefixes za-, pere-, do-, and ot-*. München: Verlag Otto Sagner, 1986.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host 2002.
- LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006.
- LANGACKER, R. W.: *Concept, Image, and Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2002.
- LANGACKER, R. W.: *Foundations of Cognitive Grammar*. Sv. I. Stanford, California: Stanford University Press, 1987.
- LUKEŠ, D.: O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. In: G. Lakoff: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006, s. 587–627.
- MARTINCOVÁ, O. a kol.: *Nová slova v češtině – slovník neologismů 2*. Praha: Academia 2004 (NSČ).
- Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia, 1986.
- NAVARRO I FERRANDO, I.: A Cognitive-Semantic Analysis of the English Lexical Unit *in*. C.I.F., XXVI (2000), s. 189–220.
- NEBESKÁ, I.: O předpokladech a očekáváních. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, s. 92–101.
- POLDAUF, I.: Spojování sloves s předponami. *Slovo a slovesnost*, 15, 1954, s. 49nn.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: FFUK 2004.
- SEKANINOVÁ, E.: *Sémantická analýza předponového slovesa v ruštině a slovenštině*. Bratislava 1980.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 2006 (SSČ).
- SVOZILOVÁ, N. a kol.: *Slovník slovesných, adjektivních a substantivních vazeb a spojení*. Praha: Academia 2005 (SVS).
- ŠLOSAR, D.: *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno 1981.
- TALMY, L.: *Toward a Cognitive Semantics*. The MIT Press 2000.
- TURNER, M.: *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. přel. O. Trávníčková. Brno: Host, 2005.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.
- VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.